

İPEK YOLU VE ÖTESİ
KONGRE SERİSİ
SILK ROAD AND BEYOND
CONGRESS SERIES

Ali Kuşçu'nun
Vefatının,
550. Yıl Dönümü
(UNESCO 2024 YILI)

SIRCON2024

BİR YOL BİR KUŞAK

DİL, BEŞERİ SERMAYE VE KÜLTÜREL MİRAS
ONE BELT ONE ROAD: LANGUAGE, HUMAN CAPITAL, AND CULTURAL HERITAGE

BİLDİRİ TAM METİN KİTABI
PROCEEDING BOOK

neupress.org

pressneu

Necmettin Erbakan Üniversitesi Yayınları: 393
SILK ROAD AND BEYOND CONGRESS SERIES (SIRCON 2024)
ONE ROAD, ONE BELT: LANGUAGE, HUMAN CAPITAL AND
CULTURAL HERITAGE
PROCEEDING BOOK

Genel Yayın Yönetmeni/General Manager

Dr. Öğr. Üyesi Fatih KALECİ

Tasarım/Design

Bünyamin BIÇER

E-ISBN

978-625-5952-10-3

Baskı/Printing

Necmettin Erbakan University Press (NEU PRESS)

Yaka Mah. Yeni Meram Cad. Kasım Halife Sok. B Blok

No: 11 Meram / KONYA / TÜRKİYE

0332 221 0 575 - www.neupress.org

Sertifika No/Certificate No: 48888

NEU PRESS, Konya/TÜRKİYE

Aralık 2024, xxx + 399 sf., 16x24 cm

Kategori/Category

Sosyal, Beşeri ve İdari Bilimler

Lisans Türü | OA License: CC BY 4.0

Erişim | Access: neupress.org

Copyright 2024

**This book is published under a CC BY license, which means that you can copy, redistribute, remix, transform, and build upon the content for any purpose, even commercially, as long as you give appropriate credit, provide a link to the license, indicate if changes were made, and do not impose additional terms or conditions on others that prohibit them from exercising the rights granted by that license, including any effective technological measures.*

GENEL BİLGİ

GENERAL INFORMATION

Necmettin Erbakan Üniversitesi (Türkiye), Alfraganus Üniversitesi (Özbekistan) ve Mersin Üniversitesi (Türkiye) iş birliğiyle bu yıl üçüncüsü düzenlenen "İpek Yolu ve Ötesi Kongre Serisi" (SIRCON 2024) "Bir Yol Bir Kuşak: Dil, Beşerî Sermaye ve Kültürel Miras" teması ile 23-24 Mayıs 2024 tarihleri arasında Mersin Üniversitesi (Türkiye) ev sahipliğinde Mersin'de gerçekleştirilmiştir.

Tarihsel süreçte kadim bir geçmişe sahip olan İpek Yolu, doğudan batıya doğru uzanan bir ticaret güzergahı olarak yüzyıllar boyunca çeşitli milletler tarafından kullanılmış ve geliştirilmiştir. Ana güzergahı Çin'den Orta Asya'ya, İran üzerinden Mezopotamya ile Akdeniz olan İpek Yolu ve çevresinde farklı topluluklar ve ananeler ile şekillenmiş zengin bir Dünya kültürü gelişmiştir. İpek Yolu, Çin bu yolun kendi tarihi mirası olduğu saiki ile hareket etmesine rağmen, M.Ö. II. Yüzyıldan bu yana Türklerin ana yurtları olan geniş bir coğrafyayı birbirine bağlayan yegâne ulaşım güzergahı olmuştur. Güzergâh ayrıca Müslüman tüccarların İslamiyet'i Çin'den Hindistan'a, Hint Adalarından Filipinler'e, İran'dan Anadolu'ya ve dahi Batıya dek yayması için de vesile olmuştur. Günümüzde ise İpek Yolu'nun, Türk coğrafyasını ekonomik, sosyal, siyasi ve kültürel olarak gelişmiş uluslar seviyesine taşıyacak her türlü uzlaş, iş birliği ve stratejide kilit bir rol üstleneceği görülmektedir.

SIRCON 2024 uluslararası ölçekte farklı disiplinlerden çok sayıda bilim insanı ve araştırmacıyı ortak bir platformda bir araya getirerek, İpek Yolu eksenindeki ekonomik, sosyal, kültürel ve tarihsel içerikli birçok meseleye yönelik önemli bir araştırma ve tartışma zemini hazırlamıştır. Bu kapsamda kongrenin İpek Yolu coğrafyasındaki çok sayıda ülkenin orta ve uzun vadeli kalkınma hedeflerine çeşitli politika ve strateji önerileri ile önemli bir katkı sağlama beklenmektedir. Kongre aşağıda belirtilen konularda hazırlanmış İngilizce, Türkçe ve Özbekçe dillerindeki tüm özgün bilimsel çalışmalara açıktır.

SIRCON 2024, uluslararası ölçekte farklı disiplinlerden gelen bilim insanları ve araştırmacıları bir araya getirerek, İpek Yolu'nun sunduğu zenginlikleri ve fırsatları tartışma fırsatı sunmuştur. Kongremizde 125 yüz yüze sunum ve 41 online sunum yapılmıştır. Kongreye 115'i yabancı ve 95'i Türk olmak üzere 210 bilim insanı katılım sağlamıştır. Kongre, katılımcıların yeni bilgiler edinmelerine, yeni iş birlikleri kurmalarına ve İpek Yolu coğrafyasının geleceğine dair vizyonlarını paylaşmalarına olanak tanımıştır.

SIRCON2024 kongresinin düzenlenmesinde emeği geçen Mersin Üniversitesi Rektörü Prof. Dr. Erol Yaşar'a, Mersin Üniversitesi çalışanlarına, Alfraganus Üniversitesi Mütevelli Heyetine,, Alfraganus Üniversitesi Rektörü Prof. Dr. Muhammadismoil Mahmudov'a, desteklerinden dolayı Necmettin Erbakan Üniversitesi Rektörü Prof. Dr. Cem Zorlu'ya ve üniversitemiz çalışanlarına, paydaşlarımıza teşekkür ediyoruz.

Ayrıca kongremizde özveri ile çalışan Berdiyov Safakhonov, Behzod Shayzakov, Dr. Gulina Yusupova, Bahtiyar Nosirov, Gozal Ergasheva, Zebunniso Husayn Kamal, Gulchiroy Mirsoatova, Ahmet Harman, Beyzanur Aybakan, Emre Yardımcı, Furkan Gan, Mustafa Boz, Dr. Hurşide Kaşkarlı, Gamze Mercan, Ayşe Ceylan, Betül Gümüş, Feyza Özel ve Şerife Koç, Erol Akıldırım, Bünyamin Biçer'e minnettarız.

SIRCON2024 Kongresinin Mersin'de düzenlenmesi için hastalığına rağmen yoğun çaba sarf eden ve yakın geçmişte vefat eden Prof. Dr. Erdal Baykan Hocamıza Allahtan rahmet diliyoruz.

SIRCON 2024 kongresinin yeni çalışmalara ve iş birliklerine ilham, bilgi ve yeni ufuklar getirmesini temenni ediyoruz.

Prof. Dr. Birol MERCAN
Düzenleme Kurulu Başkanı

DESTEKLEYEN KURUMLAR
PARTNERS OF ORGANIZATION

Merhum Prof. Dr. Erdal BAYKAN'ın anısına...

KURULLAR

BOARDS

ONUR KURULU

- Prof. Dr. Abdulhamit Avşar- İstanbul Ticaret Üniversitesi Rektörü, Türkiye
- Prof. Dr. Ahmad Valiyev- Odlar Yurdu Üniversitesi Rektörü, Azerbaycan
- Prof. Dr. Alpay Arıbaş- Aksaray Üniversitesi Rektörü, Türkiye
- Prof. Dr. Bayzhumanov Mukhtar- Dulaty Üniversitesi Rektörü, Kazakistan
- Prof. Dr. Cem Zorlu – Necmettin Erbakan Üniversitesi Rektörü, Türkiye
- Prof. Dr. Dilnoz Ro'ziyeva- Buhara İnovasyon Üniversitesi Rektörü, Özbekistan
- Prof. Dr. Erol Yaşar – Mersin Üniversitesi Rektörü, Türkiye
- Prof. Dr. M. Hakkı Alma- Iğdır Üniversitesi Rektörü, Türkiye
- Prof. Dr. Muhammadismoil Mahmudov – Alfraganus Üniversitesi Rektörü, Özbekistan
- Prof. Dr. Teshabayev To'lqin Zakirovich- Taşkent Devlet Ekonomi Üniversitesi Rektörü, Özbekistan
- Prof. Dr. Usmonov Botir- Taşkent Kimyasal Teknoloji Enstitüsü Rektörü, Özbekistan
- Prof. Dr. Kabyldinov Ziyabek Yermukhanuly- Ç.Ç. Ualikhanov'un Adının Taşıyan Tarih ve Etnoloji Enstitüsü Rektörü, Kazakistan
- Prof. Dr. Karimjon Axmedjanov- Taşkent Uluslararası Kimyo Üniversitesi Rektörü, Özbekistan
- Prof. Dr. Negmatova Shaxzoda Shuxratovna - Özbekistan- Finlandiya Pedegoloji Enstitüsü Rektörü, Özbekistan
- Prof. Dr. Orhan Aydın-Tarsus Üniversitesi Rektörü, Türkiye
- Prof. Dr. Sydikov Erlan Battashevich- Avrasya Milli Üniversitesi Rektörü, Kazakistan
- Prof. Dr. Turgay Uzun- Osmaniye Korkut Ata Üniversitesi Rektörü, Türkiye
- Prof. Dr. Veysel Eren- Hatay Mustafa Kemal Üniversitesi Rektörü, Türkiye
- Prof. Dr. Yücel Oğurlu- Balıkesir Üniversitesi Rektörü, Türkiye
- Doç. Dr. İrade Halilova- Hazar Üniversitesi Rektörü, Azerbaycan

DÜZENLEME KURULU BAŞKANLARI

Prof. Dr. Birol Mercan - Necmettin Erbakan Üniversitesi, Türkiye

Prof. Dr. Erdal Baykan – Mersin Üniversitesi, Türkiye

DÜZENLEME KURULU

Prof. Dr. Ahmet Şahbaz - Necmettin Erbakan Üniversitesi, Türkiye

Prof. Dr. Coşkun Özalp- Osmaniye Korkut Ata Üniversitesi, Türkiye

Prof. Dr. Egamberdiyev Farmonkul Tursunkulovich - Alfraganus Üniversitesi, Özbekistan

Prof. Dr. Erşan Sever – Aksaray Üniversitesi, Türkiye

Prof. Dr. F.S. Mammadov- Odlar Yurdu Üniversitesi, Azerbaycan

Prof. Dr. Khojavey Mominjon Isokhonivich - Alfraganus Üniversitesi, Özbekistan

Prof. Dr. Mehmet Turan- Hatay Mustafa Kemal Üniversitesi, Türkiye

Prof. Dr. Muminov Nazım Ghaforivich - Alfraganus Üniversitesi, Özbekistan

Prof. Dr. Mustafa Demirci - Selçuk Üniversitesi, Türkiye

Prof. Dr. Numan Aruch – Makedonya Bilimler ve Sanatlar Akademisi, Makedonya

Prof. Dr. Rashid Cabbarov- Odlar Yurdu Üniversitesi, Azerbaycan

Prof. Dr. Safarov Akbar-Özbekistan- Finlandiya Pedegoloji Enstitüsü, Özbekistan

Prof. Dr. Zekeriya Mızrak - Necmettin Erbakan Üniversitesi, Türkiye

Doç. Dr. Erdal Bayrakçı - Necmettin Erbakan Üniversitesi, Türkiye

Doç. Dr. Guzal Ergasheva - Alfraganus Üniversitesi, Özbekistan

Doç. Dr. Sait Yıldırım- Iğdır Üniversitesi, Türkiye

Dr. Öğr. Üyesi Fatih Kaleci - Necmettin Erbakan Üniversitesi, Türkiye

Dr. Öğr. Üyesi Zebiniso Kamalova- İstanbul Ticaret Üniversitesi, Türkiye

Dr. Abdusattor Qodirov- Buhara İnovasyon Üniversitesi, Özbekistan

Dr. Berdiyev Safakhonov - Alfraganus Üniversitesi, Özbekistan

Dr. Gulina Yusupova, Türkiye

Uzm. Berdiyev Safakonov- Alfraganus Üniversitesi, Özbekistan

Uzm. Laylo Yakhshiboeva -Taşkent Devlet Ekonomi Üniversitesi, Özbekistan

Uzm. Resulbek Hojiyev- Alfraganus Üniversitesi, Özbekistan

Uzm. Şerife Koç - Necmettin Erbakan Üniversitesi, Türkiye

Emma Seidova- Vice-rector Assistant of Odlar Yurdu University, Azerbaycan

Utkirbek Butaev- Kimyo Uluslararası Üniversitesi, Özbekistan

CONGRESS PROGRAM (Yüzyüze/ Offline)

May 23		SIRCON2024
MAY 23 (Thursday) Merkezi (09:30-11:00)		YER: Prof. Dr. Uğur Oral Kültür Merkezi
09:30-11:00	Opening Ceremony Speeches by the Chairs of the Organizing Committee Prof. Dr. Erdal BAYKAN-Mersin Üniversitesi Rektör Danışmanı, Türkiye Prof. Dr. Birol MERCAN-Necmettin Erbakan Üniversitesi, Türkiye Speeches By the Organizing Board Prof. Dr. Erol YAŞAR – Mersin Üniversitesi Rektörü, Türkiye Prof. Dr. Muhammadismoil MAHMUDOV – Alfraganus Üniversitesi Rektörü, Özbekistan Prof. Dr. Cem ZORLU – Necmettin Erbakan Üniversitesi Rektörü, Türkiye Speeches by Honory Board Prof. Dr. Alpay ARIBAŞ- Aksaray Üniversitesi Rektörü, Türkiye Prof. Dr. Dilnoz RO' ZIYEVA- Buhara İnovasyon Üniversitesi Rektörü, Özbekistan Prof. Dr. Negmatova Shaxzoda SHUXRATOVNA - Özbekistan- Finlandiya Pedegoloji Enstitüsü Rektörü, Özbekistan Prof. Dr. Orhan AYDIN-Tarsus Üniversitesi Rektörü, Türkiye Prof. Dr. Turgay UZUN- Osmaniye Korkut Ata Üniversitesi Rektörü, Türkiye Prof. Dr. Veysel EREN- Hatay Mustafa Kemal Üniversitesi Rektörü, Türkiye	
11:00-12:00	Opening Session: 1A Chair: Mehmet Görmez-17. Diyanet İşleri Başkanı YER: Prof. Dr. Uğur Oral Kültür Merkezi	
11:00-11:15	Bilal KUŞPINAR (Necmettin Erbakan University)	İslam Medeniyeti Bilim Geleneğinin Temel Özellikleri (Major Characteristics of Scientific Tradition in Islamic Civilization)
11:15-11:30	Hasan Hüseyin BİRCAN (Necmettin Erbakan University)	Türk-İslam Filozofu Fârâbî'nin Felsefi Mirası (The Philosophical Legacy of The Turkish-Islamic Philosopher Al-Farabi)
11:30-11:45	Ahmet ŞAHBAZ (Necmettin Erbakan University) Ramazan UCTU (American University of Iraq) Hassan ESSOP (Stellenbosch University)	Çin'in Dijital İpek Yolu Girişimi ve Bu Girişimin Güneydoğu Asya Ülkelerinin Kalkınması Üzerine Etkileri (China's Digital Silk Road Initiative and Its Effects on Development in Southeast Asian Countries)
11:45-12:00	Akmaljon MAMATOV (Agrobank HR bölümü kadro eğitimi ve geliştirme bölüm başkanı)	Theoretical Aspects of Corporate Securities Market Activity
12:30-13:30	Lunch	
13:30-14:30	Session: 1A Chair: Zekeriya MIZIRAK- Necmettin Erbakan University YER: Prof. Dr. Uğur Oral Kültür Merkezi	
13:30-13:45	Dilnoz RUZIEVA (Rector of Bukhara Innovation University)	Yapay Zeka, Geleceğin Okulları ve Öğretmen Adayları

13:45-14:00	Tahsin KARABULUT (Necmettin Erbakan University) Gülşah ŞEN KÜÇÜK (Sosyal İnovasyon Ajansı)	Türk Cumhuriyetlerinin Beşeri Sermaye Performanslarının Karşılaştırmalı Analizi (Comparative Analysis of Human Capital Performances of Turkish Republics)
14:00-14:15	Şerife ÖZŞAHİN (Necmettin Erbakan University) Çiğdem KARTER (Selçuk University)	Finansal İstikrarın Ekonomik Büyüme İçin Önemi: Kırılgan Beşli Ülkeler Üzerine İkinci Nesil Panel Eşbütünleşme Testi (The Importance of Financial Stability For Economic Growth: Second Generation Panel Cointegration Test on Fragile Five Countries)
14:15-14:30	Tahsin KARABULUT (Necmettin Erbakan University) Muhammed Ahmet ÖZDOĞAN (Necmettin Erbakan University)	Türk Cumhuriyetlerinde Finansal Derinlik ve Kentsel Nüfusun İnsani Gelişmişlik Düzeyine Etkisi (The Impact of Financial Depth and Urban Population on The Level Of Human Development in Turcic Republics)
13:30-14:30	Session: 1B Chair: Erdal BAYRAKCI- Necmettin Erbakan University YER: Prof. Dr. Uğur Oral Kültür Merkezi	
13:30-13:45	Selim KAYHAN (Necmettin Erbakan University) Tayfur BAYAT (İnönü Universtiy) Zekeriya MIZIRAK (Necmettin Erbakan University)	Orta Asya Türk Cumhuriyetleri ve Türkiye'de İşsizlik Histerisinin Kesirli Fourier Birim Kök Testi ile Analizi (Analysis of Unemployment Hysteresis in Central Asian Turcic Countries And Türkiye With Fractional Fourier Unit Root Test)
13:45-14:00	Merve ÇELİK (Kilis 7 Aralık University) Reyhan BOZKURT (Necmettin Erbakan University)	Türki Cumhuriyetlerinin Ekonomi Büyüme ve Beşeri Sermaye İlişmesine Yönelik Ampirik Bir Analiz: Panel Veri: (1991-2019) (An Empirical Analysis of The Relationship Between Economic Growth And Human Capital in Turcic Republics: Panel Data: (1991-2019)
14:00-14:15	Radjabbay DUSMURATOV (Alfraganus University)	Important Stages of Business Completion
14:15-14:30	Shaxnoza TUYCHİYEVNA (Alfraganus University)	The Role of Shrines in The Development of National Tourism
13:30-14:30	Session: 1C Chair: Hakan ALPTÜRKER-Mersin University YER: Prof. Dr. Uğur Oral Kültür Merkezi	
13:30-13:45	Mustafa Necati ÇOBAN (Tokat Gaziosmanpaşa University) Ahmet YALÇIN (Tokat Gaziosmanpaşa University)	Yenilenebilir Enerji Dönüşümünde Eşitlikçi Bir Yaklaşım Önerisi: Enerji Demokrasisi (A Proposal For An Equitable Approach To Renewable Energy Transition: Energy Democracy)

SIRCON2024

13:45-14:00	Nisa Şansel TANDOĞAN AKTEPE (Hacettepe University)	İklim Değişikliğinin Tarımsal Üretim Üzerindeki Etkilerinin İncelenmesi (Investigation of Climate Change Impacts on Agricultural Production)
14:00-14:15	Iskakova GULZAT (Taraz Regional University named after M.Kh.Dulaty)	The Great Silk Road of our time the transport and logistics potential of Kazakhstan and its role in the international trade of Central Asia and China
14:15-14:30	Abildaev SULTAN (Taraz Regional University named after M.Kh.Dulaty) Bolot KUANSHALĪEV (Kyrgyz National University named after Jusup Balasagyn)	Effective use of the economic potential of the border regions of Kazakhstan and central Asian countries.
13:30-14:30	Session:1D Chair: İsmail YAĞCI-Mersin University YER: Prof. Dr. Uğur Oral Kültür Merkezi	
13:30-13:45	Mustafa Cüneyt ÖZŞAHİN (Necmettin Erbakan University)	Dünden Bugüne Türkiye-Özbekistan İlişkileri (Türkiye-Özbekistan Relations From The Past Until Now)
13:45-14:00	Segah TEKİN (Necmettin Erbakan University)	Bir Yükselen Orta Büyüklükteki Gücün Küresel İlişkileri: Kazakistan'ın Latin Amerika Politikası (Global Relations of An Emerging Middle Power: Kazakhtan's Latin America Policy)
14:00-14:15	Serkan KEKEVİ (Düzce University)	Türk Uluslararası İlişkiler Teorisinin İmkanını Araştırmak (Exploring The Possibilities of Turkish International Relations Theory)
14:15-14:30	Bobir XOSHĪMOV (Alfraganus University)	Expectations for Enabling Teaching Methods in Modern Management
13:30-14:30	Session:1E Chair: Gulina Yusupova YER: Prof. Dr. Uğur Oral Kültür Merkezi	
13:30-13:45	Dostonbek TĪLOVMURODOV (Alfraganus University)	Impact of Cultural Heritage Adventure Tours on The Local Economy Development
13:45-14:00	Sayyora AZĪZOVA (Alfraganus University)	The Importance of Labor Discipline and Flexible Forms of Employment
14:00-14:15	Behzod TAGAEV (National University of Uzbekistan)	State Policy İn Reducing İnformal Employment İn Uzbekistan

14:15-14:30	Mashrab BERDİKULOV (Kimyo International University in Tashkent) Manzura BERDİKULOVA (Senior teacher of Tashkent Institute of chemical technology)	Restoration of Historical, Cultural Heritage
13:30-14:30	Session:1A Chair: Tuba Yanpar YELKEN-Mersin Univesity YER: İlahiyat Fakültesi	
13:30-13:40	Harun TAKCI (Mersin University)	Maturidilik ve Mantık Etkileşimi (The Interaction of Maturidism and Logic)
13:40-13:50	Nozimakhon KHASANOVA (Alfraganus University)	Socio-Psychological Peculiarities of Personality Attitudes Toward Treatment in Chronic Diseases
13:50-14:00	Bayram TAMTÜRK (Milli Eğitim Bakanlığı)	Endüüslü Astronomi Bilgini Nürüddin Bitrücü'nin Astronomiye Dair Görüşleri (Andalusian Astronomy Scholar Nureddin Al-Bitrüjî's Views on Astronomy)
14:00-14:10	Hayriye VURAL (Selçuk University)	Beni Musa Kardeşlerin İslam Bilim Tarihi ve Tercüme Faaliyetlerine Katkıları (Contributions of Banu Musa Brothers To The History Of Islamic Science And Translation Activities)
14:10-14:20	Mustafa DEMİRCİ (Selçuk University)	İpek Yolunun İstasyonları: Ribatlar»
13:30-14:30	Session:1B Chair: Resulbek HOJYHAYİEV YER: İlahiyat Fakültesi	
13:30-13:45	Ahmad JO'RAYEV (Alfraganus University)	Peace Care As a Moral Value and a Moral Need
13:45-14:00	Asror MUHAMEDOV (Alfraganus University)	The Emergence of Yusuf Khos Hajib's Work «Kutadgu Bilig» and Social-Philosophical Ideas in It
14:00-14:15	Sherdor PULATOV (Alfraganus University)	The Importance of The Philosophy and Values System of The Turkish People in The Global World
14:15-14:30	Aigul TURSUNBAEVA (L.N. Gumilyov Eurasian National University)	The Role and Importance of the Concept of 'Kut' in the Traditional Kazakh World View
13:30-14:30	Session: 1C Chair: Hurşide KAŞGARLI Yer: İlahiyat Fakültesi	
13:30-13:40	Raximberdi AYATOV (Alfraganus University)	Developing Listening and Speaking Skills In Teaching Tourism Terms In English
13:40-13:50	Shoxista SULTONOVA (Alfraganus University)	Psycholinguistic Foundations of Agrammatism in The Speech of Bilingual Children

13:50-14:00	Mavlanbek SAPAROV (Alfraganus University)	Exploring Speech Problems through a Neuropsycholinguistic Lens
14:00-14:10	Mavlanbek SAPAROV (Alfraganus University)	Exploring cultural-historical relations between turkey and Uzbekistan through innovative technologies in turkish-uzbek
14.10-14:20	Khalmuratov Nurali ESHBOEVICH (employee of the Central Bank of the Republic of Uzbekistan)	Urgent Issues of Conducting Banking Activities and Bank Supervision in The Conditions of The Complex Political And Economic Situation in Today's World
14:20-14:30	Şabanov Cumali KAZIMOVIÇ (Tashkent State Sharkshunoslik University)	Özbekistan'da Türk Dili Öğretim Tarihi
14:30-15:30	Session: 1A Chair: Abdulvahit SEZEN-Mersin University YER: Prof. Dr. Uğur Oral Kültür Merkezi	
14:30-14:45	Bekir BİÇER (Necmettin Erbakan University)	Türkiye ve Türkistan Arasında Kültürel Ortaklık (Cultural Partnership Between Turkey And Turkestan)
14:45-15:00	Ali CAN (Karamanoğlu Mehmetbey University) Rakhat SOLTOEVA (Karamanoğlu Mehmetbey University) Melike ATEŞ (Karamanoğlu Mehmetbey University)	Türk Devletleri'nde Ortak Bilinç İnşası: Dil, Kültür ve Kimlik (Building Common Consciousness in Turkish States: Language, Culture and Identity)
15:00-15:15	Dildor PULATOVA (Alfraganus University)	Ethical Values in the Philosophical View of the Representatives of the Massshoyiuna Direction
15:15-15:30	Merdan HANYEV (İstanbul Medeniyet University)	Saidüddin Fergani'nin İnsan Anlayışı
14:30-15:30	Session: 1B Chair: Fazliddin JALILOV- Alfraganus University YER: Prof. Dr. Uğur Oral Kültür Merkezi	
14:30-14:45	Klara BOLATEVA (Alfraganus University) Sanobar KURBANNOVA (Tashkent State Dental Institute) Dusmukhamedov S.M. (Tashkent State Dental Institute)	Microbiological Results at One-Stage Dental Implantation
14:45-15:00	Fakhriddin BOYMURATOV (Alfraganus University) Umarbek ABDURAKHMANOV (National University of Uzbekistan)	Conductivity of Composite Polymer Materials Containing Nickel Nanoparticles
15:00-15:15	Klara BOLATEVA (Alfraganus University) Nargiza ZOKİROVA (Department of Histology, Pathology and Embryology)	The Mechanisms of The Toxic Effect of Intrauterine And Early Postnatal Exposure to Pesticides on The Development of The Immune System of Offspring

15:15-15:30	Madina ALIKHODJAEVA (Alfraganus University) Mohiya RIKHSIBOEVA (Alfraganus University) Fazliddin JALILOV (Alfraganus University) Lola PULATOVA (Alfraganus University) Toib MUSTANOV (Alfraganus University)	Application of Ibn Sina's (Avicenna) Teachings in The Field of Pharmacy in The Modern Medicine
14:30-15:30	Session: 1C Chair: Ozod KULIEV YER: Prof. Dr. Uğur Oral Kültür Merkezi	
14:30-14:45	Sayfiya X.Dj. (Alfraganus University)	Гексагидроксиdifеноил-1-(O-2-O-Галлоил-В-D-Глюкопиранозид)-1-(O-В-D-Ксилопиранозид) Нинг Антирадикаллик Хоссаси
14:45-15:00	Akmal KUCHKAROV (Alfraganus University) Iskandar AKROMOV (Alfraganus University)	The Role of Minimally Invasive Treatment of Purulent Inflammatory Disease of The Retroperitoneal Space
15:00-15:15	Akmal KUCHKAROV (Alfraganus University) Iskandar AKROMOV (Alfraganus University)	Surgical Intervention For Chronic Discomfort In The Second Carpometacarpal Joint
15:15-15:30	Nilufar XASANOVA (Alfraganus University) Saïda NIZAMOVA (Student of Turin PU academic high school)	Use of Logical Tests in Chemistry Lessons
14:30-15:30	Session: 1D Chair: Berdiyör SAFAKHONOV (Alfraganus University) YER: Prof. Dr. Uğur Oral Kültür Merkezi	
14:30-14:45	Farida YAKUBOVA (Alfraganus University)	Formation of a Healthy Lifestyle
14:45-15:00	Sabina MIRBAYEVA (Alfraganus University)	Improving The Methodology of Reading English to Elementary School Students Based on The Innovative Pedagogical Educational Cluster
15:00-15:15	Nozima ZUFAROVA (Tashkent State University of Economics)	A Comparative Study on Sustainable Tourism Models in Karakalpakstan: Challenges and Expectations
15:15-15:30	Nozim MUMINOV (Alfraganus University)	The Problem of Reducing Losses of Agricultural Products
14:30-15:30	Session: 1E Chair: Selim KAYHAN- Necmettin Erbakan University YER: Prof. Dr. Uğur Oral Kültür Merkezi	
14:30-14:45	Abdullah Emre ÇAĞLAR (Atatürk University)	Yeni Bir İktisadi Hipotezin Tanıtılması: Yük Kapasite Faktörü Histeri Hipotezi'nin Yapay Zeka Ağları İle Test Edilmesi (Introducing A New Economic Hypothesis: Testing it With Artificial Intelligence Networks)

SIRCON2024

14:45-15:00	S. Altunay NURAY (Nevşehir Hacı Bektaş Veli University)	Türkiye'de Pandemi Sonrası Geri Toparlanma Sürecinde İhracat Teşviklerinin Önemi (The Importance of Export Incentives in Turkey's Post-Pandemic Recovery)
15:00-15:15	Cemil AKKAŞ (Aksaray University)	Instagram Kıskançlığı ve Kullanıcıların Kıskançlığa Psikolojik Tepkileri: Bir Sistemik Literatür İncelemesi (Instagram Envy And Psychological Responses of Users To Envy: A Systematic Literature Review)
15:15-15:30	Telman URİNOV (Neighborhood and family institute)	Gayrimenkul Geçim Kaynağı, Ek Gelir, İstihdam ve Uygunluk Sağlamanın Etkili Bir Yoludur
14:30-15:30	Session: 1A Chair: Madiyor TURDIYEV (Alfraganus University) (Yer: İlahiyat Fakültesi)	
14:30-14:45	Adkhamjon MIRZACHAEV (Alfraganus University)	Imam Ebu Hanife's Life Activity and Fatwa Styles
14:45-15:00	Feruz MAMADALİYEVA (Tashkent State Agrarian University)	Interpretation Of Sultans Crops in Islamic Values
15:00-15:15	Otabek MUKHAMMADİEV (Imam Buhari Uluslararası Araştırma Merkezi)	Hadith Scholars From Samarkand In The First Three Centuries Of Hijrah and Their Contribution to Islamic Civilization
15:15-15:30	Abdurakhman MİRİSAEV (Alfraganus University)	Some Issues in Strategic Management of Enterprises
14:30-15:30	Session: 1B Chair: Savaş YILDIRIM-Mersin University (Yer: İlahiyat Fakültesi)	
14:30-14:45	Nurhan ÖZKAN KUŞ (Selçuk University) Betül YAZICI (Selçuk University)	Rize/Hemşin Geleneksel Kadın ve Çocuk Giysilerinin Giyim Kültürü Açısından İncelenmesi (Investigation of Rize/Hemşin Traditional Women's And Children's Clothes in Terms of Clothing Culture)
14:45-15:00	Osman ADAY (Selçuk University)	Cumhuriyetin İlanından Sonra Türk Sinemasının Kültürel Belleği ve Modernleşme Adımları (Cultural Memory of Turkish Cinema And Modernization Steps After The Proclamation of The Republic)
15:00-15:15	Zibagul İLYASSOVA (L.N. Gumilyov Eurasian National University)	Fergana Region at the Junction of Ancient and Medieval Civilizations

15:15-15:30	Nurbek ALLABERGENOV (Alfraganus University)	Political and Ethnocultural Processes that Took Place in the Central Asian Region in the Early Middle Ages, and their Influence on Coinage
14:30-15:30	Session: 1C Chair: Guzal ERGASHEVA (Alfraganus University) (Yer: İlahiyat Fakültesi)	
14:30-14:45	Khurshida SAYDIVALIEVA (Family and women Scientific research institute)	The Importance of Family Legal Contracts In The Regulation of Family Disputes and Issues of Improving The Legislation in This Regard
14:45-15:00	Rasulbek HOJIYEV (Neighborhood and family institute) Nodira EGAMBERDIYEVA (Neighborhood and family institute)	Domestic Violence is A Threat to Society's Development
15:00-15:15	Asror XAKIMOV (Alfraganus University)	Gender Differences and Gamification
15:15-15:30	Uktam SHAMSIEV (Alfraganus University)	Psychological Interpretation of The Concept Of «(ALP) Heroine Mother» in The Values of Turkic Peoples

15:30-15:45 COFFEE BREAK (KAHVE MOLASI)

16:00-17:00	Session: 1A Chair: Musojalil ERMATOV YER: Prof. Dr. Uğur Oral Kültür Merkezi	
16:00-16:15	Mashrab BERDİKULOV (Kimyo International University in Tashkent) Mardonbek MAHMUDOV (Deputy Dean of "Business management" faculty) Sayyora MAKHMUDOVA (Teacher of Kimyo International University in Tashkent)	Importance of Entrepreneurial Activity in Human Capital
16:15-16:30	Komola USMANOVA (Alfraganus University)	Writing As Verbal Communication
16:30-16:45	Xolboy ABDURAHMONOV (Alfraganus University)	Prerequisites For The Transition To A Green Economy in Countries of Different Economic Levels
16:45-17:00	Maftuna SAYITOVA (Kocaeli University)	Foreign Direct Investments in Uzbekistan Since Independence: A Contemporary Perspective

SIRCON2024

16:00-17:00	Session: 1B Chair: Ahmet ŞAHBAZ-Necmettin Erbakan University YER: Prof. Dr. Uğur Oral Kültür Merkezi	
16:00-16:15	Mustafa GÜLER (Tokat Gaziosmanpaşa University) İlhan EROĞLU (Tokat Gaziosmanpaşa University)	Dış Ticaret Dengesinde Teknolojinin Rolü: Türkiye Üzerine Bir Araştırma (Role of Technology in Foreign Trade Balance: A Research on Turkey)
16:15-16:30	Zekeriya OLGUNÇELİK (Konya Ticaret İl Müdürlüğü)	Küresel EkonomiK Rekabette Beşeri Sermayenin Değişen Rolü: Uluslararası Ticaret Örgütlerindeki Uyarlamalar (The Evolving Role Of Human Capital in Global Economic Competitiveness: Adaptations in International Trade Organizations)
16:30-16:45	Nalan KANGAL (Tokat Gaziosmanpaşa University)	Hukuki ve Ekonomik Bileşenleri Boyutuyla Orta Kuşak İpek Yolu Ülkelerinde Ekonomik Özgürlük Üzerine Bir Durum Değerlendirmesi (A Situation Assessment of Economic Freedom in The Middle Belt Silk Road Countries With Its Legal and Economic Components)
16:45-17:00	Burcu Şefika DOĞRUL (Mersin University) Ceren EVCİMEN (Mersin University)	Vasatlık Çerçevesinden Örgütsel Performansı ve İnsan Sermayesini Yeniden Düşünmek (Rethinking Organizational Performance and Human Capital From The Framework Of Mediocrity)
16:00-17:00	Session: 1C Chair: Hakan AKDAĞ-Mersin University YER: Prof. Dr. Uğur Oral Kültür Merkezi	
16:00-16:15	Mevsim ZENGİN (Mersin University)	Lise Öğrencilerinde Okul Tükenmişlik Düzeyinin İncelenmesi (Investigation of School Burnout Level in High School Students)
16:15-16:30	Serkan GÖKALP (Mersin University)	İmam Hatip Lisesi Müdürlerinin Eğitim Geçmişi ve Kazanç Düzeyleri Arasındaki İlişkiye Yönelik Algılarının İncelenmesi Investigation of The Imam Hatip High Principals' (Perceptions About Their Educational Background and Their Levels of Income)

16:30-16:45	Mesut GÜN (Mersin University) Muazzez TEPE (Mersin University)	Sözel Mantık/Mantıksal Muhakeme Sorularının 2018 Türkçe Dersi Öğretim Programındaki Yeri ve Uluslararası Sınavlar Bağlamında Katkıları (The Place of Verbal Logic/Logical Reasoning Questions in The 2018 Turkish Curriculum and Their Contributions in The Context of International Examinations)
16:45-17:00	Çiğdem KALEGERİ (Mersin University) Hürriyet GÖKDAYI (Mersin University)	Türkçede Yabancı Kökenli Sözcüklerin Türkçe Karşılıklarıyla Birlikte Kullanımı (Turkish Words of Foreign Origin in Turkish Use in Conjunction With Its Provisions)
16:00-17:00	Session: 1D Chair: Ahmet ATASOY-Mersin University YER: Prof. Dr. Uğur Oral Kültür Merkezi	
16:00-16:15	Muminjon XUJAYEV (Alfraganus University)	Information about the History and Culture of Turkistan, Located on the Great Silk Road, in Ibn Fadlan's «Journey»
16:15-16:30	Emel SUNTER (Dokuz Eylül University)	“Ne Oldum” Dememeli “Ne Olacağım” Demeli: Türk Kültürü Bağlamında İnsan Felsefesine Dair Bir Değerlendirme One Should Not Say “What I Have Become”, But Rather “What Will I Become”:An Evaluation of Human Philosophy in Turkish Culture)
16:30-16:45	Sehal Deniz VARLIK (Mersin University)	Mâverâünnehir Havzasının İki Hadis İmamı Buharî ve Tirmizî'nin Sahih Terimine Yükledikleri Anlam (The Use of The Term Sahih Hadith By The Two Hadith Imams of The Transoxiana, Al-Bukhari And Al-Tirmizî)
16:45-17:00	Muminjon XUJAYEV (Alfraganus University)	Philosophical Analysis of Muslim East-West Relations in the Scientific Legacy of Ahmed Zeki Velidi Togan
16:00-17:00	Session: 1E Chair: Mustafa ACAR- Necmettin Erbakan University YER: Prof. Dr. Uğur Oral Kültür Merkezi	
16:00-16:15	Arif İGDELİ (Aksaray University) Erşan SEVER (Aksaray University)	Avrupa Birliği Ülkelerinde Nüfus Yaşlanmasının Ekonomik Büyüme Üzerindeki Etkisine Mekansal Kanıtlar (A Spatial Evidence on The Impact of Population Ageing On Economic Growth in The European Union Countries)

SIRCON2024

16:15-16:30	Hiroki WAKAMATSU (Mersin University)	Orta Asya'dan Uzak Doğu'ya: Tatar Göçmenleri ve Tokyo Cami (From Central Asia to The Far East: Tatar Immigrants and Tokyo Mosque)
16:30-16:45	Feyza Şule GÜNGÖR (Necmettin Erbakan University)	İkamet Etiği ve Göçe Dair Varoluşsal Bir Değerlendirme (Ethics of Residence and An Existential Evaluation of Migration)
16:45-17:00	Nadide Sevil TÜLÜCE (Kayseri University) Pınar Değirmencioğlu (Kayseri University)	“Yeni Çağda Bölgesel Kalkınma: Dönüşen Dinamikler ve Sürdürülebilir Yaklaşımlar» (Regional Development in the New Era: Transforming Dynamics and Sustainable Approaches)
16:00-17:00	Session: 1A Chair: Berdiyör SAFAKHONOV-Alfraganus University (Yer: İlahiyat Fakültesi)	
16:00-16:15	Diyora MUXAMATJONOVA (Alfraganus University)	Repetition Methods In Poetry And Its Analysis (In Two Different Languages Uzbek and English)
16:15-16:30	Shakhzoda NEGMATOVA (Uzbek- Finnish pedagogical institute)	Legal and Moral Basis of Pilgrimage Tourism Development
16:30-16:45	Shuxratjon SAYFUTDİNOV (Alfraganus University)	Cultural Heritage Tourism Contribution to Sustainable Tourism Development
16:45-17:00	Madiyör TURDİYEV (Alfraganus University)	Historical Comparison of Ethnotourism Culture Among Turkic-Speaking Countries: Problems and Solutions.
16:00-17:00	Session: 1B Chair: Asror MUHAMEDOV (Alfraganus University) (Yer: İlahiyat Fakültesi)	
16:00-16:15	Nodira RUSTAMOVA (Tashkent State Dental Institute)	Vitagen information in The Context of The Development of The Media Mentality of University Students
16:15-16:30	Mo'tabar RUSTAMOVA (Alfraganus University)	Socio-Psychological Factors Affecting The Formation of Migration Motivation in Women
16:30-16:45	Dilobar EGAMBERDİYEVA (Kocaeli University)	Özbek Mümtaz Edebiyatında Bidil Ekolu (Bidil School in Uzbek Mumtaz Literature)
16:45-17:00	Guzal ERGASHEVA (Alfraganus University)	Strategy For Developing Scientific Research Process At Alfraganus University
17:00-17:15	Baxtiyör KARIMOV (Institute of Oriental Studies of the Academy of Sciences of Uzbekistan)	Middle Turkic Language and The Role of Middle Script In The Development of Turkic Languages

16:00-17:00	Session: 1C Chair: Khushvakt DANIYAROV (Yer: İlahiyat Fakültesi)	
16:00-16:15	Nilufar ANDAKULOVA (Jizzakh State Pedagogical University)	Tracing The Evolution of Portrait Descriptions from The Early 20th Century to The Late 20th Century, Examining Shifts in Linguistic Styles and Intertextual References
16:15-16:30	Furqat BAYJONOV (Alfraganus University) Doniyorbek NORKUZIYEV	Improvement of Mechanisms For The Formation of Gender Culture In The Cooperation of Family and Educational Institutions
16:30-16:45	Doniyorbek NORKUZIYEV (Alfraganus University)	Psychological Features of The Formation of Volitional Qualities In Adolescence
16:45-17:00	Oqilaxon ORİFOVA (Alfraganus University)	Formation of Concepts Related To Ecological Culture in Younger Students
17:00-17:15	Dilnoza KHOSHİMOVA (Alfraganus University)	Teaching Foreign Languages On The Basis of Modern Methodology
	Session: 1A Chair: Dilobar EGAMBERDİYEVA-Kocaeli University YER: Prof. Dr. Uğur Oral Kültür Merkezi	
17:00-17:15	Boymuratov FAKHRİDDİN (Alfraganus University) Abdurakhmanov UMARBEK (National University of Uzbekistan) Jalilov FAZLİDDİN (Alfraganus University) Raximova ERKİNOY (Alfraganus University) Togaymuradova MADİNA (Assistant at the University of Akfa)	Conductivity of Composite Polymer Materials Containing Nickel Nanoparticals
17:15-17:30	Zarif ASADOV (Alfraganus University) Husnnora ERGASHOVA (Alfraganus University)	Comparative Analysis of Prostate Biopsy and Other Methods of Prostate Examination in Early Detection of Prostate Cancer
17:30-17:45	Mirzayeva A.X. (Alfraganus University)	Neuropsychological Analysis of Psychological Disorders in Patients With Cardiovascular Diseases
17:45-18:00	Zulaykho DEXQONBOYEVA (Alfraganus University)	Attitudes Towards Fitness Practices As A Research Problem. Involvement in Fitness Practices in The Context of Body Psychology
17:00-18:00	Session: 1B Chair: Cemal ALTAN- Mersin University YER: Prof. Dr. Uğur Oral Kültür Merkezi	
17:00-17:15	Mustafa Necati ÇOBAN (Tokat Gaziosmanpaşa University) Tuğçe ŞAHİN (Tokat Gaziosmanpaşa University)	Düşük Karbonlu Ekonomiye Geçişte Yeşil Enflasyon Riski Üzerine Değerlendirmeler

SIRCON2024

17:15-17:30	Oğuz ÖCAL (Kayseri University) Volkan HAN (Nevşehir Hacı Bektaş Veli University)	Sürdürülebilirliği Korumak: G10 Ülkelerinde Doğal Kaynakların Entegre Yönetimi, Enerji Güvenliğinin Sağlanması Ve Çevresel Etkilerin Azaltılması (Safeguarding Sustainability: Integrated Management of Natural Resources, Ensuring Energy Security, and Mitigating Environmental Impact in G10 Countries)
17:30-17:45	Cuma DEMİRBAŞ (Aksaray University)	Gelir Eşitsizliği ve Yeşil Ekonomik Büyüme İlişkisi: Bric Ülkelerinden Kanıtlar (The Relationship Between Income Inequality and Green Economic Growth: Evidence From Bric Countries)
17:45-18:00	Mukhriddin SHERBOBOEV (Alfraganus University)	Ideas That Influenced The Formation of Karl Popper's Views
17:00-18:00	Session: 1C Chair: M. Cüneyt ÖZŞAHİN- Necmettin Erbakan University YER: Prof. Dr. Uğur Oral Kültür Merkezi	
17:00-17:15	Gökmen KILIÇOĞLU (Düzce University)	Kalkınma Yolu Projesi ve Muhtemel Bölgesel Etkileri (Development Road Project and Its Potential Regional Impacts)
17:15-17:30	Miraç ÇEVEN (Uludağ University)	İpek Yolu ve Bir Yol- Bir Kuşak İnisiyatifinin Kurumlar Bağlamında Karşılaştırılması (Comparison Of Silk Road and One Road-One Belt Initiative in The Context of Institutions)
17:30-17:45	Hurşide KAŞGARLI (Necmettin Erbakan Üniversitesi)	Xin Jin Ping Döneminde Çin'in Türkistan Politikası (China's Turkestan Policy During The Xin Jin Ping Period)
17:45-18:00	Bobir XOSHİMOV (Alfraganus University)	Expectations for Enabling Teaching Methods n Modern Management
17:00-18:00	Session: 1D Chair: Musojalil ERMATOV YER: Prof. Dr. Uğur Oral Kültür Merkezi	
17:00-17:15	Kamola KARIMOVA (Jizzakh Polytechnic Institute)	The Impact of Wind Direction and Speed on City Streets on The Dispersion of Hazardous Particles Created By Vehicle Movement on Roadways
17:15-17:30	Rahim SHAMSIYEV (Alfraganus University)	Mathematical Modeling of Switching Networks

17:30-17:45	Muazzez TEPE (Mersin University)	Sözel Mantık/Mantıksal Muhakeme Sorularının 2018 Türkçe Dersi Öğretim Programındaki Yeri ve Uluslararası Sınavlar Bağlamında Katkıları (The Place of Verbal Logic/Logical Reasoning Questions in The 2018 Turkish Curriculum And Their Contributions in The Context Of International Examinations)
17:45-18:00	Obidjon ABDULLAEV (Alfraganus University)	Numerical Methods For The Differential Equations Fractional Order
17:00-18:00	Session: 1E Chair: Şerife ÖZŞAHİN- Necmettin Erbakan University YER: Prof. Dr. Uğur Oral Kültür Merkezi	
17:00-17:15	Şerife KOÇ (Necmettin Erbakan University) Bırol MERCAN (Necmettin Erbakan University) Mustafa ACAR (Necmettin Erbakan University)	Türk Cumhuriyetlerinde Göç: Tercih Mi? Zorunluluk Mu? (Migration in The Turkic Republics: Preference or Necessity?)
17:15-17:30	Betül GÜMÜŞ (Necmettin Erbakan University) Tayfur BAYAT (İnönü University) Selim KAYHAN (Necmettin Erbakan University)	Türkî Cumhuriyetlerde Kaldor Büyüme Yasası Geçerli Mi? (Is Kaldor Growth Law Valid in Turkic Republics?)
17:30-17:45	Ahmet ŞAHBAZ (Necmettin Erbakan University) Ayşe CEYLAN (Necmettin Erbakan University)	Dış Borçların Ekonomik Büyüme Üzerine Etkileri: Türk Cumhuriyetleri İçin Ekonometrik Bir Analiz (Effects of External Debt on Economic Growth: An Econometric Analysis For Turkish Republics)
17:45-18:00	Gamze MERCAN (Necmettin Erbakan University) Sevilay Ece GÜMÜŞ ÖZUYAR (Necmettin Erbakan University)	Ekoverse: Çevre Vergilerinin Ekonomik Büyüme Üzerine Etkisi Ab Üye Ülkeleri Üzerine Bir İnceleme (Ecoverse: The Impact of Environmental Taxes on Economic Growth A Study on Eu Member States)

ETKİNLİK TAKVİMİ

23.05.2024 Saat: 19:00	BAYRAM BİLGE TOKEL-TÜRK HALK MÜZİĞİ DİNLETİSİ
24.05.2024 Saat: 09:00	GEZİ PROGRAMI

CONGRESS PROGRAM (ONLINE)

MAY 24 (FRIDAY)
SIRCON2024

10:00 - 11:00	Session 1A (Chair: Mehmet İNCE)	
10:00-10:15	Mehmet İNCE (Tarsus University) Hüseyin Alpaslan İşbilir (Tarsus University)	Lojistik Operasyonlarda Yapay Zeka: Risk Ölçümü ve Verimlilik Değerlendirmesi (Artificial Intelligence in Logistics Operations: Risk Measurement and Efficiency Evaluation)
10:15-10:30	Mehmet İNCE (Tarsus University) Muhammed TURGUT (Tarsus University)	Lojistik Performans ve Gümrük: Gümrük Ve Sınır Geçiş İşlemleri Etkinliği Üzerine İnceleme (Logistics Performance and Customs: A Review on The Effectiveness of Customs and Border Crossing Procedures)
10:30-10:45	Mehmet İNCE (Tarsus University) Şule GÜNGÖR (Tarsus University)	Yeşil Liman Kavramının Bilimsel Haritalar Tekniğiyle Analizi (Analysis of the Green Port with Scientific Maps Technique)
10:45-11:00	Hasan UNGAROV (National University of Uzbekistan)	Problems of efficient use of land resources in the conditions of transition to a sustainable economy of Uzbekistan
10:00 - 11:00	Session 1B (Chair: Ömer Anıl DÜŞMEZ)	
10:00-10:15	Nazira BOBOJONOVA (Institute for Retraining and Professional Development of Higher Education Personnel under the Ministry of Higher education, science and innovations of the Republic of Uzbekistan)	Linguistic-Pedagogical Model of Development of Socio-Cultural Competence in Students Based on Axiological Knowledge

10:15-10:30	Ömer Anıl DÜŞMEZ (Millî Eğitim Bakanlığı)	Bin Hüzünlü Haz'da Birleşik Fiiller ve Durum Ekli Tamlayıcıları (Compound Verbs in Bin Hüzünlü Haz and Their Complements)
10:30-10:45	Aliye MANSUROĞLU (Hatay Mustafa Kemal University) Gönül Reyhanoğlu (Hatay Mustafa Kemal University)	Kültürel Mirasın Aktarımında Yüz Yüze Öğrenmeden Medya Öğrenmesine: "Kanka" (From Face-To-Face Learning to Media Learning In Transfer of Cultural Heritage: "Kanka")
10:45-11:00	Ahmadjan XALMİRZAYEV (National University of Uzbekistan)	Ways Of Developing Pilgrimage Tourism in The Republic of Uzbekistan
10:00 - 11:00	Session 1C (Chair: Sait ÖZDEMİR)	
10:00-10:15	Sait ÖZDEMİR (Mersin University)	Göz Hekimleri ve Oftalmoloji Tıbbının Eski Roma Ordu Sağlığı Üzerindeki Etkisi: Medicus Ocularius (The Impact of Eye Physicians and Ophthalmological Medicine on Ancient Roman Army Health: Medicus Ocularius)
10:15-10:30	Tolgahan KARAIMAMOĞLU (Mersin University)	Bizans İmparatorluğu'nda Tıp Kültürü (The Medical Culture in The Byzantine Empire)
10:30-10:45	Bolibuvi RO'ZİYEVA (Alfraganus University) Muxamedjanov A.X (Alfraganus University)	Morphology of the reproductive organs of women with hypothyroidism
10:45-11:00	Rabbina ATAJANOVA (Chirchik State Pedagogical University)	Development of aesthetic education of children in the family
10:00 - 11:00	Session 1D (Chair: Bilal ÖZEL)	
10:00-10:15	Kazım GÖKTAŞ (Necmettin Erbakan University) Altuğ Murat KÖKTAŞ (Necmettin Erbakan University)	Vergi Tarhiyatları Karşısında Mükelleflerin Hak Ve Yükümlülükleri (Rights and Obligations of Taxpayers Against Tax Assessments)
10:15-10:30	Beyza AKTÜRK (Necmettin Erbakan University) Altuğ Murat KÖKTAŞ (Necmettin Erbakan University)	Adli ve İdari Yargı Bakımından Vergi Uyuşmazlıklarının Değerlendirilmesi (Evaluation Of Tax Disputes in Terms of Judicial And Administrative Jurisdiction)

SIRCON2024

10:30-10:45	Bilal ÖZEL (Bingöl University)	Geçmişten Çin'in Yeni İpek Yolu Girişimi Ve Orta Asya-Türkiye İlişkilerinin Geleceği Üzerine Bir Değerlendirme (An Evaluation of China's New Silk Road Initiative from The Past and The Future of Central Asia-Turkey Relations)
10:45-11:00	Shoirakhon NURDİNOVA (Institute for Development of Social Protection)	Suudi Arabistan'daki Özbekler: Bitmeyen Bir Göç Hikayesi (Uzbeks in Saudi Arabia: An Unending Story of Migration)
10:00 - 11:00	Session 1E (Chair: Zekiye ÖRTLEK)	
10:00-10:15	Munise ILIKKAN ÖZGÜR (Aksaray University) Zekiye ÖRTLEK (Aksaray University)	Beşeri Sermayenin Türkiye Düzey 1 Bölgesi Üzerine Katkıları: Çok Kriterli Karar Verme Yöntemiyle Bir Analiz (The Contributions of Human Capital to Turkey's Level 1 Region: A Multicriteria Decision Making Analysis)
10:15-10:30	Gazi POLAT (Kırşehir Ahi Evran University) Volkan HAN (Nevşehir Hacı Bektaş Veli University)	Gelir Eşitsizliği ve Karbon Emisyonları Arasındaki Dinamik İlişki: Panel Regresyon Analiziyle Bağlantının İncelenmesi (The Dynamic Relationship Between Income Inequality and Carbon Emissions: Examining the Link with Panel Regression Analysis)
10:30-10:45	Feyza ÖZEL (Necmettin Erbakan University)	İpek Yolu'nun Bölgesel Kalkınmaya ve İşbirliğine Stratejik Katkısı: Geçmişten Günümüze Bakış (The Strategic Contribution of The Silk Road to Regional Development and Cooperation: A Historical Perspective)
10:45-11:00	Tolibjon BURIBOEV (Alfraganus University)	Improving The Financing Activities of Investment Projects in Special Economic Zones
11:30 - 12:30	Session 2A (Chair: Altuğ Murat KÖKTAŞ)	
11:30-11:45	Gökhan ÇINKARA (Necmettin Erbakan University)	İsrail'de Merkez-Sol Bir Parti Olarak MAPAI: İdeoloji, Kurum Ve Elitler (MAPAI: The Ideological, Institutional, And Elite Dynamics of a Center-Left Israeli Party)

11.45-12:00	Gökhan ÇINKARA (Necmettin Erbakan University)	Sosyalist Ve Milliyetçi Bir Politikacı Olarak David Ben-Gurion'da Sınıf, Ulus ve Devlet (David Ben-Gurion: An Examination of Socialist and Nationalist Perspectives on Class, Nation, And State Concepts)
12:00-12:15	Gökhan ÇINKARA (Necmettin Erbakan University)	Proto-Siyonist Süreçler, Oluşumlar ve Aktörler: Hibbat Siyon Ve Haskala (Proto-Zionist Processes, Formations, and Actors: Hibbat Zion and Haskalah)
12:15-12:30	Kymbat AKHAYEVA (TV Channel «Qazaqstan»Kazakhstan)	Kazakhstan's Cradle of Cultural Heritage
11:30 - 12:30	Session 2B (Chair: Erol AKYILDIRIM)	
11:30-11:45	Erol AKYILDIRIM (İğdır University)	Kırsal Bölgelerde Sulu Tarımın Yaygınlaştırılmasının Göç Üzerindeki Etkileri (Effects Of Expanding Irrigate Agriculture in Rural Areas on Migration)
11.45-12:00	Hakan KİTAPÇI (Gebze Teknik University) Mehmet AKDENİZ (Mersin University)	Türk Çimento ve Beton Sektörü Şirketlerinde Çalışanlara Sağlanan Faydaların Karlılığa Olan Etkisi (The Effect of Employee Benefits on Profitability in Turkish Cement and Concrete Sector Companies)
12:00-12:15	Kadriye ŞAHİN (Hatay Mustafa Kemal University)	Coğrafi İşaretler ve Kültürel Miras: Sofradan Oyuna Silifke Yoğurdu Örneği (Geographical Indications and Cultural Heritage: The Example of Silifke Yoghurt from Table to Folk Dance)
12:15-12:30	Sevara PULATOVA (Alfraganus University)	Processes of Mobilization of the Activity of Artists in Uzbekistan During The Years of The Second World War
11:30 - 12:30	Session 2C (Chair: Gulchiroy MİRSOATOVA)	
11:30-11:45	Gulchiroy MİRSOATOVA (Alfraganus University)	Psychological Approaches to The Study of Cognitive Linguistics
11.45-12:00	Dilafuz SAPAROVA (Alfraganus University)	A Comparative Analysis of Diminutive Suffixes in Uzbek And English

12:00-12:15	Umriniso EGAMBERDIYEVA (National University of Uzbekistan)	Development of Cross-Border Tourism on The Borders of Uzbekistan and Kazakhstan
12:15-12:30	Uktam BEGIMOV (Alfraganus University)	Digital Marketing Perspectives in E-Commerce
11:30 -12:30	Session 2D (Chair: Rakhmatullah ABDUMALIKOV)	
11:30-11:45	Maksuda KHAJJEVA (Urgench State University)	Khoja Ahmad Yassavi and His Philosophical Ideas
11.45-12:00	Rakhmatullah ABDUMALIKOV (Alfraganus University)	Current Issues of Linguistics and Pedagogy
12:00-12:15	Sevara BERDALIYEVA (Alfraganus University)	Contents of «The Interpretation of Ethical Issues in The Work Of Qutad'g'u Bilig»
12:15-12:30	Muxtasar OLIMOVA (Gulistan State University)	The Role of Human interests in Society
11:30 -12:45	Session 2E (Chair: Zebiniso KAMALOVA)	
11:30-11:45	Hasan TELLİ (Mersin University)	Osmanlıda Buharalı Devlet Adamları (Statesmen From Bukhara in The Ottoman Empire)
11.45-12:00	Nazarov Nasriddin ATAKULAVYCH (Chirchik State Pedagogical University)	The Role of Folklore in The Perception of Historical Processes
12:00-12:15	Sevara PULATOVA (Alfraganus University)	On The Scientific and Creative Activity of Alikhontora Soguni
12:15-12:30	Zebiniso KAMALOVA (İstanbul Ticaret University)	Göç ve Kadın: Türk Dünyasında Kadın Göç Hareketleri (Migration and Women: Women's Migration in The Turkish World)
12:30-12:45	Comart Cenis (Tarih ve Etnoloji Enstitüsü)	Selçuklu İmparatorluğunda Mezarların Mimarisi: Eski Türk Gelenekleri (X-XII Yüzyıllar)

İÇİNDEKİLER**CONTENTS**

ORTA ASYA TÜRK CUMHURİYETLERİ VE TÜRKİYE'DE İŞSİZLİK HİSTERİSİNİN KESİRLİ FOURİER BİRİM KÖK TESTİ İLE ANALİZİ	1
TINCHLIKPARVARLIK - AXLOQIY QADRIYAT VA AXLOQIY EHTIYOJ SIFATIDA	9
THE EMERGENCE OF YUSUF KHOS HAJIB'S WORK "KUTADGU BILIG" AND SOCIAL-PHILOSOPHICAL IDEAS IN IT	24
DEVELOPMENT OF LISTENING AND SPEAKING SKILLS IN TEACHING TERMS OF TOURISM IN ENGLISH	37
THE MECHANISMS OF THE TOXIC EFFECT OF INTRAUTERINE AND EARLY POSTNATAL EXPOSURE TO PESTICIDES ON THE DEVELOPMENT OF THE IMMUNE SYSTEM OF OFFSPRING	43
SURGICAL INTERVENTION FOR CHRONIC DISCOMFORT IN THE SECOND CARPOMETACARPAL JOINT	50
MANTIQIY TESTLARDAN KIMYO DARSLARIDA FOYDALANISH.....	55
RİZE/HEMŞİN GELENEKSEL KADIN VE ÇOCUK GIYSİLERİNİN GİYİM SANATLARI AÇISINDAN İNCELENMESİ	65
THE EVOLVING ROLE OF HUMAN CAPITAL IN GLOBAL ECONOMIC COMPETITIVENESS: ADAPTATIONS IN INTERNATIONAL TRADE ORGANIZATIONS.....	81
VASATLIK ÇERÇEVESİNDEN ÖRGÜTSEL PERFORMANSI VE İNSAN SERMAYESİNİ YENİDEN DÜŞÜNMEK	119
SÖZEL MANTIK/MANTIKSAL MUHAKEME SORULARININ 2018 TÜRKÇE DERSİ ÖĞRETİM PROGRAMINDAKİ YERİ VE ULUSLARARASI SINAVLAR BAĞLAMINDA KATKILARI	130
TÜRKÇEDE BATI KÖKENLİ SÖZCÜKLERİN TÜRKÇE KARŞILIKLARIYLA BİRLİKTE KULLANIMI	152
THE EFFECTIVENESS OF USING THE KNOWLEDGE OF TREE METHODS TO DEVELOP STUDENTS' ORAL SPEECH	165
OILA VA TA'LİM MUASSASALARI HAMKORLIGIDA GENDER MADANIYATNI SHAKLLANTIRISH MEXANİZMLARINI TAKOMILLASHTIRISH.....	171
USING TYPES OF TRANSLATION WITH INTER-ACTIVE METHODS DURING ENGLISH LESSONS.....	183

COMPARATIVE ANALYSIS OF PROSTATE BIOPSY AND OTHER METHODS OF PROSTATE EXAMINATION IN EARLY DETECTION OF PROSTATE CANCER.....	188
SHAMOL YO'NALISHI VA TEZLIGI SHAHAR KO'CHA YO'LLARIDA AVTOMOBILLAR HARAKATLANISHI NATIJASIDA HOSIL BO'LADIGAN ZARARLI ZARRACHALARNING TARQALISHIGA TA'SIRI.....	193
MATHEMATICAL MODELING OF SWITCHING NETWORKS.....	206
NUMERICAL METHODS FOR THE DIFFERENTIAL EQUATIONS FRACTIONAL ORDER.....	209
TÜRKİ CUMHURİYETLERDE KALDOR BÜYÜME YASASI GEÇERLİ Mİ?.....	216
LOJİSTİK PERFORMANS VE GÜMRÜK: GÜMRÜK VE SINIR GEÇİŞ İŞLEMLERİ ETKİNLİĞİ ÜZERİNE İNCELEME.....	235
YEŞİL LİMAN KAVRAMININ BİLİMSEL HARİTALAR TEKNIĞIYLA ANALİZİ.....	249
O'ZBEKISTONNING BARQAROR İQTISODIYOTGA O'TISHIDA YER RESURLARIDAN SAMARALI FOYDALANISH MUOMMOLARI.....	263
BİN HÜZÜNLÜ HAZ'DA BİRLEŞİK FİLLER VE DURUM EKLİ TAMLAYICILARI.....	273
O'ZBEKISTON RESPUBLIKASIDA ZİYORAT TURIZMINI RIVOJLANTIRISH YO'LLARI.....	298
İKİNCİ JAHON URUSHI YILLARIDA O'ZBEKISTONDA RASSOMLAR FAOLIYATINI SAFARBAR ETISH JARAYONLARI.....	312
“O'ZBEKISTON VA QOZOG'ISTON CHEGARALARIDA TRANSCHEGARAVIY TURIZMNI RIVOJLANTIRISH”.....	325
CONTENTS OF “THE INTERPRETATION OF ETHICAL ISSUES IN THE WORK OF QUTADG'U BILIG”.....	342
RESTORATION OF HISTORICAL, CULTURAL HERITAGE.....	352
THE IMPORTANCE OF FAMILY LEGAL CONTRACTS IN THE REGULATION OF FAMILY DISPUTES AND ISSUES OF IMPROVING THE LEGISLATION IN THIS REGARD.....	360
IMPORTANCE OF ENTREPRENEURIAL ACTIVITY IN HUMAN CAPITAL.....	367
ZİYORAT TURIZMINI RIVOJLANTIRISHNING HUQUQIY VA MA'NAVİY ASOSLARI.....	374
ТОМОРҚА – РИЗҚ-РЎЗ, ҚЎШИМЧА ДАРОМАД МАНБАИ, БАНДЛИКНИ ВА АРЗОНЧИЛИКНИ ТАЪМИНЛАШНИНГ САМАРАЛИ ЙЎЛИ СИФАТИДА.....	379

THE ROLE OF FOLKLORE IN THE PERCEPTION OF HISTORICAL
PROCESSES 384

ОИЛАВИЙ ЗЎРАВОНЛИК – ЖАМИЯТ ТАРАҚҚИЁТИГА ТАҲДИД 394

SIRCON2024

SIRCON2024

ORTA ASYA TÜRK CUMHURİYETLERİ VE TÜRKİYE'DE İŞSİZLİK HİSTERİSİNİN KESİRLİ FOURIER BİRİM KÖK TESTİ İLE ANALİZİ

Zekeriya MIZIRAK¹ | Selim KAYHAN² | Tayfur BAYAT³

¹*Necmettin Erbakan Üniversitesi - ORCID: 0000-0003-0878-0008*

²*Necmettin Erbakan Üniversitesi - ORCID: 0000-0002-4838-6892*

³*İnönü Üniversitesi - ORCID: 0000-0002-4427-0999*

Özet

İşsizlik olgusu gerek ekonomik aktörler gerekse politika yapıcılar açısından dikkate alınan önemli bir makroekonomik göstergedir. İktisat teorisindeki varsayımsal ve teorik tartışmalar, büyüme ve kalkınma politikalarında işsizlik oranını ön plana alan süreçler işsizlik olgusunu sürekli olarak gündemde tutmaktadır. Bu çalışmada 1991-2022 döneminde Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan, Türkiye, Türkmenistan ve Özbekistan'da işsizlik histerisi Bahmani-Oskooee vd. (2017) tarafından geliştirilen kesirli fourier birim kök testleri ile incelenmektedir. Tanımlayıcı istatistiklerde ilk göze çarpan husus Türkiye hariç diğer Türki Cumhuriyetlerde işsizlik oranının en düşük değerine 1991 yılında ulaşmış olmasıdır. Kesirli fourier birim kök testi sonuçlarına göre Azerbaycan ve Kazakistan'da doğal oranı hipotezi, Kırgızistan, Türkiye, Türkmenistan ve Özbekistan'da işsizlik histerisi geçerlidir. Fourier fonksiyonlardan elde edilen kesirler ise Azerbaycan'da 1.2, Kazakistan'da 1.1, Kırgızistan'da 0.1, Türkiye'de 0.4, Türkmenistan ve Özbekistan'da ise 1.2 olarak tespit edilmektedir. Azerbaycan, Kazakistan, Türkmenistan ve Özbekistan'da işsizlik oranı fourier fonksiyonlara uyum göstermektedir. Kırgızistan ve Türkiye'de fourier fonksiyonlar işsizlik oranının artan trendde bulunmaktadır.

Anahtar Kelimeler: İşsizlik Histerisi, Fourier Kesirli Birim Kök

Giriş

İşsizlik oranının uzun dönemde aritmetik ortalaması etrafında seyretmesi doğal oran olarak tanımlanmaktadır (Phelps, 1960). Bu nedenle işsizlik oranına gelen makroekonomik şoklar aritmetik ortalamadan sapmalara yol açmamalıdır. 1970'li yıllarda küresel ekonomide ortaya çıkan iktisadi krizler doğal oran hipotezinin tartışılmasına yol açmıştır. Blanchard ve Summers (1987) göre ulusal ekonomide ortaya çıkan şoklar fiyat istikrarını bozmakta ve emek arzının geçmiş enflasyon üzerinden yapılmasına yol açmaktadır. İktisadi şokların işsizlik oranı üzerinde kalıcı etkiler

yaratacağını Phelps (1968) tarafından öne sürülmektedir. Meng vd. (2017) işsizlik oranına gelen şokları üç farklı kategoride sınıflandırmaktadır. İlk grupta Phelps (1960) önerdiği üzere işsizlik oranına gelen şoklar ortalamadan saptırmayacak bir şekilde sönümlenmektedir. İkinci grupta Papel vd. (2000) öne sürdüğü ve daha sonra literatür incelemesinde detaylı olarak verileceği üzere işsizlik oranına gelen şoklar kalıcı etkiler yaratmakta ve birim kök testleri ile incelenmektedir. Son grupta ise yapısal kırılmaları dikkate alan birim kök testleri ile histeri etkisine alternatif yaklaşımlar getirilmeye çalışılmaktadır.

Bu çalışmanın temel amacı Orta Asya Türki Cumhuriyetler ve Türkiye ekonomisinde işsizlik histerisinin geçerli olup olmadığını tespit etmektir. Ampirik analizde Bahmani-Oskooee vd. (2017) tarafından geliştirilen kesirli fourier birim kök testi kullanılmaktadır. Bu testin kullanılmasının iki amacı bulunmaktadır. İlk olarak fourier (trigonometrik) alanda histeri etkisinin dalga boyunu tahmin etmektir. İkinci olaraksa birim kök kesir derecesi elde edilerek şokların işsizlik oranı kalıcılığını ortaya koymaktır.

Literatür İncelemesi

Yazar(lar)	Ülke	Dönem	Yöntem	Sonuç
Agembayeva (2008)	Kazakistan	2001:Q1-2007:Q2	OLS	Histeri var.
Barışık ve Çevik (2008)	Türkiye	1923-2006	ZA,LS	Histeri var.
Yılandı (2009)	Türkiye	1923-2007	ZA, LP	Histeri var.
Koçyiğit vd. (2011)	Türkiye	1923-2010	STAR	Histeri var.
Bayat vd. (2013)	Türkiye	1923-2011	MSVAR	Histeri var.
Furuoka (2014)	Kazakistan, Kırgızistan, Tacikistan, Türkmenistan, Özbekistan	1991-2012	SURADF ve FADF	Kazakistan, Kırgızistan, Tacikistan doğal oran hipotezi, Türkmenistan, Özbekistan işsizlik histerisi geçerli
Kula ve Aslan (2014)	Türkiye	1989-2008	LM	Histeri var.
Özkan ve Altınsoy (2015)	Türkiye	1988-2014	ADF,KSS,FADF,FKSS	Histeri var.
Tekin (2018)	Türkiye	2005M1-2017M4	FADF	Histeri var.

Akay vd. (2020)	Kazakistan, Kırgızistan	2000:Q1- 2017:Q4	ADE, PP, KPSS, DF- GLS, KSS, FKPSS, Sollis, CG, Kruse, FKruse	Histeri var.
Hossen vd. (2020)	Kazakistan	2001:Q1- 2019:Q4	ARIMA	Histeri var.
Bayat vd. (2020)	Türkiye	1923-2019	Kesirli FADF	Histeri var.
Boukraine (2021)	Kazakistan	2000:Q1- 2020:Q1	STAR	Histeri var.
Yaya (2021)	Kazakistan, Kırgızistan, Türkiye, Türkmenistan, Özbekistan	1991-2019	FKPSS, FADF	Kazakistan, Kırgızistan, Türkmenistan, Özbekistan histeri var, Türkiye doğal oran hipotezi geçerli
Torun vd. (2023)	Kazakistan, Kırgızistan, Türkiye, Türkmenistan, Özbekistan	1991-2019	PANKPSS	Doğal Oran hipotezi geçerli

İşsizlik olgusu ile ilgili literatürün iki kategoride incelenmesi mümkündür. İlk kategoride sektörel ve cinsiyet açısından istihdam açısından incelenmektedir. Bu kategoride yapılan ampirik analizlerde eşbütünleşme ve nedensellik testleri kullanılmaktadır. İkinci kategoride ise histeri etkisi veya doğal oran hipotezinin geçerliliği incelenmektedir. Bu kapsamda ise uygulamalı iktisat teorisindeki gelişmelere bağlı olarak doğrusal, yapısal kırılmalı, doğrusal olmayan ve fourier birim kök testleri kullanılmaktadır. Ampirik literatür incelendiğinde söz konusu ülkelerde işsizlik histerisinin yaşandığına yönelik bulgular çoğunluktadır. İşsizlik histerisi veya doğal oran hipotezinin geçerli olduğuna yönelik farklılıklar ise ampirik analizin periyodundan ve uygulanan birim kök testinin gücünden kaynaklanmaktadır.

Ampirik Sonuçlar

Bu çalışmada 1991-2022 döneminde Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan, Türkiye, Türkmenistan ve Özbekistan'da işsizlik histerisi kesirli fourier birim kök testleri ile araştırılmaktadır. Ampirik analizlerde ilk olarak tanımlayıcı istatistiklere akabinde Bahmani-Oskooee vd. (2017) tarafından geliştirilen kesirli fourier birim kök testi sonuçlarına yer verilecektir.

Tablo 1. Tanımlayıcı İstatistikler

	AZE	KAZ	KGZ	TUR	TKM	UZB
Ortalama	6.56	7.07	2.65	9.53	6.16	6.94
Medyan	5.91	6.16	2.59	9.34	4.79	5.86
Max.	11.78 (2000)	13.46 (1999)	4.766 (2021)	13.67 (2019)	12.7 (1999)	13.3 (1998)
Min.	0.9 (1991)	0.9 (1991)	1 (1991)	6.5 (2000)	1.4 (1991)	1.9 (1991)
Std. Spm.	2.49	3.50	1.05	1.84	3.22	2.92
Çarpıklık	0.20	0.32	0.35	0.32	0.59	0.81
Basıklık	2.99	2.47	2.33	2.55	2.23	2.75
Jarque-Bera	0.22	0.92	1.25	0.80	2.64	3.55
Olasılık	0.89	0.63	0.54	0.67	0.27	0.17

İşsizlik oranı 1991-2022 döneminde ortalama olarak Azerbaycan'da %6.56, Kazakistan'da %7.07, Kırgızistan'da %2.65, Türkiye'de %9.53, Türkmenistan'da %6.16 ve Özbekistan'da %6.94 olarak gerçekleşmektedir. Azerbaycan'da 1994-2006 döneminde, Kazakistan'da 1994-2007 döneminde, Kırgızistan'da 2007-2022 döneminde, Türkmenistan'da 1995-2006 döneminde, Özbekistan'da 1994-2005 döneminde işsizlik oranı ortalamanın üstünde seyretmektedir. Türkiye'de ise 2002-2005 arası, 2008-2010 arası ve 2014-2022 arası dönemde işsizlik oranı ortalamanın üstünde seyretmektedir. Bu dönem içerisinde işsizlik oranı en yüksek değerine Azerbaycan'da 2000 yılında, Türkmenistan ve Kazakistan'da 1999 yılında, Kırgızistan'da 2021 yılında, Türkiye'de 2019 yılında ve Özbekistan'da 1998 yılında gerçekleşmektedir. En düşük işsizlik oranı ise Türkiye'de 2000 yılında diğer Türk Cumhuriyetlerinde ise 1999 yılında oluşmaktadır. İşsizlik oranında en yüksek standart sapma değerine Kazakistan ve en düşük standart sapma değerine Kırgızistan sahiptir. Bütün ülkelere ait işsizlik oranı sağa çarpık ve basıktır. Jarque-Bera normallik testine göre her bir ülkeye ait işsizlik oranı değişkenleri normal dağılıma uyum göstermektedir. Bahmani-Oskooee vd. (2017) tarafından geliştirilen kesirli fourier frekans birim kök testi ile değişkenin hem fourier fonksiyona uyum sağlayıp sağlamadığı hem de kesrin derecesi ortaya konulabilmektedir. Bu testin sıfır hipotezinde birim kök olduğu (işsizlik histerisinin yaşandığı) ve alternatif hipotez de ise birim kök olmadığı (doğal oran hipotezinin geçerli olduğu) şeklindedir.

Tablo 2. FQKS Birim Kök Test Sonuçları

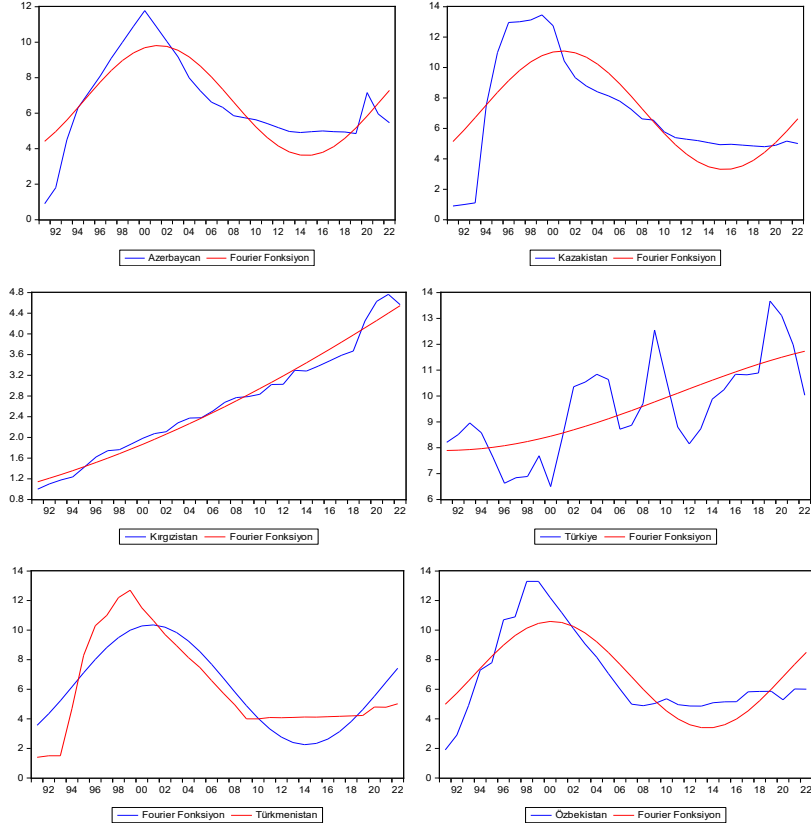
Ülkeler	Fourier QKS	Kritik Değerler			k*	F İstatistiği
		%10	%5	%1		
Azerbaycan	20.982 ^c	17.349	35.831	114.607	1.2	36.377 ^a
Kazakistan	64.544 ^a	11.649	19.798	55.576	1.1	21.278 ^a
Kırgızistan	6.589	8.647	9.266	11.409	0.1	62.503 ^a
Türkiye	7.290	14.296	17.630	62.760	0.4	14.089 ^a
Türkmenistan	9.313	20.161	24.313	38.164	1.2	38.139 ^a
Özbekistan	6.831	19.755	27.319	70.413	1.2	31.787 ^a

k* optimal frekans sayısı, trigonometrik terimlerin testinde F-istatistiği, FQKS 1000 bootstrap kullanılmıştır. F tablo değeri %1 (5.31). %5 (3.28) ve %10 (2.47). p<0.01 a

Tablo 2’de yer alan sonuçlara göre Azerbaycan’da %10 anlam seviyesinde ve Kazakistan’da %1 anlam seviyesinde alternatif hipotez kabul edilmektedir. FQKS kesirli fourier birim kök sonuçlarına göre Azerbaycan ve Kazakistan’da doğal oranı hipotezi, Kırgızistan, Türkiye, Türkmenistan ve Özbekistan’da işsizlik histerisi geçerlidir. Optimal frekans sayısı k açısından bakıldığında en düşük optimal frekans Kırgızistan’a aittir. Bu ülkede işsizlik oranına gelen içsel ve dışsal şoklara karşı değişken çok fazla tepki üretmemekte ve kalıcılık sağlayamamaktadır. Türkiye ekonomisinde de nispeten benzer bir durum söz konusudur. Ancak Azerbaycan, Kazakistan, Türkmenistan ve Özbekistan’a ait işsizlik oranındaki şoklar 1’den büyük olması nedeniyle kalıcılık göstermektedir.

Grafik 1’de her bir ülkenin işsizlik oranı ve bu oranlara ait fourier fonksiyonlar bulunmaktadır. Azerbayca, Kazakistan, Türkmenistan ve Özbekistan’ ait fourier fonksiyonlar ham veri ile uyum göstermektedir. Kırgızistan’da hem ham veri haliyle işsizlik oranı hem de fourier fonksiyon artan trendde yer bulunmaktadır. Türkiye ekonomisinde ise ham veri hali ile işsizlik oranı dalgalı bir yapı izlemekle beraber fourier fonksiyon lineer olarak yükselmektedir. Dalga boyunun en düşük olduğu ekonomi Kırgızistan, en yüksek olduğu ekonomik Kazakistan’dır.

Grafik 1. İşsizlik Oranı ve Fourier Fonksiyonlar

Sonuç

İşsizlik histerisinin yaşandığı bir ekonomide diğer makro ekonomik değişkenlerin yarattığı bozulma ile birlikte durağan olmayan bir süreç yaşanmaktadır. Bu nedenle işsizlik oranı uzun dönemde ortalamaya dönme eğilimi göstermemektedir. Histeri etkisi genel itibariyle cari işsizlik oranının yüksek seyretmesi durumunda doğal işsizlik oranını yukarı doğru çekmesi olarak tanımlanmaktadır. Bu çalışmada Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan, Türkiye, Türkmenistan ve Özbekistan'da 1991-2022 döneminde işsizlik histerisinin yaşanıp yaşanmadığı kesirli fourier birim kök testleri ile araştırılmaktadır. Kesirli fourier birim kök testinin uygulanmasındaki amaç iktisadi şokların işsizlik oranı üzerindeki etkisini tespit etmek ve kalıcılığının yüksek olup olmadığının ortaya konulmasıdır. Tanımlayıcı istatistiklere göre en yüksek işsizlik oranı ortalamasına Türkiye ve en düşük

İşsizlik oranı ortalamasına Kırgızistan sahiptir. İlgili ülkelere içerisinde Türkiye’de cari işsizlik oranı en fazla dönem de ortalama işsizlik oranının üstünde olmaktadır. Söz konusu ülkelerin genellikle 1998-2000 yılları arasında en düşük işsizlik oranına sahip olduğu, en düşük işsizlik oranına ise dönem başında ulaşmaktadır. FQKS kesirli fourier birim kök sonuçlarına göre Azerbaycan ve Kazakistan’da işsizlik histerisi, Kırgızistan, Türkiye, Türkmenistan ve Özbekistan’da doğal oran hipotezi geçerli değildir. İşsizlik oranına gelen şokların kalıcılığı açısından en düşük değere Kırgızistan ve en yüksek değere Azerbaycan, Türkmenistan ve Özbekistan sahiptir. Bütün ülkelerde fourier fonksiyonlar işsizlik oranının artış eğiliminde olduğunu ortaya koymaktadır. İşsizlik oranda yaşanan histeri etkisinin azaltılması amacıyla büyüme ve kalkınma politikalarında işgücü piyasasına yönelik düzenlemelere önem verilmesi gerekmektedir. Gelecek çalışmalarda histeri etkisinin geçerli olduğu ekonomilerde işsizlik oranına ait eşik değerinin belirlenmesi amacıyla lojistik yumuşak geçişli otoregresif modellerin (LSTAR) kullanılması önerilmektedir.

Kaynakça

- Agambayeva, S., & Kemme, D. M. (2008). Estimating Nairu İn Kazakhstan. 10th Bi-Annual Conference Of The European Association For Comparative Economics Moscow, Russia August 28-30
- Akay, E. Ç., Oskonbaeva, Z., & Bülbül, H. (2020). What Do Unit Root Tests Tell Us About Unemployment Hysteresis İn Transition Economies?. Applied Economic Analysis, 28(84), 221-238.
- Bahmani-Oskooee. M., Chang, T. Ve Ranjbar. O. (2017). The Fourier Quantile Unit Root Test With An Application To The Ppp Hypothesis İn The Oecd. Applied Economics Quarterly. 63 (3). 295-317. Doi: 10.3790/Aeq.63.3.295.
- Barışık, S., & Çevik, E. İ. (2008), “Yapısal Kırılma Testleri İle Türkiye’de İşsizlik Histerisinin Analizi: 1923-2006 Dönemi», Kmu İibf Dergisi, 10(14), 1- 26.
- Bayat, T., Kayhan, S., & Koçyiğit, A. (2013). Türkiye’de İşsizliğin Asimetrik Davranışının Rejim Değişim Modeliyle İncelenmesi., Berj Journal, 4(2), 79-90
- Bayat, T., Temiz, M., & Konat, G. (2020). Türkiye’de İşsizlik Histerisi Hipotezinin Geçerliliği Üzerine Ampirik Bir Çalışma (1923-2019). Pearson Journal, 5(7), 1-8.
- Boukraine, W. (2021). Unemployment Hysteresis İn Middle-Income Countries. Journal Of Developing Economies, 137-149.
- Furuoka, F. (2014). Unemployment Hysteresis İn Central Asia, Mpra Paper No. 60323

- Hossen, M. A., Smaria, I. I. K., & Abdullahi, S. A. Consequences Of Unemployment In Asia Pacific Countries After The Attack Of Covid-19., *International Journal Of Business Society*, 4(11), 226-232
- Koçyiğit, A., Bayat, T., & Tüfekçi, A. (2015). Türkiye’de İşsizlik Histerisi Ve Star Modelleri Uygulaması. *Marmara Üniversitesi İktisadi Ve İdari Bilimler Dergisi*, 31(2), 45-60.
- Kula, F. & Aslan, A. (2014), “Unemployment Hysteresis İn Turkey: Does Education Matter?”, *International Journal Of Economics And Financial Issues*, 4(1), 35.
- Meng, M., Strazicich, M. C., & Lee, J. (2017). Hysteresis in unemployment? Evidence from linear and nonlinear unit root tests and tests with non-normal errors. *Empirical Economics*, 53, 1399-1414.
- Özkan, Y., & Altınsoy, A. (2015), «İşsizlik Ve İstihdamda Histeri Etkisi (Türkiye, 1988-2014)”, *Siyaset, Ekonomi Ve Yönetim Araştırmaları Dergisi, Özel Sayı*, 123-130.
- Tekin, İ. (2018). Türkiye’de İşsizlik Histerisi: Fourier Fonksiyonlu Durağanlık Sınamaları. *Dokuz Eylül Üniversitesi İktisadi İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 33(1), 97-127.
- Torun, M., Arica, F., & Azazi, H. (2023). Testing The Validity Of Unemployment Hysteresis İn Turkic Republics By Panel Unit Root Test Analysis. *Economic Insights-Trends & Challenges*, (2).
- Yaya, O. S., Ojo, O., & Awolaja, O. (2021). Unemployment Hysteresis İn Asian Countries: Findings Based On Flexible Fourier Form And Structural Break Unit Root Tests. Available At Ssrn 3909640.
- Yılcı, V. (2009). Yapısal Kırılmalar Altında Türkiye İçin İşsizlik Histerisinin Sınanması. *Doğuş Üniversitesi Dergisi*, 10(2), 324-335.

**TINCHLIKPARVARLIK - AXLOQIY QADRIYAT VA AXLOQIY
EHTIYOJ SIFATIDA****Jo'rayev Ahmad Muhammadiyevich***Alfraganus university - ORCID: 0009-0004-7341-0876***ABSTRACT**

This article analyzes issues related to the impact of peacekeeping on the moral image of society and their role in ensuring the development and stability of society in the context of globalization, as well as issues such as the application of peacekeeping ideas in the development of the new Uzbekistan. Studying the causes and analyzing the consequences of threats aimed at disrupting the stability of regions and states, peace of citizens, and the well-being of society are listed as important factors of social and moral development.

It is revealed that the maintenance of peace depends on humanity, justice and manliness, and the necessity of basing the dynamics of changes in the life of the society on tolerance.

In particular, issues such as the popularization of cultures in the world, the strengthening of globalization trends, expanding humanity's opportunities to realize peace, stability, goodwill, rational use of life needs, and conscious attitude to the blessings of life have been studied.

Peace and stability is an important condition for the development of the human community, and it is gaining more concrete meaning that it is a guarantee of sustainable development even in the current era of globalization. As long as there is materiality in a person, the world of things cannot fail to have an impact on a person's life and activities. This effect is a social, psychological, spiritual-aesthetic effect and performs communicative, moral, educational, axiological functions. Peacekeeping fulfills the high task of beautifying and humanizing the micro- and macro-environment of the material world that surrounds this person and enhances the aesthetics of life. By studying the impact of pacifism on the moral image of society, it serves to create national moral foundations and ensure stability in society. Each state's administrative system is unique, but it takes a leading position in terms of the importance of ensuring political governance aimed at peace. This situation is observed especially in the experience of countries that have not yet achieved independence, and the process of general renewal is carried out in the following two interrelated directions.

Global problems of the present time, that is, maintaining total peace on earth, preventing thermonuclear collision and establishing a fair international economic order; effective environmental protection; achieving a balance between the number and composition of the population and the creation

of material and spiritual values; reliable supply of necessary food and power sources to the inhabitants of the earth; such as ending hunger, poverty and backwardness.

Keywords: Peacefulness, peace, globalization, social development, humanitarianism, justice, patriotism, patriotism, democracy, culture of peace, social harmony, moral security, creativity, value.

Anatatsiya

Ushbu maqolada tinchlikparvarlikning jamiyatning ma'naviy qiyofasiga ta'siri va ularning globallashuv sharoitida jamiyat taraqqiyoti va barqarorligini ta'minlashdagi o'rni bilan bog'liq masalalar, shuningdek, tinchlikparvarlik g'oyalarini yangi jamiyatni rivojlantirishda qo'llash kabi masalalar tahlil qilinadi. O'zbekiston. Hudud va davlatlar barqarorligi, fuqarolar tinchligi, jamiyat farovonligini buzishga qaratilgan tahdidlarning sabablarini o'rganish va oqibatlarini tahlil qilish ijtimoiy-ma'naviy rivojlanishning muhim omillari sifatida qayd etilgan.

Har bir davlatning boshqaruv tizimi o'ziga xosdir, lekin u tinchlikka qaratilgan siyosiy boshqaruvni ta'minlash muhimligi nuqtai nazaridan yetakchi o'rinni egallaydi. Bu holat, ayniqsa, hali mustaqillikka erishmagan mamlakatlar tajribasida kuzatilib, umumiy yangilanish jarayoni quyidagi o'zaro bog'liq ikki yo'nalishda amalga oshirilmoqda.

Dunyoda uzoqni o'ylab ish tutmaydigan, maqsadsiz va rejalarsiz yashamaydigan, kelajakka intilmaydigan xalq, davlat, millat mavjud emas. Tinchlik va barqarorlik insoniyat hamjamiyati taraqqiyotining muhim sharti bo'lib, u hozirgi globallashuv davrida ham barqaror taraqqiyotning garovi ekanligi yanada konkret mazmun kasb etib bormoqda.

Kalit so'zlar: Tinchlikparvarlik, tinchlik, qadriyat, globallashuv, ijtimoiy taraqqiyot, insonparvarlik, adolatparvarlik, erkparvarlik, vatanparvarlik, demokratiya, tinchlik madaniyati, ijtimoiy ahillik, ma'naviy xavfsizlik, bunyodkorlik.

KIRISH

Jahonda madaniyatlarning ommalashishi, globallashuv tendensiyalarining kuchayib borishi insoniyatning tinchlik, barqarorlik, xayrixohlikni anglash imkoniyatlarini kengaytirib, hayotiy ehtiyojlardan oqilona foydalanish, hayot ne'matlariga ongli munosabatda bo'lish uchun ijtimoiy makon yaratdi. Bu insoniyatning ma'naviy tahdid va xavfdan xoli yashashga bo'lgan intilishini mustahkamlaydigan axloqiy tamoyillarga bo'lgan ehtiyojini yanada kuchaytirmoqda. Endilikda odamlarda qo'rquv, vahima,

ishonchsizlik, umidsizlik kabi tahdidlar hozirgi kunning dolzarb muammosi bo'lib qolmoqda.

Dunyoda global ijtimoiy makonda shaxslar va davlatlararo munosabatlarni tashkil qilish omili sifatida ma'naviy xavfsizlikka erishish dunyoda tinchlik va barqarorlikni ta'minlashga har qachongidan ham ko'proq zarurat sezilmoqda. Inson va jamiyat hayotiga xavf solayotgan tahdidlarning mazmuni va shakli tobora yangi tus olayotgan hozirgi paytda odamlarda ogohlik, himoyalanih va kurashuvchanlik tuyg'ularini mustahkamlovchi bilim, ta'lim, tajribani izlash, saralash va tanlash muhim hayotiy ehtiyojga aylandi. Insoniyat hayotida muhim ahamiyat kasb etadigan axloqiy tamoyil tinchlikparvarlikni rivojlantirishni nafaqat siyosiy maqsad, balki axloqiy talab ekanligini e'tirof etmoqda.

Mamlakatimizda tinchlikparvarlik faol xatti-harakat, hamkorlik, tashkilotchilikni talab qiladi. Davlatlarning barqarorligi, fuqarolarning xotirjamligi va jamiyatning farovonligini buzishga qaratilgan tahdidlarning sabablarini o'rganish, oqibatlarini tahlil qilish ijtimoiy-ma'naviy taraqqiyotning muhim omiliga aylanib bormoqda. Ayniqsa, mamlakatimizda "Yurt tinchligi", "Milliy tiklanishdan – milliy yuksalish sari" g'oyalarini amalga oshirishda tinchlikparvarlikning axloqiy qadriyat sifatidagi mohiyatini keng ochib berish pirovardida odamlarda tinchlikparvarlikni oqilona anglash, his qilish va hurmat qilish orqali milliy qadriyatlar ustuvorligini ta'minlash imkonini beradi. Shu boisdan, "Dunyoda kechayotgan murakkab jarayonlar yaqin-uzoq mintaqalarda kuzatilayotgan ziddiyat va to'qnashuvlar sharoitida biz yurtimizda tinchlik va xavfsizlikni ta'minlash borasidagi ishlarimizni yanada jadallashtirishimiz lozim" ekanligi tadqiqotning dolzarbligini asoslaydi.

ADABIYOTLAR SHARHI

Davlat va jamiyat taraqqiyotida tinchlikparvarlik tamoyilining ijtimoiy-falsafiy asoslari va metodologik jihatlari XV-XIX asr G'arb axloqshunos va faylasuflari N.Kuzanskiy, J.Piko Della Mirandola, N.Makiavelli, E.Rotterdam, M.Monten, F.Sanches, F.Bekon, R.Dekart, D.Yum, I.Kant, G.V.F.Gegel, B.Rassel, G.Grotsiy, A.Shopengauer, F.Nitsshe singari faylasuflar inson va jamiyat tinchligida ma'naviy-axloqiy asoslar ta'minlanishini va mafkuraviy omillar ta'sirchanligini ko'rsatib o'tganlar. Mustaqil davlatlar hamdo'stligi axloqshunos olimlari A.V.Aleynikov, O.V.Korotkix, A.B.Eryomenko, X.T.Kayumova, A.S.Moiseyev, O.V.Juravkov, A.B.Davidson global axborotlashuv jarayoni rivojlangan davlatlarda axborot xavfsizligini ta'minlashning taqozo etishini asoslaganlar. Mamlakatimiz olimlaridan Q.N.Nazarov, A.Achildiyev, A.Abdushukurov, A.Sharipov, N.Ochilova,

M.Yuldasheva, R.Norliyev kabi faylasuflarning dissertatsiyalarida, N.Jo'rayev, A.Erkayev, Sh.Mamadaliyev, V.Alimasov, B.R.Karimov, I.S.Saifnazarov, Abdulla Sher, B.Karimov, Z.Davronov, J.M.Xolmo'minov, S.Otamurodovning monografiya va maqolalarida tahlil etilgan. Jumladan, tinchlikparvarlikning zarurati, ahamiyati va falsafiy mohiyatini Q.N.Nazarov qadriyatlar tizimidagi barqarorlik dialektikasi asosida, A.Sharipov ijtimoiy hamkorlikni ta'minlash bilan bog'liq masalalar yordamida, M.Yuldasheva oila, mahalla va ta'lim-tarbiya tizimining g'oyaviy tarbiya jarayonidagi o'rni orqali ochib bergan.

METODOLOGIYA

Maqilada umumiy o'zaro aloqadorlik, tizimlilik, tarixiylik tamoyillari, tizimli tahlil, qiyosiy tahlil va umumlashtirish kabi usullardan foydalanilgan.

Tinchlik va barqarorlik insoniyat hamjamiyati taraqqiyotining muhim sharti bo'lib, u hozirgi globallashtirish davrida ham barqaror taraqqiyotning garovi ekanligi yanada konkret mazmun kasb etib bormoqda. Insonda moddiylik mavjud ekan, buyumlar olami inson hayoti va faoliyatiga o'z ta'sirini ko'rsatmasdan qolmaydi. Bu ta'sir ijtimoiy, psixologik, ma'naviy-estetik ta'sir bo'lib, kommunikativ, axloqiy, tarbiyaviy, aksiologik funksiyalarni bajarib keladi. Tinchlikparvarlik aynan mana shu insonni qurshab turgan moddiy olam mikro va makromuhitini go'zallashtirish, insoniyashtirishdek yuksak vazifani bajarib, turmush estetikasini yuksaltirmoqda. Tinchlikparvarlikning jamiyat axloqiy imidjiga ta'sirini o'rganish orqali milliy axloqiy asoslarni yaratish, jamiyatda barqarorlikni ta'minlash uchun xizmat qiladi.

Har bir davlat boshqaruv tizimi o'ziga xos bo'lishi bilan birga tinchlikka qaratilgan siyosiy boshqaruvni ta'minlash ahamiyatiga ko'ra yetakchi o'rinni egallaydi. Bu holat, ayniqsa, mustaqillikka erishganiga uncha ko'p bo'lmagan davlatlar tajribasida kuzatiladi va yalpi yangilanishlar jarayoni quyidagi ikki o'zaro uzviy bog'langan yo'nalishlarda amalga oshiriladi.

Birinchi, jamiyat hayotining barcha sohalaridagi bir butun tizimni yaratish, jamiyat hayotining barcha tizimlarida farovonlikni kafolatlash, fuqarolar uchun tinchlikni ta'minlash orqali ishonch hissi va daxldorlikni anglab yetishiga erishish maqsad sifatida bo'lsa, ikkinchi tomondan, mamlakat imidji va dunyo tichlikka erishishining milliy modellari yaratiladi va global xavfsizlikka erishiladi.

Zero, O'zbekistonning Birinchi Prezidenti Islom Karimovning "Jamiyatni ma'naviy yangilanishdan maqsad – yurt tinchligi, Vatan ravnaqi, xalq erkinligi va farovonligiga erishish, komil insonni tarbiyalash, ijtimoiy hamkorlik va millatlararo totuvlik, diniy bag'rikenglik kabi ko'pdan – ko'p

muhim masalalardan iborat” (Karimov I.A., 2000. – 499-1), degan fikri muhim ijtimoiy ahamiyatga ega.

Fransuz ma’rifatparvari Jan Jak Russo yuqoridagi “munofiq xislatlardan xoli, “azaliy tinchlik” da yashagan ibtidoiy odamni axloqan komillik ideali sifatida qaragan edi” (Skripnik A.P. 1992.14-2).

Ma’rifatparvar alloma Abdurauf Fitratning “Sharq siyosati” asarida “Sharqning taraqqiy yo’li ko’ildi. Saodat va tinchlik eshiklari bog’landi, saodatning eng yuksak tepasiga chiqqan Sharq yo’qsullikning eng teran chuquriga tushdi” (Abdurauf F., 1992, 6-3) -degan fikrni aytgan edi. Darhaqiqat, mustamlakachilik, beqarorlik, zulm, zo’ravonlik va jaholat Markaziy Osiyoni, nafaqat iqtisodiy-siyosiy jihatdan tanazzulga mahkum qildi, balki ma’naviy va ma’rifiy jihatdan ham bir necha asrlar davomida shakllangan an’anaviy maktablar tizimini ham izdan chiqardi. Bu esa, ilm-fan taraqqiyotiga, milliy nafsoniyat va o’zlikni anglash kabi dunyoqarash shakllarining ijobiy taraqqiyotiga nuqta qo’ydi.

O’z allomalarining ilmiy meroslari bilan XVI asrdagi G’arbiy Yevropaning uyg’onish davriga va shu davr tufayli uning ushbu kungacha to’xtovsiz davom etib kelayotgan ijtimoiy-iqtisodiy hukmronligiga tamal toshini qo’ygan, ma’naviy, g’oyaviy ozuqa bergan Markaziy Osiyo XIX asrdan boshlab ma’naviy qaramlikka mahkum etildi.

Urush va tahdid, zulm va zo’ravonlik mavjud bo’lgan joyda tinchlikparvarlikka har doim ehtiyoj seziladi va u axloqiy ehtiyojga aylanadi. Tadqiqotimizda ushbu ehtiyojlarning ayrim axloqiy paradigmlarini ko’rib chiqamiz.

Birinchi – shaxs ma’naviy xavfsizligi paradigmasi. Tinchlikparvarlikning axloqiy ehtiyojga aylanishi “shaxs ma’naviy xavfsizligi” ni ta’minlashni taqozo etadi. Sababi, shaxsning o’z ma’naviy dunyosini turdli ta’sirlardan xoli holda tasavvur qila olishi hamda uning asosiy yo’nalishlarini aniqlash lozimdir.

“Shaxs ma’naviy xavfsizligini ta’minlash azaliy muammolar sirasiga kiradi. Har davrda shaxsning ma’naviy qiyofasi va axloqiy tafakkurini buzishga xizmat qiladigan omillar, vositalar mavjud bo’lgan. Ushbu masalada Xitoy donishmandi Konfutsiy shaxs ma’naviy xavfsizligini ta’minlash uchun jamiyatda adolatni qaror toptirish zarur” (Besedi i sujudeniya Konfusiya. 1999. B 120-4), degan fikrni ilgari surgan.

Nikollo Makiavelli bu masalani davlat siyosati nuqtai nazaridan tadqiq

etadi: “Davlat umummilliy manfaatlarni himoya qilishi va shu yo‘l bilan jamiyat a‘zosining ma‘naviy xavfsizligini ta‘minlashi mumkin” (Makiavelli N. Gosudar, 1982. 375-5).

Makiavellining fikrini Tomas Gobbs davlat va shaxs xavfsizligi orasida obektiv aloqadorlik mavjud, degan nazariya bilan isbotlaydi: “Tinchlik va xavfsizlikni davlatning ishtirokisiz ta‘minlab bo‘lmaydi. Ijtimoiy kelishuvga asosan tashkil etilgan davlat jamiyatning tinchlik-xotirjamligini, xavfsizligini ta‘minlash orqali shaxs ma‘naviy xavfsizligiga zamin yaratadi” (Gobbs T, 1991. 63-6).

Amerikalik faylasuf Patrik Jozef Byukenen tinchlik va xavfsizlikni ta‘minlash, yoshlarda vatanparvarlik tuyg‘usini mustahkamlash hamda xalqni o‘z oilasini himoya qilgandek himoya qilishda maktab va ta‘limining muhim omil ekanligini ta‘kidlaydi. Uning fikriga ko‘ra, “Amerikaning umumta‘lim maktablari zarurat tug‘ilganda mamlakatimizni himoya qilishi mumkin bo‘lgan fuqaro va vatanparvarlikni tarbiyalamog‘i darkor. Ular bolalar qalbiga Amerikaga nisbatan muhabbat tuyg‘usini jo etmog‘i zarur. Zero, buyuk kishilar tarjimai holi, tarixiy va badiiy asarlarni o‘qib, xalq qo‘shiqlarini tinglab, shonli tariximiz aks ettirilgan san‘at asarlarini tomosha qilish jarayoni va ularning qalbida vatanga nisbatan muhabbat tuyg‘usi mustahkamlanib boradi.” (Byukenen P. J. 2021. – 178-7)

O‘zbekistonning mustaqillik yillarida erishgan eng katta boyligi tinchlikparvarlik yo‘lida olib borilgan oqilona siyosati hisoblanadi. Umumjahoniy yangilanishlar jarayoni avval muayyan mamlakat, keyin bir guruh davlatlar, oxir-oqibatda barcha mamlakatlar taqdiriga, jamiyatlar va jamoalar, alohida insonlar hayotiga bevosita va bilvosita ta‘sir ko‘rsata boshlaydi. Dunyo ma‘naviy yuksalish jarayonlariga har bir davlat o‘z taraqqiyot ko‘lami, ilmiy-ma‘rifiy va ma‘naviy-axloqiy saviyasi, kamoloti darajasidan kelib chiqqan holda qo‘shila boshladi.

Ikkinchisi – ijtimoiy ahillik paradigmasi. Bugungi kunda tinchlikparvarlikning axloqiy ehtiyojga aylanishi “ijtimoiy ahillik” masalalarini axloqan tahlil qilishga ko‘p jihatdan bog‘liq bo‘lib qolmoqda. Chunki ijtimoiy ahillik zaruriy hodisa sifatida barcha sharoitda ta‘minlanishi zarur. Ayniqsa, bu ko‘pmillatli mamlakat hisoblangan O‘zbekistonda tinchlik, totuvlik va birdamlik siyosatining axloqiy mazmunini tashkil etadi. Sababi etnik va millatlararo sog‘lom muhit yaratilganligi va davlat siyosatida buni aks etganligidir. Biroq, jahonda sodir etilayotgan urushlar davlatning axloqiy mohiyatiga salbiy ta‘sir ko‘rsatadi, urushning ko‘payishi axloqning inqiroziga olib keladi.

Ta'kidlash zarurki, urush mohiyatan tinchlikning ziddi (dilemmasi) hisoblanadi. Urush ma'naviy va texnik qurol vositasida amalga oshiriladi. Biroq, qurolning joni yo'q. U kimning qo'lida bo'lsa, o'shaning manfaatiga xizmat qiladi: bosqinchining qo'lida bosqin uchun, himoyachining qo'lida himoya uchun ishlatiladi. Shu bois, avvalo, urush(lar)ning oldini olish qurolni tutgan qo'lning egasini qalbini tarbiyalash lozim. Sababi, ongsizlarcha ish yuritadigan har qanday qurol egasining pirovard natijasi urush va ziddiyatlar uchun asos bo'ladi.

Jahondagi hozirgi vaziyat nafaqat yalpi qirg'in va oddiy qurol-yarog'lar zahirasi to'planayotganligi bilan, balki chuqur ijtimoiy o'zgarishlar bilan ifodalanadi. Amerikalik siyosatchi Patrik Jozef Byukenen yangi madaniyat va yangi tamaddun uzoq yashab qolmasligi sabablarini:

1) ular tufayli vujudga kelgan elitaga munosabat salbiy, u hurmat-e'tibor qozona olmaganligi (sabrtsizlik, axloqiy buzuvchilik, an'anaviy qadriyatlariga bepisandlik va undan nafratlanish)da; 2) inqilob mafkurasi inson tabiati qonuniyatlari va yaratganning ko'rsatmalari bilan to'qnash kelishida, deb ko'rsatadi (Arastu. Poetika 2008. -261 – 8).

Ma'lumki, urush va tinchlik muammosi mamlakat ichida yoki uning tashqarisida, mamlakatlar o'rtasidagi munozarali masalalarni hal etishda siyosiy zo'ravonlik ishlatish, yohud uni istisno etishni bildiradi. Tinchlik xalqlarning xohish-irodasi, orzu-umidi bo'lsa, urush - hukmron kuchlarning siyosati oqibatidir. Turli davrlarda yuz bergan urushlar va uning oqibatida qurbonlar soni aholining o'sishiga qaraganda tezroq o'sgan. Qadimgi yunon donishmandi Arastuning fikricha, davlatda dam olish va tinchlikka imkoniyat yaratuvchi fazilatlar aniq ifodalangan bo'lishi shart. U faqat vaqti urush bilan band bo'lgan odamlarnigina yaxshi odam, chunki ularning bo'sh vaqti yo'q, tinch, bo'sh vaqtga ega bo'lganlar esa qullardir, degan fikrni bema'nilik deb hisoblaydi (Gegel G.V.F 1990. B 469 – 9).

Jahonning turli nuqtalarida hamon davom etayotgan urushlar va qarama-qarshiliklar, saqlanib qolayotgan davlatlararo, millatlararo va dinlararo ziddiyatlar, Ming yillik rivojlanish deklaratsiyasida ta'kidlanganidek, qashshoqlik, ochlik, onalar va bolalar o'limi, epidemiyalar va insoniyatning boshqa muammolariga qarshi kurash borasidagi eng jiddiy to'siqlar bo'lib qolmoqda. Ushbu haqiqatning tasdig'ini 40 yildan ziyod harbiy harakatlar davom etayotgan Afg'oniston Islom Respublikasi misolida ko'rishimiz mumkin. Afg'on muammosini harbiy yo'l bilan hal etib bo'lmasligi yanada ayon bo'lmoqda, koalitsiya kuchlarining Afg'onistonda tinchlik o'rnatish bo'yicha tanlagan strategiyasi esa kutilgan natijalarni bermadi.

Muttasil davom etayotgan urush Afg'oniston xalqining ahvolini tobora og'irlashtirmoqda va muammoni hal etishni yanada qiyinlashtirmoqda. Ikkinchi jahon urushidan keyin progressiv kuchlar qurollanish poygasini to'xtatishga intilgan va qarshi kurashgan, urush haqida maxsus konvensiyalar qabul qilganiga qaramay XXI asr choragida yana "sovuq urush" larga zo'r berilmoqda, hududlararo yoki fuqarolararo, goho davlatlararo urushlar davom etmoqda. Yarim asr mobaynida o'zaro mahalliy nizolar, harbiy mojarolar tufayli jahon sivilizatsiyasidan butkul uzilib, dunyoning eng qoloq mamlakatlaridan biriga aylanib borayotgan Afg'oniston, milliy-diniy nizo va fuqarolik urushi domidagi Iroq, Liviya, Suriya va Ukraina kabi davlatlar bugun buning yaqqol dalilidir. Bu mamlakatlar hududining xavf-xatar o'chog'iga aylanib qolgani ularga qo'shni mamlakatlardagi tinchlik va barqarorlik, taraqqiyot yo'lidagi ezgu maqsadlarni amalga oshirishga xalaqit bermoqda. Turli shakllarda davom etgan mustamlaka davri mamlakatning tashqi aloqalarini uzib qo'ydi. Hozirgi davrda global darajada tinchlikni ta'minlash va davlatlararo hamkorlikni yo'lga qo'yishning, ko'plab muammolarni hal qilishdagi roli oshmoqda. Ushbu birlik nafaqat urushlarga chek qo'yishi, shuningdek, tinchlikni axloqiy idealga aylanishi, tinchlikparvarlikni axloqiy madaniyat sifatida qadrlashga xizmat qiladi.

Georg Gegelning "Har bir davlat qurilishi ma'lum xalq milliy-ma'naviy mahsuli, o'zligini namoyon etish va ma'naviy onglilik taraqqiyotining pillapoyasidir. Bu taraqqiyot pillapoyasini qadam-baqadam bosib, bir me'yordagi harakatni, vaqtdan o'zib ketmaslikni taqozo etadi. Vaqt hamma narsaga qodir. Unda tafakkur, falsafa, ... hamma narsa mujassam." (Markaziy Osiyo madaniyati. 1997 B 32-10) degan fikri tinchlikparvarlikning axloqiy mohiyatini kengroq ochib berishga xizmat qiladi.

Uchinchi mustaqillikni mustahamlash paradigmasi. Mustaqillik nafaqat hududiy birlik jihatdan mustahkamlik, balki fuqaro erkinligi, jamiyat hayotining barcha sohalariga yangi o'zgarishlar tendensiyasi va o'z navbatida davlatchilik tizimining o'zagidir.

Mintaqamizda bugungi globallashuv va bozor iqtisodiyoti sharoitida yaqin qo'shnichilik muhitini shakllantirish, mustahkamlash doimiy hamkorlikni talab etadi. Shu jihatdan Chingiz Aytmatov: "Qarshimizda buyuk tarixiy qudrat namoyondirki, uning Markaziy Osiyo davlatlari uchun dolzarb qudrat - ehtiyoj ekani kundek ravshan" (Karimov.I.A. 2011. 263-11), deya izohlagan edi. Qolaversa, mustaqillikka erishgan mamlakatlar tinchlikparvarlik axloqining bosh omili madaniyat, ma'rifat va mafkuraga e'tibor berishni taqozo etadi.

Turli millat va aqidalarga ega bo'lgan ko'pmillatli mamlakatimizda millatlararo totuvlikni ta'minlash imkonini berdi. Bu borada O'zbekistonning Birinchi Prezidenti Islom Karimov bu masalaga mustaqillikning ilk kunlaridayoq e'tibor qaratib, "bizga zarba bo'lib tushgan eng og'ir tanglik iqtisodiy emas, balki ma'naviy tanlikdir. Asrlar mobaynida qaror topgan axloqiy – ma'naviy qadriyatlarni g'oyaviy qarashlarga qurbon qilish oqibatlarini bartaraf etish iqtisodiyotni tartibga keltirishdan ko'ra ancha mashaqqatli bo'ladi" (Falsafa. Qomusiy lug'at. 2004. -B. 288-289-12)– degan fikrlarni ilgari surgan edi.

To'rtinchi tinchlik madaniyati paradigmasi. Keyingi paytlarda tinchlikni saqlash va unda fuqarolarni ishtirokini ta'minlashda "tinchlik madaniyati" tushunchasi ilmiy muomalada qo'llanila boshlandi. "Tinchlik madaniyati" falsafiy-axloqiy tushuncha bo'lib, uning mohiyati "urushlarga yo'l qo'ymaslik, davlatlararo nizo va mojarolarni siyosiy vositalar bilan hal etish, mamlakat ichidagi kelishmovchiliklarni tinchlik yo'li bilan bartaraf qilish, inson huquqi va qonun ustuvorligini ta'minlash" dan iborat.

Falsafiy manbalarda Sharq allomalari ichida birinchi bo'lib Abu Nasr al-Forobiy madaniyat masalasini kun tartibiga qo'yganligi ta'kidlanadi. Sababi mutafakkir madaniyat so'zini arabchadan olinganiga ishora qiladi va uni shahar, jamiyat, boshqarish, san'at, idora qilish, inson quvvatlari singari ijtimoiy-axloqiy hodisalar bilan bog'lagan edi.

Abu Nasr Forobiy o'z qarashlarida ham tinchlikni oliy darajada qadrlanganligi shu davr ruhini aks ettirishda harakat qilganligini tahlil etishimiz mumkin. "Madaniy jamiyat va madaniy shahar (yoki mamlakat) shunday bo'ladiki, shu mamlakatning aholisidan bo'lgan har bir odam kasb-hunarda ozod, hamma bab-barobar bo'ladi, kishilar o'rtasida farq bo'lmaydi, har kim o'z istagan yoki tanlagan kasb-hunar bilan shug'ullanadi. Odamlar chin ma'noda ozod bo'ladilar" (Forobiy. Fozil odamlar shahri. 1993. -190-14). Allomaning ushbu fikri o'z navbatida "tinchlik madaniyati" ning axloqiy mohiyatini belgilaydi.

Tinchlikning mohiyati axloqiylikni taqozo etadi, ushbu mohiyatning pragmatik asosi "tinch-totuv yashash tamoyili"da namoyon bo'ladi. Ayniqsa, davlatlar o'rtasidagi janjalli masalalarni hal qilishning vositasi sifatida urushlardan voz kechish, janjalli masalalarni muzokaralar olib borish orqali hal etish, teng huquqlilik, boshqa davlatlarning ichki ishlariga aralashmaslik, har qaysi xalqning o'z taqdirini o'zi hal etish huquqini tan olish, barcha mamlakatlarning suvereniteti va hududiy yaxlitligini qat'iy hurmat qilish, to'la tenglik va o'zaro naf keltirish asosida iqtisodiy va madaniy hamkorlikni

rivojlantirishdan iboratdir. Bu tinch-totuv yashashning axloqiy negizidir. Shu ma'noda, tinch-totuv yashash urushni istovchilarni "ko'ndirish", "tinchlantirish" siyosati, ularni "yaxshi bo'lishga" chaqirish yoki ulardan tinchlikni "so'rab olish" emas, balki tinchliksevar kuchlarning birgalashib faol ta'sir ko'rsatishi bilan belgilash mumkin.

NATIJALAR

Bugun O'zbekistonda tinch – totuv yashash tamoyili davlat siyosatining ajralmas qismi hisoblanadi. Bu jarayonda O'zbekiston Prezidenti Sh.Mirziyoyev tomonidan ilgari surilgan 2017-2021 - yillarda mo'ljallangan "Harakatlar strategiyasi" hamda 2022-2026 - yillarga mo'ljallangan "Taraqqiyot strategiyasi" boshqa davlatlarga nisbatan munosabatlar yuzasidan O'zbekiston tashqi siyosatining muhim prinsiplarini – tinch-totuv yashash prinsiplarini belgilab berdi.

Ushbu mulohazalar "tinchlik"ni umumijtimoiy ma'no kasb etadigan tushuncha sifatida baholaydi. Holbuki, globallashuv davri qadriyatlari amaliyotida "tinchlik" ning ijtimoiy-ma'naviy va gumanistik mazmuni umuminsoniy qadriyat sifatida baholash uchun asos bo'ladi. Bundan tashqari, yurtimizda o'ziga xos davlatchilik tarixi, mavjud qadriyatlar tizimi, umuminsoniy tamoyillarga rioya qilingan holda tinchlik ta'minlanmoqda. Chunonchi, mustaqillikni mustahkamlash va himoya qilish masalasida hushyorlik va sezgirlikni, qat'iyat va mas'uliyatni yo'qotish, bu jarayonga "obektiv holat" sifatida qarash, o'zlikka va bosh-boshdoqlikka olib keladi. Shu bois, mustaqillik tinchlikparvarlikning axloqiy ehtiyoji sifatida O'zbekistonning tashqi siyosatiga, uni amalga oshirish yo'llarini belgilashga negiz bo'luvchi quyidagi asosiy axloqiy tamoyillarni belgilaydi:

o'z milliy-davlat manfaatlari ustun bo'lgan holda o'zaro manfaatlarni har tomonlama hisobga olish va boshqa biron-bir davlatning ta'siriga tushib qolmaslik;

global darajada muammolarda tinch yo'l bilan kurashish, harbiy bloklar va uyushmalarga kirmasdan O'zbekistonni yadrosiz zonaga aylantirish; tashqi siyosatda teng huquqlilik va o'zaro manfaatdorlik, boshqa mamlakatlarning ichki ishlariga aralashmaslik qoidalariga amal qilish; tashqi siyosatda ochiq-oydinlik prinsipini ro'yobga chiqarish va tinchliksevar mamlakatlar bilan pragmatik tashqi aloqalarni o'rnatishga intilish.

Tinchlikparvarlik haqidagi an'anaviy qarashlar, yondashuvlarni yangilash jamiyat barqarorligini ta'minlashning muhim talabi hisoblanadi.

Texnik imkoniyatlarning kengayishi esa dunyo miqyosida tinchlik bilan

bog'liq yangi muammolarni keltirib chiqarmoqda. Darhaqiqat, texnika faoliyatning mustaqil sohasi sifatida yuzaga chiqib, insonga olamni ijodkorlik va yaratuvchanlik asosida estetik jihatdan o'zlashtirish imkonini berdi.

Hozirgi davrdagi global muammolar, ya'ni yer yuzida yalpi tinchlikni saqlash, termoyadro urushining oldini olish va adolatli xalqaro iqtisodiy tartibot o'rnatish; atrof-muhitni samarali muhofaza qilish; aholi soni va tarkibi bilan moddiy va ma'naviy qadriyatlar yaratilishi mutanosibligiga erishish; yer yuzi aholisini zarur oziq-ovqat va quvvat manbalari bilan ishonchli ta'minlash; ochlik, qashshoqlik va qoloqlikni tugatish kabilar tashkil etadi.

Tinchlikparvarlik insoniyat hayotida muhim ahamiyatga ega ma'naviy-qadriyatlardan hisoblanadi. Chunki u mohiyatan urushning, qon to'kishning oldini olishga, insonni oliy mavjudod sifatida qardlashga va oliy qadriyat sifatida tan olishga, har qanday qon to'kilishlarga qarshi tura olish, tinchlik va totuvlikni ta'minlashda muhim omildir.

“Bugungi kunda yon-atrofimizda diniy ekstremizm, terrorism, giyohvandlik, odam savdosi, noqonuniy migratsiya, “ommaviy madaniyat” degan turli balo-qazolarning xavfi tobora kuchayib borayotganini hisobga oladigan bo'lsak, bu so'zlarning chuqur ma'nosi va ahamiyati yanada yaqqol ayon bo'ladi” (Mirziyoyev Sh.M. Buyuk kelajagimizni mard va oliyanob xalqimiz bilan birga quramiz. 2017. 48 -15).

Barcha xalqlar uchun ilm-ma'rifat, ta'lim va tarbiya kabi tinchlikparvarlik ham inson kamoloti va millat ravnaqining asosiy sharti hisoblanadi. Garchand, ta'lim-tarbiya anglashning mahsuli, tafakkur darajasi va uni rivojlanishini belgilovchi eng muhim omillar bo'lsada, tinchlikparvarlik ham xalq va millat ma'naviyatini ifodalaydi. Bu tendensiyaning hayotiyligi xalqni tinchlik va tinchlikparvarlikka munosabatida, yondashuvida va harakatlantiruvchi kuch sifatidagi mohiyatida kuzatish mumkin.

Uchinchi – urush g'ayriaxloqiy hodisa. Hozirgi odamlar insoniyat tarixida ilk bora to'la yo'q qilinish xavfi ostida qolgan bashariyat avlodlari hisoblanadi. Chunki, urushning sanoatlashishi ana shu ahvolga olib keldi. Olmon mumtoz falsafasining yirik vakili Immanuel Kant axloqshunosligining cho'qqisi tinchlikni rag'batlantirish va urushning har qanday shakliga chek qo'yishga qaratilgan edi. “Uning abadiy tinchlik g'oyasi; hech qanday urushga yo'l yo'q: na men bilan sening orangdagi tabiiy holatdagi urushga, na oramizdagi davlatlar sifatidagi urushga yo'l yo'q, urush har kim o'z huquqini qo'lga kiritishi uchun zarur bo'lgan usul emas. Ayni paytda,

insoniyat uchun axloqiy komillikka erishuvning faol vositasini mutafakkir ma'rifatda ko'radi. Ma'rifat uchun esa faqat erkinlik, erkinlik bo'lganda ham juda zararsiz, har bir holatda o'z aqlidan oshkora foydalanadigan erkinlik zarur. Erkin, hayratlanib, ixlos bilan yashash lozim”.

“Kant inson sifatida ham shunday yashab o'tdi. Uning ikki narsa haqida qancha ko'p, qancha uzoq o'ylaganing sari qalbing tobora yangi, tobora kuchayib boruvchi hayrat va ixlos bilan to'lib-toshaveradi, bular - boshim ustidagi yulduzli osmon va mening botinimdagi axloqiy qonun, degan gaplari eng avvalo o'ziga taalluqli edi” [Kant I. K vechnomu miru.1986. -S. 116-16].

Ma'lumki, insoniyat tarixida urushlar va tinchlikni muqarrar tarzda ta'minlash muammosi nafaqat mamlakat ichida balki, global darajada mamlakatlar o'rtasidagi muvozanatni ta'minlash va munozarali masalalarni hal etishda siyosiy zo'rvonlik va kuch ishlatishni bildiradi. Tinchlik va xalqlarning xohish-irodasi, orzu-umidi bo'lsa, urush esa aksincha, hukmron kuchlarning siyosati va oqibatidir. Yozma yodgorliklarning guvohlik berishicha, so'nggi 6 ming yil davomida, yer yuzida 15 mingdan ziyod urushlar sodir bo'lgan. Bu davr ichida atigi 300 yilgina urushsiz kechgan.

Hozirgi kunda xalqaro munosabatlarda qudratli davlatlar geosiyosiy manfaatlarini amalga oshirishda zo'rvonlikka moyillik bildirmoqda. Bunda aksariyat rivojlangan davlatlar hali hanuzgacha yalpi qirg'in qurollarini ko'plab ishlab chiqarish bilan harbiy qudratga erishishni o'z tashqi strategiyasining mazmuniga aylantirmoqda.

Lev Tolstoyning “Urush va tinchlik” romanida “urush” va “tinchlik”ning zaruriyati, ahamiyati va axloqi aks etadi. Fransuz imperatori Napoleon tomonidan Rossiyaning bosib olinishi mumkin bo'lgan bir vaqtda, boshqalardan o'zlarini ustun deb bilgan mahalliy turli tabaqalarni dushmanga qarshi kurash vositasida birlashtirgan, ayni paytda esa rus xalqining maishiy hayoti va ularning dunyoqarashini yaqqol ifodalagan “Urush va tinchlik” asarining dunyoga kelishi o'z davri uchun katta voqea edi. Bu asar xalq ongidagi uyg'onishga bo'lgan da'vat bugungi kunga, bugungi zamon kishisiga ham birday taalluqlidir. Muallifning asar orqali tinchlikning ma'naviy ahamiyati haqida hayotiy haqiqatlarga asoslangan quyidagi hikmatlari o'z dolzarbligini hozir ham yo'qotmagan: “Hurriyat va tinchlikni payg'ambarimiz ham targ'ib qilgan edi”. “Abadiy tinchlik siyosiy muvozanat bilan bo'lmaydi”. “Agar hamma faqat o'z e'tiqodi asosida urushadigan bo'lsa, dunyoda urush degan narsa bo'lmas edi” (Kant I. K vechnomu miru. 1986. -S. 118-17).

Hozirgi davrda “urush” tushunchasining ijtimoiy-siyosiy mazmuni kengayib bormoqda. V.Slipchenkoning fikriga ko‘ra, bugungi kunga kelib, “urush murakkab ijtimoiy-siyosiy hodisa bo‘lib, turli ko‘rinishdagi kurashlar majmuasini tashkil etadi. Davlatlar va turli sotsial tizimlar o‘rtasida kechadigan siyosiy, iqtisodiy, harbiy, axborot, gibrid va boshqa shakldagi kurashlar shular jumlasidandir” (Kant I. K vechnomu miru: 1986. –S. 122-18).

To‘rtinchisi – xalqaro hamkorlikni kuchaytirish. Bugun dunyoda tinchlikni ta‘minlashda xalqaro tashkilotlarning, xususan, Birlashgan Millatlar Tashkilotining roli va ahamiyati katta. Dunyoda xalqaro tinchlik va xavfsizlikni mustahkamlash, teng huquqlilik va erkin fikr (plyuralizm), o‘zaro hurmat tamoyillari asosida xalqlarning o‘zlari belgilaganlaridek, millatlar o‘rtasidagi do‘stona aloqalarni rivojlantirish, millatlarning ushbu umumiy maqsadlarga erishuvida hamkorlikdagi harakatlarning markazida bo‘lish kabi maqsadlar Birlashgan Millatlar Tashkilotining asosiy maqsad-vazifalaridan hisoblanadi. Shu bois BMT Bosh Assambleyasi har yili jahonda tinchlik va taraqqiyotni ta‘minlashda dolzarb muammolarni muhokama qiladi va bu masalalar bo‘yicha BMTga a‘zo bo‘lgan davlatlarga yoki Xavfsizlik kengashiga tavsiyalar berib, qarorlar ishlab chiqadi. Garchand bu tavsiya va qarorlar a‘zo bo‘lgan mamlakatlar uchun majburiy bo‘lmasa-da, davlatlarning asosiy ko‘pchiligi ularni bajarishdan manfaatdordir. BMT o‘z a‘zolarining suveren tengligiga asoslanishi bilan bir qatorda davlatlarning ichki ishlariga aralashmaydi va befarq ham bo‘lmaydi.

XULOSA

Umuman olganda, tinchlikparvarlik - insonlarning tinch-xotirjam, yaratuvchanlik, bunyodkorlik, ijod qilish, yaratgan ijod mahsullarining uzoq yillar mobaynida xalqni birlashtiruvchi ijtimoiy hodisa hamdir. Tinchlikparvarlikning amalda namoyon bo‘lishi uchun yer yuzidagi har bir inson tinchlikning qadrini anglashi va o‘z faoliyati, dunyoqarashini axloqiy jihatdan shakllantirishini toqazo etadi.

Tinchlikparvarlik insoniyat hayotida muhim ahamiyatga ega ma‘naviy-qadriyatlardan hisoblanadi. Chunki u mohiyatan urushning, qon to‘kishning oldini olishga, insonni oliy mavjudod sifatida qardashga va oliy qadriyat sifatida tan olishga, har qanday qon to‘kilishlarga qarshi tura olish, tinchlik va totuvlikni ta‘minlashda muhim omildir.

Tinchlikparvarlik xalq, davlat va jamiyat hayotining eng muhim axloqiy tamoyili hisoblanadi. Uni fazilatga aylantirish qat‘iyatlilikni talab etadigan ijtimoiy voqelik. Barcha taraqqiyparvar kuchlar barqarorlik va hamkorlik

yo'lini belgilashda tinchlikparvarlikning axloqiy mazmunidan kelib chiqib ma'naviy maqsadini belgilashi zarur. Shundagina tinchlik amaliy hamkorlik yo'lini tanlash orqali mustahkamlanadi.

Tinchlikparvarlik – insonlarning tinch-xotirjam, yaratuvchanlik, bunyodkorlik, ijod qilish, yaratgan ijod mahsullarining uzoq yillar mobaynida xalqi, el-yurti, Vatani va umuman, insoniyatga xizmat qilishiga ishonch-e'tiqod, hayotning qadriga yetish, tiriklikni ulug'lash ruhidagi faoliyati va xatti-harakatlari bilan bog'liq tarbiyaviy yo'nalish, xususiyati hisoblanadi.

ADABIYOTLAR ROYXATI:

- Каримов И.А. (2000, б. 499) Озод ва обод Ватан, эркин ва фаровон ҳаёт – пировард мақсадимиз. -Тошкент: Ўзбекистон.
- Скрипник А.П.(1992, с.14) Моральное зло в истории этики и культуры. –.: Политиздат. –
- Абдурауф Ф. (1992, б.6) Шарқ сиёсати. Бухоро,
- Беседы и суждения Конфуция (1999, с. 120) – СПб.: Издательство «Кристалл»,
- Макиавелли Н. Государь (1982, с. 375) Избр. соч.- М.: Мысль.
- Гоббс Т. (1991, с. 63) Сочинения. Том 2. - М.: Мысль.
- Бьюкенен П.Ж. (2021,б. 178) Ғарбнинг ўлими. –Тошкент: “Илм-Зиё-Заковат” нашриёти,
- Арасту (2008, б.261) Поэтика Риторика. Ахлоқи Кабир. -Тошкент: Янги аср авлоди.
- Гегель Г.В. (1990, с. 469) Философия права. -Москва: Наука.
- Марказий Осиё маданияти (1997, Б. 32) – Тошкент,
- Каримов.И.А. (2011, б. 263) Ўзбекистон Мустақилликка эришиш остонасида. –Тошкент: Ўзбекистон,
- Фалсафа (2004. -Б. 288) Қомусий луғат. -Тошкент: Ўзбекистон файласуфлари миллий жамияти нашриёти. “Шарқ” нашриёт-матбаа акциядорлик компанияси бош таҳририяти.
- Абу Наср Форобий (1993, б.190) Фозил одамлар шаҳри. -Тошкент: Абдулла Қодирий номидаги Халқ мероси нашриёти
- Мирзиёев Ш.М. (2017, б.48) Буюк келажагимизни мард ва олийжаноб халқимиз билан бирга қурамыз. – Тошкент.
- Кант И. (1986, С. 112) К вечному миру. Трактат. –Москва: Мысль.
- Кант И. (1986, С. 118) К вечному миру. Трактат. –Москва: Мысль.
- Кант И. (1986, С. 122) К вечному миру. Трактат. –Москва: Мысль.

ADABIYOTLAR ROYXATI:

- Karimov I.A. (2000, b. 499) Ozod va obod Vatan, erkin va farovon hayot – pirovard maqsadimiz. -Toshkent: O‘zbekiston.
- Skripnik A.P.(1992, s.14) Moralnoye zlo v istorii etiki i kulturы. –.: Politizdat, –
- Abdurauf F. (1992, b.6) Sharq siyosati. Buxoro,
Besedi i sujdeniya Konfusiya (1999, c. 120) – SPb.: Izdatelstvo «Kristall»,
Makiavelli N. Gosudar (1982, c. 375) Izbr. soch.- M.: Mysl.
- Gobbs T. (1991, c. 63) Sochineniya. Tom 2. - M.: Mysl.
- Byukenen P.J. (2021,b. 178) G‘arbnig o‘limi. –Toshkent: “Ilm-Ziyo-Zakovat” nashriyoti,
- Arastu (2008, b.261) Poetika Ritorika. Axloqi Kabir. -Toshkent: Yangi asr avlodi.
- Gegel G.V. (1990, c. 469) Filosofiya prava. -Moskva: Nauka.
- Markaziy Osiyo madaniyati (1997, B. 32) – Toshkent,
- Karimov.I.A. (2011, b. 263) O‘zbekiston Mustaqillikka erishish ostonasida. –Toshkent: O‘zbekiston,
- Falsafa (2004. -B. 288) Qomusiy lug‘at. -Toshkent: O‘zbekiston faylasuflari milliy jamiyati nashriyoti. “Sharq” nashriyot-matbaa aksiyadorlik kompaniyasi bosh tahririyati.
- Abu Nasr Forobiy (1993, b.190) Fozil odamlar shahri. -Toshkent: Abdulla Qodiriy nomidagi Xalq merosi nashriyoti
- Mirziyoyev Sh.M. (2017, b.48) Buyuk kelajagimizni mard va oliyjanob xalqimiz bilan birga quramiz. – Toshkent.
- Kant I. (1986, S. 112) K vechnomu miru. Traktat. –Moskva: Mysl.
- Kant I. (1986, S. 118) K vechnomu miru. Traktat. –Moskva: Mysl.
- Kant I. (1986, S. 122) K vechnomu miru. Traktat. –Moskva: Mysl.

THE EMERGENCE OF YUSUF KHOS HAJIB'S WORK "KUTADGU BILIG" AND SOCIAL-PHILOSOPHICAL IDEAS IN IT

Asror Muhamedov

Alfraganus University - ORCID: 0009-0007-9499-5828

ABSTRACT

Yusuf Khos Hajib's work "Kutadgu Bilig" is very important in our time when we have realized our identity and have our own path of development. The article also analyzed the socio-political and cultural processes of the 11th century in the region, and Yusuf Khos Hajib's work "Kutadgu Bilig" was dedicated to the necessary knowledge in this period. In particular, the work focuses on the knowledge of society, politics, ethics, philosophy, linguistics, literature, and mathematics, and the idea of a perfect person is placed in the central place. Detailed information about the history, culture, science, customs and traditions, lifestyle, and values of the Turkic peoples. Yusuf Khos Hajib went on the path of mixing and harmonizing Islamic philosophy with ancient traditional Turkish philosophy and succeeded in this. But it can be seen from the fact that he could not break out of the shell of traditional Turkish philosophical worldview, and named the heroes of the epic as Oytoldi, Kuntugdi, Ogdulmish, Ozgurmish. Nevertheless, in our opinion, Yusuf Khos Hajib achieved his goal and was able to combine ancient Turkish philosophy with Islamic philosophy. There are copies of this unique work of Yusuf Khos Hajib in different regions of the world and in different languages. The announcement of these copies was welcomed by the scientific community with great interest. There are many interpretations and studies of the work from the point of view of historical, linguistic and literary studies.

Keywords: Turkic peoples, Yusuf Khos Hajib, "Kutadgu Bilig", society, philosophy

Bugungi davlatchiligimiz siyosati, komil inson tarbiyasi va buyuk kelajak qurish yo'lidagi sa'y-harakatlarimiz albatta ota-bobolarimizning yo'l-yo'riqlari, pandunasihatleri va boy madaniy merosiga asoslangan. Darhaqiqat, xalqning dahosi, kuch-qudrati, salohiyati, ma'naviy olami, birinchi navbatda, u yaratgan san'at asarlarida, ayniqsa, adabiyotida ko'proq aks etadi. Turkiy xalqlarning qadimiy madaniyati, san'at asarlari, og'zaki va yozma adbiyoti bu fazilatlarga yanada boyroqdir. Ularni o'rganish, tadqiq etish, ularda mujassamlashgan ma'naviy imkoniyatlardan bugungi ma'naviy-ma'rifiy jarayonlarda foydalanish jamiyatimiz a'zolarini, ayniqsa,

yoshlarni har tomonlama komil insonlar qilib tarbiyalashda ayricha ahamiyat kasb etadi.

“Biz haqqoniy tariximizni tiklashimiz, xalqimizni, millatimizni ana shu tarix bilan qurollantirishimiz zarur” degan gaplari bejiz emas. Yirik adib va mashhur adabiyotshunos, Maqsud Shayxzoda shunday deb yozadi: “Badiiy madaniyatning qimmatbaho qismi bo‘lgan she‘r va she‘riyat jamiyatimizning a‘zolarida olijanoblik hislatlarini tarbiyalashga qaratilgan ekan, buyuk so‘z san‘atkorlarining merosini tadqiq qilib, uning barcha ma‘naviy va umumbashariy boyliklarini egallash va dohiy ustodlarning ijodiy mahoratidan ta‘lim olish – adabiyotshunoslarning hamda barcha badiiy qalamkashlarning vazifasidir”¹.

Bu vazifani amalga oshirishda qadimiy yozma manbalarimiz alohida mavqe tutadi Yusuf Xos Hojib (asl ismi Yusuf) (taxminan 1020/21, Bolosog‘un —?) — turkiy shoir, mutafakkir, davlat arbobi. “Qutadg‘u bilig” dostoni muallifi. Qoraxoniylar saroyida xizmat qilgan. 1069-70-yillarda yozib tugallangan “Qutadg‘u bilig” (“Saodatga boshlovchi bilim”) asari qoraxoniylar davlatining mustahkam qaror topishiga xizmat qilgan nizomnomadir. Uch nusxasi (Vena, Qohira va Namangan) mavjud. Nisbatan to‘lig‘i Namangan nusxasi bo‘lib, 1923-yili Fitrat tomonidan qo‘lga kiritilgan, u O‘RFASHIda saqlanadi. 6520 baytdan iborat, masnaviy (ya‘ni aruzning “mutaqoribi musammani mahzuf”) vaznida yozilgan². Uning hayoti va faoliyati haqida ma‘lumotlar beruvchi yagona manba ham “Qutadg‘u bilig” kitobidir.

Ushbu kitobga ko‘ra, u zamonasining barcha asosiy ilmlarini atroflicha o‘rgangan, arab va fors tillarini mukammal bilgan. Mahmud Koshg‘ariy kabi turkiy tilning mavqeini oshirish, uning madaniyadabiy hayotdan o‘ziga munosib o‘rin egallashi uchun kurashgan. Yusuf Xos Hojibning “Qutadg‘u bilig” (“Saodatga yo‘llovchi bilim”, 1069—70) asari islomiy turkiy adabiyotni boshlabgina bermay, uni yangi taraqqiyot bosqichiga ham ko‘tardi. U nafaqat turkiy xalqlar adabiyoti an‘analari, balki qardosh xalqlar, jumladan, forsiy adabiyot tajribalarini ham ijodiy o‘zlashtirgan holda yaratilgan. “Shohnoma” kabi mutaqorib vaznida yozilgan va “Turkiy Shohnoma” nomi bilan shuhrat qozongan (73 bob, 6520 bayt va to‘rtliklardan iborat).

“Qutadg‘u bilig” — XI asr so‘z san‘atining nodir namunasi bo‘lib, unda o‘z davrining ilg‘or ijtmoy-siyosiy, ma‘naviyaxloqiy masalalari badiiy

1 Мақсуд Шайхзода. Устоднинг санъатхонасида. Биринчи мақола. Мақсуд Шайхзода. Асарлар. Олти томлик. Тўртинчи том. ғазал мулкининг султони. - Тошкент: Адабиёт ва санъат нашриёти, 1972, -216-б.

2 Fitrat. Qutadg‘u bilig. «Tanlangan asarlar». (nashrga tayyorlagan. H.Boltaboev). 2-jild. - T: Ma‘naviyat, 2000.

talqin qilingan, turkiy xalqlar tarixi, madaniyati, ilm-fani, urf-odat va an'analari, turmush tarzi, qadriyatlarini xususida batafsil ma'lumot berilgan. Yusuf Xos Hojib uni Bolosog'unda boshlab, Qashqarda yozib tugatgan va qoraxoniylar hukmdori Tavg'och Bug'roxonga takdim etgan. Bug'roxon muallifni taqdirlab, unga "Xos Hojib" ("Eshik og'asi") unvonini bergan. Shundan keyin shoir "Yusuf Xos Hojib" nomi bilan mashhur bo'lgan. Lekin dostonning oxiridagi shikoyat ohanglariga qaraganda, shoir umrining oxiri bu davlatning tanazzuli davriga to'g'ri kelgan, shunga muvofiq hayoti ham og'ir kechgan. Shoirning Qashqardagi maqbarasi ziyoratgohga aylangan. Davlat va jamiyat qurilishi masalalari, komil inson va ilm-ma'rifat targ'iboti asardagi to'rt ramziy qahramon Kuntug'di (adolat), Oyto'ldi (baxt), O'gdulmish (aql) va O'zg'urmish (qanoat) timsollari orqali ifoda qilingan. Jahon turkologiyasida asarga ilk turk didaktik dostoni sifatida yondashish mavjud (Iosif Fon Xammer, V. Radlov, A. Kononov, I. Stebleva). Martin Xartman, A.Vamperi, F.Ko'prulu, Zaki V.To'g'on, Rashid Rahmati Arat va boshqalar tomonidan nashr va tarjima qilingan. O'zbekistonda asarning to'la matni izoh va hozirgi tilga tarjimasini bilan nashr etilgan. Fitrat, Q.Karimov, G.Abdurahmonov, B.To'xliyev va boshqa olimlar tadqiq etgan³.

Bizning xalqimiz shunday axloqiy-didaktik, adabiy-qomusiy asari borligidan har ancha faxrlansa arziydi. "Qutadg'u bilig" - baxt va saodatga eltuvchi bilim, ta'lim degan ma'noni bildiradi. Demak, asar nomidan ham uning pand-nasihatlari, ta'lim-tarbiyaga oid, har tomonlama komil insonni tarbiyalaydigan yetuk ma'rifiy asar ekanligi yaqqol ko'rinib turibdi. "Qutadg'u bilig" - XI asr so'z san'atining nodir namunasi bo'lib, unda o'z davrining ilg'or ijtimoiy-siyosiy, ma'naviy-axloqiy masalalari badiiy talqin qilingan, turkiy xalqlar tarixi, madaniyati, ilm-fani, urf-odat va an'analari, turmush tarzi, qadriyatlarini xususida batafsil ma'lumot berilgan.

Asarda ilgari surilgan axloqiy xislatlarni sanab o'tish olimning ta'lim-tarbiya, axloq masalalarini qay darajada chuqur bilganligi adolat, ishonch, sadoqat, xushmuomalalik, shirin so'zlik, saxovat, mardlik, hurmat va ehtirom, tadbirkorlik, aql-zakovat, halollik, ezgulik kabi, xislatlar ulug'lanadi. "Qutadg'u bilig"da bosh masalalardan biri komil insonni tarbiyalashdir. Yusuf Xos Hojib bu asari orqali o'z tasavvurida eng komil, jamiyatning o'sha davrdagi talablariga javob bera oladigan insonni qanday ko'rgan bo'lsa, shu asosda o'z prinsiplarini bayon etadi. Mana shunday axloqiy masalalardan biri oila va farzand tarbiyasi masalasidir. Bu umuminsoniy axloqiy normaga Sharq etikasiga ahamiyat berib kelgan. Sharq xalqining ulug'an'anasini, oilaviy hayotini, turmush tarzi va tarbiya usullarini chuqur bilgan shoir mazkur muhim axloqiy muammoni o'ziga xos falsafiy talqin

3 Кононов А. Слово о Юсуфе из Болосогуна и его поэмы «Кутадгу билиг». Журн. «Советская тюркология». 1970. № 4

qiladi. Yusuf Xos Hojibning uqtirishicha, har bir kishi jamiyatga munosib bo'lib kamol topmog'i kerak.

Qutadg'u bilig'da yana jumboqlarni yechish usullaridan ham foydalanilgan. Bu uslub o'quvchini asarga qiziqtiradi, uni o'qimishli qiladi. Hozirgi davrda bu muammoli ta'lim deb yuritiladi. Ammo tarbiya va ta'lim merosimizda jumboq-muammoli ta'lim o'ziga xos xususiyatga ega. Masalan, asardagi Kuntug'mish (Elig) bilan Oyto'ldi munozarasini olaylik. Bu munozarada olim quyidagi fikrni ilgari suradi: Elig Oyto'ldiga o'rin berganda o'tirmagani, xon yonida menga o'rin yo'q, - degan edi. Yerga koptok qo'ygani va unga o'tirgani bilan Oyto'ldi - davlat koptok kabi barqaror emas, bir joyda turmaydi, degani. Elig boqqanda ko'zini yumib olgani-davlat ham ko'r kishi kabi bo'ladi, kimga ilashsa, unga qattiq yopishib oladi, degan edi. Yuzini yashirgani esa, barcha qilmishlarim – ya'ni davlat jafo, unga ishonma, degani, deb kishi davlat va baxtga quvonib ketmasligi, ulardan quvonib, ortiqcha g'ururlanib ketmay, aksincha, o'zini ehtiyot qilishi, yig'ilgan narsalarni me'yorida sarflashi, bexud bo'lib, ichkilikka berilmasligi, narsalarni sovurmasligi kerak deb ko'rsatadi. Demak, Yusuf Xos Hojibning mazkur asari insonni har tomonlama kamolga yetkazishda yirik ta'limiy-axloqiy asardir.

Shuning uchun ham bu asar o'zining ilmiy, ma'rifiy, tarbiyaviy ahamiyatini shu paytgacha saqlab kelmoqda Bu kitobni o'qir ekanman bir necha qahramonlar orasidan O'gdulmishning xislatlari va o'gitlari menda katta taassurot qoldirdi. U ko'z oldimizda bilimli va aqlli inson sifatida gavdalanadi. U boylik ramzi bo'lgan Oyto'ldining o'g'li bo'lib, otasining vafotidan so'ng vazir etib tayinlanadi. Demak, bu holni ko'rib molu dunyo o'tkinchi, aql va zakovat esa abadiy degan fikr uyg'onadi. Bilimli insonlar har qanday zamonda e'zoz va qadr egasi bo'lganlar. Shu o'rinda xalqimizning erkatoy shoiriga aylangan Muhammad Yusufni misol qilib keltirishimiz mumkin. Muhammad Yusuf mustaqillik yillarida o'zining bir –biridan go'zal she'rlari bilan xalqimiz orasida e'zoz topdi. U o'zbek xalqi, uning o'tmish va buguni haqida o'zbekona ohangda yoza oldi. Sodda, samimiy va ma'nodor, shu bilan birga betakror go'zal she'rlari yoshu qarining qalbidan birday joy oldi.

1998-yilda Muhammad Yusuf "Xalq shoiri" unvoniga sazovor bo'ldi. Bilim- insoniy fazilatlarining asosi. Shu o'rinda ko'z o'ngimizda zamonlar osha bizgacha sog'-omon yetib kelgan asar gavdalanadi. Nega u hech qachon o'z qimmatini yo'qotmadi? Chunki ilmu ma'rifat doimo inson hayot yo'lini yorituvchi chiroq vazifasini o'taydi. Qoraxoniylar davrida yaratilgan bo'lsada bugungi kunda ham o'z qimmatini yo'qotmagan. Nega?

Bu asarda umumbashariy mavzular qalamga olingan. Davlat, boylik, ilm, zohidlik kabi timsollar qiyofasida Yusuf Xos Hojib har bir davlat va zamon uchun dolzarb mavzularni qalamga oldi va ularni negizini ilm deb bildi. Shu o'rinda o'quv, idrok, bilim haqida alohida to'xtash joiz. O'quv, idrok qorong'u tundagi mash'alga o'xshaydi. Bilim esa mash'aladan taralayotgan nurga o'xshaydi. O'quv qut beradi, bilim- sharaf-shon, Shu ikkovi tufayli ulug'dir inson. Bilimli kishi ikki dunyo saodatining egasi. Aqlu idrok egasi bo'lgan kishilar hayotda turli sinovlar va qiyinchiliklar oldida o'zlarini mardona tutadilar. Bilim olish va uni insonlar orasida yoyish muqaddas dinimizda ham e'zozlanadi. Zero payg'ambarimiz Muhammad s.a.v ham o'z hadislarida "Ilmni Xitoyda bo'lsa ham o'rganing", -deganlar.

Mirzo Ulug'bek esa o'z madrasasining peshtoqiga "Ilm olmoq har bir muslim va muslima uchun farzdir", degan hadisi sharifini yozdirgan edi. Demak, ilmli insonlar azaldan ardoqlangan. Zero, "Qissai Rabg'uziy" da keltirilishicha, Alloh taolo 40 ta obiddan ko'ra 1 ta olimni afzal bilgan, chunki obid kishi ko'rko'rona ibodat qiladi, olim esa o'z ilmu ziyosini yon atrofdagi kishilarga ulashadi.

Yuqoridagi keltirilgan fikrlardan kelib chiqib shunday xulosaga kelish mumkin, Yusuf Xos Hojibning "Qutadg'u bilig" asari didaktik ruhdagi badiiy asar, ushbu asarda inson hayotidagi qiyin damlarda qo'l keluvchi asosiy kuch bilim va hunar deb ko'rsatiladi. Ko'rsatilgan masalalar orasida aynan bilim insonni baxt-saodatga eltishi ta'kidlanadi. Men o'z fikrimni quyidagi hikmatli so'z bilan yakunlamoqchiman. Bilimdon o'z bilimi tufayli baloofatlardan omon qoladi. Turkiy adabiyot xazinasidagi bitmas-tuganmas javohirlardan biri Yusuf Xos Hojibning "Qutadg'u bilig" asaridir. Bu asar bilan men dars davomida tanishgan bo'lsamda, unga mehrim tushib, to'liq o'qib chiqdim va baxt-saodat qasrini ochuvchi kalit bilim ekanligini yana bir bor tushunib yetdim.

Yusuf Xos Hojib jahonning ulug' adiblari bilan bir qatorda turadigan, jahondagi ijtimoiy-siyosiy hamda badiiy-estetik tafakkur tarixi va taraqqiyotiga munosib hissa qo'shgan ijodkordir. Adibning nodir iste'dodi natijasi bo'lgan "Qutadg'u bilig" faqat XI asrning emas, balki butun turkiy adabiyot tarixining ham eng nodir va porloq badiiy durdonasidir. U yozma adabiyotimiz tarixidagi ilk yirik asar namunasidir.

Adib bu bilan turkiy o'g'itnoma - didaktik yo'nalishni nihoyatda yuqori darajaga olib chiqdi. Adib haqidagi ma'lumotlar, asosan, dostonning o'zidagina saqlangan. U o'zi tug'ilgan joyni Quz O'rdu deb ko'rsatgan. Bu manzil qadimgi Yettisuvning markazi - Bolosog'unning ko'plab nomlaridan

biridir. Hozirgi Qirg'izistonning To'qmoq shahri yaqinida uning xarobalari saqlanib qolgan. Adib Bolosog'undan Qashqarga ko'chib borgan. Dostonni shu yerda tugatgan. Doston nihoyasiga yetganida adibning yoshi ellikdan yuqori ("Tegurdi manga algi ellik yashim") bo'lgan. Har holda u "(qora) quzg'un tusiteg boshim (sochlarim) qug'u (oqqush)" bo'ldi deb ta'kidlaydi. Yana bir o'rinda "O'ttiz (yosh) yiqqanlarini ellik (yosh) qaytarib oldi, agar oltmish (yosh) qo'l tegizsa, nimalar qilar ekan?" degan qayd ham borki, bular asar yozilib bo'lgan chog'larda muallifning ellikni to'ldirib, oltmishga yaqinlashib qolganini ko'rsatadi⁴.

"Qutadg'u bilig' Qutga, ya'ni baxt va saodatga erishtiruvchi bilim demakdir. Bu asarning maydonga kelishi nihoyatda kuchli hayotiy zarurat va ma'naviy ehtiyoj bilan bog'liq. Ijtimoiy-siyosiy maydonda arablar hukmronligining yemirilishi va mahalliy mustaqil davlatlarning qaror topishi uning ma'naviy asoslarining ham yangilanishi va mustahkamligini taqozo etar edi. U o'sha paytdagi Qoraxoniylar davlatining falsafiy-axloqiy yo'riqnomasi sifatida paydo bo'lgan. Adib asarida turkiy xalqning badiiy estetik tafakkurining kuchi va qudratini ko'rsatib bera olgan. Uni bobokalon shoirimiz Yusuf Xos Hojib bundan sal kam 1000 yil oldin 1069-yilda yozgan. Asar Tavg'achxon huzuriga keltirilgan va uni qadrlab shoirga Xos Hojib unvonini bergan. Asarning bir nusxasi 1439-yilda Hirot shahrida qayta ko'chirilgan. Bu davrda Hirot madaniyatning gullab yashnagan davri edi. Xuddi shu davrda bu yerda Atoyi, Sakkokiy, Lutfiy singari "so'z mulkinging malik-ul kalomlari" ijod qilardi. Tabiiyki, badiiy asarga nisbatan nihoyatda baland talablar qo'yiladigan bu yerda "Qutadgu bilig" ning ko'chirilishi, bir tomondan, ma'naviy ehtiyoj natijasi bo'lsa, ikkinchi tomondan asar badiiy qimmatining qonuniy e'tirofi edi⁵.

Rahbar - bu o'zini jamiyat xizmatiga yollagan kishi bo'lib, undan unutilmas nom, so'z hamda buzib bo'lmas amaliy ishlar, ya'ni bilim - qonunlar, urf-odatlar, an'analar, tartiblar, madaniy, ma'naviy-axloqiy yuksak ko'nikmalar, ezgulik va rivojlanishga undovchi mafkura, ruhiy jo'shqinlik qolmog'i kerak. Davlat va uning boshqaruviga daxldor masalalar ijodida ham katta o'rin tutgan. U "Qutadg'u bilig" dostonida davlatni boshqarish amallari, qoidalari va siyosiy-axloqiy munosabatlarni jamiyatda qaror toptirishga qaratilgan qarashlari bilan e'tiborlidir. U davlat boshqaruvi va xizmatini tashkil etish turlarini hamda shu darajalarga muvofiq sifatlarini tasniflaydi.

Jumladan, "Shohlikka davog'lar onadan ajib bir iste'dod bilan tug'iladilar va ular darhol yaxshi-yomonni ajratish fitratiga ega bo'ladilar. Bundaylarga

4 N.Rahmonov, X.Hamroqulova. 11-sinf Adabiyot 1-qism. "O'zbekiston milliy ensiklopediyasi" Davlat ilmiy nashriyoti. Toshkent-2018. - (71)198 b.

5 Yusuf Xos Hojib (Boqijon To'xliyev tarjimasi). "Qutadg'u bilig". Cho'lpon nomidagi nashriyot-matbaa uyi. Toshkent-2007. - (6) 199 b

Xudo idrok, farosat va yumshoq bir ko'ngil ato etadi, qolaversa yaxshi ish yuritish o'quvi bilan ham siylaydi", - deb ko'rsatgan. Shuningdek, Yusuf Xos Hojib o'z asarida ko'rsatgan barcha ishlarda tajribali, yomonlikni darhol sezuvchi, oqillik bobida ibratli, zakovatli, maorifatga tashna, kichiklarga tayanuvchi, adolatparvar, sadoqat kabi sifatlarining sohibi bo'lishi shartligini ta'kidlaydi. Buyuk alloma faqat bu bilan chegaralanib qolmaydi, balki jamiyat rivoji va taqdiri uchun mas'ul bo'lgan shaxslarning davlat boshqaruvidagi sifatleri tasnifini rivojlantirishning adolatli tamoyillarining muhimligiga qaratgan.

Ayni paytda, u jamiyatda ilmiy va madaniy salohiyatni adolatli davlat asoslarini yaratuvchi omil deb bilgan. Masalan, u, ziyolilar to'g'risida shunday deydi: - "Haqiqiy ziyoli haqiqat tayanchi bo'ladi. Agarki olamda donishlar bo'lmaganda, yerda rizq-ro'z unmas edi. Ularning ziyosi xalq yo'lini yorituvchi mash'aldir. Donishlarga shirin so'z bilan baqra ber, moddiy manfaatini qoldirishga harakat qil". Zero, agar biz demokratiyani jamiyatning yuksak madaniy shakli deb qaraydigan bo'lsak, unda ajdodlarimiz yaratgan meros bevosita adolatli davlatning poydevoriga asos bo'la oladi. Yusuf Xos Hojib insonlarning ulug'likka yetishuvida bilimdan keyingi o'ringa til, muomala va tilga ehtiyotkorlikni qo'yadi. Til barcha odamlarga birdek taqdir (obro') yoki tahqir (beobro'lik) keltirishi mumkin. Til maqsad va g'oyalarni ifodalovchi vosita ekan, undan oqilona foydalana bilish kerak. Muallifning fikricha, tilga erk berish va qo'pol so'zlik, sergaplik rahbarni tinglayotgan xalqni uning g'oyalari, jamiyatni rivojlantirish dasturlari (garchi ular ezgulikka qaratilgan bo'lsada) asl mohiyatidan chalkashtirib yuboradi.

Bir farmonning ma'nosi muomalaning noloyiqligi tufayli xalqqa yetib kelmasa, undan keyingi farmonni fuqaro mohiyatan qabul qila olmaydi va bu hol oxir-oqibatda davlat tuzumi, rahbar va xalq, rahbar va xizmatchi orasida kelishmovchilik, adovat va ajralishni yuzaga keltirishi mumkin. Ayni shu mavzularni o'zida mujassam etgan bir necha bayt bilan tanishib chiqamiz. Yomonga qo'shilma, yomon bo'lma sen, Yomon ish qiluvchi yonin olma sen. Mudom ezgu bo'lsin siyosat, feling, Yana isnod aro sira qolma sen. Ushbu baytga izoh beradigan bo'lsak, har qachon va har davrda yomon xulqli, yomon amalliy insonlar xalq orasida isnotda qolganlar. Bunday turdagi insonlar xalqdan o'z-o'zidan ajralib qoladi. Shu boisdan har qanday vaziyatdan qat'iy nazar yomon xulqli va amalliy insonlar yonini olish, ular sabab yaxshilar bilan nizoga borish xato ekanligi g'oyasi ilgari surilgan. Nafaqat Yusuf Xos Hojib balki qator alloma va shoirlarimiz ham yomonlikning illat ekanligi, uning inson va jamiyat hayotiga salbiy ta'siri, millat kelajakning vayron bo'lishi haqida o'zlarining asarlarida yozib

qoldirishgan.

Bu baytda yana bir jumla borki, uni alohida izohlashni joiz topdim. “Yomonga qo‘shilma”! Insonda turli vaziyatlar, holatlar sinovlar bo‘ladi. Shu lahzalarda yaqinlaringiz va yaxshi insonlardan dalda va ko‘mak ololmasligingiz mumkin. Va oldingizga kelgan soxta mulozamatli, buzg‘unchi fikrli insonlar nayrangiga aldanmaslik bu jumlaning maqsadi desam mubolag‘a bo‘lmaydi. Inson ko‘pincha shayton nayrangiga aldanadi. Ammo ba‘zi insonlar borki, shaytonga dars beradilar. Va kun kelib yomonliklari yuzaga chiqsa, yuzlari xalq orasida shuvut bo‘ladi. Agarda biz ham kichik ko‘ngilsizlik sabab o‘zimiz va do‘stlarimizni yomonlar orasida qo‘ysak kuni kelib o‘zimizga cho‘qaziyimiz. Ne uchun cho‘zarsan qilar har ishing, Ishing cho‘zma, o‘tib borar tez yoshing. Bugun qilinmasa ish, keyin ish bo‘lar, Ish ishga qo‘shilsa, u tashvish bo‘lar. Xalqimizda “Bugungi ishni, ertaga qo‘yma”, “Qolgan ishga qor yog‘ar” degan maqollar bor. Erinchoqlik va dangasalik har bir inson badanida bor. Shu erinchoqlik sabab ko‘pincha ishimiz yurishmaydi. Boshqacharoq aytadigan bo‘lsak, dangasaligimiz ishimizga boltadir. Aslida 15 daqiqada bitadigan ishimizni 2-3 kunga cho‘zamiz yoki topshirilishi kerak bo‘lgan kunga taqab bitiramiz. Bu ko‘pincha ishimiz unumdorligining pasayishiga sabab bo‘ladi. O‘ylab qaralsa, qoldirilgan va oxiriga yetkazilmagan har bir ishimiz bizga tashvish, miyamizning bir chetini doimiy band qiladigan yumushga aylanadi. Keyin, ertaga degan ishimizning barchasi yig‘ilib, katta mushkulotga sabab bo‘ladi. Ayni shu vajdan har qanday holatda ham ishimizning vaqtida yakuniga yetkazilishi bizning xotirjamligimizga sabab bo‘ladi. “Xulq go‘zal bo‘lsa barcha xalq sevadi Xulq to‘g‘ri bo‘lsa, kishi to‘rga chiqadi” Xulq borasida so‘z ketar ekan bevosita inson ko‘z o‘ngida payg‘ambarimiz Muhammad (s.a.v) gavdalanadilar. Men o‘qigan va men bilgan barcha shaxslardan eng alosi bo‘lmish ushbu zot o‘ta go‘zal xulq egasi bo‘lganlar. Oldilariga kelgan har qanday insonga o‘zlarining muomila va xulq siyosatlari ila ta‘sir ko‘rsatganlar. Payg‘ambarlik maqomidan oldin ham insonlarni o‘z tarbiyalari, xulqlari ila hayratda qoldirganlar. Darhaqiqat, insonning tashqi qiyofasi vaqtinchalik ko‘z lazzati, uning xulqi esa abadiy qalb lazzati hisoblanadi.

Bir insonni chiroyi sabab yoqtirib uni e‘zozlasangiz-u, uning odobi talab darajasida bo‘lmasa ko‘nglingiz sovib uni o‘zingiz olib chiqqan martabasidan tushirib yuborasiz. Ayni shu vajdan insonning xulqi uning qurolidir. “Dunyo davlat bilan seni avramasin, hamma ishda ham to‘g‘rilik ista” Inson ekanmiz har kun, har lahzada nimagadir ehtiyojimiz tug‘ilishi tabiiy. Ammo ehtiyojlarimiz chegarasi bo‘lishi kerak. Dunyoning ko‘zni quvontiradigan lazzatlari chegarasiz. Nafsimiz ehtiyojimizdan ko‘proq lazzatni istaydi. Qo‘yib bersangiz dunyoning hukmdoriga aylangisi keladi, oyoqlari ostiga

hamma narsani ko'rishni xohlaydi. Ayni shu nafs, dunyoning davlatiga berilish sizni yo'ldan ozdirishi, o'z dinigingiz, qonunlaringiz man etgan egrilikka qo'l urishingizga sabab bo'lishi mumkin. O'zingizning asosiy qurolingiz halollik, to'g'rilik bo'lmas ekan, va bunga qat'iy amal qilmas ekansiz yo'ldan ozishingiz mumkin. Buning esa salbiy oqibatlari yetarlicha bo'ladi. "Kimda zakovat bo'lsa, o'sha asl odam bo'ladi Kimda bilim bo'lsa u martabaga erishadi"⁶

Insonning zakovatli bo'lishi uni ko'p jihatdan himoya qila oladi. Uning martabasini, o'tirgan davrasidagi o'rnini pog'onalardan ko'tara oladi. Insonning insoniyligini ko'rsatishda zakovatning o'rni beqiyos. Sababi favqulotda vaziyatlarda inson o'zini tutishi, yo'l va yechim topishida zakovatning o'rni ancha muhim. Bilim masalasiga to'xtaladigan bo'lsak, ko'pchilik jamoadan sizni ilm ajratishi, ulug'lashi, e'zoz va ehtiromga sababchi qilishi shubhasiz. Zeroki, ilmingiz sizning qurolingizdir. Ilmli inson kam gapirishi bilan ajralib tursa, zakovatli inson o'rinli gapirishi bilan ajraladi. Xulosa o'rnida aytadigan bo'lsam, Yusuf Xos Hojib hayotini va uning asarlarini o'rganishga xalqimiz va millatimiz ayniqsa, yosh o'sib kelayotgan kelajagimiz egalari uchun ehtiyoj bor. Negaki, insonning tug'ilib, o'zini anglab, munosib hayot kechirishi va hatto munosib yakuni uchun ham yetarlicha ma'lumotlar, o'gitlar jamlanmasi bo'lishi kerak. Doimiy ehtiyoj nega bo'ladi degan savol tug'ilishi tabiiy. Biz insonmiz ba'zida g'azab bizdan ustun keladi ba'zida nafs. Nafsimiz doimiy tarbiyaga muhtoj. Uni doimiy ravishda chegarada ushlab turish kerak. Hoy-u havaslarga berilmaslik uchun, faqat bu dunyoning odami bo'lib qolmaslik uchun, ozgina ishimiz yurishib odamlarni tabaqaga ajratmasligimiz uchun, yetim va nochorlarga jirkanish ko'zi bilan qaramaslik uchun doimiy tarbiyaga muhtojmiz.

Katta yoshlilar tarbiyaga muhtoj emasman deb o'ylashadi. Ular shu fikri bilan ham o'zlarining nafs quli ekanligini ko'rsatishadi. Bilingki, yashar ekansiz, hayot ekanmiz biz tarbiyalanib boramiz. Bu tarbiya bizni saodat sari yetaklaydi. Saoatga esa tarbiyasizlik bilan erishib bo'lmaydi. Shu boisdan biz bu bilimlarga muhtojmiz. Ha muhtojmiz! Ehtiyojimiz o'ylaganimiz va tasavvur etganimizdan ancha katta. Men o'ylaymanki, Yusuf Xos Hojib asarlari insonning amallariga bevosita ta'sir o'tkazadi va bu amallar buyuk kelajakning, jamiyat taraqqiyotining yaxshi tomonga siljishiga debocha bo'ladi. Uning hayotini nafaqat o'rganish, asarlarini tahlil qilish va balki targ'ib qilishimiz ham kerak. Ana shundagina ko'zlagan maqsadimizga tomon qadam bosgan hisoblanamiz.

"Qutadg'u bilig" dostonini o'rganishdagi muhim vazifalardan biri siyosiy

6 O.Salimov, Q.Quronboyev. "Boshqaruv hikmati". G'afur G'ulom nomidagi nashriyot-manbaa uyi, "Ta'lim" nashriyoti. Toshkent-2018. - (80) 170 b

va hayotiy donolik majmuasini tuzayotganda Yusuf Xos Hojib foydalangan manbalarni aniqlashdir. Bu yo'nalishda ayrim ishlar amalga oshirilgan. Biz hozir mutafakkir somoniylar O'rta Osiyosining badiiy adabiyoti va fani ilmi bilan yaxshi tanish ekanligidan shubha qilmaymiz. Hattoki, ma'lum darajada u aynan shu yo'nalishda ijod qilgan. Biroq bu borada doston hali yetarli darajada o'rganilmaganligini ham tan olish lozim. Fikrimizcha, dostonning bir lavhasi kishi e'tiborini o'ziga tortadi. Bu lavhaning qayerdan kelib chiqqanligini aniq topish mumkin. Bu lavha birinchi qarashda ahamiyatsizga o'xshaydi. Ammo bu lavhaning manbasini aniqlash Yusuf Xos Hojib duch kelgan adabiy ta'sirlarni aniqlashga imkon berishini ko'rsatishga harakat qilamiz. Xususan, Ye.E.Bertels bu holatni o'zining "Sufizm i sufiyskaya literatura" asarida quyidagicha izohlaydi: Bu lavhani biz dostonning Radlov nashridagi 42-bobida topamiz. O'gdulmish Eligning buyrug'iga muvofiq, darvesh O'zg'urmishning huzuriga uni Elig saroyiga taklif qilish maqsadida ketdi. O'zg'urmish hukmdor bilan o'z donoligini bo'lishishi kerak edi. O'zg'urmish rad javobini beradi va buning asosida O'zg'urmish va Eligning elchisi o'rtasida bobning asosiy mazmunini tashkil qiluvchi suhbat boshlanadi. Suhbatda Yaqin va O'rta Sharqning turli pandnoma asarlarida yuqori o'rinni egallagan avlodlar haqidagi mavzu yoritiladi. Kimki avlodsiz vafot etsa, ortidan ko'plab qiz va o'g'illar qolishini istab qayg'uradi. Agarda bir insonning vafotidan so'ng o'g'li qolsa, u insonni tirik deb atagin. Agarda inson avlodsiz vafot etsa, uning nomi dunyodan o'chdi. Joyi esa bo'sh. Bu azal-azaldan Yaqin Sharqda ma'lum bo'lgan oddiy nuqtai nazar. U har xil yodgorliklarda qaytariladi. U hattoki hadisda ham o'z aksini topgan (fikrimizcha, bu hadis yolg'on hadis) "Islomda rohiblik yo'qdur"⁷. Ammo dostonda O'zg'urmish bu nuqtai nazarga zid bo'lgan fikrni ifoda etadi. Sen avlod haqida orzu qilib siqilasan. Ammo bu mehrni bilgan o'g'il va qizlar qani? Agarda sen ta'qiqlanganni yig'ib ketsang, u qoladi. Sen bu orzuni o'ylab faqatgina qayg'uga duch kelasan. Qara, nikoh qurayotgan qayiqqa o'tirdi, qayiq u bilan dengizga yo'l oldi. O'g'il yoki qiz tug'ilganida qayig'i sinib ketadi. Qayiq sinib ketsa, to'lqinlarda kim tirik qolur? Bu nuqtai nazarning aynan darveshlik xususiyatlari islomning qoidalariga keskin ziddiyatda ekanligini tan olmaslik mumkin emas. U buddaviylik, moniylik, ma'lum xristian sektalari uchun tabiiy edi, biroq so'fiy muhitida ham u g'ayrioddiy jaranglamoqda. Shu bilan birga bunday fikrlarni musulmon adabiyotidan ham topish mumkin. Mashhur fors shoiri Farididdin Attor (taxm. 1230 v.e.) so'fiy shayxlarning hayotiga bag'ishlangan "Tazkirat al-avliyo" deb nomlangan asarida, ayniqsa, O'rta Osiyoda mashhur bo'lgan shayx Ibrohim Ibn Adhamga ahamiyatli o'rin ajratadi. Afsonaga ko'ra, Ibrohim Balx podshohi bo'lgan edi. Ammo taxtdan voz kechib, xotini va o'g'lini tashlab, qashshoqlikda og'ir jismoniy mehnat bilan band bo'lib,

7 Бертельс Е.Э. Суфизм и суфийская литература. – М., 1965.

Madinada yashagan ekan. Nikoh haqidagi masalalar bo'yicha Attor unga shunday qarashlarni xos deb yozgan. "Darveshlar so'rasdi: Nega sen uylanmaysan? Javob berdi Ibrohim: "Qaysi ayol yalangoyoq va och qolish uchun turmushga chiqadi. Agarda qo'limdan kelsa, boshqasini maftun qilib uylanishdan ko'ra men o'zim bilan o'zim ajrashardim!" Keyin ular (Ibrohim-Ye.B.) boshqa darveshdan so'radilar: Sening xotining bormi? U javob berdi: Yo'q. So'radilar: Bolalaring bormi? Javob berdi: Yo'q. So'zladilar: Bu yaxshi. Darvesh so'radi: Nega? Javob berdilar: Uylangan darvesh qayiqqa o'tirdi. O'g'li tug'ilganidan so'ng qayiq cho'kib ketdi"⁸.

Ishonch bilan aytish mumkinki, bu so'zlarni Attor Ibrohim Ibn Adhamniki deb tasodifan aytmagan. Xuddi shuni Attor o'zining qiziqarli dostonlaridan biri bo'lgan "Ilohiynoma"da ham qaytaradi. Bu dostonning uchinchi bobida Attor Ibrohim Ibn Adhamning darvesh bilan suhbat haqidagi hikoyani qaytarib shayxning oxirgi so'zlarini shunday ifodalaydi: - Uylangan darvesh qayiqqa ovqatsiz va uyqusiz o'tirdi. Agarda unda o'g'il tug'ilsa qayiq cho'kib ketadi. Fikrimcha, birinchi biz qayd etishimiz lozim bo'lgani bu "Qutadg'u bilig" dostonidan keltirilgan lavhani Attorning ikkala iqtibosi bilan mutlaq to'g'ri kelishi. Bu dostonni Attorga ta'sir etganligi mumkin emasligi sabab, bu o'xshashlikning yagona mumkin bo'lgan talqini ikkala muallif bir manbadan foydalanganligidir.

Bu qaydlardan so'ng biz fikrlashimizning boshlang'ich asosi sifatida xizmat qilgan dostonga qaytishimiz mumkin. Hikoyaning bir xilligi manbaning umumiyligiga hych qanday shubha tug'dirmaydi. Biz buni yuqorida ta'kidlab o'tdik. Ammo bu manbani ishonch bilan aniqlash imkoniyati hozirda yo'q. Bu masalani hal qilish ikki yo'nalishda bo'lishi mumkin. Yusuf Xos Hojib o'ziga xarakterli moniy chizgilarini singdirgan Ibrohim ibn Adham haqidagi afsonaning ilk varianti bilan tanish bo'lgan bo'lishi mumkin. Bunda biz afsona Balxda, ya'ni Qoshg'ardan geografik jihatdan unchalik yiroq bo'lmagan hududda vujudga kelganligini e'tiborga olishimiz lozim. Albatta, bu taxminni biz agarda afsonaning asosiy chizgilari 11 asrning 1-yarmidan kechroq bo'lmagan davrda shakllanganligini isbotlay olsak, qabul qila olamiz. Bu yo'nalishda hozirgi paytda izlanishlar olib borish imkoniyati yo'q. Buning uchun Abu Abdurrahmon As-Sulamiyning⁹ "Tabaqot" kabi yoki Abdulloh Ansoriyning qadimgi Hirot shevasida yozilgan "Tabaqot" asari kabi nashr etilmagan va unikal, yagona nusxalarda bo'lgan eng qadimgi so'fiy tazkiralarni o'rganishimiz lozim. Toki bunday ishlar

8 Бертельс Е.Э. Суфизм и суфийская литература. – М., 1965.

9 Мазкур ишда бу мавзунни тўлиқлигича очмасдан Юсуфининг қариллик ҳақидаги ажойиб элегияси деярли барча унсурларда Сомонийлар шеърятининг аналогик жанри билан боғланиши мумкин. Бу шеърятнинг энг яхши намуналари сифатида Рудакий ва шу каби машхур бўлган Касая Марвазийнинг элегиясини келтирмай ўтолмаймиз.

amalga oshirilmasa, biz taxminlar chegarasidan chiqa olmaymiz¹⁰.

Ammo boshqacha taxmin ham bo'lishi mumkin. Yusuf Xos Hojibning qo'liga so'fiy shayxi nomiga bog'lanmagan og'zaki yoki yozma shakldagi moniy afsonasi bo'lgan bo'lishi mumkin. Musulmon markazlaridan uzoqda joylashgan Qoshg'ar hayotida ahamiyatli bo'lgan moniychilikda xalq ommalaridagi eski an'analar O'rta Osiyodan ko'ra ko'proq saqlanib qolgan bo'lishi mumkin. Bunday taxminga biz Yusuf Xos Hojib iqtibosni keltirib shayxning ismini ko'rsatmaganligida ham dalil topamiz. Biroq, bu yerda shuni ham aytish lozimki, bunday iqtiboslarni berish Qoshg'ar shoiri uchun umuman g'ayrioddiy edi. Bu iqtibos o'z ichida musulmon darveshlar va xristian moniy qarashlari unsurlarini birlashtiruvchi darvesh O'zg'urmish obrazining tilidan aytilishi ham ahamiyatga egadir. Albatta, bu yerda doston umuman olganda, XI asr Qoshg'ar jamiyatining sharoitlariga moslashgan islom ruhi bilan to'yingan, deb va uning muallifi moniy ta'limotlariga qat'iyan salbiy munosabatda bo'lgan deb, e'tiroz bildirish mumkin. Ammo bunday yechim shoshqaloqlik bo'ladi. Hozirda biz ilk so'fiy she'riyati musulmonlik islom ruhida bo'lganiga qaramasdan, ko'plab moniy an'alarini saqlab qolganiga shubha qilmaymiz. Xuddi shunday hodisa bu yerda ham bo'lishi mumkin edi.

Umuman olganda, Yusuf Xos Hojib qadimgi an'anaviy turkiy falsafa bilan islom falsafasini qorishtirish, uyg'unlashtirish yo'lidan bordi va bunga erishdi ham. Lekin u turkiy ana'anaviy falsafiy dunyoqarash qobig'idan chiqib keta olmaganligini, dostondagi qahramonlarga Oyto'ldi, Kuntug'di, O'gdulmish, O'zg'urmish deb nom qo'yganidan ham bilsa bo'ladi. Shunga qaramay, bizningcha, Yusuf Xos Hojib o'z oldiga qo'ygan maqsadiga yetishgan, qadimgi turkiy falsafa bilan islom falsafasini uyg'unlashtira olgan. Yusuf Xos Hojibning "Qutadg'u bilig" asarining ijtimoiy falsafiy ahamiyati haqida so'z borganda asarning ilmiy jamoatchilikka e'lon qilinishi va uning talqini bilan bog'liq qator masalalarni ham ko'rib chiqish zarur. Yuqoridagilardan ma'lum bo'ldiki, Yusuf Xos Hojibning ushbu yagona asari dunyoning turli mintaqalarida va turli tillarda ko'chirilgan nusxalari mavjud. Ushbu nusxalarning e'lon qilinishi ilmiy jamoatchilik tomonidan juda katta qiziqish bilan kutib olingan. Asarning tarixiy, tilshunoslik va adabiyotshunoslik nuqtai nazaridan juda ko'p talqin va tadqiqotlari mavjud. Lekin asardagi ijtimoiy-falsafiy g'oyalarning mazmuni yangi O'zbekistondagi ijtimoiy jarayonlar prizmasidan turib tahlil etilishiga doir tadqiqotlar mavjud emas. Bu esa kelgusida mazkur yo'nalishdagi ilmiy ishlarni yanada kuchaytirish zaruratini vujudga keltiradi.

Yusuf xos Hojib falsafiy merosining yana bir jihati – olamni anglashda

10 Бертельс Е.Э. Суфизм и суфийская литература. – М., 1965.

inson tafakkuriga nisbatan ishonch, ilm-ma'rifatning jaholat va zalolatdan chiqishda yagona yo'l sifatida talqin qilinganligidir. Shu sababli ham alloma asarlariga bo'lgan qiziqish qariyb yuz ellik yildan buyon tinmay kelmoqda. Bu esa Uchinchi Renessans jarayonining ma'naviy asosi bo'lib xizmat qilishi mumkin bo'ladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

- Каримов Қ. Илк бадий дoston. –Тошкент: Фан. -1976.
- Каримов Қ. Юсуф Хос Ҳожиб “Қутадғу билиг”. – Т: Фан, 1971.
- Каримов Қ. “Юсуф Хос Ҳожиб ва “Шоҳнома” Ўзбекистонда ижтимоий фанлар. 1965 йил, №8, 58-62 б.
- Бертельс Е.Э. Суфизм и суфийская литература. – М., 1965.
- Арат Р.Р. Юсуф Хос Ҳожиб “Қутадғу билиг” таржимаси. II нашр, Турк тарих куруми, Турк тарих куруми нашрети. Анқара. 1959 йил. – Б. 135.
- Muhamedov A. (2023) Қутадғу билигда билимдан тўғри фойдаланиш масалалари . Шарқ фалсафаси. Илмий-услубий журнал. 7-сон. 39-42 б.
- Muhamedov A. Michel Montaigne is a renaissance creative. Necmettin Erbakan University Press (NEU PRESS) Yaka Mah. Yeni Meram Cad. Kasım Halife Sok. B Blok No: 11 Meram / KONYA / TÜRKİYE 0332 221 0 575 - www.neupress.org
- Muhamedov A. (2024) Sharq Renessansining vujudga kelishidagi ijtimoiy omillar. “Экономика и социум” №2(117)
- Muhamedov A. (2023) Маънавий тараққиётнинг ҳозирги босқичида юсуф Хос Ҳожиб маънавий меросига эҳтиёж. Тафаккур манзиллари. Илмий-услубий журнал. 7-сон. 78-82.
- Muhamedov A. (2022) Юсуф хос Ҳожибнинг ижтимоий адолат ҳақидаги қарашлари. // International Conference on Developments in Education. – Bursa, Turkey.
- Muhamedov A. (2022) Учинчи Реннесанс пойдеворини яратишда Юсуф Хос Ҳожиб фалсафий меросининг ўрни. “Фан, таълим ва ишлаб чиқариш муаммоларининг инновацион ечимлари” номли илмий конференция материаллари. – Тошкент.
- Muhamedov A. (2009) “Ахлоқий тафаккур тарихида “Қутадғу билиг” асарининг тутган ўрни”. “Шарқ фалсафаси кадриятлари ва уларнинг Ўзбекистон маънавий ҳаётида тутган ўрни” мавзусидаги республика илмий-амалий конференцияси, Тошкент

DEVELOPMENT OF LISTENING AND SPEAKING SKILLS IN TEACHING TERMS OF TOURISM IN ENGLISH

Rakhimberdi Ayatov Ibragimovich
Alfraganus University

Abstract

The article reviews and analyzes the development of listening and speaking skills in teaching tourism terms in English. International tourism, as one of the largest and most dynamic industries, inevitably affects all aspects of social life, including language. Many tourist terms are being developed that have a scientific focus on the translation and assimilation of tourist terms into the Uzbek language. Problems that arise during the translation process require translators to have more in-depth knowledge and skills. In the article you can get information about how well you can use various methods of teaching English to obtain the expected result.

Keywords: skills, English language, tourism, terms, problem of translation, teaching, listening and speaking.

The integration of Uzbekistan into a single European general educational space, the process of reform and modernization of the education system in general and language education, in particular, led to a rethinking of the goals, objectives and content of teaching foreign languages, in particular English, which today is the most important communicative tool at the international level.

All areas of our life, to one degree or another, require knowledge of the English language, and its study is becoming more and more in demand every year. But if in educational institutions the main task of teaching a foreign language is the formation of foreign language communicative competence of students, then upon graduation from universities and colleges the goal may be the need to use the language for professional purposes [2].

The emergence of English for specific purposes, like many other types of human activity, is associated with changes in the modern world and its needs. The era of comprehensive globalization has led to significant changes in the structure of training future specialists. The development of high technologies and close scientific and technical ties required new approaches to the formation of a set of competencies, including communicative and socio-cultural ones within the framework of the native language and at least one or two foreign languages [5].

Currently, there are several types of English language teaching. For our research, it is of interest to study the characteristics of the English language in the field of tourism, as well as the specifics of developing listening and speaking skills in teaching tourism terms in English lessons.

At the moment, the tourism sector is one of the most popular. Many graduates choose to work in the tourism sector after graduating from higher education institutions or receive a second higher education in this specialty. The school English language course does not involve obtaining such specific knowledge, so this course is intended for students who want to expand their knowledge of the English language in a specialty such as tourism [4]. Twenty years ago, the basis of any training was the classical methodology, in which most of the time was devoted to the theory of a foreign language. During the lessons, students studied syntactic structures, new vocabulary, discussed grammatical rules, and also read and translated texts, did written assignments and sometimes listened to audio recordings. Only ten percent of the entire lesson time was spent on developing speaking skills. As a result, the student understood texts in English and knew grammatical rules, but could not express his thoughts. That is why in the English for Tourism course developed by the teachers of our university, there is a radically different approach in which the maximum amount of time is devoted to the development of communication skills, namely listening and speaking in teaching tourism terms in English. The initial guidelines for the criteria for the implementation of tourism terms were adopted at the United Nations Summit in 1976. Currently, the new terms introduced are being researched into practice based on the criteria adopted at the conference held in Ottawa in 1991. According to him: 1) comments, classifications should have a universal scope of practical application, taking into account developed and developing countries; 2) emphasis on simplicity, accuracy; 3) they should be consistent with current international standards and classifications, such as democracy, transport system, business, international migration, balance of payments, national accounting systems; 4) practical tourism should be as simple as possible to be expressed in measurable numbers in questionnaires and researches [3]. According to S. Bagirova: "Tourism is a place where an individual goes from his permanent residence for health, educational, professional-practical or other purposes, that is, he is not engaged in paid activities in the country in this case, he will leave for a period of one year, that is, he will travel". There are 3 forms of tourism, they are: 1) Domestic (internal) tourism - travel of citizens of the country across the territory of the country; 2) Inbound (national) tourism - a trip to this country by a foreign person who is not a citizen of the country; 3) Outbound (international) tourism - travel of a citizen of one country to another foreign country [1]. Also, according to the purpose of the trip, the nature of the trip, there are several types of tourism,

which are as follows [4]: Adventure (activity, special interest) holidays - in connection with an active vacation full of adventures, various scuba diving (swimming under water using scuba diving), snorkeling (swimming under water with a mask), trekking (walking), hang gliding (hang gliding), etc. engaging in dangerous but enjoyable activities such as:) Agri- (agro-, farm) tourism is an organized trip to a farm or the outskirts of a city (rural area).) All-expense (all-in) tour - a trip where all travel expenses (ticket, hotel, meals, entertainment fees) are included in one ticket, combining several options.) Business travel - travel for commercial, government and educational purposes: leisure is secondary.) Charter group is a pre-formed group trip that is carried out according to the usual route.) Circuit tourism is a trip that travels around several countries and returns to the original destination.

) Ecotourism is a trip with meritorious work aimed at improving the ecosystem of a geographical area under ecological protection, making positive changes in the place in cooperation with the local population, and preserving the natural structure of the area as much as possible. In this, the traveler is not waiting for a luxurious life, but work.) Ethnic (indigenous, roots) tourism is a trip to the regions where different local ethnic communities live in order to study their customs and culture. Ethnic tourism also has a secondary meaning, which means returning to the land where one's ancestors lived, visiting relatives.) Fam (familiarization, educational) tours - a trip organized for travel agents, tour operators, and tourism service providers for the purpose of familiarizing tourism centers.) Green (alternative, appropriate, responsible, soft, sustainable) tourism is the opposite of mass tourism, a trip that is carried out in a way that respects the natural structures of places, in small groups, as much as possible without casualties.) Heritage tourism is a trip to the monuments of the world cultural heritage.) Health tourism (health-care tourism) represents a trip to sanatoriums or other such places for mental relaxation and physical recovery.) Industrial (factory) tourism is a visit of local residents to the operating factories and factories in order to get acquainted with the process there, to gain an understanding of the manufactured product, and to purchase it.) Incentive travel is an all-expenses-paid trip organized for the purpose of good work performance, recognition of loyalty, motivation.) Leisure travel is a trip made for circulation, recreation or educational purposes.) Mass tourism is a reference to the tourism of developed countries during the period of tourism boom, where all attention is focused on the mass promotion of the tourism industry as a profitable industry, but its environmental damage is not taken into account.) Person trip visit - a trip explained by the fact that a person moves 160 km away from his territory in one day or stays overnight for the purpose of professional or personal writing.) Press trips are trips organized for travel writers and amateurs to help gather material about tourist destinations.

↳ Religious tourism - in a narrow sense means religious trips such as hajj, but in a broad sense it means a trip organized to visit churches, mosques and madrasas, which are examples of world religious heritage, and to enjoy their architecture. ↳ Rural tourism is, on the other hand, a term for travelers who are looking for rural life that is less influenced by the human factor and plans to return to “primitiveness” (simpler life) away from civilization. ↳ A sales mission is a single-purpose marketing campaign where suppliers travel to another country to promote travel together in their territory. ↳ A site inspection is a visit by individuals such as event planners, site selection committees, tour operators, and incentive travel managers to verify the suitability of a venue for a particular event. ↳ Space tourism is the most expensive of the existing types of tourism, it refers to a trip to our orbit in spaceships. The first such trip was organized by an American citizen to the space station in 2001 in a Russian capsule. The concept of sports tourism means a trip for the purpose of participating or being a spectator in international sports games.

It is known that the English language is the main basis in the terminology of the field of tourism services. Today, many countries are benefiting from the progressive use of modern tourism terminology: ↳ OB - hotel accommodation only. ↳ BB - a meal plan that includes breakfast at the hotel. This can be a buffet or continental breakfast. ↳ HB - 2 meals a day at the hotel. Usually this is breakfast and dinner, but some hotels may have breakfast and lunch. Drinks at lunch and dinner are usually not included in the price. ↳ FB - 3 meals a day at the hotel (breakfast + lunch + dinner). Drinks at lunch and dinner are usually not included in the price. ↳ AI, All inclusive - a move that includes not only 3 meals a day, but also additional services such as a light breakfast, snacks, and light dinner. Drinks are included in the price. Sometimes these can only be locally produced drinks, and foreign ones are sold for extra. fee. ↳ SGL - single occupancy. ↳ DBL - double room. ↳ TRPL - triple room. ↳ Suite - accommodation in a luxury room. ↳ ExB - extra bed in a double room. ↳ Chld - child (usually the price is indicated for a child in a room with two adults). ↳ SV - sea view. ↳ Back of the House - service departments located so as not to be visible. ↳ Bed Occupancy - a rational ratio of the number of beds to the number declared for sale (average occupancy). ↳ Blanket Reservation - planning a certain number of rooms (block) for groups. ↳ Brunch is a meal after breakfast, but before lunch, and replaces both. ↳ Cabana - a building on the beach (or near the pool), such as a bungalow, standing separately from the main building and sometimes equipped as a bedroom. ↳ Complimentary Ticket - free travel. ↳ Commercially Important Persons - the buyer of a special document entitling him (her) to occupy a privileged position in relation to other passengers. ↳ Deluxe - luxury type of hotel (private bath and full service). ↳ Duty-free Goods - goods not subject to customs tax. ↳ Double-

up - organization of a double-occupancy system (when strangers occupy one room, the administration stores 2 cards (checks) in a pocket under the number of this room at a special stand). → Endorsement - powers that include the ability to replace or re-register an air ticket for another aircraft. → Full House - the term means the hotel is 100% occupied (all rooms are sold). → Free Port is a port where tourists can purchase goods without paying customs duties. → Front Desk - the hotel reception desk where guests check in. → Grandmaster - one key that opens all guest rooms that are locked from the outside. → Guest History - a record of the full program of a guest's stay, including room occupancy, payment, special needs, credit (such a record is carried out on cards; in large hotels the data is entered into a computer). → Housekeeper's report - a sheet of notes located in the front office, which reflects real information about the condition of the rooms (cleaning, repairs, etc.). → Hotel Garni is a hotel without a restaurant (not even breakfast). → Inclusive Terms - tariff for accommodation and meals (three times a day). → Junior Suite is a large room with an enclosed sleeping area that can be converted into a living room during the day. → Luggage Pass - a card that gives a tourist the right to remove luggage from the hotel. → Master Key - one key that replaces all keys for all rooms on the floor. Also called a floor key. → Mystery Tour - a shelter in the mountains (used in mountain tourism). → Most Important Person - a particularly important person. → No-Show Employees - personnel who work according to a schedule that provides for work to be carried out strictly in the absence of the guest. → Out of Order - the room is not ready for occupancy due to a breakdown or malfunction of the equipment in this room. → Party Ticket - group ticket. → Rack Rate - full room rate (without discounts). → Referral is a booking system when some of the guest's personal property remains in the room until his next arrival. → Residential Hotel - a hotel occupied for a long time by guests who can make this house or residence their property. → Rest House is a small hotel. → Revalidation Sticker - The official inscription on the flight coupon indicates a new reservation that must be made. → Room Board - information about the hotel room (conditions, service, capabilities). → Safe-Deposit Boxes - an individual section in the storage facility where guests store valuables and cash. → Service Charge - usually 10 to 20 percent is added to the bill to pay for the service department. → Skipper - a guest who left secretly, leaving an unpaid check. → Standby - a passenger who does not have a confirmed reservation, but who is waiting at the airport to take off if seats on the plane become available at the last minute. Many airlines offer very low prices for such passengers. → Tourist Class - also called economy class. In a room of this class, the guest does not have a private bath. → Transient Hotel is a hotel for transit guests who stay at the hotel for a short period of time on their way to another hotel (permanent vacation spot). → Very Important Passenger (VIP) - a person to whom a special service is intended. Thus, when developing listening and

speaking skills in teaching tourism terms in English, the following methods can be used: communicative, project-based and intensive. In the process of studying the above methods, their influence on the process of organization and effectiveness of training, as well as when developing an English language course in the field of tourism, we came to the conclusion that forms of work such as project-based, practical classes in the form of excursions, as well as the extensive use of role-playing games, can be called "active" forms of classroom work. They contribute to the greatest involvement of students in the learning process, and therefore to its assimilation. Thanks to this approach, students learn the so-called oral advance, i.e. they remember and practice grammatically correct phrases to maintain a conversation: ordering a dish in a restaurant, shopping in a store, going through customs control, etc., without delving into the grammar itself. We also provide practical lessons with native speakers, since they contribute to the formation of correct stress and intonation, teach you to perceive speech by ear and will be extremely relevant for overcoming the language barrier. Thus, we can conclude that the use of these methods and techniques in English lessons helps to expand and deepen knowledge of the English language at a sufficient level to navigate the field of tourism. The developed methods will be effective for teaching project work skills, developing correct pronunciation, will help students overcome the language barrier and learn to enter into conversation with foreign guests without embarrassment and awkwardness and maintain a conversation on various topics: about the traditions and culture of the country, about the sights of the city, etc. d. For a person planning to connect his future with employment in this field of activity, mastering a professional language is relevant and advisable, since tourism is not only a way for a person to understand the world, but also the most promising sector of the economy, which contributes to the intensification of international contacts and the expansion of intercultural ties.

THE MECHANISMS OF THE TOXIC EFFECT OF INTRAUTERINE AND EARLY POSTNATAL EXPOSURE TO PESTICIDES ON THE DEVELOPMENT OF THE IMMUNE SYSTEM OF OFFSPRING

**ZOKIROVA NARGIZA BAHODIROVNA
BOLTAEVA KLARA SHAMURATOVNA**

Alfraganus University

ABSTRACT

The aim of the study was to identify the mechanisms of the toxic effect of intrauterine and early postnatal exposure to pesticides on the development of the immune system of offspring. Experiments were performed on white adult female rats, which are obtained respectively pesticides cyhalothrin or fipronil during the pregnancy and lactation periods. The offspring from experimental and control animals have been studied on days 3, 7, 14, 21 and 30 days after birth using morphology, electron microscopy, immunohistochemistry and biochemistry methods. It was shown, that the toxic effect of pesticide exposure through the maternal organism during pregnancy and lactation is manifested in the form of a violation of the growth and formation of the thymus, as well as thymus-dependent zones of the peripheral organs of the immune system. In the mechanism of immunotoxic effect of pesticides a leading role plays the imbalance between proliferation and cells apoptosis of the thymus, caused both by direct toxic effects of drugs, and by the development of hypothyroidism and oxidative stress.

Keywords: pesticides; developmental immunotoxicity; postnatal ontogenesis; thymus; immune system; apoptosis; cells proliferation

Özet

Tadqiqotning maqsadi pestitsidlarning intrauterin va tug'ruqdan keyingi erta ta'sirining nasl immun tizimining rivojlanishiga toksik ta'sir mexanizmlarini aniqlash edi. Tajribalar homiladorlik va laktatsiya davrida mos ravishda cygalotrin yoki fipronil pestitsidlarini olgan oq kattalar urg'ochi kalamushlarida o'tkazildi. Eksperimental va nazorat hayvonlarining avlodlari tug'ulgandan keyingi 3, 7, 14, 21 va 30-kunlarda morfologiya, elektron mikroskopiya, immunohistokimyo va biokimyo usullaridan foydalangan holda o'rganilgan. Ishda homiladorlik va laktatsiya davrida onaning tanasi orqali pestitsid ta'sirining toksik ta'siri timusning o'sishi va shakllanishining buzilishi, shuningdek immunitet tizimining

periferik organlarining timusga bog'liq zonalari sifatida namoyon bo'lishi ko'rsatilgan. Pestitsidlarining immunotoksik ta'sir mexanizmida timus hujayralarining ko'payishi va apoptozi o'rtasidagi nomutanosiblik etakchi rol o'ynaydi, bu dorilarning to'g'ridan-to'g'ri toksik ta'siri, shuningdek hipotiroidizm va oksidlovchi stressning rivojlanishi natijasida yuzaga keladi.

Kalit so'zlar: pestitsidlar; rivojlanish immunotoksikligi; postnatal ontogenez; timus; immunitet tizimi; apoptoz; hujayra proliferatsiyasi

Introduction

The immune system, along with the endocrine and nervous systems, is extremely sensitive to the effects of various environmental pollutants. Pesticides are one of the most common pollutants of the environment. Widespread use of pesticides in agriculture, in everyday life and public health causes their entry into the human body and animals. Adverse effects of pesticides on the immune system are defined as immunotoxicity, which implies the violation of certain functions of the immune system under the influence of a toxic substance [1]. However, the immunotoxic effect of pesticides is not limited to the direct exposure of toxic substances to immune cells, causing their death and immunosuppression. In a number of cases, pesticides cause a number of metabolic changes and are inducers of the development of autoimmune reactions and abnormal hypersensitivity of the organism [2; 3]. The mechanism of immunotoxic effects of pesticides is complex and diverse. It is shown that many pyrethroid pesticides lead to a decrease in the concentration of immunoglobulins, interleukins and interferon [7; 8]. Of particular interest is the developmental immunotoxicity, when pesticides or other environmental toxicants have an adverse effect on the developing immune system of the fetus or newborn. It is known that the fetus and newborns are particularly sensitive to the action of various environmental toxicants. In experiments with zebrafish (*Danio rerio*) embryos, pyrethroid pesticide cypermethrin has been shown to cause immune disorders as a result of the induction of apoptosis of cells [5]. Another pesticide, carbendazim, also induced cell apoptosis and caused immune and endocrine disorders in zebrafish (*Danio rerio*) in embryo development stage [4]. Mechanisms of developmental immunotoxicity of pesticides, especially in mammals and humans, are diverse and remain unclear. In our previous studies it has been shown that many modern pesticides in rats through the organism of a pregnant mother can have a negative effect on the development of the fetus and the newborn [9; 10]. A pesticide from the pyrethroid class of lambda-cyhalothrin and an insecticide from the class of benzopyrazoles fipronil had an endocrine-disrupting action in the form of hypothyroidism in the mother and offspring [11; 12].

The same animals showed oxidative stress in the form of an increase in the degree of free radical oxidation, as well as a pronounced induction of apoptosis of cells in the organs of offspring [9; 10; 13; 14]. All this served as the basis for further studies of the mechanisms of immunotoxicity of development in the immune system of offspring.

The aim of the study was to identify the mechanisms of the toxic effect of intrauterine and early postnatal exposure to pesticides on the development of the immune system of offspring.

Material and methods

Experiments were performed on nulliparous, white adult female rats, which were divided into 3 groups of 30 animals each. Two groups of animals for 30 days daily *per os* obtained respectively pesticides lambda-cyhalothrin (LCT, 8 mg / kg), or fipronil (FPN, 3.6 mg / kg). The third group receiving only the same volume of sterile saline served as a control. The following day, the females were coupled to healthy males for fertilization. Pregnancy was monitored for the presence of sperm in vaginal smears. Exposure of pesticides was continued incessantly during pregnancy and after delivery until the end of lactation. Offspring obtained from the experimental and control females were studied in dynamics on days 7, 14, 21 and 30 after birth. Thymus (Th), spleen (Sp), mesenteric lymph nodes (Mln) and thyroid gland (Tg) were studied by morphometric and electron microscopic techniques. For immunohistochemical studies of proliferation and apoptotic cells paraffin sections of thymus and thyroid gland have been used [13]. Apoptotic cells were detected using a rabbit monoclonal antibody to fragments of caspase-3 proteins and the family of p-53 (manufactured by Thermo Scientific, USA). Proliferation cells have been detected using a rabbit monoclonal antibody to protein Ki-67 (manufactured by Thermo Scientific, USA). Further the numbers of labeled proliferating, and apoptotic cells counted on 1000 – 5000 total cells and calculated an index of proliferation and apoptosis, that is expressed in parts per thousand. Furthermore, in the blood serum of offspring was determined level of thyroxine (T_4), triiodothyronine (T_3), thyroid stimulating hormone (TSH) of pituitary. Besides, biochemical determination of the status of lipid peroxidation and antioxidant enzyme levels in the liver tissue were carried out [9; 10]. All digital data were processed by the method of variation statistics. Statistical significance between control and experimental groups was compared using the Student's test and P values <0.05 were considered significant.

Results and discussion

Morphometric studies have shown that exposure to pesticides through the maternal organism significantly slows the rate of postnatal growth and the formation of the immune system of offspring. Thus, the growth rate of the thymus lobule area under the influence of LCT by 10-15%, and when FPN is applied, it is 15-30% lagging behind the control parameters ($P_1, P_2 < 0.05$). The area occupied by the cortical zone of the thymus decreased by 15-25% and 20-40%, accordingly. In the lymph nodes and spleen, a marked lag in the formation of thymus-dependent zones (T-zones) of organs was noted. Electron microscopy in the thymus showed a marked decrease in the secretory activity of epithelio-reticular cells. And, on the contrary, especially in the cortical zone of the thymus, high functional activity of macrophages was noted. In their cytoplasm, numerous heterophagosomes with remnants of destroyed thymocytes were found. All this indicated that exposure to pesticides in the embryonic and early postembryonic periods had an immunotoxic effect on the development of the immune system of the offspring. The toxic effect is manifested in the slowing of the growth and formation of the thymus, a decrease in the secretory activity of the epithelio-reticular cells, and the intensification of destruction and death of thymocytes within the thymus. As a result of violation of the regulatory function of the thymus, in the peripheral organs of the immune system (Sp, Mln), the formation of T-zones of these organs is slowed down.

Our morphometric studies have shown various disturbances in the dynamics of growth and formation of the thyroid gland of offspring under the influence of pesticides. The growth rate of the total area of the epithelium of the follicles under the influence of LCT by 10-17%, and with the action of FPN, 15-30% lag behind the control parameters ($P_1, P_2 < 0.05$). Accordingly, the area occupied by the colloid decreased by 15-25% and 20-40%. The slowing down of the growth rate and the formation of the structural and functional unit of the thyroid gland - follicle, is most pronounced when exposed to FPN, compared with the action of LCT. However, the negative effect of pesticides was not limited only to inhibition of follicle formation. It was found that the effect of pesticides leads to a decrease in the area of the follicle as a whole due to a decrease in the areas of the epithelium of the follicle and thyrocyte. The growth rate of the height and the average area of the thyrocyte when exposed to LCT by 10-20%, and when exposed to FPN - by 15-30% lagged behind the control parameters ($P_1, P_2 < 0.05$). The slowing of growth and formation of the thyroid gland was accompanied by a significant decrease in the functional activity of the organ. Despite the high levels of thyroid-stimulating hormone (TSH), the concentration of thyroxine (T_4), triiodothyronine (T_3) remained significantly lower compared to the

control. Moreover, the most pronounced hypothyroidism was observed in offspring under the influence of FPN in comparison with LCT.

The effect of pesticides led to inhibition of the proliferative activity of cells of both thymus and thyroid gland. On the 7th day after birth, the index of thymus cells proliferation under the action of LCT in 1.5 times, and when exposed to FPN 1.8 times decreased in comparison with the control ($P < 0.05$). A similar decrease in the proliferation index was found in the thyroid gland. A significant decrease in the cell proliferation index in both organs persisted up to 21 days after birth. Thus, exposure to pesticides led to inhibition of proliferative activity of cells in both the immune and endocrine organs of the offspring. In this case, the negative effect of FPN was more pronounced in comparison with LCT. Data of a different nature were obtained when calculating the apoptosis index of cells in the thymus and thyroid gland. Intrauterine and early postnatal exposure to pesticides led to a significant increase in the degree of apoptosis of cells of the thyroid gland and thymus. In the thyroid gland of the offspring, under the influence of LCT, the apoptosis index was 3.5-4 times, and when FPN was 4.5-5 times higher than the control group in all periods of the study ($P < 0.05$). A similar significant increase in the apoptosis index at all times of the study was observed in the thymus of the experimental animals. Thus, exposure to pesticides led to a significant increase in the degree of apoptosis of cells of both the thyroid gland and thymus.

The obtained data show that the toxic effect of pesticides on the development of the immune system of the offspring (the developmental immunotoxicity) is due to a number of metabolic changes in organs and tissues. First of all, it is endocrine-disrupting, more precisely, thyroid- disrupting effect of pesticides, which leads to hypothyroidism in the mother and offspring [11; 12; 14]. Further, it is necessary to emphasize the role of oxidative stress, as the main inducer of apoptosis of cells [9; 10; 13]. Recent data show that thyroid hormones also have a high anti-apoptotic effect, which opens great prospects for the regulation of apoptosis in various diseases [6]. All this makes it possible to consider that the intensity of induction of apoptosis in our experiments is to a certain extent determined by the degree of thyroid dysfunction and the weakening of the proliferation-stimulating and anti-apoptotic effects of its hormones. Consequently, the induction of apoptosis in the experimental progeny is caused not only by the direct toxic effect of pesticides, but also largely mediated by the weakening of the anti-apoptotic function of thyroid hormones due to hypothyroidism and the resulting oxidative stress in the form of an increase in the number of free radicals.

Conclusions

The toxic effect of pesticide exposure through the maternal organism during pregnancy and lactation is manifested in the form of a violation of the growth and formation of the thymus, as well as thymus-dependent zones of the peripheral organs of the immune system. In the mechanism of immunotoxic effect of pesticides plays a leading role the imbalance between proliferation and cells apoptosis of the thymus, caused both by direct toxic effects of drugs, and by the development of hypothyroidism and oxidative stress.

References

- Corsini E, Sokooti M, Galli CL, Morettoc A, Colosio C. Pesticide induced immunotoxicity in humans: A comprehensive review of the existing evidence // *Toxicology*. – 2013. - Vol. 307. – pp.123– 135.
- Dhouib I, Jallouli M, Annabi A, Marzouki S, et al. From immunotoxicity to carcinogenicity: the effects of carbamate pesticides on the immune system. // *Environ Sci Pollut Res Int*. – 2016. – Vol.23. – pp. 9448-9458.
- Fukuyama, T., Kosaka, T., Tajima, Y., Ueda, H., et al. Prior exposure to organophosphorus and organochlorine pesticides increases the allergic potential of environmental chemical allergens in a local lymph node assay. // *Toxicol. Lett*. – 2010. – Vol. 199. – pp. 347-356.
- Jiang J, Wu S, Wu C, An X, Cai L, Zhao X. Embryonic exposure to carbendazim induces the transcription of genes related to apoptosis, immunotoxicity and endocrine disruption in zebrafish (*Danio rerio*). // *Fish Shellfish Immunol*. – 2014. - Vol. 41. - pp. 493-500.
- Jin Y, Zheng S, Fu Z. Embryonic exposure to cypermethrin induces apoptosis and immunotoxicity in zebrafish (*Danio rerio*). // *Fish Shellfish Immunol*. -2011. Vol.30. – pp.1049-1054.
- Lin HY, Glinsky GV, Mousa SA, Davis PJ. Thyroid hormone and anti-apoptosis in tumor cells. // *Oncotarget*. - 2015. 6(17): - pp. 14735-14743.
- Mokarizadeh A, Faryabi MR, Rezvanfar MA, Abdollahi M. A comprehensive review of pesticides and the immune dysregulation: mechanisms, evidence and consequences. // *Toxicol Mech Methods*. - 2015. Vol.25. – pp.258-278.
- Tukhtaev K. R., Tulemetov S. K., Zokirova N. B., Tukhtaev N. K. Effect of long term exposure low doses of lambda-cyhalothrin on the level of lipid peroxidation and antioxidant enzymes of the pregnant rats and their offspring. // *Medical and Health Science Journal*. – 2012. - Vol. 13. - pp. 93-98. www.pradec.en
- Tukhtaev K. R., Tulemetov S. K., Zokirova N. B., Tukhtaev N. K. et al. Prolonged exposure of low doses of Fipronil causes oxidative stress in pregnant rats and their offspring. // *The Internet Journal of Toxicology*.

- 2013. - Vol. 10. - N. 1. [www.ispub.com /IJTO/10/1/14550](http://www.ispub.com/IJTO/10/1/14550).
- Tukhtaev K. R., Zokirova N. B., Tulemetov S. K., Tukhtaev N. K. Effect of prolonged exposure of low doses of lamda-cyhalothrin on the thyroid function of the pregnant rats and their offspring //Medical and Health Science Journal – 2012. - Vol. 13. - pp. 86-92. www.pradec.en
- Tukhtaev K. R., Zokirova N. B., Tulemetov S. K., Tukhtaev N. K. et al. Effect of Prolonged exposure low doses of Fipronil on thyroid function of pregnant rats and their offspring. // The Internet Journal of Toxicology. – 2013. – Vol. 10. - N. 1. www.ispub.com /IJTO/10/1/14549.
- Tukhtaev N. K., Zokirova N. B. The influence of in utero and early postnatal exposure to pesticides on the process of cells apoptosis and proliferation in immune and endocrine organs of the offspring //European Science Review –Austria, Vienna, 2017. – №3-4, – pp. 57-58.
- Zokirova N. B. Morphological and functional features of thyroid gland of posterity under in utero and early postnatal exposure to pesticides // European Science Review. – Austria, Vienna, 2017. – №3-4. – pp. 33-34.
- Б.Б. Хасанов, Н.Б. Зокирова, К.Р. Тухтаев. Влияние токсического гепатита матери на структурно-функциональные взаимоотношения иммунокомпетентных клеток молочной железы лактирующих крыс и тонкой кишки крысят в период молочного вскармливания. Педиатрия, 2021, том №4 С.225-229.

SURGICAL INTERVENTION FOR CHRONIC DISCOMFORT IN THE SECOND CARPOMETACARPAL JOINT

Akromov Iskandar Rahmonqul og'li
Kuchkarov Akmal Artigaliyevich
Alfraganus University

Abstract

This study aims to elucidate the clinical features of individuals experiencing enduring discomfort in the second carpometacarpal (CMC) joint, devoid of evident bony irregularities like the carpal boss, and to evaluate the clinical effectiveness of surgically stabilizing the second CMC joint [1,5]. Eleven patients exhibited prolonged wrist pain characterized by tenderness over the second CMC joint, exacerbation of symptoms upon placing the affected hand on a surface or exerting strong grip, positive metacarpal stress test results, and temporary relief following intra-articular lidocaine injection. Subsequently, these patients underwent arthrodesis of the second CMC joint, resulting in radiologically confirmed fusion in all cases. Upon final follow-up, satisfactory clinical outcomes were observed in 10 out of 11 patients, with one patient reporting residual pain and restricted wrist motion. This study underscores the necessity of meticulous evaluation of patients presenting with persistent second CMC joint pain in the absence of bony abnormalities such as carpal bossing. Surgical stabilization of the second CMC joint may offer symptomatic improvement in cases where conservative interventions prove ineffective[8,4,2].

Keywords: Second carpometacarpal joint, carpal boss, wrist pain, surgical treatment, arthrodesis.

Introduction

Pain occurring distal to the wrist joint, unrelated to trauma, can manifest in individuals across all age groups due to repetitive hand activities in various contexts such as sports, work, or daily tasks. This persistent pain can lead to conditions like instability or osteoarthritis, often affecting the thumb carpometacarpal (CMC) joint or the scaphoid-trapezium-trapezoid joints [3,5,7].

Carpal bossing, characterized by the presence of a bony protrusion at the second and/or third CMC joints, is a relatively uncommon yet painful condition. Anatomically, the second and third CMC joints form rigid structures comprising solid bony configurations and multiple ligaments.

Although the exact etiology of carpal bossing remains unclear, degenerative changes secondary to instability or restricted mobility at these joints may contribute to symptomatic presentations. Previous studies have reported bony pathologies in the second or third CMC joints in approximately 1–19% of the elderly population. Additionally, such pathologies can also be observed in younger individuals, as demonstrated by a recent study indicating bony abnormalities in joints of professional ice hockey players, potentially attributed to repetitive loading on initially rigid CMC joints[6,7,9].

Given the insights from studies on carpal bossing, we hypothesized that persistent pain in the second CMC joint could arise not only from bony abnormalities like carpal bossing but also from mechanical stresses resulting from repetitive hand activities, even in the absence of evident radiographic abnormalities. Consequently, our focus was on patients experiencing persistent, localized pain in the second CMC joint and their distinctive clinical presentations. Furthermore, we investigated the clinical efficacy of surgical intervention aimed at stabilizing the joint in patients diagnosed with second CMC joint pain without carpal bossing, especially in cases where conservative treatments had proven ineffective[5,7,9,10].

The objectives of this study were to delineate the clinical symptoms characteristic of patients with persistent second CMC joint pain lacking carpal bossing and to evaluate the clinical outcomes following arthrodesis of the second CMC joint in these individuals[2,6,8,9].

Materials and Methods

A retrospective study was sanctioned by the institutional review board of our medical facility. Among the outpatients attending a singular hand clinic between 2019 and 2022, eleven patients with a confirmed diagnosis of persistent painful second carpometacarpal (CMC) joint were managed surgically. Upon initial presentation to the clinic, patients reported enduring wrist pain for an average duration of 6.4 months (ranging from 2 weeks to 14 months). Prior to seeking treatment at our facility, nine out of eleven patients had sought medical attention elsewhere and received oral non-steroidal anti-inflammatory drugs (NSAIDs) without a definitive diagnosis[5,7,9]. All patients exhibited the following clinical features: 1) tenderness localized over the second CMC joint, 2) exacerbation of symptoms upon placing the affected hand on a surface or exerting strong grip, 3) positive findings on the metacarpal stress test, and 4) temporary relief from pain following intra-articular lidocaine injection into the second CMC joint. Radiographic evaluations, including plain radiography,

ultrasonography, and CT and/or MRI scans, revealed no evidence of bony protrusions at the second or third CMC joints, nor any abnormalities at the os styloideum. In four patients, radiographic findings indicated joint space narrowing of less than 1 mm without associated bony irregularities at the second CMC joint[1,2,3].

Following the diagnosis of persistent pain attributed to the second CMC joint at our clinic, all patients initially underwent conservative management, including intra-articular injections and advice on rest along with the utilization of a wrist orthosis, for an average duration of 7.7 months (ranging from 2 to 13 months). Subsequently, surgical intervention was pursued due to the persistence of their symptoms despite conservative measures[4,6,8].

Assessments

Patients underwent postoperative follow-up for a minimum of 12 months, during which their clinical outcomes were evaluated. This evaluation encompassed the presence or absence of residual pain and the range of motion (ROM) of the wrist. Postoperative clinical symptoms were appraised utilizing the Futenma classification, which categorizes outcomes as follows: excellent (no symptoms), good (occasional symptoms without disrupting activities of daily living), fair (some disruption in activities of daily living, albeit improved function compared to preoperative status), and poor (comparable or worsened function compared to preoperative status). To gauge subjective changes in upper extremity function, patients' Hand10 scores were assessed both pre- and post-surgery. Plain radiographs, including anteroposterior and lateral views, were scrutinized during follow-up to ascertain fusion of the second CMC joint. Furthermore, CT or MRI scans were employed to detect pathological alterations such as arthritic changes or heterotopic ossification[4,5,7].

Discussion

To our awareness, this study marks the first attempt to specifically address pain originating from the second carpometacarpal (CMC) joint in patients devoid of bony irregularities. These patients exhibited clinical manifestations akin to those with carpal bossing, such as tenderness localized at the second CMC joint and exacerbation of pain upon placing pressure on the hand or engaging in strong gripping activities. Notably, a positive outcome on the metacarpal stress test proved valuable in diagnosing second CMC joint pain in the clinical context. Furthermore, temporary alleviation of pain subsequent to intra-articular injection of local anesthetics served as a useful tool in pinpointing the source of

symptoms[5,6,7].

While numerous studies have explored the clinical characteristics of carpal bossing, the underlying pathogenesis of symptomatic bony protrusions remains unclear. Previous research has proposed various potential causes, including degenerative osteophyte formation, sequelae of previous trauma, or chronic bone remodeling associated with the attachment of the extensor carpi radialis tendon. Roulet et al. suggested that bony protrusions at the joint may lead to dorsal impingement and subsequent degenerative osteoarthritis without disrupting the true joint surface. Building upon our evaluation of cases involving persistent second CMC joint pain in the absence of bony abnormalities, we postulate that these symptoms may manifest in patients with latent or incipient carpal bossing. Hence, hand surgeons should be mindful of these potential pathologies when presented with cases of persistent wrist pain[6,8,10].

In instances where conservative treatments proved ineffective, surgical intervention was undertaken to stabilize the second CMC joint. Existing literature suggests that symptomatic carpal bossing may necessitate surgical interventions such as excision of the bony prominence or arthrodesis of the second/third CMC joints. In cases where persistent pain occurs without evident carpal bossing, stabilization of the second CMC joint emerges as a viable option for enhancing clinical function and alleviating symptoms. However, it is imperative to acknowledge that one patient in our study continued to experience pain along with decreased range of motion post-surgery[8,9,10].

References

- Fiolle J. Le carpe bossu. *Bull Mem Soc Nat Chir* 1991;57:1687-90.
- Kaplan EB. Functional and surgical anatomy of the hand. 2nd ed. Philadelphia PA: Lippincott; 2005.
- Loréa P, Schmitz S, Aschilian M, et al.. The preliminary results of treatment of symptomatic carpal boss by wedge joint resection, radial bone grafting and arthrodesis with a shape memory staple. *J Hand Surg Eur* 2008;33:174-8.
- Conway WF, Destouet JM, Gilula LA, Bellinghausen HW, Weeks PM. The carpal boss: an overview of radiographic evaluation. *Radiology* 1985;156:29-31.
- Alemohammad AM, Nakamura K, El-Sheneway M, Viegas SF. Incidence of carpal boss and osseous coalition: an anatomic study. *J Hand Surg Am* 2019;34:1-6.
- Greditzer HG, 4th, Hutchinson ID, Geannette CS, et al.. Prevalence of os styloideum in national hockey league players. *Sports Health* 2017;9:469-

73.

- Fusi S, Watson HK, Cuono CB. The carpal boss. A 20-year review of operative management. *J Hand Surg Br* 2015;20:405-8
- Futenma C, Kanaya F, Ibaraki K. Arthroplasty for osteoarthritis of the carpometacarpal joint of the thumb. *J Jpn Soc Surg Hand* 2019;16:243-6.
- Kurimoto S, Suzuki M, Yamamoto M, et al.. Development and validation of a ten-item questionnaire with explanatory illustrations to assess upper extremity disorders: favorable effect of illustrations in the item reduction process. *J Orthop Sci* 2021;16:737-44
- Porrino J, Maloney E, Chew FS. Current concepts of the carpal boss: pathophysiology, symptoms, clinical or imaging diagnosis, and management. *Curr Probl Diagn Radiol* 2020;44:462-8.

MANTIQUIY TESTLARDAN KIMYO DARSLARIDA FOYDALANISH

Xasanova Nilufar¹ | Nizamova Saida²

¹*Alfraganus University*

²*Turin Polytechnic University Academic Lyceum*

Annotasiya

Ta'lim sifatining eng muhim ko'rsatkichi o'quvchilarning bilimlarini ob'ektiv baholashdir. Ushbu ko'rsatkich butun ta'lim tizimi uchun ham, har bir o'quvchi uchun ham muhimdir. O'quv natijalarini, shu jumladan test natijalarini nazorat qilishning maqsadi davlat ta'lim standartining talablariga muvofiq o'quvchilar tomonidan o'quv materiallarini o'zlashtirish sifati to'g'risida ma'lumot olishdir. Test sinovi o'quvchilarning bilimlarini tez va samarali aniqlash imkonini beradi. Kimyo fanini o'qitishda samaradorlikni oshirish maqsadida mantiqiy testlardan foydalanish yaxshi samara beradi. Maqolada muallifning o'quvchilar o'rtasida o'tkazgan sinov tajribasida mantiqiy testlardan foydalanganligi va uning natijalari haqida bayon etilgan. Mantiqiy testlar o'quvchilarni kreativ fikrlashga, mulohaza yuritishga va kimyo faniga bo'lgan qiziqishini oshiradi. Kimyo darslarida mantiqiy testlardan foydalanish akademik litsey o'quvchilarida ularni kuzatish, umumlashtirish, taqqoslash, xulosalar chiqarish va asoslash qobiliyatini rivojlantirishga yordam beradi. Mantiqiy testlar o'quvchilarning bilimlarini joriy va yakuniy nazorat qilish uchun samarali hisoblanadi. Testning bu shakli akademik litsey kimyo kursidagi barcha mavzular uchun ishlatilishi mumkin. Testlardan mavzuni chuqur o'rganishda, shuningdek darsdan tashqari mashg'ulotlar (viktorialar, tanlovlar, olimpiadalar) uchun ham foydalanish mumkin. Akademik litsey kimyo kursining turli mavzularidagi testdagi vazifalar soni mavzuning asosiy mazmunini mutanosib ravishda aks ettiradigan darajada bo'lishi kerak. Turli xil qiyinchilikdagi test topshiriqlarining kombinatsiyasi turli xil test variantlarining tengligini ta'minlashi va turli o'quvchilarning tayyorgarlik darajasini ishonchli farqlashni ta'minlashi kerak. Xuddi shu o'quv materialiga ko'ra, turli darajadagi qiyinchiliklar testlari tuzilishi mumkin, bu esa o'qitishda shaxsga yo'naltirilgan yondashuvni amalga oshirish imkoniyatlarini kengaytiradi. O'qituvchi turli darajadagi uchta test turini (bilish, foydalanish, qo'llash) taklif qiladi. Ushbu mantiqiy testlarning asosiy maqsadi o'quvchilarning mantiqiy o'ylash, olgan bilimlarini to'liq foydalana olish va uni qo'llay olish darajasini aniqlashdir. Mantiqiy testlar bilish, foydalanish, qo'llash, taqqoslash, tahlil qilish, umumlashtirish, tasniflash, xulosa qilishga o'rgatadi. Yaxshi tuzilgan testlar o'quvchining bilimini to'g'ri baholashga yordam beradi. Maqolaning maqsadi kimyo fanini o'rganish jarayonida

o'quvchilarining bilimlarini diagnostika qilish vositasi sifatida pedagogik amaliyotda mantiqiy testlardan foydalanish bo'yicha qilingan ishlar haqida ma'lumot berilgan.

Annotation

The most important indicator of the quality of education is an objective assessment of students' knowledge. This indicator is important both for the entire educational system and for each student. The purpose of controlling academic results, including test results, is to obtain information about the quality of mastering educational materials by students in accordance with the requirements of the state educational standard. The Test allows you to quickly and efficiently determine the knowledge of students. The use of logic tests in order to improve efficiency in teaching chemistry will work well. The article describes author's use of logic tests in a test experiment between shooters and his results. Logic tests increase students' interest in creative thinking, reasoning, and chemistry. From logical tests in Chemistry Lessons the use helps academic Lyceum students develop the ability to observe, generalize, compare, draw conclusions and substantiate them. Logic tests are effective for current and final control of students' knowledge. This form of testing can be used for all subjects in the academic Lyceum chemistry course. Tests can be used in-depth study of the subject, as well as for extracurricular activities (quizzes, contests, Olympiads). The number of tasks in the test on various subjects of the academic Lyceum chemistry course should be at the level that proportionally reflects the main content of the topic. The combination of test assignments of different difficulty should ensure the equality of different test options and ensure a reliable differentiation of the level of training of different students. The same training according to the material, various levels of difficulty tests can be constructed, expanding the possibilities of implementing an individual-oriented approach to teaching. The teacher offers three types of tests (know, use, Apply) of different levels. The main purpose of these logic tests is to determine the degree to which students can think logically, be able to fully use the knowledge gained, and be able to apply it. Logical tests teach knowledge, use, application, comparison, analysis, generalization, classification, inference. Well-structured tests will help to correctly assess the student's knowledge. The purpose of the article is to provide information about the work done in the process of studying chemistry on the use of logical tests in pedagogical practice as a means of diagnosing the knowledge of its students.

Kalit so'zlar: Test turlari, xalqaro baholash sistemasi, nazorat turlari

Kirish

Ozbekistonning talim tizimida xorijiy davlatlarning ilg'or pedagogik texnologiyalarni qo'llanilish ta'lim islohotlarini amalga oshirishga olib keldi, Bundan maqsad O'zbekiston talim tizimini xalqaro me'yorlarga muvofiqlashtirishdir. Bu ta'lim muassasalari bitiruvchilarini tayyorlash sifatini oshirish, o'qitishning pedagogik texnologiyalarini yangilash, o'qitish natijalarini nazorat qilishning ob'ektivligi va aniqligini ta'minlash kabi muammolarni har tomonlama hal qilish zarurligini anglatadi. Bunday islohotning natijasi ta'lim muassasalarida o'qitishning innovatsion texnologiyalarini joriy etish, kompetentsiyaga asoslangan yondashuv tamoyillarini ishlab chiqish, o'quv jarayonida pedagogik testlardan keng foydalanish, ta'lim sifatini baholashda xalqaro baholash tizimidan foydalanish yo'lga qo'yilmoqda.

Ta'lim sifatining eng muhim ko'rsatkichi o'quvchilarning bilimlarini ob'ektiv baholashdir. Ushbu ko'rsatkich butun ta'lim tizimi uchun ham, har bir o'quvchi uchun ham muhimdir.

Test sinovining asosiy afzalligi o'quvchilarning tayyorgarlik darajasini eng ob'ektiv va mustaqil baholashdir. Bu markazlashtirilgan testlarning asosini tashkil etadi, universitetlarda kirish testlarida, ta'lim muassasalarini litsenziyalash va o'qituvchilarni sertifikatlashda, ta'lim sifatini kuzatishda va boshqalarda qo'llaniladi.

Maqolaning maqsadi kimyo fanini o'rganish jarayonida o'quvchilarining bilimlarini diagnostika qilish vositasi sifatida pedagogik amaliyotda mantiqiy testlardan foydalanish bo'yicha ma'lumot berish.

Adabiyotlar sharhi

O'quvchilarning bilimni baholashda nazorat shakllaridan biri sifatida test o'tkazish alohida ahamiyat kasb etadi. Bilimlarni test yordamida joriy baholash har qanday bosqichda o'quv jarayonini oqilona boshqarish mumkin deb hisoblaydi N.I.Radionova [1]. Test sinovi usuli E.V Mirenkova fikriga ko'ra, pedagogik nazorat jarayonini yanada samaraliroq qilish, zamonaviy axborot texnologiyalaridan foydalanishga yo'naltirish imkonini beradigan nazorat shakllaridan eng qulayi hisoblanadi [2]. O.I.Sechko testlar nafaqt baholash usuli balki bilim berish manbai hisoblanadi [3]. D.F. Gainutdinova, A.A. Chichirov, R.S. Zabbarova, L.V. Sirotkina o'quvchilarning bilim darajasiga qarab testlarni turli darajada tuzish kerakligini takidlagan [4]. Толетова, М. К., Пак, М. С., О. А Герасимовалarning ilmiy ishlarida testlarni mavzuni o'zlashtirish, mustahkamlash, bilimlarni qo'llash, jamlash, tizimlash, qobilyatni rivojlantirish uchun ishlatish yaxshi natija berganligi aytilgan [5]. Kimyo fanini o'qitishda individual yondashuv kerakligi o'quvchilarning yoshiga, bilim darajasiga qarab testlarni A daraja, B daraja, C darajalarga bo'lish yaxshi samara beradi deb hisoblaydi [6-14]. М. С. ПАК turli turdagi

testlarni tuzish va ulardan foydalanish metodologiyasi o'quv motivatsiyasini shakllantirish, kimyo o'qitishda test texnologiyalarining imkoniyatlari ochib berish bo'yicha ilmiy izlanishlar olib borgan [15].

Metodologiya

Mustaqil O'zbekistonda MDH davlatlari ichida birinchi bo'lib, 1993 yildan testshunoslikdan foydalanishga keng yo'l ochib berildi. Pedagogik testlar keng miqyosda, dastlab o'rta ma'lumot yakunida, oliy o'quv yurtiga kiruvchilarni qabul qilishda qo'llanila boshlandi. 30 yil ichida test qollanmagan bilim sohalari va test bilan ishlamagan uni o'quv jarayonida qo'llamagan o'qituvchilar qolmadi.

O'quv natijalarini, shu jumladan test natijalarini nazorat qilishning maqsadi davlat ta'lim standartining talablariga muvofiq akademik litsey o'quvchilari tomonidan o'quv materiallarini o'zlashtirish sifati to'g'risida ma'lumot olishdir. Test sinovi o'quvchilarning bilimlarini tez va samarali aniqlash imkonini beradi. Lekin shuni ta'kidlash kerakki, oddiy testlar o'quvchilar bilimlarining to'liqligini, chuqurligini va eng muhimi, sifatini, uning ijodiy, nostandart fikrlash qobiliyatini, murakkab, ahamiyatsiz bo'lmagan muammolarni hal qilish qobiliyatini aniqlashga imkon bermaydi. Buning uchun o'quvchilarni mantiqiy o'ylash, olgan bilimlarini to'liq foydalana olish va uni qo'llash imkonini beradigan testlarni tuzish kerak.

Tadqiqot natijasida quyidagilarni o'rganib chiqdim: test topshiriqlarining afzalliklari va kamchiliklari, testlarni tekshirish usullari, test materiallarini yaratish, nazorat natijalarini statistik qayta ishlash, test tipologiyasi, o'rganish motivatsiyasini shakllantirishda har xil turdagi testlarni tuzish va ulardan foydalanish usullari, o'quv testlariga qo'yiladigan talablar, test tipidagi topshiriqlar uchun standartlarning xususiyatlari, baholash metodologiyasi va boshqalar.

Mantiqiy testlar o'quvchilarning bilimlarini joriy va yakuniy nazorat qilish uchun samarali hisoblanadi. Testning bu shakli akademik litsey kimyo kursidagi barcha mavzular uchun ishlatilishi mumkin. Testlardan mavzuni chuqur o'rganishda, shuningdek darsdan tashqari mashg'ulotlar (viktorinalar, tanlovlar, olimpiadalar) uchun ham foydalanish mumkin. Akademik litsey kimyo kursining turli mavzularidagi testdagi vazifalar soni mavzuning asosiy mazmunini mutanosib ravishda aks ettiradigan darajada bo'lishi kerak. Turli xil qiyinchiliklarning test topshiriqlarining kombinatsiyasi turli xil test variantlarining tengligini ta'minlashi va turli o'quvchilarning tayyorgarlik darajasini ishonchli farqlashni ta'minlashi

kerak. Xuddi shu o'quv materialiga ko'ra, turli darajadagi qiyinchiliklar testlari tuzilishi mumkin, bu esa o'qitishda shaxsga yo'naltirilgan yondashuvni amalga oshirish imkoniyatlarini kengaytiradi.

Tahlil va natijalar

Kimyo darslarida uch turdagi test nazoratidan foydalanadi: joriy, oraliq, yakuniy.

Joriy nazorat, qoida tariqasida, yangi materialni o'rgangandan so'ng amalga oshiriladi, shuning uchun kichik hajmdagi testlar taklif etiladi. Akademik litsey o'quvchilariga erkin tanlash huquqi beriladi, chunki bu maqsadni belgilash, o'z o'quv faoliyati natijalarini nazorat qilish va baholash kabi muhim o'quv ko'nikmalarini rivojlantirishga yordam beradi. O'qituvchi turli darajadagi qiyinchiliklarning uchta test turini (bilish, foydalanish, qo'llash) taklif qiladi. Ushbu mantiqiy testlarning asosiy maqsadi o'quvchilarning mantiqiy o'ylash, olgan bilimlarini to'liq foydalana olish va uni qo'llay olish darajasini aniqlashdir.

Oraliq nazorat, ma'lum bir mavzuni o'rganib chiqqandan so'ng, u yangi bilimlarni qo'llash uchun o'quv mashqlari o'tkazilgandan keyin qo'llaniladi. Bunday test topshiriqlarida nazariy materialning chuqurligini aniqlash uchun tuziladi.

Yakuniy nazorat o'quv yilida ikki marta bilim va ko'nikmalarni takrorlash va umumlashtirish paytida amalga oshiriladi.

Mantiqiy testlar bilish, foydalanish, qo'llash, taqqoslash, tahlil qilish, umumlashtirish, tasniflash, xulosa qilishga o'rgatadi. Yaxshi tuzilgan testlar o'quvchining bilimini to'g'ri baholashga yordam beradi.

Mantiqiy testlarning birinchi turi bilish testi hisoblanib, unda birinchi daraja tushunchalar va faktlarni aniq bilishni talab qilinadi, savollarga javoblarni o'quvchilar to'g'ridan-to'g'ri darslikda topishlari mumkin.

Na'muna.1

<p>Savol: Oltinugurt va fosfor xos malumotlarni moslang.</p> <ol style="list-style-type: none"> 1) uchta modifikatsiyasi mavjud: oq, qizil, qora. 2) sariq rangli, qattiq, m o'rt modda. 3) Gugurt ishlab chiqarishda ishlatiladi. 4) uchta modifikatsiyasi mavjud: rombik, <i>monoklinik</i>, plastik 5) Teriga tushsa og'ir kuyishlar beradi. 	
<p>a) Oltinugurt</p> 	<p>b) Qizil fosfor</p>
<p>A) a-1,3,5; b-2,4</p>	
<p>B) a-1,2,5; b-3,4,</p>	
<p>C) a-1,3, 4; b-2,5,</p>	
<p>D) a-2, 3; b-1,4,5</p>	

Mantiqiy teslarning ikkinchi turi foydalanish test turi hisoblanib, unda o'quvchidan olgan bilimlaridan foydalana olish va test javob topishi kerak bo'ladi. Ikkinchi daraja, ilgari o'rganilgan material bilan bog'liq va chuqurroq tushunishni talab qiladigan savollarni o'z ichiga oladi.

Na'muna.2

<p>Savol: Berilgan moddalar va ta'sirlashishi natijasida hosil bo'lgan reaksiya mahsulotlarini bir-biriga moslashtiring.</p>
<p>Boshlang'ich reagentlar</p>
<p>KHCO_3 va HCl</p>
<p>KHCO_3 va KOH</p>
<p>Cl_2 va $\text{KOH} \rightarrow (t^\circ)$</p>
<p>$\text{KHCO}_3 \rightarrow (t^\circ)$</p>
<p>A) a-3, b-2, c-5, d-4</p>
<p>B) a-3, b-1, c-5, d-6</p>
<p>C) a-1, b-2, c-4, d-6</p>
<p>D) a-5, b-6, c-4, d-2</p>

Mantiqiy teslarning uchinchi turi qo'llash test turi hisoblanib, unda o'quvchidan olgan bilimlarini qo'llay olish va test javob topishi kerak bo'ladi. Vazifani bajarish o'quvchilarning tahlil qilish va umumlashtirish, olingan umumiy g'oyalar asosida moddalarning xususiyatlarini bashorat qilish, muammolarni hal qilish qobiliyati bilan bog'liq. O'quvchilar qo'shimcha ma'lumot manbalaridan foydalanishlari, topshiriqlarni bajarishda ijodiy bo'lishlari kerak.

Na'muna:3

Savol: Oltinga mis qoshib tayyorlangan zargarlik buyumni konsentrlangan nitrat kislotaga solinganda 11,2 l (n.sh.) da gaz ajralib chiqdi. 4,8 gr modda erimay qoldi. Reaksiya natijasida hosil bo'lgan tuz va gaz formulalarini va zargarlik buyumning probasini aniqlang.

Tuz va gaz formulasi		Buyum probasi	
1	$\text{Cu}(\text{NO}_3)_2$ va NO_2	a	700
2	$\text{Cu}(\text{NO}_3)_2$ va NO	b	600
3	$\text{Cu}(\text{NO}_3)_2$ va H_2	c	750
4	AuCl_3 va NO	d	850

A) 1-c
 B) 2-a
 C) 3-d
 D) 4-b

Na'muna.4

Savol: Sxemaning quyi (a,b,c,d) kataklariga mos keluvchi moddalar to'g'ri ko'rsatilgan javobni toping.

Kimyoviy moddalar

qizdirib parchalaganda CO_2 va H_2O hosil bo'ladigan moddalar

qizdirib parchalaganda O_2 hosil bo'ladigan moddalar

a

b

c

d

A) a - $(\text{NH}_4)_2\text{CO}_3$, b - NaHCO_3 , c - KNO_3 , d - KClO_3

B) a - NaHCO_3 , b - KNO_3 , c - $(\text{NH}_4)_2\text{CO}_3$, d - KClO_3

C) a - KClO_3 , b - KNO_3 , c - $(\text{NH}_4)_2\text{CO}_3$, d - NaHCO_3

D) a - KNO_3 , b - NaHCO_3 , c - KClO_3 , d - $(\text{NH}_4)_2\text{CO}_3$

Birinchi darajali test topshiriqlaridan o'quv materialini mustahkamlash uchun foydalanish mumkin. Bu o'quv materialini tushuntirgandan va mavzuning xususiyatlarini aniqlagandan so'ng, dars oxirida testni o'tkazishni taklif qilinadi.

Ikkinchi darajali testlardan keyingi darsda o'quvchilar uyda o'rganilgan materialni mustahkamlash va chuqurlashtirishga imkon beradigan topshiriqlarni bajargandan so'ng, uy vazifasini bajarish uchun foydalanish mumkin.

Nazorat qilish uchun ikki yoki undan ortiq variant testlar taklif qilinishi kerak. Vazifalarni bajargandan so'ng, o'qituvchi ishlarni to'playdi va to'g'ri javoblar bilan tanishishni taklif qiladi, ba'zi savollar qanday qiyinchiliklarga olib kelganini aniqlaydi va muammolarni hal qilishni tushunadi.

Ikkinchi va uchinchi darajadagi test topshiriqlaridan bir nechta mavzularni o'z ichiga olgan mavzu yoki yakuniy test ishlarini o'tkazish uchun o'quvchilarga uchinchi darajadagi test topshiriqlari taklif etiladi

Xulosa

Shunday qilib, amaliy pedagogik sinov natijalari shuni ko'rsatadiki, kimyoni o'qitishda mantiqiy testlardan foydalanish, bugungi kunda o'quvchilarni bilim darajasini aniqlashda muxim xisoblanadi. Mantiqiy testlar o'quvchilarni kreativ fikrlashga, mulohaza yuritishga va kimyo faniga bo'lgan qiziqishini oshiradi. Bunday mantiqiy testlar muhim o'quv funktsiyalarini bajaradi: akademik litsey o'quvchilarining bilim darajasi, ularni tayyorlashdagi bo'shliqlar va hatto hissiy va psixologik holat to'g'risida ma'lumot bilan to'ldiradi. Kimyo darslarida mantiqiy testlardan foydalanish akademik litsey o'quvchilarida ularni kuzatish, umumlashtirish, taqqoslash, xulosalar chiqarish va asoslash qobiliyatini rivojlantirishga yordam beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar

Родионова Н.И. ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ТЕСТОВ НА УРОКАХ ХИМИИ КАК СРЕДСТВА ДИАГНОСТИКИ УЧЕБНЫХ ДОСТИЖЕНИЙ УЧАЩИХСЯ ГИМНАЗИИ // Успехи современного естествознания. – 2014. – №9-2.–С.133-136;URL: <https://natural-sciences.ru/ru/article/view?id=34370>

Миренкова Елена Васильевна (2024). Тестовые задания в связанной и матричной формах как средства обучения. Концепт, (2), 59-77. doi: 10.24412/2304-120X-2024-11017

О. И. Сечко ТЕСТ КАК ФОРМА ОБУЧЕНИЯ И КОНТРОЛЯ ЗНАНИЙ ПО ХИМИИ. Белорусский государственный университет. ums.bsu.by
Д.Ф. Гайнутдинова, А.А. Чичиров, Р.С. Заббарова, Л.В. Сироткина https://elar.urfu.ru/bitstream/10995/66872/1/notv_2004_163.pdf

- Толетова, М. К., Пак, М. С., & Герасимова, О. А. (2002). Поэтапная методика тестирования учебных достижений учащихся по химии. Известия Российского государственного педагогического университета им. А. И. Герцена, 2 (3).
- Xasanova Nilufar Haqnazarovna, Nizamova Saida Adilovna KIMYO FANINI O'QITISHDA PEDAGOGIK HAMKORLIK FINLANDIYA VA O'ZBEKISTON MISOLIDA // SAI. 2023. №Special Issue 12. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/kimyo-fanini-oqitishda-pedagogik-hamkorlik-finlandiya-va-o-zbekiston-misolida>.
- Xasanova N. . (2024). SINGAPUR DAVLATINING TA'LIM TIZIMIDAGI YUTUQLARI. Молодые ученые, 2(3), 41–43. извлечено от <https://in-academy.uz/index.php/yo/article/view/26709>
- Nizamova S.A., Khasanova N.Kh. DETERMINATION AND ANALYSIS OF THE IMPROVEMENT OF EDUCATIONAL EFFICIENCY IN THE TEACHING OF CHEMISTRY BASED ON A QUALITATIVE APPROACH // EESJ. 2023. №3-2 (88). URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/determination-and-analysis-of-the-improvement-of-educational-efficiency-in-the-teaching-of-chemistry-based-on-a-qualitative>.
- Хасанова, Н. (2024). ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ПРОЕКТНОЙ РАБОТЫ В ПРЕПОДАВАНИИ ХИМИИ, РАЗВИТИЕ НАУЧНО-ИССЛЕДОВАТЕЛЬСКИХ НАВЫКОВ У МОЛОДЕЖИ. В THEORETICAL ASPECTS IN THE FORMATION OF PEDAGOGICAL SCIENCES (Т. 3, Выпуск 4, сс. 89–91). Zenodo. <https://doi.org/10.5281/zenodo.10704557>
- Abduvalieva, O. D. (2023). LOTIN TILISIZ TIBBIYOTGA YO'L YO'Q. International journal of scientific researchers (IJSR) INDEXING, 3(2).
- Kakhramonovna, P. D., Isroiljonovich, M. A., Faridovna, U. F., & Ogli, M. S. B. (2023). STUDY OF FREE AMINO ACIDS AND ELEMENTAL COMPOSITION OF COMMON BARLEY GRAINS AND ITS DRY EXTRACT. Химия растительного сырья, (1), 233-238.
- Aslanov, A. S., Subhonova, A. A., Avilova, K. H., & Saydullayeva, M. A. (2021). Impacts Of Language Learning On The Development Of Cognition. The American Journal of Social Science and Education Innovations, 3(09), 56-59.
- Alikhodzhaeva, M. I., Simonov, E. A., Kirichek, A. V., & Popkov, V. A. (2009). Detection of selected diuretics in biological fluids by chromatography mass spectrometry. Sudebno-medsinskaia Ekspertiza, 52(5), 27-29.
- Рихсибаева, М. О., Алиходжаева, М. И., & Урманова, Ф. Ф. (2014). К ВОПРОСУ ИЗУЧЕНИЯ НАСЛЕДИЯ АВИЦЕННЫ. In Современные направления развития медицины 2014 (pp. 236-240).
- М. С. ПАК, М. К. ТОЛЕТОВА. ТЕСТИРОВАНИЕ В УПРАВЛЕНИИ КАЧЕСТВОМ ХИМИЧЕСКОГО ОБРАЗОВАНИЯ. URL: <https://mspak.herzen.spb.ru/wp-content/uploads/2013/12/t.pdf>

Annotasiya

Ta'lim sifatining eng muhim ko'rsatkichi o'quvchilarning bilimlarini ob'ektiv baholashdir. Ushbu ko'rsatkich butun ta'lim tizimi uchun ham, har bir o'quvchi uchun ham muhimdir. O'quv natijalarini, shu jumladan test natijalarini nazorat qilishning maqsadi davlat ta'lim standartining talablariga muvofiq o'quvchilar tomonidan o'quv materiallarini o'zlashtirish sifati to'g'risida ma'lumot olishdir. Test sinovi o'quvchilarning bilimlarini tez va samarali aniqlash imkonini beradi. Kimyo fanini o'qitishda samaradorlikni oshirish maqsadida mantiqiy testlardan foydalanish yaxshi samara beradi. Maqolada muallifning o'quvchilar o'rtasida o'tkazgan sinov tajribasida mantiqiy testlardan foydalanganligi va uning natijalari haqida bayon etilgan. Mantiqiy testlar o'quvchilarni kreativ fikrlashga, mulohaza yuritishga va kimyo faniga bo'lgan qiziqishini oshiradi. Kimyo darslarida mantiqiy testlardan foydalanish akademik litsey o'quvchilarida ularni kuzatish, umumlashtirish, taqqoslash, xulosalar chiqarish va asoslash qobiliyatini rivojlantirishga yordam beradi. Mantiqiy testlar o'quvchilarning bilimlarini joriy va yakuniy nazorat qilish uchun samarali hisoblanadi. Testning bu shakli akademik litsey kimyo kursidagi barcha mavzular uchun ishlatilishi mumkin. Testlardan mavzuni chuqur o'rganishda, shuningdek darsdan tashqari mashg'ulotlar (viktorialar, tanlovlar, olimpiadalar) uchun ham foydalanish mumkin. Akademik litsey kimyo kursining turli mavzularidagi testdagi vazifalar soni mavzuning asosiy mazmunini mutanosib ravishda aks ettiradigan darajada bo'lishi kerak. Turli xil qiyinchilikdagi test topshiriqlarining kombinatsiyasi turli xil test variantlarining tengligini ta'minlashi va turli o'quvchilarning tayyorgarlik darajasini ishonchli farqlashni ta'minlashi kerak. Xuddi shu o'quv materialiga ko'ra, turli darajadagi qiyinchiliklar testlari tuzilishi mumkin, bu esa o'qitishda shaxsga yo'naltirilgan yondashuvni amalga oshirish imkoniyatlarini kengaytiradi. O'qituvchi turli darajadagi uchta test turini (bilish, foydalanish, qo'llash) taklif qiladi. Ushbu mantiqiy testlarning asosiy maqsadi o'quvchilarning mantiqiy o'ylash, olgan bilimlarini to'liq foydalana olish va uni qo'llay olish darajasini aniqlashdir. Mantiqiy testlar bilish, foydalanish, qo'llash, taqqoslash, tahlil qilish, umumlashtirish, tasniflash, xulosa qilishga o'rgatadi. Yaxshi tuzilgan testlar o'quvchining bilimini to'g'ri baholashga yordam beradi. Maqolaning maqsadi kimyo fanini o'rganish jarayonida o'quvchilarining bilimlarini diagnostika qilish vositasi sifatida pedagogik amaliyotda mantiqiy testlardan foydalanish bo'yicha qilingan ishlar haqida ma'lumot berilgan.

RİZE/HEMŞİN GELENEKSEL KADIN VE ÇOCUK GİYSİLERİNİN GİYİM SANATLARI AÇISINDAN İNCELENMESİ

Nurhan Özkan Kuş¹ - Betül Yazıcı²

¹Selçuk Üniversitesi - ORCID: 0000-0002-5119-3063

²Selçuk Üniversitesi - ORCID: 0009-0007-6442-7117

Öz

Kültür, bir toplumun değerleri, inançları, gelenekleri ve sanatsal ifadeleri gibi birçok unsuru içeren, maddi-manevi değerler bütünü olarak açıklanabilir. Bu değerler, dil, giyim tarzı, yemekler, müzikler gibi birçok ögeyi içerir. Her kültür benzersizdir ve farklılığıyla çeşitlilik oluşturmaktadır. Türkiye'nin kuzeyinde yer alan Karadeniz bölgesine özgü Karadeniz yöresi kültürü zengin bir kültürdür. Bölge kendine has doğal güzellikleri, müziği, giyim-kuşamları, dansları, yemeklerinden oluşan gelenekleriyle tanınmaktadır. Kültürün bir dalı olan özel günler içerisinde yer alan şenlikler, düğünler ve bugünlerde giyilen özel gün giysileri kültürün vazgeçilmez unsurlarıdır. Fakat adetlerimizin toplumsal normların değişimiyle uygulanmasının gün geçtikçe azalması ve geleneksel giysilerimize olan ilginin azami düzeylere inmesi kültürümüzün önemli bir dalını oluşturan özel gün adetleri ve giysilerimizi yok olma tehdidiyle karşı karşıya bırakmaktadır. Bu çalışma geleneksel giysi çeşitliliğimizi bilimsel yolla incelemek, belgelemek ve yok olma tehlikesini engellemek amacıyla yapılmıştır. Bu çalışmada, Rize/Hemşin yöresine özgü geleneksel kadın ve çocuk giysilerinin belgelenmesi ve yaşatılmasına katkı sağlayarak, kültürel mirasın korunması hedeflenmektedir. Araştırmada Rize ili kadın ve çocuk giysilerinin tanımı, tarihçesi ve Rize ili özel günleri konularına yer verilmiştir. Konu ile ilgili kaynaklar taranmıştır. Giysiler ve özel günler ile ilgili Rize/Hemşin'in yaşlılarıyla röportajlar yapılmıştır. Hemşin İlçesi Halk Eğitim Merkezi'nde bulunan kadın ve çocuk giysileri incelenmiştir. Giysilerin model ve kesim özelliklerini belirten fotoğraflara yer verilmiş, birebir kalıpları çıkartılmıştır. Hemşin Halk Eğitim Merkezinde bulunan ve inceleme kapsamına alınan giysilerin özellikleri, fotoğraflardan ve kalıplarından elde edilen bilgiler ışığında belirlenmeye çalışılmıştır. Bu çalışmanın Hemşin giyim kültürünün önemli bir parçası olan kadın ve çocuk giysilerinin belgelenmesine ve yaşatılmasına katkı sağlayacağı düşünülmektedir.

Anahtar Kelimeler: Hemşin yöresi, Geleneksel giysiler, Giyim sanatları

GİRİŞ

Kültür, genel olarak, insanların benimsediği bilgi, inanç ve davranışların tamamıdır. Bu çerçevede, her türlü maddi ve manevi yaratımlar kültürün parçalarını oluşturur. Toplumsal ve bireysel yaşamın oluşumunu sağlayan dil, gelenekler, düşünceler, semboller, yasalar, kurallar, ahlak, kuramlar, aletler, teknikler, makineler, bilim, felsefe ve sanat eserleri gibi her türlü maddi ve tinsel ürünler bütününe kültür adı verilir. Bu tanıma göre kültür, bir toplumun tüm bireylerinin bir araya gelerek oluşturdukları ve paylaştıkları kurumlar ve değerlerdir. O halde kültür, “bir halkın yaşama tarzıdır” (Turan, 1994: 36).

Rize kültürünü yansıtan geleneksel giysiler, bölgenin zengin geçmişi ve doğal güzellikleriyle birleşerek kültürel miras oluşturmaktadır. Türkiye'nin Karadeniz bölgesinde yer alan şehir dağlık ve ormanlık bir yapıya sahiptir. Genellikle iklim şartları ve coğrafi koşullara uygun şekilde tasarlanan geleneksel giysilerin kendine özgü tasarımları ve kumaşları bulunmaktadır. Geleneksel giysiler, özellikle kadınlar arasında yaygın olarak görülmektedir. Bu giysiler, geniş elbiseleri, yelekleri, kuşak, çorap ve başörtüleri ile dikkat çekmektedir.

Karadeniz yöresinde geleneksel giysiler özel günler ve şenliklerde daha çok tercih edilmektedir. Düğün günü gelinler evlerinden çıkartılmadan (gelin alma töreni) evvel giysilerini giyer ve gelin alma adetlerine göre evden çıkartılırdı. Gelin kızın bütün giysilerininin tam olması gelinin o zamanda ki sosyo-ekonomik yönünü de göstermekteydi. Durumu kötü olanlar bu giysilerin tüm parçalarını giyemez, başka bir deyişle kuşanamazdı. Ekonomik durumu iyi olanlar bütün parçalarını giymekteydi. Şenliklere kadınlar ve çocuklar yöresel giysilerini giyerek katılırlardı. Birçok şenlik olmakla beraber Vartevor adı verilen köylere göre 'behur' da denilen şenlikte, ot biçme ile hasat toplama günleri arasında aynı yaylaya giden köylüler birlikte eğlenirdi. Belirlenmiş zamanlarda ortak alanda buluşarak, hayvanlarını da süsleyip, yol boyunca tulumcu eşliğinde horonlar oynanıp, türküler söylenerek şenlik gerçekleştirilirdi. Vartevore giderken yöre halkının söylediği türkülerden biri aşağıda verilmiştir. Ayrıca Fotoğraf-1 ve Fotoğraf-2 de yöresel giysiler giymiş yöre halkının vartover şenliğinden bir kesit görülmektedir.

Fotoğraf 1. Yöresel Giysiler Giymiş (<https://aktuel53.com/rteude-yilsonu-vedasi-hemsin-ilcesinde-yapildi-veda-senliginde-akyamac-selalesi-ogrencilerin-ilgisini-cekti>)

“Gidiyorum buradan
Vartevordur durağım
Sizlerden ayrı kaldım
Odur benim merağım.

Horon oynamağilen
Horon yeri düz olmaz
Kadife giymeyilen
Kocakarı kız olmaz.
Yayladan mı gelirsin
Ey gidi yeşil taksi?
Vermezler sevdiğimi
Kardeşlerim çok aksi.

Yaylalar çiçeğinin

Honceciliktir başı,
Ben bir güzel severim
Daha ufaktır yaşı.

Yaylaların dumanı
Her gün gelir değilen
Gençliğime yanarım
Geçti ağlamağlen.

Fotoğraf 2. Yöresel Giysiler (<https://hemsinturk.wordpress.com/2019/08/04/kavrandavartivor>)

Buldırın yaylalardan
Alamadım bir çiçek
Bu yılı da sorarsan
Ağzımı açmaz bıçak.

Yayladan ki yürüdüm
Bir saat ağlamışım
Ayrılığın çamına
Hatıra bağlamışım.”
diye türküler söylenirdi.

Yukarıda verilen türkü, yöre halkının umutlarını, beklentilerini yaşam zorluklarını ve tabiatla nasıl iç içe olduklarını ayrıca fotoğraflar da yöre halkının nasıl geleneksel giysilerle özdeşleşmiş ve mutlu olduklarını göstermektedir.

Yörenin yaşlı sakinlerinden Zülfiye Karateke giysiler hakkında “Evlenmeden evvel ekonomik durumu olanlar çeyizlere geleneksel giysileri koyardı. Bütün giysileri elinde olan gelin giysilerin hepsini giyer, olmayanlar puşi gibi elinde olan birkaç parçayı giyerlerdi. Dize kadar giyilen pullu çorapların süsünün görünmesi amacıyla elbise etek boyları diz hizasında yapılırdı. Elbiseler süslemeli ve geniş kesimli uygulanırdı. Düğünlerde, bayramlarda, büyüklerin evlerine ziyaretlerde, şenliklerde, vartevorlarda ve yayla göçlerinde giyilirdi.” şeklinde açıklama yapmıştır.

Geleneksel giysilerde kullanılan kumaşlar genellikle pamuk veya kadifeden yapılmıştır. Bu kumaşlar, yaz aylarında serinlik sağlarken, kış aylarında da

sıcak tutma özellikleriyle öne çıkmaktadır. Giysilerin renkleri ise genellikle bordo, yeşilden oluşur. Yerel motiflerle ve su taşı bordürlerle süslenir. Yerel motifler, çoğunlukla bitki ve hayvan figürlerini içerir ve Rize'nin doğa ile bütünleşmiş yönünü yansıtır.

Geleneksel Rize giysilerinde puşi adı verilen başörtüsü önemli bir yer tutmaktadır. Kadınlar, genellikle başlarını örten renkli ve desenli puşilerle giyimlerini tamamlarlar. Puşiler, kadınların zarif bir görünüm elde etmelerine yardımcı olur. Rize'nin geleneksel giysileri, bölgenin sosyal, kültürel ve ekonomik yapısının bir parçasıdır. Bu giysiler, yerel halkın yaşantılarını vurgulamanın yanı sıra, Rize'nin zengin geçmişine ve kültürel değerlerine de bir saygı duruşudur.

ALANDAKİ BENZER ÇALIŞMALAR

Aydın,(2020) yaptığı çalışmada Akçaabat/ Orta Mahalle' de yaşayan kişilerin kullandığı gelinlik, nişan, nikâh, sokak ve ev giysilerinin yanı sıra erkek, çocuk, okul giysilerini araştırmış, yörede eksikliği yaşanan müzelerin açılması, kimlikli bir toplum bilincinin oluşmasına ve koruma kültürünün gelişmesine katkı sağlayacağı önerisinde bulunmuştur.

Selçuk ve Yurttaş (2020) yaptıkları çalışmada, Doğu Karadeniz Bölgesinde geleneksel yöntemlerle, el tezgâhlarında yapılan dokumaların örnekleri incelemiş, Rize bezi, Trabzon ketanı, Tamzara dokuması, Tirebolu bezi, Keşan bezi ve Ehram dokumalarının gelecek kuşaklara aktarılmasının önemini vurgulamışlardır.

Ağaç ve Büyükyazıcı, (2016) yaptıkları çalışmada giyim-kuşamın kültürel değerlerin en önemli göstergelerinden olduğunu ifade etmişlerdir. Çalışmada belge tarama yöntem olarak seçilmiş ve konuyla ilgili yazılı ve basılı kaynaklara bağlı olarak Hemşin yöresi baş bağlaması incelenmiştir.

Vural ve Ark, (2007) yaptıkları çalışmada kültürlerarası etkileşimi giyim kuşam açısından değerlendirmişlerdir. Ayrıca, globalleşmenin bir sonucu olarak ortaya çıkan kültürel değişimin giyim kültürü üzerindeki etkilerini incelemişlerdir. Bu araştırmalar, giyim tarzlarında kültürler arası etkileşimin giderek arttığını ve geleneksel kültürel ve bölgesel tercihlerin yerini kapitalizmin üretim ve pazarlama stratejilerinin aldığını ortaya koymaktadır.

Rize İlinde Coğrafi İşaretli Ürünlerin Korunması ve Geliştirilmesi adlı çalışmada Rize ilinde coğrafi işaret almış ürünler incelenmiş, geleneksel giysilerden Rize Bezi-Feretiko ve Hemşin çorabının tescillendiği ifade

edilmiştir (Tan ve Bakır, 2023).

Bu bağlamda Kültür bir toplumun birikimi olarak düşünülebilir. Toplumların tarihi süreçlerde geliştirdikleri dil, giyim tarzı, yemekler, müzikler ve daha birçok ögeyi de bünyesinde bulundurmaktadır. Giyim tarzı her kültüre özgüdür ve o toplumun değerlerini, tarihini ve coğrafi özelliklerini yansıtabilir. Giysilerin tarihsel süreçleri hakkında geçmiş zaman giysileri ve kültür mirasları önemli yol göstericiler olmaktadır. Toplumların yaşam alanları ve şartlarında değişiklik olmadıkça giysilerinde de göze çarpan değişiklikler gerçekleşmeyebilir. Fakat yöreler arası çeşitlilikler geleneksel giysi kültürünün zenginliklerini oluşturmuşlardır. Karadeniz yöresi insanları kendilerine has giyim kültürleri ile bu zenginliğin önemli bir parçasını oluşturmaktadırlar. Bu çalışmada Karadeniz bölgesi Rize/Hemşin yöresindeki insanların özel günlerde kullandıkları geleneksel giysileri incelenmiştir.

YÖNTEM

Çalışmada öncelikle Hemşin geleneksel kadın ve çocuk giyimi hakkında literatür taraması yapılmış, ilgili bilgiler toplanmış ve tasnif edilmiştir. Nitel araştırma yöntemlerinden, etnografik araştırma yapılmıştır. Ayrıca yöre halkı ve Halk Eğitim Merkezi usta öğreticisi ile mülakatlar yapılmıştır. Ulaşılabilen geleneksel giysiler, gözlem formları aracılığıyla bire bir incelenmiş ve detaylı fotoğraflar çekilmiştir. Gözlem formlarından elde edilen tasarım, kalıp, malzeme, dikiş tekniği ve süslemeler ile ilgili bilgiler analiz edilerek giysiler ayrıntılı olarak tanımlanmıştır.

BULGULAR

Bu başlık altında foga, yelek, koknoç, puşi şifon, kuşak, çorap incelenmiştir. Rize/Hemşin geleneksel kadın ve çocuk giysileri genel olarak birbirinden farklılık göstermemektedir. Yöre halkından ve halk eğitim merkezi usta öğreticisi olan Reyhane Bozkurt ile yapılan röportajda yöresel giysiler hakkında "Tarihi çok eskiye dayanmaktadır. Eskiden dokuma kumaşlar kullanılırken daha sonralarına kadife kumaşlar kullanılmaya başlamıştır. Ama yazın daha serin tutmasını düşünerek keten kumaşlar da tercih edilmiştir. Şu anda daha esnek kadifeler çıkmıştır ancak orijinal giysi tok kadifeden yapılmaktadır. Kadife elbise(foga) göğüsler robalı, üstüne önlük (yöresel ismi koknoç), üst bedende de yelek ve bele bağlanan kuşak yer almaktadır. Giysi genel olarak çok uzun olmayıp dizinin altında olmaktadır. Bunun sebebi hem yöresel motiflerle örülmüş Hemşin çorabının görülmesi hem de kullanım kolaylığı açısından rahat olmasıdır. Giysiler çeşitli bordür ve sutaşları ile süslenmektedir. Elbisenin etek ucu büzgülü, fırfırlı olanları da

mevcuttur. Bedende roba olması ve bol olması, farklı bedenlerdeki kişilere olabildiğini sağlamaktadır. Asıl ana renk elbise de bordo kadifedir ama günümüzde birçok renk kullanılmaktadır. İç astarı yoktur. Kumaş zaten yeterince kalın ve iç göstermediğinden vücuda yapışmaz ve astara gerek duyulmaz. İş yaparken, çalışırken rahat olsun düşüncesinden dolayı kollar lastikli tercih edilir. Yelek ve önlük çabuk kirlendiği için genelde koyu renkler (siyah) tercih edilir. Kuşak kare el dokumasıdır ve çift mekik, tek mekikli olarak dokunabilmektedir. Kuşağın amacı hem sıcaktan, soğuktan korumak hem de vücut hatlarının belli olmasını engellemektir. Günümüzde yaşlı insanlar halen kuşaklarını kullanmaktadır. Günlük hayatta koknoç ve kuşak giysilerle beraber kullanılan parçalarıdır. Düğünlerde, bayramlarda, gelin kınalarında, halk göçlerinde, şenliklerde bu giysiler kullanılırdı. Gelinler yöresel kıyafetini giyip başına puşi bağlayıp, ayağına dokuma çorabını giyer, şalını örter öyle evlerinden çıkardı. Ayrıca şenliklerde, vartoverlarda, yaylacılık eğlence ayında bu yöresel giysiler giyilip eğlenceye gidilmektedir. Düğün, kına, bayram ve şenliklerin yegâne kıyafetidir. Son yıllarda kınalarda gençlerin giyinmesi içinde çaba gösterilmektedir. Anne babalara tavsiye, kültürünü geleceğe taşınması için çocuklarına tanıtmaları ve yaşatmaları çocuklarına küçüklükten alıştırtıp daha çok benimsetmeleridir.” şeklinde sözlerini tamamlamıştır.

Elbise (Foga)

Fotoğraf -3 de görülen elbise, yörede bilinen adıyla foga veya forka genel olarak bordo veya yeşil kadife kumaştan yapılmaktadır. Yardımcı malzeme olarak sutaşı, iplik ve düğme kullanılmaktadır. Yuvarlak yakalı, robalı, uzun kollu, boyu diz hizasında tasarlanmıştır. Ön ve arka bedende, beden hattına kadar uzanan robanın alt kısmına dikdörtgen parça ince pililer yapılarak elbise oluşturulmaktadır. Ön robanın ortasında basit kapanma yapılmıştır. Ön ve arka etek kısmı kumaş katıdır. Düz takma kolludur. Kol üzerinde büzgüler bulunmaktadır. Kolda rahatlığı sağlamak ve giysi ergonomisi oluşturabilmek için kol altında kuş parçası yerleştirilmiştir. Kol ucu lastik geçirilerek bileğe uygun hale getirilmiş ve dikilmiştir. Giysi makinada düz dikiş tekniği ile dikilmektedir. Ön roba, etek ucu ve manşet, sutaşı ile süslenmiştir. Ön bedende kapanmanın altına üç adet düğme süsleme yapılmıştır. Fotoğraf-5 de sutaşı ile süsleme detayı verilmiştir. Giysinin etek ucu fotoğraf-4 de görüldüğü gibi içe kıvrılarak baskı dikişi temizlenmiştir. Çizim-1 de kalıp bilgileri yer almaktadır.

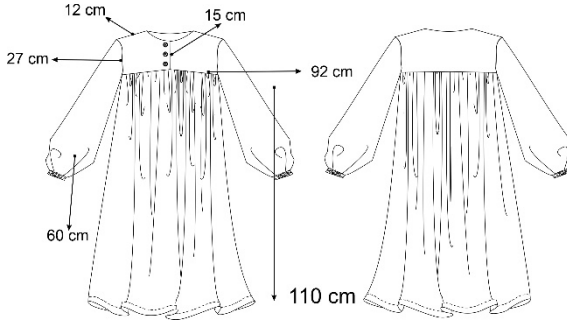
Fotoğraf 3.
Genel Görünüm
(Betül YAZICI Arşivinden)

Fotoğraf 4.
İç Görünüm
(Betül YAZICI Arşivinden)

Fotoğraf 5.
Roba Detayı
(Betül YAZICI Arşivinden)

Çizim 1. Ön ve Arka

Yelek

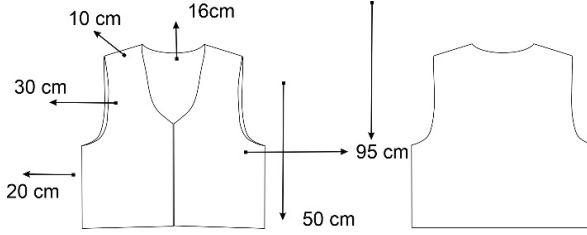
Fotoğraf -6 da görüldüğü gibi yelek genel olarak siyah, lacivert, bordo, yeşil gibi koyu renklerde olup çeşitli pamuklu kumaşlardan yapılmaktadır. Yardımcı malzeme olarak sutaşı, iplik ve agraf kullanılmıştır. "V" yakalı, kapanmasız, boyu bel hizasında tasarlanan yelek yakada yapılan iki agraf ile kapanmaktadır. Ön iki parça olup, arka kısmı kumaş katıdır. Makinada düz dikiş tekniği ile dikilmiştir. Yaka, kol, ön ortası, etek ucu çevresine sutaşı ile süsleme yapılmıştır. Yeleğin (fotoğraf-7) kumaşından astarlanarak (dubleleme yapılarak) kenar temizlemesi yapılmıştır. Çizim -2 ve Çizim-3 de genel kalıp bilgilerine yer verilmektedir.

Fotoğraf 6. Dıştan Görünüm
(Betül YAZICI Arşivinden)

Fotoğraf 7. İç Görünüm
(Betül YAZICI Arşivinden)

Çizim 2. Ön

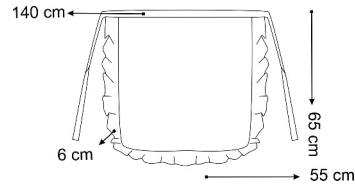
Çizim 3. Arka

Önlük (koknoç)

Önlük, yörede koknoç olarak isimlendirilmektedir. Genel olarak siyah, lacivert pamuklu kumaştan (poplin) yapılmaktadır. Yardımcı malzeme olarak sutaşı kullanılmaktadır. Fotoğraf- 8 de görüldüğü üzere önlük kalça ile diz hizasında, belden bağlamalı, ön ortası kumaş katı, çevresi firfırlı, olarak tasarlanmıştır. Makinada düz dikiş tekniği ile dikilmiştir. Önlüğün çevresi sutaşı ve firfır ile süslenmiştir. Çizim-4 genel kalıp ölçülerine yer verilmektedir.

Fotoğraf 8. Ön Görünüm
(Betül YAZICI Arşivinden)

Çizim 4. Ön

Puşi

Puşi genellikle şifon kumaşın üstüne, başa bağlanır. Puşilere aynı zamanda keşan adı da verilmektedir. Puşiler kırmızı rengin ağırlıkta olduğu yöreye özgü desenli ipek başörtüleridirler. Başlarda keten örme makineleri ile kendileri örerken dokuma sanayisinin gelişimi ile ipek dokuma makineleri kullanılarak Fotoğraf-9 da da görülen ipekten elde edilen puşiler kullanılmıştır. Boyut olarak 150 ×150 ebatlarda olan puşiler Fotoğraf-10 da ki gibi yöreye özgü bağlama stilleri ile başa bağlanmaktadır.

Fotoğraf 9. Genel Görünüm
(Betül YAZICI Arşivinden)

Fotoğraf 10. Puşinin Kullanımı
(Betül YAZICI Arşivinden)

Şifon

Şifon, 80×80 kare boyutlarında olup puşinin altından başa takılmaktadır. Genel olarak Fotoğraf-11 de görüldüğü gibi siyah renkli ipek iplikle dokunmuş ince ve şeffaf kumaşandır. Yardımcı malzeme olarak pul, boncuk kullanılarak kenar temizleme ve süsleme aynı anda yapılmaktadır. Fotoğraf-12 de ayrıntılı fotoğrafı verilmektedir.

Fotoğraf 11. Genel Görünüm
(Betül YAZICI Arşivinden)

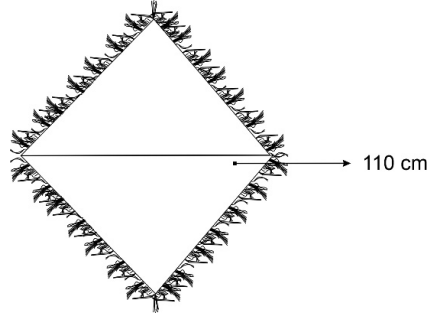
Fotoğraf 12. Ayrıntılı Görünüm
(Betül YAZICI Arşivinden)

Kuşak

Kuşak, şal kuşak, yörede lahori olarak isimlendirilmektedir. Lahori yün malzemelerden kare biçiminde çift ve tek dokumalı kumaşlardır. Fotoğraf-13 de görüldüğü gibi kare veya dikdörtgen formda olan kuşaklar üçgen formda katlanarak bele dolanmaktadır. Sade, püsküllü ve kenarları kaytanlarla süslü olan çeşitleri vardır.

Fotoğraf 13. Genel Görünüm
(Betül YAZICI Arşivinden)

Çizim 5. Kuşak

Uzun-Kısa Çorap

Özellikle Hemşin ve İkizdere civarında örülen geleneksel motifli yün çoraplar en çok tercih edilen ayak giyecekleridir. Fotoğraf-14 de görüldüğü gibi boyları dize kadar uzanan çorapların üstüne Fotoğraf-15'de görülen kısa çoraplardan giyilmektedir. Renkli ipliklerle desenlendirilen çoraplar yörede desenlerine göre titer, eğrili, kereç, çalıklı, buruk aç, zampara bıyığı gibi isimler almaktadırlar.

Fotoğraf 14. Genel Görünüm
(Betül YAZICI Arşivinden)

Fotoğraf 15. Ayrıntılı Görünüm
(Betül YAZICI Arşivinden)

Kara Lastik

Kara Lastik, genellikle günlük hayatta kolaylık sağlamasından dolayı tercih edilirken yöresel kıyafetlerle bağdaştırılmaktadır. Fotoğraf-16 de Rize yöresinde giyilen kara lastikler görülmektedir.

Fotoğraf 16. Genel Görünüm (<http://opticaromero.com.ar/naylon-lastik-ayakkab%C4%B1-k.html>)

Aşağıdaki toplu Fotoğraf-17 de yöresel giysilerin parçalarının bütün halde giyilmiş hali görülmektedir.

Fotoğraf 17. Yöresel Giysilerin Kullanımı (Reyhane Bozkurt Kişisel Arşivi)

Çocuk Giysileri

Çocuk giysileri kadın giysileri ile model olarak aynı olmasının yanı sıra kadın giysilerine kıyasla daha minimaldir. Genel itibarıyla elbise, yelek ve önlükten oluşmaktadır. Bordo, yeşil ve lacivert renkte kadife kumaşlardan dikilen elbise robalı olup, yuvarlak yakalı, kol boyu uzun, diz hizasında tasarlanmıştır. Robalı ve robanın altından pilili parça ile elbise tamamlanmaktadır. Elbisenin kapanması ön bedende robadadır. Düz takma kolludur. Kol ucuna lastik eklenerek bileğe uygun hale getirilmiştir. Elbise makinada düz dikiş tekniği kullanılarak dikilmiştir. Elbisenin ön roba, etek

ucu ve manşeti sutaşı ile süslenerek giysi tamamlanmıştır.

Çocuk yelekleri siyah, lacivert, yeşil gibi koyu renklerde pamuklu kumaşlardan yapılmaktadır. "V" yakalı, kapanmasız ve bel hizasında olan yelek ön tarafında iki agraf ile kapanmaktadır. Süsleme için kol yaka ön ortası ve etek ucuna üç sıra sutaşı geçirilmiştir. Makine ile düz dikiş ile dikilmiştir.

Lacivert pamuklu kumaştan yapılan önlük, kalça ile diz hizasında, belden bağlamalı tasarlanmıştır. Önlüğün çevresi fırfırlıdır. Düz dikiş tekniği ile makinede dikilmiştir. Etek ucu sutaşı ve fırfır ile süslenmiştir. Fotoğraf-18 ve Fotoğraf-19 da elbise yelek ve önlük takımının bir arada bulunan hali görülmektedir. Çizim-6 da çocuk elbisesinin teknik çizimi, Çizim-7 çocuk yeleşinin teknik çizimi ve Çizim-8 de çocuk önlüğünün teknik çizimi yer almaktadır. Fotoğraf-20 de yöresel Hemşin giysilerini giyerek, puşu takmış kız çocukları görülmektedir.

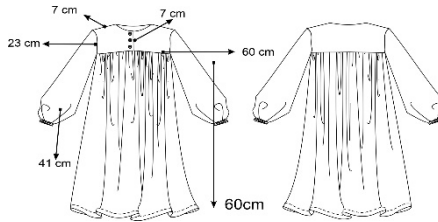
Elbise (Foga) – Yelek- Önlük

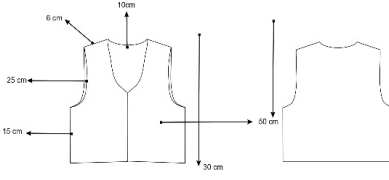
Fotoğraf 18. Önden Görünüm
(Betül YAZICI Arşivinden)

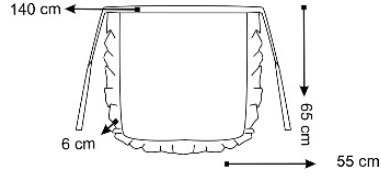
Fotoğraf 19. Arkadan Görünüm
(Betül YAZICI Arşivinden)

Çizim 6. Elbise Ön-Arka

Çizim 7. Ön- Arka

Çizim 8. Önlük

Fotoğraf 20. Hemşin giysilerinin giymiş kız çocukları (Reyhane Bozkurt Kişisel Arşivi)

SONUÇ VE TARTIŞMA

Geleneksel giysiler toplumların kökenini, kimliklerini, inançlarını ve değerlerini koruyan önemli bir bileşen olarak görülmektedir. Ayrıca geleneksel giysiler, toplumların bir iletişim aracı olarak geçmişlerini ve değerlerini yansıtan biçimlerinden biridir.

Rize kültürü ve geleneksel giysileri, yörenin kendine has güzellikleri, zengin tarihine ve bulunduğu coğrafi konumuna bağlı olarak kendine özgü ve renkli bir yapıya sahiptir. Rize'nin doğayla bitişik yaşam tarzı giysilerin malzemelerinin ve süslemelerinin üzerinde büyük bir etki göstermektedir. Kullanılan yöreye özgü kumaş çeşitleri, çoraplarda kullanılan bitki motifleri, geometrik desenler, giysilerde kullanılan nakışlar ve desenler Karadeniz yöresinin zengin florasından ilhamla yapılmaktadır.

İncelenen örneklerde, elbiselerde kadife kumaş kullanıldığı yelek ve önlükte ise pamuklu kumaş kullanıldığı görülmektedir. Süslemelerde sutası uygulandığı ve makinada dikildiği tespit edilmiştir.

Giysiler genel olarak vücuda oturmayan, geniş tarzda çalışılmıştır. Robalı,

diz hizasında olan boyu, kollarının lastikli yapısı coğrafi koşullar ve halkın günlük yaşantısının yansıması olarak tasarımlara etki etmiştir. Elbiselerin boyunun diz hizasında kullanılması, çorapların yöresel süslemesinin görülmesini sağlamaktadır.

Elbiseler yelek ile birlikte kullanılmaktadır.

Önlük ve bele bağlanan kuşak günlük yaşamda da halen kullanılmaktadır. Başörtüsü olan puşi gündelik hayatta aktif olarak kullanılsa da şifonun yerine günümüz eşarplarının üzerine bağlanarak değişime uğradığı görülmektedir.

Kadın ve çocuk giysileri model kumaş ve süsleme bakımından aynı, sadece ölçülerde farklılık bulunmaktadır. Çocuk giysilerinde kadın giysilerine nazaran kuşak ve uzun- kısa çorap kullanımı yoktur. Renk çeşitliliği olarak birçok renk tercih edilmekte olup canlı renkler kullanılmaktadır.

Bu geleneksel giysiler yörenin birçok kültürel yapısında önemli rol oynamaktadır. Vartoverler, şenlikler ve düğün gibi birçok törende halkın bu giysilerle katılması yaygındır. Özel gün kıyafeti olarak yer almaktadır. Sonuç olarak Rize/Hemşin kültürünün geleneksel giysileri, şehrin coğrafi yapısı, doğal güzellikleri ve halkın yaşam tarzının etkisiyle uyumlu şekilde tasarlanmaktadır. Bu giysiler Hemşin halkının kültürel geçmişinin yansıması olarak hala daha yaşatılmaya devam edilmektedir. Halk arasında aktif olarak halen daha kullanılan giysilerin gelecek nesiller tarafından da yaşatılması için de çalışmalar yapılmaktadır. Bu çalışmanın; Hemşin halkının kültürel yapısının gelecek nesillere aktarılmasına vesile olacağı ve bu alanda yeni çalışmalar yapacak araştırmacılara örnek olacağı kanaatindeyiz.

Kaynak Kişi Künyeleri

Adı Soyadı: REYHANE BOZKURT

Doğum Yeri: RİZE

Doğum Tarihi: 1968

Mesleği: Halk Eğitim Merkezi Usta Öğretici

Açık Adresi: Yeniköy mahallesi, Hemşin İlçesi Rize/Pazar

Kaynak Kişi Künyeleri

Adı Soyadı: Zülfiye Karateke

Doğum Yeri: RİZE

Doğum Tarihi: 1944

Mesleği: Ev hanımı

Açık Adresi: Ortaköy Mahallesi. Hemşin İlçesi Rize/Pazar

KAYNAKLAR

- Agaç, S. & Büyükyazıcı, M. (2016). Hemşin Yöresi Bas Bağlaması. *Karadeniz Araştırmaları*, (50), 203.
- Aydın, N. (2020). Akçaabat/Ortamahalle Giyim Kültürü (1930-1970). *Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, 15(29), 269-316.
- T.C Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 2014
- Begić, H. N. & Ceren, Ö. Z. (2019). Trabzon ve çevresinde kullanılan peştamal dokumaları ve günümüz tasarımlarında uygulanması. *Karadeniz Sosyal Bilimler Dergisi*, 11(21), 475-492.
- Koca, E. Koç, F. & Vural, T. (2008). Kültürlerarası Etkileşimde Giyim Kuşam. Selçuk, K. & Yurttaş, H. (2020). Doğu Karadeniz Bölgesi'nde Dokunan Geleneksel Kumaşlar Üzerine Bir Deneme. *Karadeniz Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 6(9), 35-47.
- Tan, A. & Bakır, M. Rize İlinde Coğrafi İşaretili Ürünlerin Korunması ve Geliştirilmesi.
- Yılmaz, S., & Durmaz, L. K. (2013). Feretiko'nun giysi tasarımlarıyla canlanması. *Akdeniz Sanat*, 6(12).
- <https://hemsinturk.wordpress.com/2019/08/04/kavranda-vartivor/>
- <https://aktuel53.com/rteude-yilsonu-vedasi-hemsin-ilcesinde-yapildi-veda-senliginde-akyamac-selalesi-ogrencilerin-ilgisini-cekti/>
- <http://opticaromero.com.ar/naylon-lastik-ayakkab%C4%B1-k.html>

THE EVOLVING ROLE OF HUMAN CAPITAL IN GLOBAL ECONOMIC COMPETITIVENESS: ADAPTATIONS IN INTERNATIONAL TRADE ORGANIZATIONS

Zekeriya OLGUNÇELİK
Konya Ticaret İl Müdürlüğü

ABSTRACT

This study aims to evaluate the regulations and practices of human capital in international trade organizations and international trade agreements. The components of human capital, its importance and its place in today's competitive business life are discussed. It is evaluated how the changes in the global business world affect the approach to human capital. In this perspective, international trade agreements and international trade organizations' regulations and practices regarding human capital are explained in a descriptive manner. The opportunities and threats posed by these practices are evaluated and recommendations are presented to maximize the benefit of human capital to the global economy.

Keywords: International Trade Organizations, Human Capital

KÜRESEL EKONOMİK REKABETTE BEŞERİ SERMAYENİN DEĞİŞEN ROLÜ: ULUSLARARASI TİCARET ÖRGÜTLERİNDEKİ UYARLAMALAR

Zekeriya OLGUNÇELİK
Konya Ticaret İl Müdürlüğü

ÖZET

Bu çalışma ile beşeri sermayenin uluslararası ticari örgütler ve uluslararası ticari anlaşmalar nezdinde yapılan düzenlemeler ve uygulamalar değerlendirilmesi amaçlanmıştır. Beşeri sermayenin bileşenleri, önemi, günümüz rekabetçi iş hayatındaki yerine ilişkin hususlar ele alınmıştır. Küresel iş dünyasındaki değişimlerin beşeri sermayeye yaklaşımı nasıl etkilediği değerlendirilmiştir. Bu perspektifle uluslararası ticari anlaşmalar ve uluslararası ticari örgütler beşeri sermayeye ilişkin düzenlemeleri ve uygulamaları betimleyici şekilde anlatılmıştır. Söz konusu uygulamaların getirdiği fırsatlar ve tehditler değerlendirilmiş, beşeri sermayenin küresel ekonomiye maksimum fayda sağlaması için öneriler sunulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Uluslararası Ticari Örgütler, Beşeri Sermaye

INTRODUCTION

Although in 1950s physical capital, labor, land, management considered to be the main factors of production (Becker, 1993), by 21st century capital is evaluated with financial, organizational, intellectual, human, structural, relational, customer, social, innovational, process dimensions (Edvinsson & Malone, 1997).

Human capital, encompassing the knowledge, skills, and abilities of individuals, has emerged as a central determinant of economic competitiveness in the contemporary global landscape. Recognizing this paradigm shift, international trade organizations are reevaluating and adapting their frameworks to accommodate the growing significance of human capital in driving economic growth and sustainable development.

HUMAN CAPITAL AS A DRIVER OF ECONOMIC COMPETITIVENESS

Definition of Human Capital

Human capital refers to the stock of knowledge, skills, abilities, and other intangible assets embodied in individuals that contribute to their productivity and economic value (Kucharčíková, 2011; Roca-Puig, Beltrán-

Martín, & Cipres , 2012). It encompasses both innate characteristics and acquired attributes through education, training, and experience (Chiappero-Martinetti & Sabadash, 2014).

Components of Human Capital

The components of human capital include knowledge, skills, abilities, experience, health and well-being, social and cultural capital (Alkaabi, Naamo, & Fahmi, 2023).

Knowledge

Knowledge encompasses both theoretical understanding and practical expertise in various domains, including academic disciplines, technical fields, and professional areas (Sweetland, 1996; Burton-Jones & Spender, 2012). It includes formal education as well as informal learning acquired through experience (Kwon, 2009).

Skills

Skills refer to the ability to perform specific tasks or activities effectively and efficiently. There technical (hard) skills such as programming or engineering required for specific jobs and taught in specialized educational settings, not only in formal instruction but also acquired on the job and learned through years of experience (Kuzminov, Froumi, & Sorokin, 2019). Also there are soft skills such as communication, teamwork, creativity, leadership, time management, and problem-solving (Lähteenmäki, 2023).

Abilities

Abilities are inherent traits or aptitudes that influence an individual's capacity to perform certain tasks or roles. Abilities are existing competence or skill to perform a specific physical or mental act (American Psychological Association, 2024). These may include cognitive abilities such as critical thinking, creativity, and analytical reasoning, as well as physical abilities such as strength, agility, and coordination (Sternberg & Kaufman, 1998).

Experience

Work experience is usually considered as the length of service in a given occupation (McDaniel, Schmidt, & Hunter, 1988). Experience encompasses the practical application of knowledge and skills in real-world settings over time. It includes both formal work experience and informal learning gained through participation in various activities, projects, and roles (Kor & Sundaramurthy, 2009).

Health and Well-being

Human capital also includes factors related to health, well-being, and quality of life that affect individuals' productivity and capacity to contribute to economic activities (Graff Zivin & Matthew, 2013; Bloom & Canning, 2003; Bleakley, 2010). This includes physical health, mental well-being, access to healthcare, nutrition (Schultz, 2003), and work-life balance (Cocariu, 2023).

Social and Cultural Capital

Social and cultural capital refers to the networks, relationships, and cultural resources that individuals possess, which can influence their opportunities for learning, career advancement, and social mobility. This includes social connections, cultural norms, and community support systems (Bruin, 1999; Schuller, 2001; Light, 2004). While cultural capital mainly focuses on the forms of structures of power, social capital focuses on networks (Schuller, 2001).

In a nut shell, human capital represents the collective capabilities and potential of individuals within a society or workforce, and investing in its development is essential for fostering economic growth, innovation, and competitiveness (Curea & Ciora, 2013; Milovanović, 2017). Investment in people will lead to improvement in employees' performance, and improvement in organizations' productivity and profitability (Nafukho, Hairston, & Brooks, 2004).

Why Human Capital is Important in Enhancing Productivity and Innovation?

Human capital plays a crucial role in enhancing productivity (Manuti & De Palma, 2014; Kesti, 2013; De la Fuente, 2011) and driving innovation across various sectors and industries (Danquah & Amankwah-Amoah, 2017; Teixeira & Fortuna, 2004; Dakhli & De Clercq, 2004). Here are several key reasons why human capital is important.

Human capital enables knowledge and skills transfer which is crucial in terms of innovation and productivity. Human capital embodies the knowledge, skills, and expertise that individuals bring to their roles. Through education, training, and experience, individuals develop specialized skills and insights that are essential for performing tasks efficiently and effectively (Tether, Mina, Consoli, & Gagliardi, 2005). By investing in developing their employees' human capital, organizations facilitate the transfer of valuable knowledge and skills throughout the workforce. So, it would lead to higher productivity levels (De la Fuente, 2011).

In today's rapidly changing business environment, organizations must be agile, adaptable and its employees must be equipped with problem solving skills in order to be competitive (Gimeno, Folta, Cooper, & Woo, 1997). Human capital enables organizations to navigate complex challenges and seize new opportunities by leveraging employees' problem-solving abilities, creativity, and critical thinking skills. Employees with strong human capital are better equipped to innovate, experiment with new ideas, and adapt to evolving market demands (Dakhli & De Clercq, 2004).

Human capital fuels innovation by fostering a culture of creativity and continuous improvement within organizations (Fonseca, De Faria, & Lima, 2019). Employees with diverse backgrounds (Yang & Konrad, 2011), experiences (Fosfuri & Tribo, 2008), and perspectives contribute unique insights and ideas that drive innovation and spark new solutions to existing problems (Saunila, 2017). Investing in human capital development, such as providing training in design thinking (Bouwman, Voorendt, Eisenbart, & McKilligan, 2019) or encouraging cross-functional collaboration (Lin, Wang, & Kung, 2015), can unleash employees' innovative potential and drive organizational growth (Bertao, Jung, Chung, & Joo, 2023).

Human capital development enhances the quality of the workforce by ensuring that employees possess the necessary competencies and capabilities to perform their jobs at a high level (Chulanova, 2017). Well-trained (Elnaga & Imran, 2013) and high-skilled (Unger, Rauch, Frese, & Rosenbusch, 2011) employees are more likely to produce quality work, deliver superior products and services, and exceed customer expectations. As a result, organizations with a highly skilled workforce can achieve greater levels of productivity and maintain a competitive edge in the marketplace (Tola, 2017).

Organizations are competing each other in order to attract talent. But it is not easy to retain the top talented employees in the organization in a competitive labor market. That is why, human capital management practices become vital in order to enhance engagement and retention of top talented employees (Hassan, 2016). Investing in human capital development demonstrates a commitment to employees' professional growth and career advancement, which can lead to higher levels of employee engagement and retention (Croteau & Wolk, 2010). Engaged employees are more motivated, productive, and loyal to their organizations, contributing to improved overall performance and profitability (Kular, Gatenby, Rees, Soane, & Truss, 2008). By nurturing human capital and creating opportunities for learning and development, organizations can attract top talent, reduce turnover

rates, and build a sustainable workforce for the future (Hassan, 2016).

Overall, human capital is an important component in enhancing productivity and driving innovation within organizations (Sun, Li, & Ghosal, 2020). By investing in the development of employees' knowledge, skills, and capabilities, organizations can unlock their full potential, foster a culture of innovation, and achieve sustainable growth and success in today's competitive business environment (Borshch, ve diğerleri, 2023).

CHANGING DYNAMICS IN GLOBAL TRADE

The dynamics of global trade have been undergoing significant changes in recent years, driven by various economical, technological, and geopolitical factors. The goods and services, transportation, legal environment, production, marketing methods have changed drastically.

Rise of E-commerce and Digital Trade: The proliferation of the internet and digital technologies has facilitated the growth of e-commerce and digital trade. Another area in which extending the multilateral framework would contribute to economic security is e-commerce. Digital trade could help diversify economies' production and export patterns, especially for remote or landlocked economies which face high physical trade barriers (World Trade Organization, 2018). At the WTO, negotiations to facilitate digital trade are under way within the framework of a joint statement initiative (JSI) among members accounting for over 90 per cent of global electronic commerce. As is the case for all joint statement initiatives, participation in the e-commerce negotiations is open to all WTO members. A consolidated negotiating text was produced in December 2022. The WTO moratorium on the application of customs charges on electronic transmissions, which has been in place since 1998 and was further extended at the 12th WTO Ministerial Conference, is another factor that supports digital trade. Even if e-commerce could potentially lead to new security issues, like a greater vulnerability to cybercrime, a unified framework might encourage the advancement of technology that leverage economies of scale to combat cybercrime. (Chen, Cai, & Wen, 2021).

Global Value Chains (GVC): More economies are now included in global value chains. Expansion of global value chains brought benefits not only to developing countries but contribute to growth of the world economy. Over the last twenty years, lower middle-class economies' portion of global merchandise exports has nearly doubled, while the contribution of low-income economies has climbed by 50. Higher productivity and reduced consumer prices are brought about by the growth of GVCs in both developed

and developing nations. Trade between countries encourages resources to be reallocated to more efficient industries and businesses, boosting overall and sectoral productivity (World Trade Organization, 2023). Additionally, GVCs increase productivity at the company level by increasing access to less expensive intermediate inputs (Brandt, Van Biesebroeck, Wang, & Zhang, 2017). Consumers profit from increased choice and lower pricing as a result of productivity advances and more affordable access to imported final consumption goods (Amiti, Dai, Feenstra, & Romalis, 2020). Also, the digital revolution has enhanced the role of services in GVCs (World Trade Organization, 2023).

Emergence of New Trade Partners: The 1990s and early 2000s were marked by multilateral and regional economic integration and trade cooperation. The expansion of the WTO created a predictable global trade environment. Anchored in the multilateral trading system regional trade agreements (RTAs) deepened policy integration and further fuelled trade growth, not only between members but also with other trade partners (Lee, Mulabdic, & Ruta, 2023).

Over 98% of the world's goods trade was governed by WTO regulations in 2023, and over 50% of that commerce was between RTA members by 2015 (World Trade Organization, 2024). Africa and the Asia-Pacific area have seen a recent increase in regional economic integration, which is in line with a tendency toward massive plurilateral RTAs that combine commitments and maximize the current RTA network, particularly in terms of rules of origin. The African Continental Free Trade Area (AfCFTA), which went into effect in May 2019, and the Comprehensive and Progressive Trans-Pacific Partnership (CPTPP), which went into effect in December 2018, are the two principal regional agreements. This is happening at the same time as the European Union is working nonstop to increase the number of trade agreements it has through talks that it has successfully concluded with countries like Australia, Canada, Kenya, Mercosur, and New Zealand.

Geopolitical Tensions and Trade Wars: The international trade system has been put through constant stress over the past several years by rising protectionism, tariff barriers and trade conflicts among major economies such as United States, China and European Union, yet it has consistently demonstrated its durability. Trade expenses between the two biggest economies have increased significantly since 2018 as a result of the trade tensions between China and the US. Trade expanded even after this systemic shock. Over the 2.6% average pace during 2008, merchandise trade increased by 3.0%. There has been the tariffs' detrimental effects on US-China bilateral trade, while this did not result in a decline in global trade

Instead, when new trade partnerships developed and other economies filled in the gaps in supply and demand, the trading system demonstrated its flexibility (Fajgelbaum, Goldberg, Kennedy, Khandelwal, & Taglioni, 2021). Sustainability and Responsible Trade: Environmental and social impacts of international trade is an important topic for policy makers, consumers and businesses. Because, on average, two-thirds of trade related greenhouse gas emissions are related to production and one third to transportation (Cristea, Hummels, Puzello, & Avetisyan, 2013). 10% of global CO2 emission linked to the international trade (World Trade Organization, 2022). One-third of deforestation related carbon emissions (Henders, Persson, & Kastner, 2015), 30% of global species threats are associated with international trade (Lenzen, ve diğerleri, 2012). So, environmental friendly trade practices should be promoted.

Coordination is needed to ensure the effectiveness of environmental policies such as environmental tax and pricing systems, environmental subsidies, regulations, standards, and quantitative restrictions (Acemoglu, Aghion, & Hémous, 2014). On the other hand, uncoordinated environmental policies risk slowing down the green transition. Besides, in order to protect the environment from the negative effects of international trade share of digital trade and services should be increased, developing countries should transition to a more sustainable growth path (World Trade Organization, 2023).

Shift from Physical to Intellectual Capital in the Global Economy

The global economy has undergone a significant shift from being predominantly reliant on physical assets to increasingly emphasizing intellectual capital as a key driver of economic growth and competitiveness (Sherif, 1995). This transition reflects broader changes in the structure of industries (Foster-McGregor, Pöschl, & Stehrer, 2012), advancements in technology (Aghaei & Rezagholizadeh, 2017), and evolving consumer preferences (Hu, 2024) Here are some key aspects of this shift:

Knowledge-based economy becomes a leading force in today's economy. In the traditional industrial economy, tangible assets such as machinery, equipment, and infrastructure were primary sources of value creation (Yuan, 2017). However, in the knowledge-based economy of today, intellectual capital—including human capital, intellectual property, and organizational knowledge—plays a central role in driving innovation, productivity, and economic growth (Choong & Leung, 2022). Industries such as technology, biotechnology, finance, and creative services rely heavily on intellectual

capital to generate wealth and create value (Mention, 2012).

Importance of innovation is recognized by all actors of economies. Intellectual capital fuels innovation by fostering the generation, dissemination, and application of new ideas, technologies, and business models (Malikah & Nandiroh, 2024). In the knowledge economy, innovation is a primary source of competitive advantage, enabling firms to differentiate their products and services, enter new markets, and adapt to changing consumer preferences more effectively (Suroso & Azis, 2015). Companies that invest in research and development (R&D), cultivate a culture of creativity and experimentation (Asif, 2023), and protect their intellectual property rights (Manap, Shapiee, Tehrani, & Shariff, 2016) are better positioned to thrive in today's dynamic business environment.

Globalization and digitalization have accelerated the shift towards intellectual capital in the global economy (Lukianenko, Dvornyk, & Kolech, 2018). The significant advances in information and communication technologies (ICTs) have facilitated the rapid exchange of ideas, knowledge, and expertise across borders (Seliaman, 2013). Thus firms could have an access to talent, resources, and markets on a global scale (Berranger & Meldrum, 2000; Buhalis & O'connor, 2005; Asenahabi & Nambiro, 2020). Moreover, digital platforms and networks have democratized innovation and entrepreneurship, empowering individuals and small businesses to compete with larger incumbents and disrupt established industries (Hart, 2010).

Policymakers, governments, and international organizations are increasingly recognizing the importance of intellectual capital in driving economic development and promoting inclusive growth (Haskel & Westlake, 2018; Bounfour & Edvinsson, 2005). Efforts to strengthen intellectual property rights, foster innovation ecosystems, enhance digital literacy and skills, and promote lifelong learning are critical for ensuring that countries and societies can harness the full potential of intellectual capital to address pressing challenges such as inequality, unemployment, and environmental sustainability (OECD, 2013).

In brief, the shift from physical to intellectual capital in the global economy reflects broader trends towards knowledge-based production, innovation-driven growth, and digital transformation. Embracing this shift requires organizations, governments, and societies to invest in human capital, cultivate a culture of innovation, and adapt to the changing nature of work and business in the 21st century (Todericiu, Stanit, & , 2017).

Transition from Goods to Services and Knowledge-based Economies

The transition from goods to services and knowledge-based economies in international trade reflects the changing composition of trade flows and the evolving nature of economic activity. This transition involves several key dynamics:

There's a notable shift from traditional manufacturing-based economies to services (Nayyar, Hallward-Driemeier, & Davies, 2021) and knowledge-based economies (Powell & Snellman, 2004). Services such as financial services, information and communication technology, transport and logistics, business and professional services are becoming more important in world trade. Firms in all sectors are more competitive when they have access to high quality of these services (World Trade Organization, 2023). The significance of services within the global economy has surged rapidly, with service trade outpacing the growth rate of goods trade. Demographic shifts, technological advancements, and rising income levels indicate a trajectory towards further expansion in services trade. Should forthcoming technological advancements coincide with decreased barriers to service trade, projections suggest that by 2040, the proportion of services in global trade could soar by 50 percent, while developing economies could see a rise of approximately 15 percent in their share of global services trade (World Trade Organization, 2019).

Shift in Comparative Advantage: The traditional comparative advantage in mature, technologically moderate industries, such as metal-working, machine tools, car production provided economic growth in the post-war economic period (Audretsch, 1998). After the technological advancements there has been a structural shift in comparative advantage from traditional sectors to service and knowledge based sectors such as finance, telecommunication, healthcare, information technologies etc. (World Trade Organization, 2023). This shift in comparative advantage has increased the value of knowledge-based economic activity (Audretsch, 1998).

Role of Technological Advancements in Redefining Trade Patterns

Technological advancements have significantly influenced and redefined trade patterns in global trade. Here are several key roles that technology plays in reshaping these patterns:

Real-time communication is available thanks to e-mail systems, video conferencing and instant messaging platforms. Business activities such as

procedures such as customer support, order processing, trade negotiations occurs real time. The facilitation of communication and information exchange lead to elimination of errors, cost reductions, and improved transparency among logistic actors (Meyer-Larsena, Lyridis, Müller, & Zacharioudakis, 2012). Many companies tend to use information technology services to reduce costs and provide real time services orienting toward customer satisfaction which leads to a competitive advantage in the marketplace (Dehgani & Navimipour, 2019).

E-commerce is a business model that allows organizations and individuals to sell and buy goods and services over the internet (Andonov, Dimitrov, & Tote, 2021). In recent years, the retail landscape has undergone a profound transformation, driven by the rapid advancement of e-commerce (Nodirovna & Sharif o'g'li, 2024). Prominent e-commerce companies such as Amazon, Alibaba and e-Bay provides a platform for companies allowing them to reach new markets and for consumers to access new products. Their business models, technological advancements, customer engagement strategies market expansion effort are key factors driving their success (Iqbal & Müller, 2023). Some imperative impacts of e-commerce on business performance have been the international marketplace, no time constraints, better relationship building with customers, lesser fixed costs, and some more. E-commerce has lowered barriers to entry for small and medium-sized enterprises and enabled direct-to-consumer sales, leading to the proliferation of cross-border trade (Andonov, Dimitrov, & Tote, 2021).

Technology has enabled greater efficiency and optimization in supply chain management, leading to changes in trade patterns (Matinrada, Roghaniana, & Rasib, 2013) Technologies such as radio-frequency identification (Dehgani & Navimipour, 2019), Global Positioning System tracking improve visibility and traceability across the supply chains (Ruthramathi & V. Sivakumar, 2021). Also, advanced analytics, artificial intelligence (Goldfarb & Trefler, 2018), machine learning algorithms (Batarseh, Gopinath, Nalluru, & Beckman, 2019), big data analytics help businesses forecast demand, optimize inventory levels, streamline logistics operations, make data-driven decisions and adapt to changing market conditions in real-time by analyzing large volumes of data from various sources, including market trends, customer preferences (Tahiduzzaman, Rahman, Dey, Rahman, & Akash, 2017), and supply chain operations (Özemre & Kabadurmus, 2020). There is an enhancement of trade finance and payments due to technological advancements. So, lately trade finance, payments and secure transactions occurs more smoothly across borders. Digital payment platforms, such as PayPal, Stripe, and TransferWise, offer fast, low-cost, and reliable payment

solutions for international trade (Oh, Park, Kim, & Shin, 2022). Technologies such as electronic data interchange (EDI) systems, electronic signatures enable secure and efficient exchange of trade-related information between trading partners, customs authorities, and financial institutions, reduced delays and errors in international trade transactions (Wrigley, Wagenaar, & Clarke, 1994). Blockchain technology has the potential to revolutionize trade finance by providing secure and transparent digital ledgers for recording transactions, reducing fraud, and streamlining documentation processes (Chang, Luo, & Chen, 2019).

Automation, robotics, 3D printing technologies has transformed manufacturing processes. With these new technologies productivity increased, labor costs decreased, and customization, flexibility in production was available. This has led to moving manufacturing facilities closer to consumer markets in order to quickly respond to changing market demands (Gravina & Foster-McGregor, 2020).

The invention of standardized shipping containers in the mid-20th century transformed global logistics and trade. Containerization made it easier to transport goods across long distances, reduced transportation costs, and enabled the globalization of supply chains. It led to the emergence of mega-container ships and hub ports, facilitating the movement of goods between different regions and continents (Watada, Roy, Kadikar, Pham, & Xu, 2019).

These technological advancements have had profound implications for global trade and various stages of the value chain. Embracing and leveraging these technologies are essential for businesses and policymakers.

Increasing Emphasis on Intellectual Property and Innovation in Trade Agreements

The term “intellectual property” refers to the subject matter of the laws that give rise to proprietary interests in creations of the mind (Thomas, 2005). Intangible assets, such as patents, copyrights, trademarks, trade secrets, brands, and goodwill, have become increasingly important drivers of corporate value and market performance (Nichita, 2019; Nagaraja & Vinay, 2016). Unlike physical assets, which have finite lifespans and depreciate over time, intangible assets have the potential to generate long-term value and competitive advantage. As a result, investors, analysts, and policymakers are paying greater attention to the measurement, management, and protection of intangible assets in assessing the financial health and competitiveness of firms and economies (Lönnqvist, 2002).

Companies leverage their intellectual capital to develop proprietary technologies, brands, and business processes, which can be licensed, franchised, or sold in international markets (Ashton, 2005).

Hence there is an increasing emphasis on Intellectual Property and innovation in trade agreements. Trade agreements often include provisions aimed at promoting innovation and creativity by protecting intellectual property rights (Roffe, 2006). Strong intellectual property protections encourage businesses and individuals to invest in R&D, technology transfer, and knowledge creation, leading to the development of new products, processes, and services that drive economic growth and competitiveness (Shiffrin, 2008).

Intellectual Property standards and enforcement mechanisms are increasingly being harmonized and integrated into trade agreements to facilitate trade and economic integration. By establishing common rules and standards for intellectual property protection, trade agreements reduce trade barriers, enhance market access, and promote cooperation among trading partners in areas such as patent protection, copyright enforcement, and trademark registration (Campia & Dueñas, 2018).

The Agreement on Trade-Related Intellectual Property Rights (TRIPS) is the most comprehensive international intellectual property (IP) instrument (Gervais, 2009). TRIPS requires WTO member countries to provide minimum standards of protection and coverage for comprehensive aspects of intellectual property rights (IPRs) (Maskus & Ridley, 2016).

The United States-Mexico-Canada Agreement (USMCA), The European Union's Free Trade Agreements (FTAs); The Comprehensive and Progressive Agreement for Trans-Pacific Partnership (CPTPP), *The Association of Southeast Asian Nations (ASEAN) Free Trade Agreements* are the examples of regional trade agreements. United States-Japan Trade Agreement, United States-South Korea Free Trade Agreement (KORUS FTA), European Union-Singapore Free Trade Agreement (EUSFTA), Australia-United States Free Trade Agreement (AUSFTA), Canada-European Union Comprehensive Economic and Trade Agreement (CETA) are the examples of bilateral trade agreements.

CHALLENGES AND OPPORTUNITIES

The intersection of human capital and international trade presents both challenges and opportunities. Here are some of the key challenges and opportunities in terms of human capital in international trade.

Challenges

Skills Mismatch

Human capital is under intense pressure worldwide as powerful forces—globalization, demographic and regional shifts, digitization, urbanization, and virtual and informal forms of employment—gain momentum. These forces are changing how, where, and when people work (Puckett, ve diğerleri, 2024). The skills demanded by the global economy and the skills possessed by the workforce do not match, because the rapid technological advancements and shifts in global demand require workers to continually update their skills. That is why potential mismatches in the labor market occur (McGuinness, Pouliakas, & Redmond, 2018).

Labor Market Disruptions

International trade can lead to disruptions in local labor markets, particularly in sectors that face increased competition from imports or outsourcing. This can result in job losses, wage stagnation, and unemployment, especially for workers with low skills or in declining industries (Shepherd & Winkler, 2023).

Brain Drain

In many cases, international trade can exacerbate brain drain, where highly skilled workers emigrate from developing countries to seek better opportunities in advanced economies. This can result in a loss of talent and human capital for the countries of origin (Docquier & Hillel, 2012).

Lower Labor Rights and Standards

Ensuring that international trade benefits workers and promotes decent work is a challenge. Some countries may lower labor standards or engage in labor rights violations to gain a competitive advantage in international trade, leading to concerns about exploitation and unfair labor practices (Stern & Terrell, 2003).

Literacy and Numeracy Skills

Disparities in literacy and numeracy skills exist between countries, with some populations demonstrating higher levels of proficiency in reading, writing, and mathematics than others (Green & Riddell, 2016). These disparities can impact individuals' ability to participate effectively in the labor market, access higher-paying jobs, and contribute to economic growth and development (Windisch, 2015).

Access to Healthcare

Disparities in access to healthcare services and health outcomes contribute to differences in human capital development across countries. Countries with robust healthcare systems and universal access to healthcare tend to have healthier populations, higher life expectancies, and greater productivity and workforce participation. In contrast, countries with limited access to healthcare services may experience higher rates of morbidity, mortality, and disability, which can hinder human capital development (Menshikov & Volkova, 2018).

Employment Opportunities

Disparities in employment opportunities and labor market conditions affect individuals' ability to gain meaningful employment, earn a living wage, and achieve economic security. Countries with strong labor markets, low unemployment rates, and opportunities for skill development tend to have higher levels of human capital development compared to countries with high rates of unemployment, underemployment, and informal work (Padhi, 2014).

Gender Inequality

Gender disparities in human capital development persist in many countries, with women often facing barriers to accessing education, healthcare, and employment opportunities. Gender gaps in educational attainment, labor force participation, and earnings can limit women's ability to fully contribute to economic growth and development and perpetuate intergenerational cycles of poverty and inequality (Tisdell, 2001; Bucciarellia, Muratore, Odoardi, & Pagliari, 2011).

Rural-Urban Divide

Disparities in human capital development also exist between rural and urban areas within countries. Rural populations may have limited access to educational institutions, healthcare facilities, and employment opportunities compared to urban populations, leading to lower levels of human capital development and economic opportunities in rural areas (Wosiek, 2020; Hnatkovska & Lahiri, 2013).

Ethnic and Racial Inequalities

Ethnic and racial minorities may face systemic barriers to accessing education, healthcare, and employment opportunities, resulting in disparities in human capital development within countries. Discrimination, social exclusion, and unequal access to resources and opportunities can

exacerbate inequalities and hinder socioeconomic mobility for marginalized groups (Grotti, Aradhya, & Härkönen, 2023; Mijs, Huang, & Regan, 2023).

Opportunities

Skills Development

International trade creates opportunities for skills development and capacity building, as workers can acquire new skills and knowledge through exposure to international markets, technologies, and best practices. This can enhance productivity, competitiveness, and employability (Kizu & Klok, 2023).

Global Talent Mobility

International trade facilitates the movement of talent and expertise across borders, allowing companies to access skilled workers and professionals from around the world. This can drive innovation, knowledge exchange, and cross-cultural collaboration (Kerr, Kerr, & Özden, 2016).

Job Creation

Despite the potential for job displacement, international trade also creates opportunities for job creation, particularly in export-oriented industries and sectors that benefit from increased market access and specialization. This can stimulate economic growth and reduce poverty (Bentivogli & Pagano, 1999; Klein, Schuh, & Triest, 2003).

Investment in Education and Training

International trade can incentivize countries to invest in education and training to develop a skilled and adaptable workforce. By aligning education and training programs with the needs of the global economy, countries can enhance human capital development and competitiveness (Draine, 2015).

Promotion of Labor Rights

International trade agreements and partnerships provide opportunities to promote labor rights, standards, and protections. By incorporating labor provisions into trade agreements and enforcing compliance, countries can ensure that trade benefits workers and contributes to inclusive and sustainable development (Stern & Terrell, 2003).

INTERNATIONAL TRADE ORGANIZATIONS AND HUMAN CAPITAL

The regulations of the World Trade Organization, The European Union,

and The Association of Southeast Asian Nations on human capital have been examined and explained descriptively.

European Union's Integration of Human Capital Development in Trade Policy

The European Union (EU) places significant emphasis on integrating human capital development into its trade policy to promote sustainable development, inclusive growth, and competitiveness (Ashiagbor, 2010).

Social and Labor Standards

The EU seeks to ensure that its trade agreements include provisions that uphold social and labor standards, including respect for fundamental labor rights, decent working conditions, and social protection. This includes commitments to core labor standards as defined by the International Labour Organization (ILO) and mechanisms for enforcing labor rights and standards in partner countries (Brown, Deardorff, & Stern, 2011).

Education and Skills Development

The EU promotes education and skills development as key drivers of economic growth and competitiveness. It supports initiatives to enhance access to education, improve the quality of education and training systems, and promote lifelong learning opportunities for all individuals. The EU also encourages cooperation on vocational training programs, apprenticeships, and workforce development initiatives in its trade agreements (Guimaraes, 2017; European Union, 2024).

Labor Mobility

The EU promotes labor mobility as a means of enhancing human capital development and addressing skills shortages in its member states. It facilitates the free movement of workers within the EU through the principle of freedom of movement, allowing individuals to seek employment opportunities across borders and contribute to the EU's labor market (Vandamme, 2000; Barslund, Busse, & Schwarzwalder, 2015).

Gender Equality and Social Inclusion

The EU promotes gender equality and social inclusion as core principles of its trade policy. EU aims to advance gender equality and women's empowerment by addressing the gendered implications of international trade in its policymaking. EU pursue social justice and cohesion. The EU foreign trade agreements to liberalize trade may have some positive impacts on gender equality. It seeks to address gender disparities in access

SIRCON2024

to education, employment, and economic opportunities and promotes initiatives to empower women, promote women's entrepreneurship, and combat gender-based discrimination and violence (True, 2009). The EU also supports initiatives to promote social inclusion and reduce inequalities, including initiatives targeting marginalized and vulnerable groups (Shaffer, 2019).

Research and Innovation

EU emphasis investing in research and innovation. The EU members explicitly stated their goal in Lisbon Council in 2000 as becoming the most competitive and dynamic knowledge economy in the world, capable of sustainable economic growth with more and better jobs and greater social cohesion (Steurer & Berger, 2010). The EU recognizes the importance of research and innovation in driving economic growth, job creation, and competitiveness. It supports initiatives to foster research and innovation cooperation with its trading partners, promote technology transfer and knowledge exchange, and enhance the competitiveness of EU industries through innovation-driven strategies (European Council, 2024).

Sustainable Development Goals

The EU aligns its trade policy with the Sustainable Development Goals adopted by the United Nations, including goals related to education, health, gender equality, decent work, and economic growth. It seeks to ensure that its trade agreements contribute to the achievement of the SDGs by promoting inclusive and sustainable development outcomes (Steurer & Berger, 2010).

Overall, the EU's integration of human capital development into its trade policy reflects its commitment to promoting social progress, economic prosperity, and sustainable development both within the EU and globally. By prioritizing human capital development in its trade agenda, the EU seeks to create opportunities for individuals to thrive, businesses to succeed, and societies to prosper in an increasingly inter-connected world (Farla, Guadagno, & Verspagen, 2015).

ASEAN's Initiatives to Foster Regional Human Capital Cooperation

The Association of Southeast Asian Nations (ASEAN) has initiated several efforts to foster regional human capital cooperation aimed at promoting education, skills development, and workforce mobility within the region. Here are some key initiatives:

ASEAN Qualifications Reference Framework (AQRF)

ASEAN Qualifications Reference Framework was established to enhance the transparency, comparability, and recognition of qualifications within ASEAN member states. It provides a common reference framework for qualifications across different education systems, facilitating the recognition of academic and professional qualifications among ASEAN countries and promoting labor mobility within the region (Setiawan, 2015).

ASEAN Work Plan on Education (2016-2020)

The ASEAN Work Plan on Education outlines strategic priorities and actions to strengthen cooperation in education within the region. It focuses on enhancing the quality and relevance of education, promoting lifelong learning opportunities, and fostering partnerships among ASEAN member states to address common challenges and achieve shared goals in education (Basu Das & Narayanan, 2022).

ASEAN Technical and Vocational Education and Training (TVET) Council

The ASEAN Technical and Vocational Education and Training (TVET) Council aims to enhance cooperation in technical and vocational education and training within the region. It facilitates the exchange of best practices, promotes quality assurance mechanisms, and supports capacity-building initiatives to improve the relevance and effectiveness of TVET systems in ASEAN member states (Schröder, 2018).

ASEAN Integration Monitoring Office (AIMO)

ASEAN Integration Monitoring Office (AIMO) monitors and assesses the progress of ASEAN integration initiatives, including those related to human capital development. It provides data, analysis, and policy recommendations to ASEAN member states to support evidence-based decision-making and enhance the effectiveness of regional cooperation efforts in human capital development (ASEAN Integration Monitoring Report, 2013).

ASEAN Labour Ministers' Meeting (ALMM)

ASEAN Labour Ministers' Meeting (ALMM) provide platforms for discussion of basic labour rights such as freedom of association and collective bargaining. Also key issues related to human capital development, labor market trends, and workforce mobility within the region are on their agenda (ASEAN Labour Ministers Meeting, 2010). They promote dialogue, cooperation, and policy coordination among ASEAN member states to address common challenges and enhance labor market integration (Ofreneo

& Abyoto, 2015).

The ASEAN Socio-Cultural Community Blueprint

The ASEAN Socio-Cultural Community Blueprint outlines the vision and strategic objectives for enhancing social development and human capital within ASEAN. It includes initiatives to promote education, skills development, healthcare, and social protection, as well as measures to address inequalities and promote inclusive growth across ASEAN member states (ASEAN, 2016).

ASEAN's initiatives to foster regional human capital cooperation reflect its commitment to promoting inclusive and sustainable development in the region. By enhancing education, skills development, and workforce mobility, ASEAN aims to build a more competitive, resilient, and cohesive ASEAN Community (Tullao, Jr & Cabuay, 2013).

World Trade Organization and Human Capital Improvement

The World Trade Organization (WTO) primarily focuses on facilitating international trade by establishing rules and agreements governing trade relations between its member countries (World Trade Organization, 2024). While the WTO's primary mandate is not directly related to human capital development, it does play a role in supporting policies and initiatives that can indirectly contribute to improving human capital in the context of international trade. Here are some ways in which the WTO can influence human capital development.

Trade in Services Agreement (TiSA)

Trade in Services Agreement (TiSA) is a plurilateral agreement negotiated among a group of WTO members to liberalize trade in services. Services such as education, healthcare, and professional services play a vital role in human capital development (Marchetti & Roy, 2013). By promoting greater access to services trade, TiSA can facilitate the flow of educational services, healthcare services, and professional expertise across borders, contributing to human capital development.

Trade Facilitation Agreement (TFA)

Trade Facilitation Agreement (TFA) aims to streamline and simplify customs procedures to facilitate the movement of goods across borders. Improving trade facilitation can lower transaction costs, reduce trade barriers, and enhance market access for goods and services, including those related to human capital development such as educational materials, training

programs, and healthcare technologies (Eliason, 2015). Also The General Agreement on Trade in Services (GATS) pushes for the liberalization of all kind of services, education among them which contributes improvement of human capital.

Technical Assistance and Capacity-Building Support

The WTO provides technical assistance and capacity-building support to help developing countries strengthen their trade-related capacities, including in areas related to human capital development. This assistance may include training programs, workshops, and policy advice aimed at enhancing skills, knowledge, and institutional capacities to participate effectively in international trade (World Trade Organization, 2023).

Trade Policy Review Mechanism (TPRM)

The WTO conducts periodic reviews of its member countries' trade policies and practices through the Trade Policy Review Mechanism (TPRM). These reviews provide an opportunity to assess the impact of trade policies on human capital development, including issues related to education, healthcare, labor standards, and social protection (Stern & Terrell, 2003).

Dialogue on Trade and Education

While the WTO does not have a specific agreement on trade and education, it provides a platform for member countries to engage in dialogue and exchange information on trade-related issues affecting education and human capital development. This dialogue can help raise awareness, share best practices, and foster cooperation among countries on issues such as trade in educational services, recognition of qualifications, and skills development (Lim, Apaza, & Horj, 2017).

The WTO's primary focus is on trade liberalization and rule-making, its activities can indirectly influence human capital development by promoting greater access to trade in goods and services, facilitating capacity building and technical assistance, and providing a platform for dialogue and cooperation among member countries on trade-related issues affecting human capital. However, it's important to note that human capital development is primarily the responsibility of individual countries and may involve coordination with other international organizations and stakeholders beyond the WTO.

FUTURE DIRECTIONS

Dealing with inequality and ensuring inclusive growth, harnessing

diversity and fostering talent mobility, embracing new technologies and digitalization, strengthening skill standardization systems, foresee future workforce trends can promote human capital in a competitive business environment.

Addressing Inequality and Ensuring Inclusive Growth

Addressing inequality and ensuring inclusive growth is a complex challenge that requires comprehensive strategies and policy interventions at the national, regional, and global levels (Cordemans, 2019).

Social mobility which can be defined as movement from lower to higher education, occupational status, social class. Education is a fundamental tool for promoting social mobility (Behrman, 2019) and reducing inequality (Viaene & Zilcha, 2009). Governments should invest in quality education at all levels, including early childhood education, primary and secondary education, vocational training, and higher education. This includes providing equal access to education for marginalized groups and investing in lifelong learning opportunities to ensure that individuals can acquire the skills needed for the modern economy (OECD, 2015).

Access to healthcare is essential for ensuring that all individuals have the opportunity to lead healthy and productive lives. Governments should invest in universal healthcare systems that provide affordable and accessible healthcare services for all citizens (Railaite & Ciutiene, 2020). This includes measures to improve healthcare infrastructure, expand coverage, and reduce out-of-pocket expenses, particularly for vulnerable populations. Governments should implement policies that promote gender equality and empower women and girls, including measures to address gender-based discrimination, improve access to education and healthcare, and promote women's economic empowerment (OECD, 2015).

Social protection systems help poor and vulnerable people cope with crises and shocks, find jobs, invest in the health and education of their children, and protect the aging population (World Bank, 2024). Social protection systems, including social assistance programs, unemployment insurance, and pension schemes, social transfers, social services, social insurance play a crucial role in reducing inequality and vulnerability. Governments should strengthen social protection systems to provide a safety net for those in need, protect against income shocks, and promote social inclusion and resilience (Rao, 2014). Also, progressive taxation can help reduce inequality by ensuring that those with higher incomes contribute a larger share of their income in taxes (Gupta, 2018).

Labor market policies should aim to reduce discrimination, promote equal opportunities, and ensure fair wages and working conditions for all workers (Vooren, Haelermans, Groot, & Van den Brink, 2019). This includes implementing anti-discrimination laws, strengthening labor rights and protections, promoting collective bargaining, and providing support for vulnerable workers such as women, minorities, and migrant workers (OECD, 2015).

Governments should promote infrastructure services such as transportation, energy, water etc. (Lelethu & Emmanue, 2016), financial services such as credit, insurance, payment systems those are essential for reducing poverty (Aliero & Ibrahim , 2012; Majid, Dewi, Aliasuddin, & Kassim, 2019). Also, supporting small and medium-sized enterprises is essential for governments in order to promote inclusive growth because especially in developing countries they are drivers of economic growth and job creation (Manzoor, Wei, Nurunnabi, & Subhan, 2019).

Addressing inequality and promoting inclusive growth requires concerted efforts and collaboration among governments, businesses, civil society organizations, and international partners. By implementing comprehensive strategies that address the root causes of inequality and promote opportunities for all individuals to participate in and benefit from economic growth, countries can build more equitable and resilient societies.

Harnessing Diversity and Talent Mobility for Economic Advantage

Harnessing diversity and talent mobility can provide significant economic advantages by fostering innovation, enhancing productivity, and driving sustainable growth (Sousa, Ferreira, Jayantilal, & Dabic, 2024). Harnessing diversity and talent mobility can drive economic development by stimulating entrepreneurship, innovation, and competitiveness. Diversity of thought, experiences, and backgrounds can fuel creativity and innovation by bringing together individuals with different perspectives and ideas. Diverse teams are better equipped to tackle complex challenges and make informed decisions by considering a wide range of perspectives and approaches. Diversity can help organizations better understand and connect with diverse customer segments and markets. Diverse teams and organizations are more resilient and adaptable to change, as they are better equipped to navigate uncertainty and respond to challenges effectively (Suharnomo, 2017).

In order to promote diversity and talent mobility creating inclusive

working place where diversity and inclusion initiatives, policies should be implemented. Embracing diversity and fostering an inclusive workplace culture can help organizations attract and retain top talent from diverse backgrounds (Härtel, 2004). Organizations should leverage talent mobility to expand their global networks, access new markets, and capitalize on international opportunities for growth and innovation (Vijayakumar, Lanvin, & Mohan, 2009).

Embracing Digitalization and Emerging Technologies in Human Capital Development

Embracing digitalization and emerging technologies is crucial for enhancing human capital development in the digital age. Digitalization and emerging technologies can be leveraged to promote skills development, lifelong learning, and workforce readiness (Ustaev, Parakhina, Patrick, & Novikova, 2019).

There are several technologies can be used for development of human capital such as digital platforms -Coursera, Udemy, Khan Academy- offer opportunities for individuals to access education and training anytime, anywhere (Ergüney, 2015); virtual reality and augmented reality technologies can enhance learning experiences by simulating real-world environments and providing immersive training experiences (Bazavan, Roibu, Petcu, Cismaru, & George, 2021); gamification techniques can be used to make learning more engaging and interactive (Surendele, 2014); artificial intelligence and machine learning technologies can personalize learning experiences by analyzing learner data and providing customized recommendations and feedback (Chen, Chen, & Lin, 2020).

Digital technologies enable remote work and telecommuting arrangements, allowing individuals to work from anywhere with an internet connection. Social media platforms and online communities provide opportunities for knowledge sharing, collaboration, and networking.

Strengthening Multilateral Cooperation for Skill Standardization and Recognition

Strengthening multilateral cooperation for skill standardization and recognition is essential for promoting labor mobility, facilitating international trade, and enhancing human capital development (Keevy, 2011). Initiated by the Bologna process, extensive regulations on qualification frameworks and evaluations both at national and international level were created in Europe In order to achieve this goal countries can work together to

harmonize qualification frameworks and standards to ensure comparability and transparency of qualifications across borders (Schumann, Xiao, Reuther, & Tittmann, 2019). Mutual recognition agreements, regional organizations, quality assurance mechanisms, digital credential systems, international organizations such as the International Labour Organization (ILO), UNESCO, WorldSkills, and the World Trade Organization can play a role in recognition of professional qualifications and licenses (Dudyrev, Maltseva, Romanova, & Petrov, 2021).

Countries can share best practices and expertise in skill standardization and recognition through multilateral cooperation initiatives. This may include organizing workshops, seminars, and training programs.

Anticipating and Adapting to Future Workforce Trends and Challenges

Anticipating and adapting to future workforce trends and challenges is crucial for organizations, policymakers, and individuals to remain competitive, resilient, and relevant in a rapidly changing global economy (Joshi, 2018).

Employers, policymakers, and researchers can leverage data analytics and predictive modeling techniques to identify emerging workforce trends, skills gaps, and labor market dynamics. By analyzing data on employment patterns, demographic trends, technological advancements, and economic indicators, stakeholders can anticipate future workforce needs and develop proactive strategies to address them (Hegde & Pathak, 2021).

Organizations and policymakers can engage in scenario planning exercises to envision different future scenarios and assess their potential implications for the workforce (Bartlett, Johnson, & Schneider, 2016). By considering various factors such as technological disruption, demographic shifts, regulatory changes, and geopolitical trends, stakeholders can develop contingency plans and adaptive strategies to respond to different future possibilities.

CONCLUSION

As human capital assumes a central role in shaping economic competitiveness, international trade organizations are evolving to incorporate this reality into their frameworks and policies. By recognizing the importance of investing in education, skills development, and talent management, nations can unlock new opportunities for sustainable growth and prosperity in the globalized economy.

REFERENCES

- Acemoglu, D., Aghion, P., & Hémous, D. (2014). The environment and directed technical change in a North-South model. *Oxford Review of Economic Policy*, 513-530.
- Aghaei, M., & Rezagholizadeh, M. (2017). The impact of information and communication technology (ICT) on economic growth in the OIC countries. *Economic and Environmental Studies*, 257-278.
- Aliero, H. M., & Ibrahim, S. S. (2012). Does Access to Finance Reduce Poverty? Evidence from Katsina State. *Mediterranean Journal of Social Sciences*, 575-282.
- Alkaabi, H., Naamo, G., & Fahmi, A. (2023). The Impact of the Components and Dimensions of Human Capital on Organizational Relations. *International Journal of Professional Business Review*, 1-13.
- American Psychological Association. (2024, 03 06). American Psychological Association: dictionary.apa.org/ability adresinden alındı
- Amiti, M., Dai, M., Feenstra, R. C., & Romalis, J. (2020). How Did China's WTO Entry Affect U.S. Prices? *Journal of International Economics*, 126:103339.
- Andonov, A., Dimitrov, G. P., & Tote, V. (2021). Impact of E-commerce on Business Performance. *TEM Journal*, 1558-1564.
- ASEAN. (2016). ASEAN Socio-Cultural Community Blueprint 2025. Jakarta, Indonesia: The Association of Southeast Asian Nations.
- (2013). *ASEAN Integration Monitoring Report*. Washington DC: The World Bank.
- ASEAN Labour Ministers Meeting. (2010). *ASEAN Labour Ministers' Work Programme, 2010-2015*. Jakarta: ASEAN Labour Ministers Meeting.
- Asenahabi, M. M., & Nambiro, A. (2020). ICT4D: Towards ICT adoption in the business sector to bridge digital divide. *Journal of Emerging Technologies and Innovative Research*, 1995-2000.
- Ashiagbor, D. (2010). Embedding Trade Liberalization in Social Policy: Lessons from the European Union? *Comp. Lab. L. & Pol'y J.*, 373-404.
- Ashton, R. H. (2005). Intellectual Capital and Value Creation: A Review. *Journal of Accounting Literature*, 53-134.
- Asif, M. (2023). Strategic Innovation in the Digital Age: A Framework for Success. *Advance Social Science Archive Journal*, 41-46.
- Audretsch, B. (1998). Agglomeration and the location of innovative activity. *Oxford Review of economic policy*, 18-29.
- Barslund, M., Busse, M., & Schwarzwaler, J. (2015). Labour Mobility in Europe - An Untapped Resource. *CEPS Policy Bries*, 1-8.
- Bartlett, K. R., Johnson, K. R., & Schneider, I. E. (2016). Comparing strategic human resource development approaches for tourism and hospitality workforce planning. *Journal of Human Resources in Hospitality & Tourism*, 440-461.

- Basu Das, S., & Narayanan, B. (2022). *ASEAN education cooperation: An assessment of the education divide and measuring the potential impact of its elimination*. Tokyo: Asian Development Bank Institute (ADB).
- Batarseh, F. A., Gopinath, M., Nalluru, G., & Beckman, J. (2019). Application of Machine Learning in Forecasting International Trade Trends. *arXiv preprint arXiv*, 1910.03112.
- Bazavan, L., Roibu, H., Petcu, F., Cismaru, S., & George, B. (2021). 2021 30th Annual Conference of the European Association for Education in Electrical and Information Engineering (EAEIE)},. *2021 30th Annual Conference of the European Association for Education in Electrical and Information Engineering (EAEIE)*, (s. 1-4). Prague.
- Becker, G. S. (1993). Nobel Lecture: The Economic Way of Looking at Behavior. *The Journal of Political Economy*, 385-409.
- Behrman, J. R. (2019). Human capital and social mobility in low- and middle-income countries. *WIDER Working Paper*.
- Bentivogli, C., & Pagano, P. (1999). Trade, Job Destruction and Job Creation in European Manufacturing. *Open economies review*, 165-184.
- Berranger, P., & Meldrum, M. C. (2000). The Development of Intelligent Local Clusters to Increase Global Competitiveness and Local Cohesion: The Case of Small Businesses in the Creative Industries. *Urban Studies*, 1827-1835.
- Bertao, R. A., Jung, C. H., Chung, J., & Joo, J. (2023). Desing thinking: A customized blueprint to train R&D personnel in creative problem-solving. *Thinking Skills and creativity*, 101253.
- Bleakley, H. (2010). Health, human capital and development. *Annu. Rev. Econom.*, 288-310.
- Bloom, D., & Canning, D. (2003). Health as human capital and its impact on economic performance. *The Geneva Papers on Risk and Insurance. Issues and Practice*, 304-315.
- Borshch, V., Sheremet, O., Mykolaichuk, I., Hanna, B., Olena, P., & Danilko, M. (2023). Investment Strategy for the Development of Human Capital of the Enterprise. *WSEAS transactions on business and economics*, 1517-1526.
- Bounfour, A., & Edvinsson, L. (2005). *Intellectual Capital for Communities Nations, Regions, and Cities*. Amsterdam: Elsevier.
- Bouwman, S., Voorendt, J., Eisenbart, B., & McKilligan, S. (2019). Design thinking: an approach with various perceptions. *Proceedings of the Design Society: International Conference an Engineering Design* (s. 1443-1452). Delft: Cambridge University Press.
- Brandt, L., Van Biesebroeck, J., Wang, L., & Zhang, Y. (2017). WTO Accession and Performance of Chinese Manufacturing Firms. *American Economic Review*, 2784-2820.
- Brown, D. K., Deardorff, A. V., & Stern, R. M. (2011). Labor Standards and

- Human Rights: Implications for International Trade and Investment. *IPC Working Paper Series Number 119*. International Policy Center Gerald R. Ford School of Public Policy University of Michigan.
- Bruin, A. D. (1999). Towards extending the concept of human capital: a note on cultural capita. *Journal of Interdisciplinary Economics*, 59-70.
- Bucciarellia, E., Muratore, F., Odoardi, I., & Pagliari, C. (2011). Is it possible to define gender effects of the human capital on the processes of well-being? *Procedia Social and Behavioral Sciences* , 1067-1075.
- Buhalis, D., & O'connor, P. (2005). Information Communication Technology Revolutionizgn Tourism. *Tourism Recreation Research*, 7-16.
- Burton-Jones, A., & Spender, J. (2012). *The Oxford handbook of human capital*. Oxford: OUP.
- Campia, M., & Dueñas, M. (2018). Intellectual property rights, trade agreements, and international trade. *Research Policy*, 1-15.
- Chang, S. E., Luo, H. L., & Chen, Y. (2019). Blockchain-Enabled Trade Finance Innovation: A Potential Paradigm Shift on Using Letter of Credit. *Sustainability*, 1-16.
- Chen, C.-M., Cai, Z.-X., & Wen, D.-W. (2021). Designing and Evaluating an Automatic Forensic Model for Fast Response of Cross-Border E-Commerce Security Incidents. *Journal of Global Information Management*, 1-19.
- Chen, L., Chen, P., & Lin, Z. (2020). Artificial Intelligence in Education: A Review. *Ieee Access*, 75264-75278.
- Chiappero-Martinetti, E., & Sabadash, A. (2014). Integrating human capital and human capabilities in understanding the value of education. *In The capability approach: From theory to practice*, 206-230.
- Choong, K. K., & Leung, P. W. (2022). A Critical Review of the Precursors of the Knowledge Economy and Their Contemporary Research: Implications for the Computerized New Economy. *Journal of the Knowledge Economy*, 157-1610.
- Chulanova, Z. K. (2017). The Human Capital as a Factor of Competitiveness and Economic Development. *Eas Asian Journal of Business Management*, 23-31.
- Cocariu, A.-M. (2023). A Case Study of Accounting Firm Related to Human Capital development, Work-Life alance, and Motivation of Employees. *In Proceedings of the International Conference on Business Excellence*, 2099-2107.
- Cordemans, N. (2019). Inclusive growth : a new societal paradigm? = Croissance inclusive. *Economic review / National Bank of Belgium*, 29-50.
- Cristea, A., Hummels, D., Puzello, L., & Avetisyan, M. (2013). Trade and the green house gas emissions from international freight transport. *Journal of Environmental Economics and Management*, 153-173.
- Croteau, J. D., & Wolk, H. G. (2010). Defining advancement career paths and

- succession plans: Critical human capital retention strategies for high-performing advancement divisions. *International Journal of Educational Advancement*, 59-70.
- Curea, S.-C., & Ciora, C. (2013). The impact of human capital on economic growth. *Calitatea*, 395.
- Dakhli, M., & De Clercq, D. (2004). Human capital, social capital, and innovation: a multi-country study. *Entrepreneurship & regional development*, 107-128.
- Danquah, M., & Amankwah-Amoah, J. (2017). Assessing the relationships between human capital, innovation and technology adoption: Evidence from sub-Saharan Africa. *Technological Forecasting and Social Change*, 24-33.
- De la Fuente, A. (2011). Human capital and productivity. *Nordic Economic Policy Review*, 103-132.
- Dehghani, R., & Navimipour, N. J. (2019). The impact of information technology and communication systems on the agility of supply chain management systems. *Kybernetes*, 2217-2236.
- Docquier, F., & Hillel, R. (2012). Globalization, brain drain and development. *Journal of economic literature*, 681-730.
- Draine, A. (2015). Returns from investment in education in a dynamic model of international trade.
- Dudyrev, F., Maltseva, V., Romanova, O., & Petrov, E. (2021). Assessment of vocational skills and learning outcomes in VET: a review of international initiatives. *Journal of supranational policies of education*, 145-167.
- Edvinsson, L., & Malone, M. S. (1997). *Intellectual capital: Realizing your company's true value by finding its hidden roots*. New York: Harper Business.
- Eliason, A. (2015). The Trade Facilitation Agreement: A New Hope for the World Trade Organization. *World Trade Review*, 643-670.
- Elnaga, A., & Imran, A. (2013). The effect of training on employee performance. *European Journal of Business and Management*, 137-147.
- Ergüney, M. (2015). Uzaktan eğitimin geleceği: MOOC (massive open online course). *Eğitim ve Öğretim Araştırmaları Dergisi*, 15-22.
- European Council. (2024, 5 5). European Council Web Sitesi: <https://data.consilium.europa.eu/doc/document/ST-10917-2006-INIT/en/pdf> adresinden alındı
- European Union. (2024, 6 9). *Council Resolution on strategic framework for European cooperation in education and training towards the European Education Area and beyond (2021-2030)*. European Union Web Sitesi: [https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX:32021G0226\(01\)](https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX:32021G0226(01)) adresinden alındı
- Fajgelbaum, P., Goldberg, P., Kennedy, P., Khandelwal, A., & Taglioni, D.

- (2021). *The US-China TradeWar and Global Reallocations*. Cambridge, MA: National Bureau of Economic Research.
- Farla, K., Guadagno, F., & Verspagen, B. (2015). Industrial policy in the European Union. J. Felipe içinde, *Development and Modern Industrial Policy in Practice Issues and Country Experiences* (s. 346-396). Northampton, MA: Edward Elgar Publishing.
- Fonseca, T., De Faria, P., & Lima, F. (2019). Human capital and innovation: the importance of the optimal organizational task structure. *Research policy*, 616-627.
- Fosfuri, A., & Tribo, J. A. (2008). Exploring the antecedents of potential absorptive capacity and its impact on innovation performance. *Omega*, 173-187.
- Foster-McGregor, N., Pöschl, J., & Stehrer, R. (2012). Manufacturing Productivity: Effects of Service Sector Innovations and Institutions. *wiiw Working Paper*.
- Gervais, D. J. (2009). (Re)implementing the Agreement on Trade-Related Aspects of Intellectual Property Rights to Foster Innovation. *The Journal of World Intellectual Property*, 348-370.
- Jimeno, J., Folta, T. B., Cooper, A. C., & Woo, C. Y. (1997). Survival of the Fittest? Entrepreneurial Human Capital and the Persistence of Underperforming Firms. *Administrative Science Quarterly*, 750-783.
- Goldfarb, A., & Trefler, D. (2018). Artificial Intelligence and International Trade. *National Bureau*, 463-492.
- Graff Zivin, J., & Matthew, N. (2013). Environment, health, and human capital. *Journal of Economic Literature*, 689-730.
- Gravina, A. F., & Foster-McGregor, N. (2020). Automation, Globalisation and Relative Wages: An Empirical Analysis of Winners and Losers. MERIT Working Papers 2020-040, United Nations University - Maas.
- Green, D. A., & Riddell, W. C. (2016). Understanding Educational Impacts: The Role of Literacy and Numeracy Skills. *Transatlantic Meeting of Labor Economists*.
- Grotti, R., Aradhya, S., & Härkönen, J. (2023). *Hiring or firing? The dynamics of unemployment inequality among the children of immigrants*. Stockholm University.
- Guimaraes, P. (2017). The Usefulness of Adult Education: Liflong Learning in the European Union and the Portuguese Public Policy. *Andragoska Spoznanja*, 35-50.
- Gupta, S. (2018). Income Inequality and Fiscal Policy: Agenda for Reform in Developing Countries. *Growth and Reduce Income Inequality Series Working Paper*.
- Hart, J. A. (2010). Globalization and Digitalization. *Academia.edu*, 227-237.
- Härtel, C. E. (2004). Towards a Multicultural World: Identifying Work

- Systems, Practices and Employee Attitudes that Embrace Diversity. *Australian Journal of Management*, 189-200.
- Haskel, J., & Westlake, S. (2018). *Capitalism without capital: The rise of the intangible economy*. Princeton University Press.
- Hassan, R. (2016). The Role of Human Capital Management in Enhancing Engagement and Retention Among Top Talent in Organization: A Critical Literature Review. *Journal of Emerging Economies and Islamic Research*, 1-14.
- Hegde, S., & Pathak, S. K. (2021). A STUDY ON DATA-DRIVEN CHOICES FOR ORGANIZATIONAL PERFORMANCE. *International Journal for Advanced Research in Science & Technology*, 1306-1314.
- Henders, S., Persson, U., & Kastner, T. (2015). Trading forests: land-use change and carbon emissions embodied in production and exports of forest-risk commodities. *Environmental Research Letters*, 10(12): 125012.
- Hnatkovska, V., & Lahiri, A. (2013). Structural Transformation and the Rural-Urban Divide. *University of British Columbia, typescript*, 1-44.
- Hu, M. (2024). Enterprise strategy and competitive advantage. *International Journal of Global Economics and Management*, 168-175.
- Iqbal, S., & Müller, H. (2023). Innovations In E-Commerce: A Comparative Analysis Of Industry Giants. *Competitive Research Journal Archives*, 71-80.
- Joshi, M. (2018). Workforce Trends and Challenges: A Peek Into the Future. N. Sharma, V. K. Singh, & S. Pathak içinde, *Management Techniques for a Diverse and Cross Cultural Workforce* (s. 39-53). Hershey PA: IGI Global.
- Keevy, J. (2011). The recognition of qualifications across borders: the contribution of regional qualifications frameworks. South African Qualifications Authority.
- Kerr, S. P., Kerr, W., & Özden, Ç. (2016). Global Talent Flows. *Journal of Economic Perspectives*, 83-106.
- Kesti, M. (2013). Human capital production function. *GSTF journal on Business review (GBR)*, 1-11.
- Kizu, T., & Klok, B. T. (2023). The role of skills and employment policies in making trade more inclusive and resilient. M. Corley-Coulibaly, P. Sekerler Richiardi, & F. C. Ebert içinde, *Integrating trade and decent work* (s. 243-276). Geneva: International Labour Office.
- Klein, M. W., Schuh, S., & Triest, R. K. (2003). *Job Creation, Job Destruction, and International Competition*. Kalamazoo, Michigan: W.E. Upjohn Institute for Employment Research.
- Kor, Y. Y., & Sundaramurthy, C. (2009). Experience-based human capital and social capital of outside directors. *Journal of Management*, 981-1006.
- Kucharčíková, A. (2011). Human capital—definitions and approaches. *Human Resources Management & Ergonomics*, 60-70.
- Kular, S., Gatenby, M., Rees, C., Soane, E., & Truss, K. (2008). Employee

- Engagement: A Literature Review.
- Kuzminov, Y., Froumi, I., & Sorokin, P. (2019). KuzmGeneric and specific skills as components of human capital: New challenges for education theory and practice. *Форсаїм*, 19-41.
- Kwon, D.-B. (2009). Human capital and its measurement. *In The 3rd OECD world forum on "statistics, knowledge and policy" charting progress, building visions, improving life*, 27-30.
- Lähteenmäki, M. (2023). Tracking knowledge and skills in WordPress company: unlocking employee's potential with skills mapping.
- Lee, W., Mulabdic, A., & Ruta, M. (2023). Third-Country Effects of Regional Trade Agreements: A Firm-Level Analysis. *Journal of International Economics*, 140:103688.
- Lelethu, K., & Emmanue, A. (2016). *A conceptual analysis of the impact of infrastructure development on poverty reduction*. University of KwaZulu-Nata.
- Lenzen, M., Moran, D., Kanemoto, K., Foran, B., Lobefaro, L., & Geschke, A. (2012). International trade drives biodiversity threats in developing nations. *Nature*, 109-112.
- Light, I. (2004). Social capital for what. R. M. Silverman içinde, *Community-based Organizations: The Intersection of Social Capital and Local Context* (s. 19-33). Detroit: Wayne State University Press.
- Lim, A. H., Apaza, P., & Horj, A. (2017). Trade in Education Services and the SDGs. M. Helble, & B. Shepherd içinde, *WIN-WIN How International Trade Can Help Meet the Sustainable Development Goals* (s. 337-374). Tokyo: Asian Development Bank Institute.
- Lin, Y., Wang, Y., & Kung, L. (2015). Influences of cross-functional collaboration and knowledge creation on technology commercialization: Evidence from hightech industries. *Industrial Marketing management*, 128-138.
- Lönnqvist, A. (2002). Measurement of intangible assets - an analysis of key concepts. *Frontiers of e-business research*, 275-294.
- Lukianenko, O., Dvornyk, I., & Kolech, D. (2018). Intellectual Capital in the Structure of Global Economy. *International Economic Policy*, 88-107.
- Majid, M. A., Dewi, S., Aliasuddin, & Kassim, S. H. (2019). Does Financial Development Reduce Poverty? Empirical Evidence from Indonesia. *Journal of the knowledge economy*, 1019-1036.
- Malikah, A., & Nandiroh, U. (2024). Intellectual Capital and Value of the Firm: A Systematic Literature Review. *International Journal Of Humanities Education And Social Sciences*, 2169-2177.
- Manap, N. A., Shapiee, R. B., Tehrani, P. M., & Shariff, A. B. (2016). Protecting R&D inventions through intellectual property rights. *Journal of Intellectual Property Rights.*, 110-116.

- Manuti, A., & De Palma, P. (2014). *Why Human Capital Is Important for Organizations*. New York: Palgrave Macmillan.
- Manzoor, F., Wei, L., Nurunnabi, M., & Subhan, Q. A. (2019). Role of SME in Poverty Alleviation in SAARC Region via Panel Data Analysis. *Sustainability*.
- Marchetti, J. A., & Roy, M. (2013). The TISA Initiative: an Overview of Market Access Issues. *Staff Working Paper ERSD*.
- Maskus, K. E., & Ridley, W. (2016). Intellectual Property-Related Preferential Trade Agreements and the Composition of Trade. *Robert Schuman Centre for Advanced Studies Research Paper*, 2016/35.
- Matinrada, N., Roghaniana, E., & Rasib, Z. (2013). Supply chain network optimization: A review of classification, models, solution techniques and future research. *Uncertain Supply Chain Management*, 1-24.
- McDaniel, M. A., Schmidt, F. L., & Hunter, J. E. (1988). Job Experience correlates of job performance. *Journal of Applied Psychology*, 327-330.
- McGuinness, S., Pouliakas, K., & Redmond, P. (2018). SKILLS MISMATCH: CONCEPTS, MEASUREMENT AND POLICY APPROACHES. *Journal of Economic Surveys*, 985-1015.
- Menshikov, V., & Volkova, O. (2018). Economic Growth and Impact of Institutions on Quality Of Human Capital: A Case Study. *Journal of Security & Sustainability Issues*.
- Mention, A.-L. (2012). Intellectual capital, innovation and performance: A systematic review of the literature. *Mention, Anne-Laure. "Intellectual capital, innovation aBusiness and Economic Research*, 1-37.
- Meyer-Larsena, N., Lyridis, D., Müller, R., & Zacharioudakis, P. (2012). Improving intermodal container logistics and security by RFID. *International Journal of RF Technologies*, 15-38.
- Mijs, J. J., Huang, A. D., & Regan, W. (2023). Confronting Racism of Omission. *Du Bois Review: Social Science Research on Race*, 1-23.
- Milovanović, V. (2017). The impact of human capital on tourism development. *Second International Scientific Conference, Tourism in function of development of the Republic of Serbia: tourism product as a factor of competitiveness of the Serbian economy and experiences of other countries* (s. 54-72). Serbia: Vrnjačka Banja.
- Nafukho, F., Hairston, N., & Brooks, K. (2004). Human capital theory: Implications for human resource development. *Nafukho, Fredrick Muyia, Nancy Hairston, and Kit Brooks. "Human capital theory: Implications Human Resource Development International*, 545-551.
- Nagaraja, N., & Vinay, N. (2016). The Effect of Intangible Assets on the Firm Value. *International Journal of Engineering and Management Research*, 307-315.
- Nayyar, G., Hallward-Driemeier, M., & Davies, E. (2021). *At Your Service? The Promise of Services-Led Development*. Washington, DC: World Bank Group.

- Nichita, M. E. (2019). Intangible assets—insights from a literature review. *Accounting and Management Information Systems*, 22-261.
- Nodirovna, M. S., & Sharif o'g'li, A. S. (2024). E-Commerce Trends: Shaping The Future of Retail. *Open Herald: Periodical of Methodical Research*, 46-49.
- OECD. (2013). *Supporting Investment in Knowledge Capital, Growth and Innovation*. OECD Publishing.
- OECD. (2015). *INEQUALITY AND INCLUSIVE GROWTH: Policy Tools to Achieve Balanced Growth in G20 Economies*. Antalya: OECD.
- Ofreneo, R., & Abyoto, K. W. (2015). Managing Labour Adjustments in an Integrating ASEAN. *ERIA Discussion Paper Series*, 1-32.
- Oh, S., Park, M. J., Kim, T. Y., & Shin, J. (2022). Marketing strategies for fintech companies: text data analysis of social media posts. *Management Decision*, 243-268.
- Özemre, M., & Kabadurmus, O. (2020). A big data analytics based methodology for strategic decision making. *Journal of Enterprise Information Management*, Özemre, Murat, and Ozgur Kabadurmus. "A big data analytics based methodology for st1467-1490.
- Padhi, S. P. (2014). Human capital formation, good employment opportunities & the firm. *The Indian Journal of Industrial Relations*, 213-223.
- Powell, W. W., & Snellman, K. (2004). The Knowledge Economy. *Annual Review of Sociology*, 199-220.
- Puckett, J., Boutenko, V., Hoteit, L., Polunin, K., Perapechka, S., & Stepanenko, A. (2024, 6 9). *Fixing the Global Skills Mismatch*. BCG Web Sites: <https://www.bcg.com/publications/2020/fixing-global-skills-mismatch> adresinden alındı
- Railaite, R., & Ciutiene, R. (2020). The Impact of Public Health Expenditure on Health Component of Human Capital. *Engineering Economics*, 371-379.
- Rao, S. (2014). *Capacity building for social protection*. Birmingham: GSDRC Helpdesk Research Report 1168.
- Roca-Puig, V., Beltrán-Martín, I., & Cipres, M. (2012). Combined effect of human capital, temporary employment and organizational size on firm Performance. *Personnel Review*, 4-22.
- Roffe, P. (2006). Intellectual Property Provisions in Bilateral and Regional Trade Agreements: The Challenges of Implementation. *The Center for International Environmental Law (CIEL)*, 1-19.
- Ruthramathi, R., & V. Sivakumar, V. (2021). Challenges and Features of Tracking Technology on Logistics and Supply Chain Efficiency. *Empirical Economics Letters*, 67-77.
- Saunila, M. (2017). Innovation capability in achieving higher performance: perspectives of management and employees. *Technology Analysis & Strategic Management*, 903-916.

- Schröder, T. (2018). Development of TVET systems in the ASEAN region: Issues of quality and standards. K. J. Kennedy, & J. C.-K. Lee içinde, *Routledge International Handbook of Schools and Schooling in Asia* (s. 650-660). New York: Routledge.
- Schuller, T. (2001). The Complementary Roles of Human and Social Capital. *Canadian Journal of Policy Research*, 18-24.
- Schultz, T. (2003). Human capital, schooling and health. *Economics & Human Biology*, 207-221.
- Schumann, C. A., Xiao, F., Reuther, K., & Tittmann, C. (2019). Transnational education networks of excellence based on quality, accreditation, and recognition management: A holistic approach. *Major challenges facing higher education in the Arab world: Quality assurance and relevance* (s. 69-96). içinde Springer, Cham.
- Seliaman, M. E. (2013). Optimizing the Two_Stage Supply Chain Inventory Model with Full Information Sharing and Two Backorders Cost Using Hybrid Geometric-Algebraic Method. *Journal of Optimization*, 1-5.
- Setiawan, A. (2015). Compliance of IQF towards AQRF: Challenges and Opportunities of the Referencing to Regional Qualification Framework. *International Conference on Innovation in Engineering and Vocational Education* (s. 84-88). Atlantis Press.
- Shaffer, G. (2019). Retooling Trade Agreements for Social Inclusion. *University of Illinois Law Review*, 1-44.
- Shepherd, B., & Winkler, D. (2023). Leveraging Trade for More and Better Job Opportunities in Developing Countries. *Policy Research Working Paper*. World Bank Group.
- Sherif, K. (1995). Information superhighways “a potential for socio-economic and cultural development”. In *Proceedings of the 6th IRMA Conference*, (s. 115-124).
- Shiffrin, S. V. (2008). The incentives argument for intellectual property protection. A. Gosseries, A. Marciano, & A. Strowel içinde, *Intellectual Property and Theories of Justice* (s. 94-105). New York: Palgrave Mcmillan.
- Sousa, B., Ferreira, J. J., Jayantilal, S., & Dabic, M. (2024). Global talent management – talents, mobility and global experiences – a systematic literature review. *Journal of Global Mobility: The Home of Expatriate Management Research*.
- Stern, R. M., & Terrell, K. (2003). Labor Standards and the World Trade Organization. *Research Seminar in International Economics*, 1-13.
- Sternberg, R. J., & Kaufman, J. C. (1998). Human Abilities. *Annual review of psychology*, 479-502.
- Steurer, R., & Berger, G. (2010). The Lisbon Strategy and sustainable development strategies across Europe: How different governance arrangements shape the European coherence of policy documents.

- SSRN Electronic Journal*.
- Suharnomo, S. (2017). A systematic literature review of managing workplace diversity for sustaining organizational competitive advantage. *International Journal of Mechanical Engineering and Technology*, 398-406.
- Sun, X., Li, H., & Ghosal, V. (2020). Firm-Level Human Capital and Innovation: Evidence from China. *China Economic Review*, 1-36.
- Surendeleg, G. (2014). The Role of Gamification in Education – A Literature Review. *Contemporary Engineering Sciences*, 1609-1616.
- Suroso, E., & Azis, Y. (2015). Defining Mainstreams Of Innovation: A Literature Review. *First International Conference on Economics and Banking (ICEB-15)* (s. 387-398). Atlantis Press.
- Sweetland, S. (1996). Human capital theory: Foundations of a field of inquiry. *Review of educational research*, 341-359.
- Tahiduzzaman, M., Rahman, M., Dey, S. K., Rahman, M. S., & Akash, S. M. (2017). Big data and its impact on digitized supply chain management. *IJRDO-Journal of Business Management*, 196-208.
- Teixeira, A. A., & Fortuna, N. (2004). Human capital, innovation capability and economic growth in Portugal, 1960–2001. *Teixeira, Aurora AC, and Natércia Fortuna. "Human capital, innovation capabiPortuguese Economic Journal*, 205-225.
- Tether, B., Mina, A., Consoli, D., & Gagliardi, D. (2005). *A literature review on skills and innovation. How does successful innovation impact on the demand for skills and how do skills drive innovation*. Manchester: ESRC Centre for Research on Innovation and Competition University of Manchester.
- Thomas, J. R. (2005). Intellectual Property and the Free Trade Agreements: Innovation Policy Issues. *Congressional Research Service*.
- Tisdell, C. (2001). Sustainable development, gender inequality and human resource capital. *Tisdell, Clem. "Sustainable development, gender inequaInternational Journal of Agricultural Resources, Governance and Ecology*, 178-192.
- Todericiu, R., Stanit, A., & . (2017). Intellectual Capital, The main driver for Successful Business. *Revista Economica*, 148-164.
- Tola, A. (2017). Workforce Development, a Mechanism for Stimulating Economic Growth in Albania. *Mediterranean Journal of Social Sciences*, 403-410.
- True, J. (2009). Trading_Off Gender Equality for Global Europe? The European Union and Free Trade Agreements. *European Foreign Affairs Review*, 723-742.
- Tullao, Jr, T. S., & Cabuay, C. J. (2013). Education and Human Capital Development to Strengthen R&D Capacity in the ASEAN. *ERIA Discussion Paper Series*, 1-69.
- Unger, J. M., Rauch, A., Frese, M., & Rosenbusch, N. (2011). Human Capital

- and Entrepreneurial Success: A Meta-Analytical Review. *Journal of business venturing*, 341-358.
- Ustaev, R., Parakhina, V., Patrick, E., & Novikova, E. (2019). Human capital in digital economy: modern trends and innovative development opportunities. *European Proceedings of Social and Behavioural Sciences*, 793-802.
- Vandamme, F. (2000). Labour Mobility with the European Union: Findings, Stakes and prospects. *International Labour Review*, 437-455.
- Viaene, J.-M., & Zilcha, I. (2009). Human capital and inequality dynamics: the role of education technology. *Economica*, 760-778.
- Vijayakumar, I., Lanvin, B., & Mohan, H. (2009). Global Mobility of Talents: What Will Make People Move, Stay, or Leave in 2015 and Beyond? S. Dutta, & I. Mia içinde, *The Global Information Technology Report 2008-2009* (s. 81-91). Geneva: World Economic Forum.
- Vooren, M., Haelermans, C., Groot, W., & Van den Brink, H. M. (2019). The effectiveness of active labor market policies: a meta-analysis. *Journal of Economic Surveys*, 125-149.
- Watada, J., Roy, A., Kadikar, R., Pham, H., & Xu, B. (2019). Emerging trends, techniques and open issues of containerization: A review. *IEEE Access*, 152443-152472.
- Windisch, H. C. (2015). Adults with low literacy and numeracy skills. *OECD Education Working Papers*. Paris: OECD Publishing.
- World Bank. (2024, 06 01). *World Bank*. World Bank Web sitesi: <https://www.worldbank.org/en/topic/socialprotection/overview> adresinden alındı
- World Trade Organization. (2018). *World Trade Report 2018: The future of world trade – How digital technologies are transforming global commerce*. World Trade Organization.
- World Trade Organization. (2019). *World Trade Report 2019: The Future of Services Trade*.
- World Trade Organization. (2022). *World Trade Report 2022: Climate change and international trade*.
- World Trade Organization. (2023). *World Trade Report 2023: Re-globalization for a secure, inclusive and sustainable future*.
- World Trade Organization. (2023). *WTO Technical Assistance Annual Report 2023*. Committee on Trade and Development.
- World Trade Organization. (2024, 5 12). World Trade Organization Web sitesi: https://www.wto.org/english/thewto_e/whatis_e/inbrief_e/inbr_e.htm adresinden alındı
- World Trade Organization. (2024, 05 05). WTO Web sitesi: https://www.wto.org/english/thewto_e/whatis_e/wto_dg_stat_e.htm adresinden alındı

- Wosiek, M. (2020). Rural–urban divide in human capital in Poland after 1988. *Oeconomia Copernicana*, 183-201.
- Wrigley, C. D., Wagenaar, R. W., & Clarke, R. A. (1994). Electronic data interchange in international trade: frameworks for the strategic analysis of ocean port communities. *Journal of Strategic Information Systems*, 211-234.
- Yang, Y., & Konrad, A. M. (2011). Diversity an organizational innovation: The role of employee involvement. *Journal of Organizational Behavior*, 1062-1083.
- Yuan, F. (2017). Research on Enterprise Management in the Era of Knowledge Economy. *Advances in Economics, Business and Management Research*, 1542-1547.

VASATLIK ÇERÇEVESİNDEN ÖRGÜTSEL PERFORMANSI VE İNSAN SERMAYESİNİ YENİDEN DÜŞÜNMEK

Burcu Şefika DOĞRUL¹ - Ceren EVCİMEN²

¹Mersin Üniversitesi - ORCID: 0000-0002-8285-6683

²Mersin Üniversitesi - ORCID : 0000-0002-7915-2984

Özet

Son yıllarda gerek kamu kurumlarının gerek özel işletmelerin yönetiminde yaşanan başarısızlıkları açıklamakta kullanılan kavramlardan biri de vasatlık olarak kaşımıza çıkmaktadır. Vasatlık üzerine yapılan sınırlı sayıda çalışma, vasatlığın önemli örgütsel sonuçlar yarattığını, “performansın yavaş katili” olarak nitelendirildiğini, psikolojik, sosyal ve davranışsal boyutlara sahip çok yönlü bir kavram olduğunu vurgulamakla birlikte alanyazında henüz yeterince araştırılmamış bir konu olduğu göze çarpmaktadır. Sözlük anlamı itibariyle orta, ortalama, sıradan gibi karşılıkları olan vasat kelimesi, bireyleri ve örgütleri de nitelendirmekte kullanılabilir. Nitekim yönetici ve liderlerin sahip oldukları yönetsel yetenekler bakımından ortalama bir özellik gösterdiklerini işaret eden kavram yönetsel vasatlıktır. Buna göre, yöneticiler sürekli olarak ortalama veya ortalamanın altında performans gösteriyorlarsa, örgütlerini yönetirken çalışanlarını etkili biçimde motive edemiyor ve zamanla performanslarının körelmesine neden oluyorlarsa, örgütlerini mükemmelliğe ulaştırmaya yönelik uygulama ve düşüncelere karşı sadece yeteri kadar bağlılık gösteriyorlarsa yönetsel vasatlıktan söz edilmektedir. Yönetsel vasatlığın, örgütlerin sahip olduğu değerler ve varlıklar içinde yer alan insan kaynağının ve bu kaynağın ortaya koyduğu örgütsel performans sonuçlarının üzerinde yarattığı etki dikkat çekici gözükmektedir. Yapılan çalışmalar örgütün toplam performansını düşürmenin yanı sıra çalışanların örgüte bağlılığını, rol belirsizliği yaşamalarını ve yaptıkları işten tatmin olma düzeylerini de düşürdüğünü ileri sürmektedir.

Bu bakımdan işletmelerin rekabetçi koşullarda ettikleri mücadelenin ayırt edici unsuru olarak kabul gören insan kaynakları yönetimi faaliyetlerinin ve bu sürecin en önemli figürü olan yöneticilerin vasatlık bağlamında değerlendirilmesi önem taşımaktadır. Çalışmanın amacı, yöneticileri ve örgütleri vasatlığa götüren koşulları, vasatlığın olası sonuçlarını ve ortadan kaldırılmasına yönelik önerileri tartışabileceğimiz bir zemin oluşturmaktır. Bu çerçevede ilgili alanyazın taranarak, ampirik çalışmalara temel oluşturacak bir derleme çalışması yapılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Vasatlık, Yönetsel vasatlık, İnsan sermayesi

RETHINKING ORGANIZATIONAL PERFORMANCE AND HUMAN CAPITAL FROM THE FRAMEWORK OF MEDIOCRITY

Abstract

In recent years, one of the concepts used to explain the failures in the management of both public and private organizations is mediocrity. Although a limited number of studies on mediocrity emphasize that mediocrity creates important organizational consequences, is described as “the slow killer of performance”, and is a multifaceted concept with psychological, social and behavioral dimensions, it is a subject that has not yet been sufficiently researched in the literature. The word mediocre, which has dictionary meanings such as average, average, ordinary, can also be used to describe individuals and organizations. As a matter of fact, managerial mediocrity is a concept that indicates that managers and leaders show an average characteristic in terms of their managerial abilities. Accordingly, managerial mediocrity is mentioned if managers consistently show average or below average performance, fail to motivate their employees effectively while managing their organizations and cause their performance to atrophy over time, and show only sufficient commitment to practices and ideas aimed at bringing their organizations to excellence. The impact of managerial mediocrity on human resources, which are among the values and assets of organizations, and on the organizational performance results of this resource seems to be remarkable. Studies suggest that in addition to decreasing the total performance of the organization, it also decreases the employees’ commitment to the organization, their experience of role ambiguity and their level of satisfaction with their work.

In this respect, it is important to evaluate human resources management activities, which are accepted as the distinguishing element of the struggle of businesses in competitive conditions, and the most important figure of this process, managers, in the context of mediocrity. The aim of this study is to create a ground where we can discuss the conditions that lead managers and organizations to mediocrity, the possible consequences of mediocrity and suggestions for its elimination. In this framework, a review of the relevant literature will be conducted to provide a basis for empirical studies.

Keywords: Mediocrity, Managerial mediocrity, Human capital

GİRİŞ

Örgüt literatüründe performans ve insan sermayesi değişkenleri, üzerinde sıkça durulan hemen her dönem popülerliğini ve önemini koruyan temel konular arasındadır. Bununla birlikte neredeyse gözle görülür düzeyde bir vasatlık sorunu karşımızda durmaktadır. Yetenek açısından orta noktada olma biçiminde tanımlanan yönetsel vasatlığın, yazında gereken ilgiyi görmese de örgütsel performans üzerinde önemli bir etkiye sahip olduğuna dikkat çekilmektedir (Sengupta, 2022: 713). Bu bağlamda insan sermayesini en etkin biçimde işe koşturmak ve performansını artırmak amacıyla yapılmış hatırı sayılır sayıda bilimsel çalışmanın amacına ulaşabilmesi için, bu süreçleri işlevsizleştirdiği düşünülen vasatlığı tanımlamak, oluşturduğu mevcut ve potansiyel sorunları aşmak için çözüm yolları üzerinde durmak, sürecin nasıl daha etkin yönetilebileceğini tartışmak ve bunu performans çerçevesinden ele almak gerektiği düşünülmektedir.

İnsan sermayesinin bir örgütün en değerli kaynağı olduğuna ilişkin görüşün neredeyse genel geçer hale geldiği günümüz koşullarında örgütlerin insan kaynağına yatırımının, işgücü açısından ise insanın yaşam boyu öğrenme ve gelişmeyi önlemesi gerekliliğinin sıkça vurgulandığı görülmektedir. Ancak bu kadar itici güç bir araya geldiği halde Secrist'in (akt. Garver, 1934) deyimıyla "vasatlığın zaferi" durumuna doğru mu hareket etmekteyiz? sorusu güncelliğini korumaktadır.

Vasatlık kelimesi ilk kez 1933 yılında Secrist tarafından kavramsallaştırılmıştır. Vasatlığı çalışanların düşük performansı olarak ele alan Secrist, araştırmasında performansı yüksek ve düşük firmaların zamanla ortalamaya doğru hareket ettiklerini yani vasata yaklaştıklarını hatta yüksek performanslı firmaların üstünlüğünü kaybetme ve ortalamaya benzeme eğiliminin yüksek olduğunu bulmuş ve bunu "vasatlığın zaferi" olarak adlandırmıştır (Garver, 1934:126). Araştırmada her firmanın bunlarla karşılaşacağına dair bir kesinlik olmadığına altı çizilirken, çaba ve pratikle birleştirilen üstünlüğün sürdürülebilir olduğuna ancak iş dünyasında gözlenen durumun bunun tersine işaret ettiğine dikkat çekilmektedir. Rekabet unsurlarının çeşitlendiği ve koşullarının zorlaştığı günümüz iş ortamında örgütsel varoluşun vasatlığın analiz edilmesine ve bununla baş etme yollarının geliştirilmesine bağlı olduğu ifade edilmektedir (Farid ve Shoukat, 2022: 60).

Farid ve Shoukat (2022: 60)'a göre vasatlığa yönelik ilgisizlik ve ihmalin nedeni kavramsallaştırma aşamasında netlik oluşmamasıdır. Yazarlar psikolojik, davranışsal, sosyal boyutları olan ve "performansın yavaş katili" biçiminde adlandırılan kavramın öncülleri, sonuçları ve çözümlerinin

tartışılması gerekliliğine dikkat çekmektedir.

Bu çalışmada vasatlık, kavramsal bir düzeyde ve yöneticinin/ liderin vasatlığı bağlamında ele alınarak ileri düzey ampirik çalışmalara zemin hazırlanması amaçlanmaktadır. Bu çerçevede öncelikle vasatlık kavramı ve yönetsel vasatlık üzerinde durularak, yönetsel vasatlığa yol açabilecek etkenler ile yönetsel vasatlığın olası etkileri ilgili literatür çerçevesinde değerlendirilmektedir.

VASATLIK

Vasatlık oldukça tanıdık bir kavram olmakla birlikte yazında üzerinde çok durulmadığı ve yeterince tartışılmamış olduğu düşünülmektedir. Yabancı sözlüklerde vasat (mediocre), sıradan veya orta kalitede; ne iyi ne de kötü, oldukça kötü veya aşağı” gibi kelimelerle ifade edilirken; dilimize Arapça’dan geçtiği haliyle vasat, Türk Dil Kurumu tarafından “orta” olarak tanımlanmaktadır (TDK, 2024). Oysa Arapça kökeni itibariyle “orta” anlamının yanı sıra denge, adalet, insaf gibi anlamlar taşımakta hatta Kuran’ı Kerimde «vasat ümmet» olmanın önerildiği görülmektedir (Öz, 2018: 16). Zira toplumsal hayatın ancak ifrat ve tefritten yani aşırılıklardan kaçınarak dengede tutulması esas alınmıştır. Öte yandan Furnham (2008)’e göre, vasat olmak, belirgin bir şekilde farklılık veya hayal gücünden yoksun olmak; ortalama olmaktır: ne iyi ne de kötü, ancak genellikle ciddi anlamda aşağılayıcı bir sıfat olarak kullanılmaktadır. Bu bağlamda kavramın hem olumlu hem olumsuz çağrışımlarının bulunduğu ve bunun toplumsal, kültürel, teolojik ve felsefik bir arka planının olduğu düşünülebilir. Ancak etkileri ve sonuçları üzerine düşünüldüğünde tartışmalar negatif yönlü bir hareket göstermektedir. Nitekim Vasilescu (2013), vasatlığın antik çağdan moderniteye insanlığın durumuyla paralel biçimde ilerlediğini saptadığı ve kolektif vasatlık doğrultusunda vasat bireyin temel varoluş biçimlerini tanımladığı çalışmasında, vasatlığa olumsuz bir anlam yüklemiştir. Yazara göre vasat bireyler kendi eylemlerinin sorumluluğunu inkar edebilirler; bu anlamda vasatlık insanlığın yüzüne vurulan; toplumun herhangi bir üyesini incitip acıdan bağirtmayan ancak uzun vadede vasatın eylemlerinin topluma zarar verir hale geldiği bir tokat gibidir.

Farid ve Shoukat (2022: 65)’a göre vasatlık mükemmel olmayan ancak kötü de olmayan bir performans düzeyine sahip olandır. Bu bağlamda vasatın iyiye gitmediği, yüksek seviyeyi hedeflemediği, orta bir bağlılık aralığında yer aldığı belirtilir. Dolayısıyla yazarlar düşük bir performans sergileyen ancak daha fazla çaba göstermeye istekli olmayan, bu mütevazı bağlılık türünün vasat olarak tanımlanabileceğine işaret etmektedir. Mütevazı bağlılığı; bilgi eksikliği, farkındalık eksikliği ve mütevazı zihinsel

çabalarla ilişkilendirerek bu bireylerin kendilerini iyi olarak tanımladığını, yaptıkları işten tatmin olduklarını ve kendilerine dönük mütevazı bir bağlılık sergilediklerini belirtirler.

Bu bağlamda vasat bireyin kuralları gereğinden fazla önemsemediği, rutini katı biçimde takip ettiği, gerçekte yapılması gerekeni göremediği, önemsiz durumları ciddiye aldığı, kendini geliştirmek ve değişim yolunda bir çaba göstermeyip sorumluluktan mümkün olduğunca kaçtığı bunun için de halihazırdaki kuralları kullandığı ifade edilmektedir (Ashworth, 2001).

Sengupta (2022: 714)'ya göre vasatlık, ortalama ya da heyecan verici olmama niteliği biçiminde tanımlanmakta ve ne önden gitme ne de tamamen geride kalmayı ifade etmektedir. Bir bireyin her konuda iyi olamayacağına değinen yazar, her bireyin bazı alanlarda vasat olduğunun altını çizmektedir. Yanı sıra kurumsal temelde yaptığı kavramsallaştırmada “doğrudan sorumluluk alanlarında sürekli olarak ortalama grupta” olanları vasat olarak nitelendirmekte ve insan kaynağının çoğunluğu bu kategoriye giren örgütleri de vasat örgütler olarak adlandırmaktadır.

YÖNETSEL VASATLIK

Ruark (2017)'a göre örgütlerde durgunluğun, performans boşluklarının var olmasının ve bunlara karşı çıkılmamasının sebebi büyük ölçüde yöneticilerdir. Yazar bazı yöneticilerin alttan alta vasat performans beklentisi içerisinde olduklarını dolayısıyla örgütsel sonuçların da vasatlığı yansıtır biçimde gerçekleştiğini ileri sürmektedir. Ruark, patronlar, ebeveynler, öğretmenler vb. gibi otorite sahibi kişilerin beklentilerinin, bakımlarına ve kontrollerine emanet edilenlerin benlik algılarını ve davranışlarını şekillendirme gücüne sahip olduğunu ileri sürmektedir. Dolayısıyla örgütte vasatlığın bir kültür olarak var olması yöneticilerin eseri olarak görülebilir.

Abramson ve Gardner (2002)'a göre, vasat olmak genel anlamda sorunlu kabul edilse de, bireysel düzeyde vasatlık her zaman olumsuz olmayabilir. Bazı pozisyonlarda, daha fazlası veya daha azını yapmaktan ziyade sadece işlerini yapan çalışanların olması yöneticilerin tek ihtiyaç duyduğu şeydir. Ancak yöneticiler ve kritik teknik veya profesyonel pozisyonlardaki çalışanlar arasındaki vasatlık, özellikle değişken ve zorlayıcı ortamlarda, yanıt verme ve etkinlik eksikliğine neden olduğu için sorunlu görülmelidir.

Benzer şekilde Sengupta (2022), vasat örgütlerde liderlerin, paydaşlardan (hissedarlar, patron veya çalışanlar vs.) görebilecekleri tepkilerden çekinerek statükoyu korumayı ve inisiyatif kullanmamayı tercih ettiklerini, vasatlığa eğilimli geleneksel, etkisiz ve sönük liderliğin ise vasat kültürü

beslediğini ifade etmektedir.

Bu yaklaşımlar beraberinde yöneticilerin vasatlığını, vasat özellikler göstermesini ya da “yönetmel vasatlık” kavramını ortaya çıkarmaktadır. Berman ve West (2003a: 11), öncü çalışmalarında yönetmel vasatlığı “mükemmelliğe mütevazı bir bağlılık” ya da “orta kalitede olmak” biçiminde tanımlamaktadır. Çalışmalarını kamu yönetimi temelinde yürüten yazarlar, yöneticilerin kamu yönetiminin çağdaş değer ve uygulamaları olan kamu yararına hizmet etme, hesap verebilir olma ve performans bakımından mükemmelliğe ulaşmaya çalışma konusunda mütevazı bir bağlılığa sahip olmanın ve bunu çağdaş uygulamaları kullanma konusunda sadece mütevazı bir bağlılıkla yapmanın yönetmel vasatlığı temsil ettiğini belirtmektedirler. Bağlılık, bir bireyin eylemlerindeki adanmışlık ve tutkuyu ifade ettiğinden, mütevazı bir bağlılığa sahip olmak, yeterince çaba göstermeyen, sadece sınırlı sorumluluk konusunda istekli yöneticileri içerir.

Yönetmel vasatlık kavramını, vasat yönetici/ yönetimin çeşitli tezahürleri üzerinden anlamaya çalışmak daha uygun olabilir. Bu çerçevede literatürdeki mevcut çalışmalara göre (McVey ve Moore, 1993; Berman ve West, 2003a; Berman ve West, 2003b; Franken ve Plimmer, 2019; Sengupta, 2022;) vasat yönetimin özellikleri şu şekilde sıralanabilir;

- Örgütün ana amacını anlayamamak
- Kuralların arkasına saklanmak
- Fazlasıyla kural odaklı olup, fırsatları kaçırmak
- İnisiyatif eksikliği, riskten kaçınma
- -Mış gibi yapmak
- Başarısızlık için gerekçeler bulmak
- Kısa vadeli yönelimlere sahip olmak
- Düzensiz becerilere (eşit olmayan) sahip olmak
- Üst yönetimi memnun etmek için çok çabalamak
- Herhangi bir yararlı bilgi veya net yanıt vermeden çok konuşmak
- Mikro yönetim (bir durumun her parçasını, hatta küçük ayrıntıları bile kontrol etmek) uygulamak
- Aşağıdan ziyade yukarıyı yönetmek
- Reaktif liderlik
- Çalışanlara düşük sosyal destek ve kariyer desteği sağlamak.

Yukarıda sayılan özelliklerden anlaşılacağı üzere, yönetmel vasatlık, liderlik becerileri, stratejik düşünme, yenilikçilik, çalışanlara etkili bir ilham verememe gibi niteliklerle ve örgütsel değişime ve hatta mükemmelliğe ulaşmada sürekli olarak ortalama veya ortalamanın altında performans

göstermekle ilişkilendirilmektedir.

Yönetmel Vasatlığın Nedenleri

Genel olarak insanların, bu çalışma özelinde ise yönetici konumundakilerin vasat olmasının altından yatan nedenlerin anlaşılması örgütler açısından çok önemlidir. Aynı zamanda ilgili alanyazının sunduğu sınırlı bilgi bu nedenleri ortaya koyabilmeyi güçleştirmektedir.

Farid ve Shoukat (2022) kavramın alanyazındaki farklı tanımlamalarından yola çıkarak vasatlığı etkileyen iç ve dış faktörler üzerinde durmuşlardır.

Vasatlığa neden olan yahut vasatlığı teşvik eden dış faktörler arasında, fırsat eksikliği, kaynak eksikliği, toplumsal ve örgütsel kültürün özelliği olarak güç mesafesi ve kötü liderlik uygulamalarına maruz kalmak, çevresel faktörler ve kültürün etkili olabileceğini (Farid ve Shoukat, 2022); öte yandan vasatlığı teşvik eden bir eğitim sisteminin varlığı (Zaleznik, 1990), yüksek performans gösterenlerin marjinalleştirilmesi (Hermanowicz, 2013), toplumun genel ahlakındaki düşüş, iş gücünün yaşlanması gibi (McVey ve Moore, 1993) faktörler sayılabilir.

Vasatlığa yol açan bir takım içsel/ kişisel faktörlerin varlığından da söz edilebilir. Örneğin yöneticinin işe bağlılığında, motivasyonunda eksiklik olması; yöneticilik bilgi, beceri ve yetkinliklerinin eksik olması, gönülsüz olması (Farid ve Shoukat, 2022), hem kişisel hem de mesleki taleplerin ve ilişkilerin karmaşıklaşmasından kaynaklanabilen yüksek stres ve tükenmişlik duygusuna sahip olması (McVey ve Moore, 1993) sayılabilir.

Farid ve Shoukat'a göre (2022: 60, 72, 80) vasatlığın psikolojik, sosyal ve davranışsal yönleri bulunmaktadır. Bu bağlamda vasat bireyin psikolojik açıdan hayatta kalma içgüdüünün yüksek olduğu ancak iyi performans, liderlik vizyonu ve tutkudan yoksun olduğu belirtilmektedir. Vasatlığa yol açan bu psikolojik zihniyet nedeniyle davranışsal olarak minimum beceri sahibi, yeteri kadar bağlılığı olan ve gerektiği kadar iş yapan ortalama bir kişi olduğu belirtilmektedir. Bu bireyin sosyal açıdan örgütte iyi performans göstermeyen ancak yeteri kadar iş yapan kişi olarak itibar kazandığı ifade edilmektedir. Psikolojik yönlerin vasat bireyin yargılanamaz düşünce süreçleri olduğu ancak davranışlarının, gerçek sonuçları gözlenebilir hale getirdiğinden ve bu tür davranışların bireyin dahil olduğu gruptaki itibarını belirlediğinden söz edilmektedir. Yazarlar bu üç yönün birlikte ve sürekli olarak varlık göstermesi ile vasatlığın hâkim olduğuna dikkat çekmektedir.

Yönetmel Vasatlığın Etkileri

Vasatlığın göz ardı edilmesi performans açısından olumsuz etki oluşturmakta ve örgütler için ciddi sorunlara yol açmaktadır (Farid ve Shoukat, 2022:64). Franken ve Plimmer (2019), örgütlerde yıkıcı veya toksik liderlik gibi nadiren görülen zararlı liderlik türlerinden ziyade daha yaygın görülen ama göz ardı edilen vasat yönetimin hem çalışanların gelişimini hem de kuruluşların faaliyetlerinin etkili bir biçimde yerine getirilmesini sınırladığını ileri sürmektedir.

Bu çerçevede yönetmel vasatlığın, çalışanlar üzerinde kayıtsızlık hissine neden olabileceği, iş sahiplenme ve özsaygıda eksikliğe, artan iş yüküne, rol belirsizliklerine, düşük iş tatminine, risk alma korkusunun ve algılanan adaletsizliğin artmasına, isteğe bağlı rol dışı davranışların azalmasına yol açabileceği; örgütsel bağlamda ise düşük örgütsel performans sonuçlarına, müşteri/ vatandaşın güveninin azalması ve ürün /hizmet kalitesinin düşmesi gibi olumsuz sonuçlara yol açabileceği değerlendirilmektedir (Berman ve West, 2003a; Franken ve Plimmer, 2019; Torres, 2022).

SONUÇ

Vasat kelimesi gündelik hayatımızda orta, ortalama, sıradan gibi karşılıklarıyla ve olayları, nesnelere, olguları ve bireyleri nitelendirmekte kullandığımız bir kavramdır. Ancak bu kavramın örgütsel yazındaki izdüşümleri; vasat çalışanlar, vasat bir örgüt ve vasat bir yönetimin ne anlama geldiği üzerinde çok fazla çalışma bulunmamaktadır. Oysa küreselleşen ve gittikçe derinleşen yoğun rekabet ortamında örgütlere, özel olarak işletmelere salık verilen üstün ve sürdürülebilir performans gösterebilmek ve rekabet yarışında öne geçmeyi sağlayacak yollar bulmaktır. Vasatlığın ortalama veya ortalamanın altı olarak düşünülmesi yönetimde mükemmelliğin hedeflendiği bir örgütsel düzende başarılı olmayı zorlaştıracaktır. Zira yönetmel vasatlık, yöneticilerin de bilgi, beceri ve yetkinlikleri bakımından orta/ ortanın altı düzeyde olmalarına karşılık gelmektedir. Yöneticilerin/ liderlerin örgütü amaçlarına ulaştıracak örgütü oluşturan, çalışanlara yüksek performans için ilham veren, örgütsel kültürün, değerlerin ve standartların oluşmasına ve uygulanmasına yön veren etkili aktörler oldukları düşünüldüğünde, yönetmel vasatlığın yıkıcı sonuçlar yaratabileceği öngörülebilir.

Yöneticilerin gösterdikleri vasat yönetim özellikleri arasında, örgütün ana amacını anlayamamak ve büyük resme odaklanamamak, kuralların arkasına saklanmak, kural ve prosedürlere fazlaca odaklanarak fırsatları kaçırmak, inisiyatif eksikliği, riskten kaçınarak mevcut durumu sürdürmeye çalışmak, başarısızlıklar için gerekçeler bulmak, kısa vadeli ve daha çok

konumunu-statüsünü koruyabilecek yönelimlere sahip olmak, üst yönetimi memnun etmeye odaklanarak asıl örgütsel görevlerini ve çalışanları ihmal etmek, mikro yönetim uygulamaları göstermek, reaktif bir liderlik sergilemek ve çalışanlarının kariyerlerini, örgütsel bağlılık ve iş doyumlarını elde etmelerinde gerekli desteği sağlamamak, sorumluluktan kaçmak, örnek çalışanları uzaklaştırmak, daha iyi performans gösterenleri marjinalleştirmek ve ilginç bir şekilde işlerini sürdürmek ve görevinde kalabilmek için yeterince iyi performans göstermek gibi önemli başlıklar yer almaktadır.

Peki, yöneticiler neden vasat yönetim özellikleri göstermektedir? Yöneticileri vasat bir yönetim sergilemeye yönelten nedenlerin anlaşılması, vasatlığın üstesinden gelmeye yönelik çözümler üretmeye imkan tanır. Yapılan çalışmalar bu nedenleri içsel ve dışsal bir takım faktörlerle açıklamaktadır. Örneğin, yöneticilerin kendi üst yöneticilerinden gördükleri beklenti ve baskılar, kötü liderlik uygulamaları, öte yandan toplumsal ve kültürel etmenler, çevresel faktörler, yönetilen insan kaynağının nitelikleri, yüksek performans göstermelerine imkan tanıyacak fırsatların bulunmayışı, vasatlığı teşvik eden bir eğitim sistemiyle yetişmiş olmaları gibi faktörler yöneticilerin de ya vasat olmalarına ya da zamanla vasat kalmalarına neden olabilecektir. Diğer yandan yönetsel vasatlığı açıklayabilecek bir takım içsel/ kişisel faktörler de bulunmaktadır. Yöneticinin işine ve örgütüne bağlılığının, tutkusunun düşük olması, motivasyonunu kaybetmiş olması, yüksek performans gösterebilecek bilgi, beceri ve yetkinliklere sahip olmaması, stres ve tükenmişlik baskısı altında olması da vasat bir yönetim göstermesini tetikleyebilir.

Yönetimde «mükemmellik» uzun yıllardır örgütsel alana etki etmiş önemli bir kavramdır. Mükemmel yönetici olma, mükemmel örgütler, liderlik uygulamaları ve mükemmelliğe ulaştıracak performans konuları alanyazında tartışılmaktadır. Bu sayede pek çok kurum ve kuruluşta, örgütlerini yüksek performans düzeylerine ulaştırabilecek süreçler belirlenmiştir. Ancak çoğu kuruluşun performanslarını iyileştirmeyi başarsalar bile mükemmellik standartlarına ulaşmakta sürekli olarak başarısız oldukları gözlemlenmektedir. Mükemmel olmayan, vasat performansın neden devam ettiği, değişim stratejilerinin neden başarısızlıkla sonuçlandığı, performansı iyileştirmenin önündeki engellerin anlaşılması gerekmektedir.

Ayrıca bazı araştırmalar, yöneticilerin bazen vasatlıkla nasıl başa çıkacaklarını bilmediklerini, bazı durumlarda ise vasatlığı henüz önemli bir engel olarak görmediklerini ortaya koymaktadır.

Yapılan literatür araştırmasından anlaşıldığı üzere; vasatlık, yaygın ve olumsuz örgütsel sonuçlar üreten bir kavramdır. Yöneticilerin/liderlerin vasatlık göstermesi büyük-trajik sonuçlara yol açmadığı için çoğu zaman göz ardı edilebilmektedir. Ancak yayılmacı bir gelişim gösteren vasatlık, mükemmellik sürecini engelleyebilmekte, çalışanların ve örgütlerin performans sonuçlarını olumsuz etkileyebilmektedir. Alanyazında yönetsel vasatlığı ele alan ve özellikle ampirik sonuçlar üreten çok az çalışma bulunmaktadır. Bu çalışmalar ise daha çok kamu yönetimi alanında ve kamu idarecilerinin yönetsel vasatlıklarını ele almaktadır. Özellikle özel sektör işletmeleri üzerinden kavramın yeniden tartışılmasına ihtiyaç duyulmaktadır.

KAYNAKLAR

- Abramson, M., & Gardner, N. (Eds.). (2002). Human capital. New York: Rowman & Littlefield.
- Ashworth, K. (2001). Caught between the dog and the fireplug, or how to survive public service. Georgetown University Press.
- Berman, E. M. ve West, J. P. (2003a). What is managerial mediocrity? Definition, prevalence, and negative impact (Part 1). *Public Performance & Management Review*, 27(2), 9-29. <https://doi.org/10.1080/15309576.2003.11051796>
- Berman, E. M. ve West, J. P. (2003b). Solutions to the problem of managerial mediocrity: moving up to excellence (Part 2), *Public Performance & Management Review*, 27:2, 30-52
- Farid, M. T. ve Shaukat, I. (2022). Rethinking performance: The challenge of identifying and dealing with mediocrity. *Journal of Excellence in Management Sciences*, 1(2), 60-83.
- Franken, E., & Plimmer, G. (2019). Mediocre and harmful public sector leadership. *International Journal of Public Leadership*, 15(4), 274-286. <https://doi.org/10.1108/IJPL-09-2019-0058>
- Furnham, A. (2008). Overcoming mediocrity. In: *Head & Heart Management*. Palgrave Macmillan, London. https://doi.org/10.1057/9780230598317_48
- Garver, F. B. (1934). The triumph of mediocrity in business. by Horace Secrist. *The Economic Journal*, 44 (173), 125-127. <https://doi.org/10.2307/2224738>
- Hermanowicz, Joseph C. (2013). The Culture of Mediocrity. *Minerva* 51 (3):363-387.
- McVey, C., & Moore, L. E. (1993). Managing mediocrity. *Nursing Management*, 24(6), 68I.
- Öz, A. (2018). Kur'anın önerdiği vasat ümmet. *Çıra Yayınları*: İstanbul.
- Ruark, B. E. (2017). Breaking mediocrity and complacency in bureaucratic service cultures: how to close the performance gap by transforming

- expectations'. *Performance Improvement*, 56(2), pp. 22-30.
- Sengupta, S. (2022). The malady of mediocrity. *Journal of Organizational Change Management*, 35 (4/5), 713-717. <https://doi.org/10.1108/JOCM-05-2022-0143>
- Torres, M. (2022). *How Leadership Affects the Workplace and Employees in Local Government* (Doctoral dissertation, California State University, Northridge).
- Türk Dil Kurumu Sözlükleri (2024). 19 Haziran 2024 tarihinde <https://sozluk.gov.tr/> adresinden alınmıştır.
- Vasilescu, G. (2013) 'Return of the Same with a Difference: A Brief History of Mediocrity from Antiquity to Modernity'. *Word and Text: A Journal Of Literary Studies And Linguistics*, 3(1), pp. 53-64.
- Zaleznik, A. (1990). The leadership gap. *Academy of Management Perspectives*, 4(1), 7-22.

SÖZEL MANTIK/MANTIKSAL MUHAKEME SORULARININ 2018 TÜRKÇE DERSİ ÖĞRETİM PROGRAMINDAKİ YERİ VE ULUSLARARASI SINAVLAR BAĞLAMINDA KATKILARI

Mesut GÜN¹ - Muazzez TEPE²

¹Mersin Üniversitesi - ORCID: 0000-0001-9663-1066

²Millî Eğitim Bakanlığı - ORCID: 0009-0009-5573-4291

Özet

Eğitim programları; eğitim-öğretimin hedeflerini ve bu hedeflere ulaşmak için gerçekleştirilen uygulamaları belirler, programın uygulayıcısı öğretmenlere eğitim-öğretim sürecinde rehberlik eder. Programlar; amaç, süreç ve ölçme-değerlendirme bakımından uyum içinde olduğunda akademik başarı için gerekli adımlardan ilki atılmış olur. 2018 yılından itibaren uygulanan Türkçe Dersi Öğretim Programı 5, 6, 7 ve 8. sınıf kazanım tabloları incelendiğinde; sözel mantık sorularının çözümü için gerekli olan öncüllerden hareketle yorum yapma, çıkarım yapma, sorgulama, sıralama, sınıflama, ilişki kurma gibi üst düzey becerilere yeterince yer verilmediği görülmektedir. Söz konusu beceriler, sözel mantık/mantıksal muhakeme soruları olarak da ifade edilen PISA tarzı soruların çözümü için destekleyici becerilerdir. Kazanım tablosunda bu becerileri içeren kazanımlar yetersiz olduğu için ders kitapları da bu becerileri geliştirmeye yönelik olarak hazırlanmamıştır. Buna rağmen sözel mantık soruları; 2018 yılından bu yana, Millî Eğitim Bakanlığı'nın liselere giriş için düzenlediği LGS'de soru tipi olarak yer almaktadır. 2018 Türkçe Dersi Öğretim Programı'nda ölçme-değerlendirme uygulamalarına yön veren ilkelerin ilki olarak *öğretim programının tüm bileşenleri ile azami uyum sağlaması* gerektiği ifade edilmiştir. Sözel mantık sorularının LGS'de soru tipi olarak yer alması, ölçme-değerlendirmenin ilk ilkesine aykırı görünmektedir. Bu çalışmanın temel vurgusu olan aykırılığın giderilmesi için iki yol önerilmektedir: İlki, programda yapılacak değişiklikler ile mantıksal akıl yürütme için gerekli olan sorgulama, sıralama, sınıflama, ilişki kurma gibi zihinsel becerilerin tüm sınıflar düzeyinde kazanım tablosuna eklenmesi ve ders kitaplarının buna uygun olarak yeniden şekillendirilmesidir. İkinci yol ise liselere girişte söz konusu olan ölçme-değerlendirme süreçlerinden sözel mantık/mantıksal muhakeme soru tipinin çıkarılmasıdır. Bu iki yoldan birinin uygulanması ile programın; amaç, süreç ve sonuç bakımından uyum içinde olacağı düşünülmektedir. Doküman analizi yöntemiyle gerçekleştirilen bu çalışmanın amacı; Türkçe Dersi Öğretim Programı kazanımları ile LGS'de yoklanan becerilerin uyumu için çözüm önerileri sunmaktır. Çalışmada, mantıksal akıl yürütmenin genel özellikleri hakkında bilgi verilmiş; yapılandırmacılık yaklaşımının

Türk eğitim sistemine dahil olduğu 2005 yılından itibaren ortaöğretime geçiş sınavlarının geçirdiği değişimlere değinilmiş; PISA bağlamında sözel mantığı destekleyen becerilerin önemi vurgulanmıştır. Bu çalışmanın önemi, LGS'de 2018 yılından beri var olan sözel mantık soru tipinin Türkçe Dersi Öğretim Programı kazanımlarıyla uyumsuzluğunun tespit edilmesi ve bu konuda çözüm önerilerinin sunulmasından kaynaklanmaktadır. Bu bağlamda çalışma, alan yazınında yeterince yer bulmamış olan beceri temelli sözel mantık sorularının ölçme-değerlendirme süreçlerindeki yeri ile ilgili bir giriş çalışması niteliğindedir.

Anahtar Kelimeler: sözel mantık, Türkçe Dersi Öğretim Programı, LGS, PISA

**THE PLACE OF VERBAL LOGIC/LOGICAL REASONING
QUESTIONS IN THE 2018 TURKISH CURRICULUM
AND THEIR CONTRIBUTIONS IN THE CONTEXT OF
INTERNATIONAL EXAMINATIONS****Abstract**

Education programmes determine the objectives of education and the practices carried out to achieve these objectives, and guide teachers, the implementer of the programme, in the education and training process. When the programmes are in harmony in terms of purpose, process and measurement-evaluation, the first of the necessary steps for academic success is taken. When the 5th, 6th, 7th and 8th grade attainment tables of the Turkish Lesson Teaching Programme implemented since 2018 are examined, it is seen that high-level skills such as interpreting, inferring, questioning, sorting, classifying, and establishing relationships based on the premises required for the solution of verbal logic questions are not sufficiently included. These skills are supportive skills for the solution of PISA-style questions, which are also expressed as verbal logic/logical reasoning questions. Since there are insufficient outcomes in the attainment table that include these skills, the textbooks were not prepared to develop these skills. Nevertheless, verbal logic questions have been included as a question type in the LGS organised by the Ministry of National Education for high school entrance since 2018. In the 2018 Turkish Curriculum, as the first of the principles guiding assessment and evaluation practices, it is stated that the curriculum should provide maximum harmony with all components of the curriculum. The inclusion of verbal logic questions as a question type in LGS seems to be contrary to the first principle of assessment and evaluation. Two ways are suggested to overcome this contradiction, which is the main emphasis of this study: The first one is to add the cognitive skills required for logical reasoning such as questioning, sorting, classifying, and establishing relationships to the attainment table at all grades and to reshape the textbooks accordingly. The second way is to remove the verbal logic/logical reasoning question type from the assessment-evaluation processes for high school entrance. It is thought that with the implementation of one of these two ways, the programme will be in harmony in terms of aim, process and result. The aim of this study, which was conducted by document analysis method, is to offer solutions for the alignment of the Turkish Language Teaching Programme outcomes and the skills measured in LGS. In this study, information about the general characteristics of logical reasoning was given; the changes in the transition exams to secondary education since 2005, when the constructivist approach

was included in the Turkish education system, were mentioned; and the importance of skills supporting verbal logic in the context of PISA was emphasised. The importance of this study stems from the determination of the incompatibility of the verbal logic question type, which has existed in LGS since 2018, with the outcomes of the Turkish Language Teaching Programme and the presentation of solution suggestions in this regard. In this context, this study is an introductory study on the place of skill-based verbal logic questions, which have not found enough place in the literature, in measurement and evaluation processes.

Keywords: verbal logic, Turkish Curriculum, LGS, PISA

GİRİŞ

Dünyayı değiştiren ve değişen dünyadan etkilenen birey, hangi yetkinliklerle donanmalıdır? Bugün bu soru, ülkelerin eğitim politikalarının belirlenmesinde her zamankinden daha önemli gibi görünüyor. 21. yüzyılın hız ve değişim odaklı dünyasında, ulusların eğitim politikaları, hem yerel değerleri hem de uluslararası etkileşimlerin belirlediği ortak değer ve yetkinlikleri dikkate alarak şekillenmektedir. Bilim ve teknolojinin son yıllarda hızla ilerlemesinin bir sonucu olarak sürekli değişen bu yetkinlikler, ulusların eğitim programlarının sürekli olarak güncellenmesini gerekli kılmaktadır. Her ulus, uluslararası arenada etkili bir konuma ulaşabilmek için diğer ülkelerle rekabet etmektedir. Bu rekabette, belirlenen eğitim politikalarının niteliği ve kapsamı da önemli bir rol oynamaktadır. Uluslararası akademik standartlara ulaşma çabası, küreselleşmenin etkisiyle eğitim sistemleri için ortak bir hedef haline gelmiştir, denilebilir.

Bu gerekçeler ile Türkiye’de de akademik başarının artırılması için eğitim programının gerekli becerileri ortaya çıkarabilecek bir yapıda olması beklenmektedir. Her ne kadar Türk eğitim programları çok sık değiştiği yönünde eleştirilse de atılan adımların küreselleşen dünya ile uyumlu insan profilini ortaya çıkarmaya dönük olması, olumlu bir gelişme olarak yorumlanabilir. Hızla değişen dünyada, değişime karşı direnmenin zamanın ruhuna aykırı olduğu ortadadır.

Öğretim programlarının ilk olarak yazılmaya başlandığı 17. yüzyıldan günümüze, eğitim alanında birçok yaklaşımın kullanıldığı görülmektedir. Bunlar içerisinde en yaygın ve uzun süre kullanılan yaklaşım, davranışçı yaklaşımdır (Onan, 2016: 110). Davranışçı yaklaşımın, uyarıcı ile davranış arasında bağ kurma işi olarak açıkladığı öğrenme, bireyin davranışlarındaki gözlemlenebilir değişimleri temel alır. Bu yaklaşıma uygun öğretim çalışmalarında; öğrencilerin davranışlarının şartlandırma

yoluyla değiştirilmesine, pekiştirilmesine, alışkanlık hâline getirilmesine büyük önem verilmektedir (Güneş, 2007: 29). Davranışçı yaklaşımda; gözlemlenebilir davranışa dönüşmeyen, bireyin yaşadığı gözlemlenemez değişimleri dışarıda bırakan bir anlayış söz konusudur. Bu kuram zamanla çeşitli değişikliklere uğrayarak bilişsel ve sosyal süreçleri de dikkate almaya başlamış, kuramın üst düzey bilişsel süreçleri açıklamada yetersiz kalmasının bir sonucu olarak, bilişsel yaklaşım gündeme gelmiştir. Bu dönemde araştırmacılar; anlamlı öğrenme, üretimci öğrenme, bellek destekleyicileri ve problem çözme gibi üst düzey zihinsel beceri gerektiren karmaşık öğrenme biçimlerini incelemişlerdir. Bu araştırmalar, öğrenme kavramına yeni boyutlar katarak karmaşık bilgileri anlamayı daha kolay hale getirmiştir (Açıkgöz, 2003: 7). Davranışçı kuramın gözlemlenebilirliğine karşı bilişsel kuramın belleğe ve üst düzey becerilere odaklanıyor olması, insan varoluşunun uyarıcı-tepki bağından çok daha karmaşık olduğunu ifade etmesi bakımından önemlidir.

Bilişsel kurama göre öğrenme, insanın beyinde ve sinir sisteminde oluşan bir iç süreçtir. Bu modelin temelini oluşturan düşünce, öğrenme süreçlerinin bir bilgisayarın çalışmasına benzetilmesidir. Kuram, dış uyaranların sağladığı girdilerle öğrenci davranışında oluşan çıktıları arasında meydana gelen değişiklikler üzerinde durmaktadır (Yaşar, 2001: 64). Zihinsel süreçler, burada belirtilen girdi ve çıktıları arasında kalan karmaşık öğrenme yaşantıları olarak ifade edilebilir.

Bir diğer yaklaşım ise 1980'lerden itibaren ilk olarak İngiltere'de uygulanan, zamanla Türkiye dahil pek çok ülkede kabul görmüş olan yapılandırmacı yaklaşımdır. Bireyin önceki yaşantılarını temele alan yapılandırmacılıkta, bilgi; konu alanlarından ziyade bireyin kendi yaratımlarının neticesinde oluşur (Kaptan ve Korkmaz, 2001: 41). Bireyin bilgiyi önceki yaşantılarının üzerine inşa etmesi, yaşama yakın bir eğitim anlayışını ortaya çıkarmıştır.

Yapılandırmacılık, öğrenciyi ve öğrencinin zihnini merkeze alır; öğretimden çok öğrenme üzerinde durur (Güneş, 2010: 5). Öğrencinin öğrenmede etkin olduğu yapılandırmacılık yaklaşımında, öğrencinin gerçekte yaşamla ilgili problem çözmesi önemli bir öğrenme uygulaması olarak görülür. Yapılandırmacı eğitimle birlikte öğretmen ve öğrencilerin sorumluluklarında da çeşitli değişimlerin yaşandığı, bu değişimle birlikte öğrenme ve öğretme süreçlerinde önemli değişikliklere kapı aralandığı söylenebilir (Gün, 2011: 13).

Harari (2018), yaşadığımız çağda, eğitim ile bireye kazandırılacak en son şeyin bilgi olduğunu; bilgiyi anlamlandırma, kullanma, önemli ve önemsiz

olanı ayırt etme ve bilgiyi dünya ile ilişkilendirmenin önem kazandığını; yaşam becerilerinin temele alınması gerektiğini, böylece değişimin getirdiği zorluklarla mücadele edebilen bireyler yetiştirmenin mümkün olacağını ifade etmektedir. Bu da ancak eğitim politikalarının çağa uygun biçimde düzenlemesiyle mümkün görünmektedir.

Geçmişteki birtakım eğitim uygulamaları, bireylerin gelecekte ihtiyaç duyacağı becerileri bireylere kazandırmada yetersiz kalabilmektedir. Bu sebeple Türkiye’de 2005-2006 eğitim-öğretim yılından itibaren yapılandırmacı yaklaşımı esas alan bir öğretim programı uygulamaya konulmuştur. Bu program; 2009, 2015, 2017 ve 2018 yıllarında yapılandırmacılık yaklaşımına uygun biçimde güncellenmiştir.

2018 program güncellemesi ile birlikte merkezi sınavlarda soru tipi değişikliğine gidilmiş; beceri temelli sorular gündeme gelmiş; Türkçe dersi için LGS’de sözel mantık/mantıksal muhakeme, görsel okuma ve bağlam temelli soruların sorulmaya başlandığı görülmüştür. Aynı şekilde matematik dersi sınavı için de sayısal mantık soruları merkezî sınavlara eklenmiştir.

Aristoteles tarafından temel yapısı oluşturulan, ardından diğer mantıkçıların katkısıyla geleneksel yapısına ulaşan, geçerli sonuçlar veren akıl yürütmeleri ele alan mantık (Çiçekdağı, 2016: 63); Yunanca “logike” sözcüğünün Arapça karşılığıdır. Mantık; konuşmak/düşünmek anlamındaki “nutk” sözcüğünden türetilmiştir. Nutk sözcüğü; Grek dilindeki akıl, akıl yürütme, düşünme ve konuşma anlamları taşıyan “logos” sözcüğünü karşılamaktadır (Öner, 1986: 9). Yunan felsefesinden bugüne taşınan mantık sözcüğünün kaynaklarda farklı tanımlarına rastlanmaktadır. Baba’ya (2010: 99-100) göre şu tanımları sıralamak mümkündür:

- Mantık, doğru ve düzgün düşünme yahut tutarlı düşünme şekillerini ifade eder.
- Mantık, düşünme yasalarına ilişkin bir bilimdir.
- Mantık, dille anlatılan düşüncelerin biçimsel kurallarının bilgisidir.
- Mantık, bireyi bilinenden bilinmeyene ulaştırma işlevine sahip bir bilimdir.
- Mantık; kuralları uygulanırsa, bireyin hata yapmasını önleyen, geçerli düşünceleri geçersiz olanlarından ayırma konusunda bireye rehberlik eden bir ilimdir (Öner, 1986: 4; Taylan, 1996: 10; Çüçen, 2004: 16-17; Emiroğlu, 2009: 12-13; Çapak, 2015: 14-15).

Tüm bu tanımlardan ve Türkçe dersi için söz konusu olan sözel mantık sorularının genel özelliklerinden yola çıkılarak “sözel mantık/mantıksal

muhakeme” şöyle tanımlanabilir: Sözel mantık; eldeki verilerden hareketle belli kurallara uymak kaydıyla doğru sonuçlar elde etmeyi, bilinenlerden hareketle bilinmeyene ulaşmayı, veriler arasında çeşitli bağlantıları fark ederek çıkarımda bulunmayı içeren zihinsel etkinlikler toplamıdır.

Bu aşamada mantık ile birlikte anılan muhakeme sözcüğünün de ne olduğuna bakmakta fayda vardır. Altıparmak ve Öziş'e (2005) göre muhakeme; sonuçları, yargıları, gerçekleri veya önermeleri değerlendirip bir sonuca ulaşarak bunları karara bağlamak ve bu karardan emin olmak demektir. Muhakeme sözcüğünün tanımının mantığın tanımı ile benzerlik gösterdiği, bu sebeple de sıklıkla birlikte kullanıldığı görülmektedir. Erdem'e (2011) göre, muhakeme edebilen birey; planlı, programlı ve mantıklı bir şekilde sorunu “Neden?” ve “Nasıl?” soruları etrafında anlamlandırarak üst düzey düşünebilir. Literatürde hem üstbilis hem de muhakeme becerilerini inceleyen araştırmalarda ortaya konan sonuçlar bu iki kavramın birbiriyle ilişkisini vurgulamaktadır (Kaplan ve Özdemir, 2022: 25). Dolayısıyla bu becerilerin geliştirilmesi, öğrencilerin karmaşık sorunları daha etkili şekilde çözmelerine olanak tanıyabilir.

Bilişsel becerilerden olan ve öğrencilerin başarılı olmalarında önemli bir yeri olan mantıksal düşünme, eğitim alanında yapılan çalışmalar için önemlidir (Barr, 1994; aktaran Koray ve Azar, 2008). Çünkü mantıksal düşünme yoluyla sadece eğitim ortamlarında değil günlük yaşamda karşılaşılan sorunlar da etkili biçimde çözülebilir. Bu anlamda sözel mantık/mantıksal muhakeme, yaşam becerileri için kritik bir görünüm sergilemektedir.

Geçmişten bugüne mantığın düşünme becerileri içerisinde önemli bir yeri olduğu bilinmektedir. Bugünün karmaşık dünyasına uyum sağlamayı hedefleyen toplumların da mantıksal akıl yürütmeyi mümkün kılan becerileri eğitim sistemlerine dahil etmesi önemli görünmektedir. Dolayısıyla eğitim politikalarının sözel mantık/mantıksal muhakemeyi destekleyecek bileşenleri göz önünde bulundurmasının uygun olacağı söylenebilir.

Araştırmanın Amacı ve Önemi

Türk eğitim sistemi, öğrencilerin bilişsel becerilerini değerlendirmek ve geliştirmek amacıyla düzenlenen sınavlarla sürekli evrim geçirmektedir. Özellikle LGS gibi ulusal ve PISA gibi uluslararası sınavlar; öğrencilerin dil becerilerini, tablo ve grafik okuma becerilerini, sözel mantık/mantıksal muhakeme yeteneklerini değerlendirme açısından önemlidir.

Bu betimsel çalışma; yapılandırmacı yaklaşımdan itibaren Türkiye'deki

ortaöğretime geçiş sınavlarındaki değişiklikleri incelemekte, 5, 6, 7 ve 8. sınıf öğrencilerinin Türkçe ders kitabı dışında kalan yardımcı materyallerde karşılaştıkları sözel mantık/mantıksal muhakeme sorularının içeriği hakkında bilgi vermekte, Türkçe Dersi Öğretim Programı'nda ve ortaöğretime geçiş sınavlarında 2018 yılında yapılan değişiklikleri PISA ile ilişkilendirerek özetlemektedir. Tüm bu değerlendirmelerden hareketle çalışma, 2018'de yapılan değişiklikler sonucu ortaya çıkan program-uygulama ikiliğini ortaya koymayı amaçlamaktadır.

Ortaöğretimde Türkçe eğitimi alanında oldukça yeni bir konu olan sözel mantık/mantıksal muhakeme soruları hakkında literatüre katkı sağlayacağı düşünülen bu çalışmada aşağıdaki sorulara cevap aranmıştır:

1. Yapılandırmacı yaklaşımdan itibaren Türkiye'deki ortaöğretime geçiş sınavlarında hangi değişiklikler olmuştur?
2. PISA bağlamında sözel mantık/mantıksal muhakeme sorularının ortaöğretim sınav sistemine dahil edilmesi süreci nasıl işlemiştir?
3. Sözel mantık/mantıksal muhakeme konusunun Türkçe Dersi Öğretim Programı'nda yeri nedir?

YÖNTEM

Araştırmanın modeli, verilerin toplanması, verilerin analizi, araştırmanın geçerlik ve güvenilirliği başlıklarına bu bölümde yer verilmiştir.

Araştırma Modeli

Bu araştırma 2018 yılından itibaren LGS'de yer alan sözel mantık ve mantıksal muhakeme sorularının uluslararası sınavlar bağlamında katkılarının incelendiği betimsel bir çalışmadır. Bu amaç doğrultusunda çalışma, sosyal bilimlerde yaygın olarak kullanılan nitel araştırma yaklaşımıyla yürütülmüştür.

Nitel araştırma, toplumsal olguları bağlı buldukları ve içinde oldukları ortamda doğal görüntüleriyle gözleme, mülakat veya belgeleri inceleme yoluyla bilgi sahibi olma ve bu bilgileri çözümleyerek kuram meydana getirme olarak ifade edilebilir (Özdemir, 2010). Araştırmacılar tarafından araştırılan konu, olgu ve olayların geçtiği yerlerin yahut üzerinde araştırma yapılan kişilerin ve ortamların detaylı olarak betimlemesi, nitel araştırma yaklaşımı ile mümkün olmaktadır (Ekiz, 2004).

Bu çalışma, benzer nitel araştırmaların incelenmesi sonucunda doküman analizi çerçevesinde biçimlendirilmiştir. Doküman analizinde, mevcut dokümanların incelenmesi yoluyla veri elde edilmektedir. Doküman analizi

çalışmaları; belli bir amaçla kaynakları bulup okuma, notlar çıkarma ve değerlendirmeyi içerir (Karasar, 2006). Bu kapsamda LGS’de karşılaşılan sözel mantık/mantıksal muhakeme soruları betimleyici bir bakış açısıyla sunulmaya çalışılmıştır.

Verilerin Toplanması ve Analizi

Çalışmanın verileri toplanırken doküman incelemesi yöntemi kullanılmıştır. Doküman analizi, araştırılan olay veya olgular ile ilgili bilgileri ortaya koyan yazılı materyallerin incelenmesini içerir. Nitel araştırmalar için doküman analizi, yalnız başına bir veri toplama yöntemi olabilir yahut farklı veri toplama yöntemleriyle bir arada kullanımı da mümkündür (Yıldırım ve Şimşek, 2016: 189).

Verilere ulaşmak için YÖK Tez veri tabanından “sözel mantık”, “mantıksal muhakeme” kelime grupları aratılmış; fakat hiçbir sonuca ulaşılamamıştır. Daha sonra “PISA okuma becerileri”, “okuma okuryazarlığı” kelime grupları ile tekrar arama yapıp birer yüksek lisans tezine ulaşılmıştır. Ardından Google Akademik üzerinden Türkçe olarak “sözel mantık”, “mantıksal muhakeme”, “mantıksal düşünme”, “mantıksal akıl yürütme”; İngilizce olarak ise “logical reasoning”, “logical reasoning skills”, “verbal reasoning” kelime grupları ile aramalar yapılmış, ulaşılan çalışmalar değerlendirilmiştir.

Araştırmanın Geçerlik ve Güvenirliliği

Geçerlik, nitel araştırmalarda ölçme aracının ölçmeyi hedeflediği olguyu hatasız ölçmesiyle yakından ilişkilidir. Bu şekilde elde edilen veriler, gerçeğin ortaya koyulmasında ve araştırma sonuçlarının geçerliğinde katkı sunar. Çalışma konusunun yahut bir olgunun eksiksiz incelenebilmesi ve bir çerçeve çizilebilmesi için eldeki verileri onaylayacak birtakım fazladan yöntemlerin (katılımcı teyidi, meslektaş teyidi, uzman incelemesi vb.) kullanılması gerekebilir (Yıldırım ve Şimşek, 2016: 51). Bu amaçla ilk olarak araştırmacılar tarafından çalışma materyalleri üzerinde bir ön inceleme gerçekleştirilmiştir. Yapılan incelemelerin ardından Türkçe eğitimi alanında uzman 3 öğretim üyesiyle fikir alışverişi yapılmıştır. Bunun ardından çalışmanın nasıl yürütüleceği ve ortaya çıkan verilerin nasıl analiz edileceği konusunda fikir birliği sağlanmış ve analiz sürecine geçilmiştir. Nitel verilerin analizinde kullanılan Miles & Huberman’ın (1994) güvenilirlik formülü (güvenirlik= görüş birliği/ (görüş birliği+ görüş ayrılığı) kullanılmış; çalışma verilerinin azaltılması, sunulması ve biçimlendirilmesi aşamaları sonrasında kodlayıcılar arasındaki uyum oranı %84 olarak tespit edilmiştir. İçsel tutarlılığı veren kodlama denetimine göre kodlayıcılar arası görüş birliğinin en az %80 olması beklendiğinden bu çalışmada elde edilen sonucun iç tutarlılığının yeterli olduğu söylenebilir.

BULGULAR

Yapılandırmacılıktan İtibaren Türkiye’de Ortaöğretime Geçiş Sınavları Türkiye’de ana dili öğretimi, Türkçe Dersi Öğretim Programı çerçevesinde gerçekleştirilir. Türkçe Dersi Öğretim Programı’yla birlikte Türkçe öğretiminin hedefleri belirlenir ve sunulur. Bu hedefler kritik konu ve kazanımlar altında her sınıf seviyesi için ayrı ayrı “dinleme/izleme, konuşma, okuma, yazma” alt başlıkları ile belirlenir ve uygulanır. Kritik olan ve kritik olmayan kazanımların belirlenmesi ve yıl içinde öğrencilere kazandırılması kadar eğitim-öğretim sürecinin hedeflerine ulaşmış olup ulaşmadığının tespit edilmesi, varsa eksikliklerin tespit edilip bunlar üzerinde iyileştirmeler yapılması da en az eğitim-öğretim süreci kadar önem taşımaktadır. Hedeflere ulaşıp ulaşılmadığına, ölçme değerlendirme sonuçlarına bakılarak karar verilir. Yıl içinde her ders için, her sınıf düzeyinde yapılan öğretmen yapımı yazılı sınavlara ek olarak hem öğretim programlarının hedeflerine ulaşıp ulaşılmadığını belirlemek hem de sınavla öğrenci alan ortaöğretim kurumlarına öğrenci seçimi yapabilmek amacıyla 8. sınıf öğrencileri için ülke genelinde merkezi sınavlar uygulanmaktadır.

2005 yılından günümüze kadar uygulanan ortaöğretime geçiş sınavları şunlardır: 2004-2008 yılları arasında gerçekleştirilen Ortaöğretim Kurumları Öğrenci Seçme ve Yerleştirme Sınavı (OKS), 2008-2013 yılları arasında gerçekleştirilen Seviye Belirleme Sınavı (SBS), 2013 yılından 2017 yılına kadar uygulanan Temel Eğitimden Ortaöğretime Geçiş Sistemi (TEOG), 2017-2018 eğitim-öğretim yılından itibaren ise halen uygulanmakta olan Liselere Geçiş Sistemi (LGS).

Millî Eğitim Bakanlığının 2023 yılı eğitim vizyonu içerisinde, ölçme ve değerlendirmeye ilişkin sınavların amaç ve içeriğinin tekrar düzenlenmesi de vardır. Bu amaç doğrultusunda; akıl yürütme, eleştirel düşünme, yorum getirme, tahmin etme gibi zihinle ilgili becerilerin ölçülmesine öncelik verecek bir yaklaşıma geçileceği vurgulanmaktadır (MEB, 2018). LGS’de de 2023 vizyonunda ifade edilen amaçlara uygun olarak değişiklikler yapıldığı görülmektedir. Yapılan değişikliklerle, uluslararası sınavların içeriğine benzer şekilde okuma ve anlamının ağırlık kazandığı bir sınav düzeni ön plana çıkmaktadır (Gürbüz Us ve Ercan Güven, 2022: 427).

LGS, kendinden önceki sınavlarla konular bakımından benzerlik gösterse de soru tipleri bakımından farklılığa gidilen bir sınavdır. Soru tipleri; sorgulayan, düşünen, üst düzey yeteneklerle sahip öğrencileri ortaya çıkarmaya dönük bir içeriğe sahiptir. Bu anlamda LGS Türkçe sorularının PISA (Uluslararası Öğrenci Değerlendirme Programı) gibi uluslararası sınavların soru biçimlerine benzer bir yapıya doğru evrildiği söylenebilir.

Artık geçmişten gelen bilgi ve tecrübeleri aktarmak yerine öğrenciyi çağın gerektirdiği gibi kendi geleceğine hazırlamak önem kazanmıştır (Schleicher, 2019). Çağın gerekleri her geçen gün büyük bir hızla değişmektedir, dolayısıyla günü yakalamak bile eğitim sistemleri için zorlayıcı ve emek isteyen bir uğraş haline gelmiştir. İstanbullu'nun (2021) ifade ettiği gibi; yetiştirilen bireylerin, çeşitli alanlarda karşılaştığı bilgileri anlayabilen, bunlar hakkında eleştirel düşünebilen, bunları değerlendirebilen ve kendi yaşamında kullanabilen üretken bireyler olması amaçlanmaktadır. Tüm bu amaçların hem ulusal hem de uluslararası sınavların odak noktası haline geldiği söylenebilir.

PISA Bağlamında Sözel Mantık/Mantıksal Muhakeme

Son yıllarda okuma becerilerinin önemi, teknolojinin hızlı değişimiyle birlikte artmış; içeriği ise 20-30 yıl öncenin okuma becerileri ile ciddi farklılıklar göstermeye başlamıştır. Kullanım alanları basılı materyallerden bilgisayar ekranlarına ve akıllı telefonlara doğru kaydıkça metinlerin yapısı ve formatı da değişmiş; okuma, pratik bir ihtiyaç halini almıştır (Yıldız, 2021: 210). Farklı kaynaklardan elde edilen bilgilerin analizi, çözümlenmesi, birleştirilmesi ve yorumlanması gibi işlemler okumanın günlük süreçleri durumuna gelmiştir (OECD, 2019). Bilgi çağı olarak nitelenen günümüzde insan; yoğun bir bilgi bombardımanına maruz kalmaktadır. Bu nedenle bilgiyi olduğu gibi almaktan ziyade ayıklamak, değerlendirmek ve işlevsel hale getirmek; günümüz insanı için bir zorunluluğa dönüşmüştür. (Kanatlı ve Çekici, 2018: 310) Bilgi yığınları arasında kalan insanoğlu için okuma becerilerini kullanmak, geçmişe göre daha zorlayıcı bir uğraş haline gelmiştir.

OECD'nin geliştirdiği PISA, uluslararası boyutta gerçekleştirilen bir izleme araştırmasıdır. 15 yaş grubu öğrencilere üçer yıllık periyotlarla uygulanan PISA'nın temel amacı, öğrencilerin okullarda öğrendiği bilgi ve becerileri, günlük yaşamda kullanma durumlarını değerlendirmektir. 2000 yılından bu yana yapılmakta olan bu sınava Türkiye 2003 yılından beri katılım göstermektedir (PISA, 2019). Türkiye'de 2005'te uygulamaya koyulan ilköğretim programından beri aynı program üzerinde 2009, 2015, 2017 ve 2018 yıllarında yapılan güncellemeler; bu değişikliklerin arkasında toplumsal, kültürel ve iktisadi gerekçelerin yanı sıra PISA, TIMSS, PIRLS gibi uluslararası sınavların da rolü olduğunu düşündürmektedir. Bu gibi değişikliklerin başka ülkelerin eğitim sistemleri için de aynı gerekçeden hareketle gerçekleştirildiği söylenebilir (Bonal ve Tarabini, 2013: 335). Denilebilir ki 2000 yılından bu yana küresel çapta gerçekleşen bu sınavlar; az gelişmiş ve gelişmekte olan ülkeler kadar politik ve ekonomik açıdan

gelişmiş ülkeler için de zorlayıcı bir yarış niteliği kazanmıştır.

Eğitimdeki uluslararası izleme çalışmaları sayesinde devletler, diğer devletlerin eğitim sistemleriyle kendi eğitim sistemlerini karşılaştırma olanağına kavuşmaktadır (PISA, 2019). Bu karşılaştırmalar olmaksızın gelecekte devletlerin nitelikli işgücüne ve bunun sonucu olarak ekonomik hedeflere ulaşması zorlaşacaktır. Ülkelerin bu sınavlara girmesinin altında yatan neden; dışsal bir dayatmadan ziyade gönüllü bir şekilde ulusal eğitim politikalarını güçlendirmek, dünyadaki göreceli konumunu bilmek ve belki de Dale'in (1999) "standartlaşma" olarak tanımladığı konuma ulaşmaktır. Sonuç olarak, uluslararası sınavlar; ülkelerin kendi eğitim sistemlerinin başarısını kontrol etme, gerektiğinde sistemlerini değiştirme ve geliştirme imkânı sunan önemli araçlardır denilebilir.

PISA araştırmasında, belirlenen alanlarda öğrencilerin "okuryazar" olma durumları değerlendirilmektedir. PISA'da "okuryazarlık" kavramı; öğrencinin bilgi ve potansiyelini geliştirmesi, topluma daha etkili bir şekilde katılması ve katkıda bulunması için yazılı kaynakları bulması, kullanması, kabul etmesi ve değerlendirmesi olarak belirtilmektedir. Bu doğrultuda Türkçe okuma becerileri; öğrencilerin çeşitli şekillerde sunulan metinleri anlama, kullanma, değerlendirme, ilişkilendirme ve metinler üzerine derinlemesine düşünme kapasitesi olarak tanımlanmaktadır (MEB, 2022). Üçer yıllık periyoda göre 2021 yılında yapılması gereken son PISA uygulaması, Covid-19 salgını koşulları sebebiyle ertelenmiş ve 2022 yılında gerçekleştirilmiştir. OECD'nin Türkiye için hazırladığı ülke raporu ODSM tarafından özetlenmiş ve kamuoyu ile paylaşmıştır (MEB, 2023a). Bu çalışmanın konusuna istinaden sadece "okuma okuryazarlığı" için Türkiye'nin 2022 performansı için şunlar söylenebilir: Bir önceki uygulama olan 2018 PISA'ya göre okuma okuryazarlığı alanında 466 olan Türkiye puan ortalaması 2022 PISA'da 456'ya gerilemiş; buna rağmen 2018'de 77 ülke arasında 40. olan ülke sıralaması 2022'de 81 ülke arasında 36. sıraya yükselmiştir. Bu tablodan hareketle, Covid-19 salgını sırasında ve sonrasında eğitimde küresel boyutta bir gerileme olduğu ifade edilebilir. Türkiye'nin okuma okuryazarlığı, 10 puan gerilemiş olmasına ve OECD ortalamasının 20 puan altında kalmasına rağmen Covid-19 salgını sürecinin Türkiye tarafından pek çok ülkeye göre oranla daha az hasarla atlatıldığı söylenebilir. 2022 PISA raporuna göre Türkiye'de üst performans düzeyine ulaşan öğrenci oranı 1,9 iken OECD ortalaması 7,2'dir. Öte yandan asgari performans düzeylerine göre tablo incelendiğinde OECD ortalamasının 73,8, Türkiye ortalamasının 70,7 olduğu görülmektedir. Bu tablodan şu sonuçlar çıkarılabilir: Türkiye asgari düzeyde okuma okuryazarlığı ortalamalarını yakalamaya çok yakın olsa da üst performans düzeylerine ulaşmaktan

uzaktır. Bu sonuçlardan hareketle, üst düzey becerileri içeren sözel mantık/ mantıksal muhakeme sorularına yönelik olarak; MEB tarafından gerek kazanım belirleme noktasında gerek ders kitaplarının içeriği noktasında gerekli çalışmaların yapılması önemlidir.

Literatür incelendiğinde Türkiye'deki LGS Türkçe soruları ile PISA okuma okuryazarlığı sorularını karşılaştıran çalışmaların bulunduğu görülmektedir. Bu çalışmalar şunlardır:

Batur, Ulutaş ve Beyret (2019)'in çalışması, 2018 LGS Türkçe sorularının PISA okuma becerileri hedefleri ile örtüşme durumunu ortaya koymayı amaçlamaktadır. Bu nitel çalışmada LGS'de yer alan soruların PISA okuduğunu anlama hedeflerinin 2 ve 3. düzeylerinde kaldığı, 4 ve 5. düzey soru türüne ise rastlanmadığı tespit edilmiştir. Çalışmanın sonucunda merkezî sınavlarda ağırlıklı olarak sorulacak soruların 4, 5 ve 6. düzeylerde olmasına özen gösterilmesi gerektiği vurgulanmıştır.

Aydın'ın (2022) tez çalışmasında 2018, 2019, 2020, 2021 LGS'de okuma becerisi kazanımlarına yönelik soruların PISA Okuma Becerisi Yeterlikleri'ne göre ağırlıklı olarak dağılımı incelenmiş; bu bağlamda 2018 ve 2021 yıllarında gerçekleştirilen merkezî sınavların ağırlıklı olarak alt düzey yeterlik alanlarına yönelik olduğu, 2019 ve 2020 yıllarında uygulanan merkezî sınavların ise nispeten üst yeterlik alanlarına yönelik olduğu ifade edilmiştir.

Yorgancı ve Harmankaya'nın (2023) çalışması ise LGS Türkçe sorularını PISA Okuma Becerileri Yeterlik Düzeyleri çerçevesinde incelemektedir. Bu bağlamda 2022 ve 2023 LGS Türkçe soruları içinden seçilen toplam 32 soru araştırmaya dahil edilmiştir. Çalışmada ulaşılan sonuçlar yüzdellik olarak sunulmuş, PISA Okuma Becerileri Yeterlik Düzeyleri temelinde hem 2022 LGS'de hem de 2023 LGS'de 1b, 1c ve 6. düzeylerinde sorularla karşılaşamadığı vurgulanmıştır.

Görülmektedir ki PISA gibi küresel değerlendirmelerde başarılı olmak, eğitim sistemlerinin ortak bir hedefi haline gelmiştir. Küreselleşmenin ulusal eğitim politikaları üzerindeki varlığını dikkate almanın 21. yy. için kaçınılmaz olduğu ortadadır. Türkiye de eğitim politikaları ile bu yönde değişikliklere giderek hem program hem değerlendirme süreçleri açısından küresel standartları yakalamalıdır.

Sözel Mantık-Mantıksal Muhakeme Sorularının Türkçe Dersi Öğretim Programında Yeri

En yaygın tanımıyla “istendik davranış davranış değişikliği yaratma” olarak ifade edilen eğitim, “toplumun süzgeçten geçirilmiş değerlerinin, ahlak standartlarının, bilgi, beceri ve birikimlerinin yeni nesillere aktarılması” ile yakından ilişkilidir (Senemoğlu, 2004: 23). Bugünün dünyasında eğitim; bireyin potansiyelini açığa çıkarmaya dönük her türlü etki olarak tanımlanabilir. Bireyin potansiyelini ortaya çıkaracak olan eğitimin, üst bilişsel becerileri bireye kazandırması gerekecektir. Son yıllarda bilim ve teknoloji alanında görülen baş döndürücü gelişmeler, çağın ihtiyaç duyduğu insan profilinin bilgiye erişebilen, bilgiyi kullanabilen, yeni bilgiler üretebilen bir insan profili olmasını gerektirmektedir. PISA, TIMMS, PIRLS gibi uluslararası sınavlara uygun olarak MEB, 2018’den itibaren LGS sorularında birtakım değişikliklere gitmiştir ve beceri temelli sorular gündeme gelmiştir.

Ulusal merkezî sınavların yapılma amacı hem eğitim-öğretim çıktılarını tespit etmek hem de bir sonraki kademe için öğrenci seçmektir. Dolayısıyla bu sınavlarda yer alan soruların bilişsel seviye olarak çeşitlilik taşıması önemlidir. Bu bağlamda sözel mantık soruları; bilişsel çeşitliliğe katkı sağlayan, geniş bakış açısı gerektiren bir soru tipi olarak LGS’de yerini almıştır. Bir sorun hakkında düşünme ve en etkili çözümü bulma süreci olarak ifade edilen mantıksal akıl yürütme; bireylerin karar verme becerilerinin ve bilişsel gelişimlerinin göstergesi niteliğindedir (Çelik, 2017: 783). Mantıksal akıl yürütmenin akademik başarının altında yatan önemli bir bileşen olduğu kabul görmüştür.

“Mantıksal akıl yürütme, verilen öncüllere dayalı olarak sonuç çıkarma yeteneğini gerektirir.” (Can, 2020: 232). Sözel mantık soruları olarak da adlandırılan akıl yürütme sorularında; öncüllerden hareketle yorum yapma, çıkarım yapma, tahmin etme, problem çözme, sıralama, sınıflama, sorgulama, ilişki kurma gibi yeterlilikler ön plandadır. Mantıksal akıl yürütmenin daha çok sayısal alanlarla özdeşleşmiş olduğu düşünüldüğünde, sözel mantık sorularının Türkçe okuma becerisini ölçen sınavlarda kullanılıyor olması, dili etkin kullanarak günlük yaşamın karmaşık durumlarını anlayan ve bunlara çözüm getiren bir insan profilinin hedeflendiğini göstermektedir. Mantık sorularının matematik ve Türkçe derslerinin kesişim kümesi olduğunu, her iki alanın becerilerini içerdiğini söylemek mümkündür. Aralarındaki temel ayrım, sayısal mantık soruları daha fazla şekil bilgisi ve sayısal ifadeler içerirken sözel mantık sorularının daha fazla sözel ifadeler ve öncüller içermesidir. Her iki alanın mantık soruları genellikle şekil, tablo ve grafikler ile bütünlük şeklinde görülmektedir.

Sözel mantık sorularının genel yapısına ve çözüm yollarına değinmeden önce bu soru tipine bir örnek oluşturması için aşağıda verilen (MEB, 2020) LGS Türkçe sorusu incelenebilir:

İlçe çapında düzenlenecek müzik yarışması için A ve B okullarından Ebrar, Gülsüm, Kemal ve Murat seçilmiştir. Birlikte müzik grubu kuracak olan bu isimler; davul, gitar, piyano ve yan flüt çalacaktır.

Bu kişilerle ilgili bilinenler şunlardır:

- Her bir kişi sadece bir müzik aleti çalacaktır.
- Gülsüm davul çalacaktır.
- Murat, gitar ve piyanodan birini çalacaktır.
- Kemal'in yan flüt ve piyano çalmayacağı bilinmektedir.
- A okulundan seçilenler davul, yan flüt ve gitardan ikisini çalacaktır.
- Kemal ve Gülsüm farklı okuldan seçilmiştir.

Bu bilgilere göre aşağıdakilerden hangisi kesin olarak söylenir?

- A) Gülsüm ve Ebrar aynı okula gitmektedir.
- B) Kemal gitar çalacaktır ve B okulundadır.
- C) Ebrar A okulundadır ve yan flüt çalacaktır.
- D) Kemal ve Murat aynı okula gitmektedir.

Görsel 1. 2020 LGS sorusu

Görseleki sorunun çözümü için yapılması gereken; öğrenci ismi, müzik aleti ve okul olmak üzere üçlü bir tablo oluşturmaktır. Tabloya açık olarak verilmiş öncüller yerleştirildikten sonra, açık olmayan öncüllerin açıklığa kavuşturulması amacıyla bir veya birden fazla senaryo ile yerleştirme yapılmalıdır. Örnek olarak verilen LGS sorusunda okul isimlerinin iki farklı şekilde yerleştirilebileceğinin fark edilmesi, açık olan ve çıkarım yapmayı gerektiren verilerin belirlenmesinde kilit rol oynamaktadır.

Mantıksal akıl yürütmeyi, görseller (grafikler, tablolar) aracılığıyla ifade etmek daha kolaydır. Çünkü görseller, bilginin sağlam ve hızlı taşıyıcılarıdır (Burmark, 2002; aktaran Bakır ve Şimşek, 2022). Doğrudan görselleştirilmiş bir yapı taşımayan sözel mantık sorularının çözümünde, öncüllerden

hareketle görselleştirme yapılması, bu soruların çözümünde kolaylık sağlayacaktır. Bu tip sözel mantık sorularında, öncüllerin tamamı açık olarak verilmediği için açık olmayan bu öncülleri mantık yürüterek ortaya çıkarmak ve tabloya uygulamak önemlidir.

Çıkarım yapmak, belirli mantıksal adımları takip ederek sonuca ulaşmaktır ve öncüllerde açık olarak verilmemiş bilgilere ulaşmayı sağlar. Çıkarım yapma yeteneği; okuduğunu anlamayı gerektirir. Mih ve Mih (2011) de okuduğunu anlamanın çıkarım yapma becerisi üzerinde etkili olduğunu vurgulamaktadır. Sonuç olarak bu tip sorularda; sorunun dikkatle okunup analiz edilmesi, ifadeler arasındaki ilişkinin anlaşılması ve verilerin görselleştirilmesi belli başlı adımlar olarak sıralanabilir.

Sözel mantık sorularında amaç, gerekli ve gereksiz bilgiyi birbirinden ayırarak gerekli olanı problem çözümü esnasında uygun biçimde kullanmaktır. Bununla birlikte bu sorular; problem çözme süreçlerini uygulamayı, zihni aktif çalıştırmayı ve verilen bilgileri uygun bir şekilde kullanabilmeyi hedefleyen, üst düzey zihinsel beceriler gerektiren sorulardır. Bu durum, aynı zamanda, sözel mantık sorularının değerlendirme çalışmalarında kullanılmasının da bir gerekçesidir.

Beceri temelli sorular arasında, üzerinde en az bilimsel çalışma yapılan konu sözel mantık/mantıksal muhakeme sorularıdır. Üzerinde yapılan bilimsel çalışmaların azlığına, kazanım olarak Türkçe müfredatında karşılığının tam olarak bulunmamasına ve Türkçe ders kitaplarında hiçbir etkinlik örneği olmamasına rağmen bu sorular LGS'de sorulmaya devam etmektedir. Bu soruların çözümüne yönelik olarak çeşitli yayınevleri tarafından 2018 yılından beri "sözel mantık" adı altında her sınıf düzeyinde yayımlar çıkarılmakta; bu yayımlar öğrenciler tarafından sınavlara hazırlık süreçlerinde kullanılmaktadır. MEB Ölçme Değerlendirme ve Sınav Hizmetleri Genel Müdürlüğü de "odsm.meb.gov.tr" internet sitesinde destek materyal olarak "beceri temelli testler" adı altında 5, 6 ve 7. sınıflar için bu tür sorular yayımlamaktadır. Ayrıca MEB, 8. sınıflar için her ay düzenli olarak paylaştığı örnek sorular vasıtasıyla belirsizliklerin ortadan kalkmasını ve öğrencilerin beceri temelli sorulara dair deneyimini artırmayı hedeflemektedir.

Eğitim sisteminin paydaşlarından olan Türkçe öğretmenlerinin sözel mantık sorularına ilişkin görüşlerinin de ele alındığı Erden'in (2020) çalışmasında; Türkçe öğretmenlerinin bir kısmı sözel mantık sorularının kazanımlarda yer almadığını, matematik sorularına benzediğini, Türkçe dersine hitap etmediğini gerekçe göstererek bu soruların Türkçe dersi

için uygun olmadığını ifade etmişlerdir. Burada öğretmenlerin “kazanım” vurgusunun somut bir gerekçe olduğu görülmektedir.

Türkçe öğretmenleri açısından bakıldığında, sözel mantık sorularının öğretmenlerin alışık olmadığı bir soru tipi olduğu açıktır. Öğretmenler bu tür soruları çözebilmek için hizmet içi eğitimler vasıtasıyla donanımlı hale getirilmemişlerdir. Ayrıca öğretmenlerin ders kitaplarında bu tür sorularla karşılaşmıyor olması ve kullanabilecekleri materyallerin yetersizliği de olumsuz görüşlere sahip olmalarına sebep olmuş olabilir. ODSM'nin yayınladığı 8 ünite için oluşturulmuş 8 test dışında sözel mantık soruları için herhangi bir materyal bulunmamasına rağmen LGS'de bu tip sorulara yer verilmesi, öğretmenler üzerinde bir baskı unsuru oluşturuyor olabilir. Erden (2020: 285), özellikle Türkçe ve matematik dersi müfredatında bulunan kazanımlarla LGS sorularının uyumsuzluğuna dikkat çekmektedir. Türkçe öğretmenlerin önemli bir kısmı (kısmen %40,5, hayır %40,5), özellikle mantık/muhakeme ve görsel/tablo sorularının kazanımlarla uyummadığını vurgulamışlardır. Öğretim sürecinde ortaya çıkan bu uyumsuzluk, öğretmenlerin müfredat ve LGS arasında sıkışmasına sebep oluyor gibi görünmektedir.

Değişen şartlar, değişen bir okuma ve okuryazar profili istemektedir. Sınav sorularının bu yönde bir değişime uğraması küresel sınavlar bağlamında olumlu bir adım olarak değerlendirilse de bunun sistemsel bir uyum içinde uygulanmamış oluşu, olumsuz bir durum olarak değerlendirilmektedir. Dolayısıyla yapılacak müfredat değişikliklerinde bu durumun göz önünde bulundurulmasının önemli olduğu düşünülmektedir.

SONUÇ

Öğretim programları, öğrencilerin ulaşması gereken bilgi ve beceri düzeylerini gösteren öğrenme hedeflerini sunan çerçevelerdir. Öğretmene dersi planlama ve işleme noktasında yol gösteren programlar, velilerin çocuklarından neler bekleyeceği konusunda da net sınırlar çizer. Programların çağın şartlarına göre güncellenmesi, ihtiyaçlar doğrultusunda yenilenmesi önemlidir. Türkçe Dersi Öğretim Programı için de mevcut şartlar altında yenilik ve güncellemelerin gerekli olduğu ortadadır.

2018 sonrası yapılan merkezî sınavlarda, Türkçe sorularının önemli bir bölümünün görsel okuma ve mantıksal akıl yürütme ile ilişkili olduğu görülmektedir. Fakat ne 5, 6 ve 7. sınıflar düzeyinde Türkçe dersi kazanımları arasında ne de Talim ve Terbiye Kurulunun merkezî sınavlara yönelik yayınladığı konu ve kazanımlar arasında sözel mantığı destekleyecek üst düzey kazanımlar bulunmaktadır. LGS'de sorulan üst düzey becerileri

temsil eden sorulara karşın Türkçe Dersi Öğretim Programı'nın alt düzey kazanımlarda yoğunlaşması, öğretilmesi amaçlananlarla ölçülmesi amaçlananlar arasındaki çelişkiyi ortaya koyması bakımından anlamlıdır.

Müfredatta kazanım olarak yer almayan becerilerin yoklandığı yerleştirme testleri ciddi sorunlar doğurmaktadır. Müfredat doğrultusunda belirlenen kazanımlar ile değerlendirme sürecinin bir bütün olarak yapılandırılması, planlamada bir eş güdüm sağlanması önemlidir. Bugünkü uygulama ise bunun aksine, 2018 yılından beri merkezî sınavlarda PISA tarzı soru sormak ve destek materyal ile açığı kapatmaya çalışmak biçiminde görünmektedir.

Hedef kazanımlar ile ölçme aracı arasındaki uyumsuzluğun öğretmenler için de önemli zorluklar yarattığını söylemek mümkündür. Ders işleme sürecinde öğretmen, mevcut müfredatta hedeflenen kazanımlardan hareketle süreci planlamakta ve yürütmektedir. Programda yer almayan konulardan hareketle ders planlaması yapılamaz. Dolayısıyla öğretmenlerin ders işleme sürecinde mantıksal akıl yürütmeyi içeren çalışmaları, müfredat dışı bir görünüm arz edecektir. Bununla birlikte öğretmenler, öğrenciler ve veliler için LGS gerçeği ortadadır. Bu sebeple öğretmenler, *kazanım dışı* da olsa LGS'ye yönelik birtakım çalışmalar yapma zorunluluğu duymaktadır. Söz konusu durumun Türkçe öğretmenleri için bir baskı unsuru oluşturduğu düşünülmektedir.

Türk eğitim sisteminde, ilk seviye öğrenme alanları olan bilgi ve hatırlama ağırlıklı sınav sorularının yanında üst düzey düşünme becerileri gerektiren ve günlük yaşamın gereksinimlerini karşılayan beceri temelli soruların sınavlara dahil edilmesi olumlu bir gelişme olarak değerlendirilmektedir. Bununla birlikte bugüne değin sözel mantık/mantıksal muhakeme sorularının çözümüne destek olacak kazanımların Türkçe dersi müfredatına eklenmemiş olması, Türkçe ders kitaplarında bu üst düzey becerileri kazandırmaya dönük herhangi bir etkinliğin bulunmuyor olması, Türkçe öğretmenlerine sözel mantık/mantıksal muhakeme sorularının çözümüne ilişkin herhangi bir hizmet içi eğitimin verilmemiş olması önemli eksiklikler olarak ifade edilmelidir. Süreçteki tüm mevcut tutarsızlıkların ortadan kaldırılmasının ulusal ve uluslararası akademik başarı için önemli olduğu düşünülmektedir.

Mantıksal akıl yürütmenin ve problem çözmenin tüm dünyada eğitim politikalarını ve uluslararası değerlendirmeleri etkilediği göz önünde bulundurulduğunda bu konuda daha fazla bilimsel çalışma yapılmasının gerekli olduğu ifade edilebilir. Ayrıca matematik ve Türkçe dersleri için ortak bir beceri olan mantıksal akıl yürütmeyi disiplinler arası olarak

inceleyen çalışmaların da faydalı olacağı düşünülmektedir. Bu konuda nitel bir çalışma olarak tasarlanmış olan bu çalışmadan hareketle nicel ve karma yöntemlerle yapılacak çalışmaların konuyu derinlemesine değerlendirme noktasında katkılar sunacağı söylenebilir.

2018 Türkçe Dersi Öğretim Programı'nda ölçme-değerlendirme uygulamalarına yön veren ilkelerin ilki olarak *öğretim programının tüm bileşenleri ile azami uyum sağlaması gerektiği* ifade edilmektedir. LGS'de yoklanan mantıksal akıl yürütme becerileri ile şu anda yürürlükte olan program değerlendirildiğinde, mevcut çelişkilerin giderilebilmesi için yapılması gerekenler şu şekilde sıralanabilir:

- Eğitim programlarının içeriği ile bireye kazandırılmak istenen hedeflerin değerlendirme çalışmalarıyla uyum içinde olması önemlidir. Bu sebeple Türkçe Dersi Öğretim Programı'nda yapılacak güncellemelerin mantıksal akıl yürütme becerilerini programa dahil etmesi uygun olacaktır. Söz konusu becerilerin programa dahil edilmemesi durumunda, bu becerileri yoklayan sorular LGS kapsamından çıkarılmalıdır.
- Nitelikli eğitim programlarının, 21. yüzyılın gerektirdiği üst düzey becerilere sahip bir insan profilini ortaya çıkarması beklenmektedir. Bu bağlamda mantıksal akıl yürütmeyi içeren soruların LGS'de sorulmaya devam ettiği bir senaryoda, Türkçe Dersi Öğretim Programı kazanımları yeniden düzenlenmeli ve üst düzey becerileri hedefleyen kazanım sayısı artırılmalıdır.
- LGS'de üst düzey düşünme becerilerine dönük sorular sorulmasına rağmen ders kitaplarının alt düzey becerilere odaklı bir yapı taşıdığı görülmekte, ders kitaplarının mevcut sınav soruları için yetersiz olduğu düşünülmektedir. 2019 yılında yapılan LGS'de en fazla sorunun sözel mantık-görsel okuma konusundan çıktığı bilinirken ders kitaplarında bu konuları temsil edecek neredeyse hiçbir etkinliğe yer verilmemiş oluşu çelişki yaratmaktadır. Bu sorunun çözümü için ders kitapları beceri seviyeleri açısından daha dengeli hale getirilmeli; ders kitaplarında, amaç, süreç ve değerlendirme göz önüne alınarak sözel mantık/mantıksal muhakeme ile ilgili etkinliklere yer verilmelidir.
- Sözel mantık sorularının değerlendirme sınavlarına dahil edilmesi hedefleniyorsa eğitimin en kritik unsuru olan öğretmenlerin bu konuda *zorunlu* hizmet içi eğitimlerle donanımlı hale getirilmesi gerekmektedir.

KAYNAKLAR

- Açıkgöz, Ü. K. (2003). *Etkili öğrenme ve öğretme*. İzmir: Eğitim Dünyası Yayınları.
- Altıparmak, K., Öziş, T. (2005). Matematiksel ispat ve matematiksel muhakemenin gelişimi üzerine bir inceleme. *Ege Eğitim Dergisi*, 6(1), 25-37.
- Aydın, İ. (2022). *Liselere geçiş sınavı'nda (LGS) yer alan Türkçe sorularının Türkçe dersi öğretimi programı ve PISA okuma becerileri yeterlikleri bağlamında incelenmesi*. (Kayıt No. 721075). [Yayımlanmamış yüksek lisans tezi]. Akdeniz Üniversitesi.
- Baba, C. (2020). Dil ve mantık ilişkisi üzerine bir değerlendirme. *Eskiyeşi Dergisi* 0(40), 95-106.
- Bakır, S., Şimşek, A. (2022). 8th grade students' success in visual reading and logical reasoning test items. *Journal of Education and Future* (21), 55-67.
- Batur, Z., Ulutaş, M., Beyret, T. N. (2018). 2018 LGS Türkçe sorularının PISA okuma becerileri hedefleri açısından incelenmesi. *Milli Eğitim Dergisi*, 48(1), 595-615.
- Bonal, X., Tarabini, A. (2013). The role of PISA in shaping hegemonic educational discourses, policies and practices: the case of Spain. *Research in Comparative and International Education*, 8(3), 335-341.
- Can, D. (2020). The mediator effect of reading comprehension in the relationship between logical reasoning and word problem solving. *Participatory Educational Research*, 7(3), 230-246. <https://doi.org/10.17275/per.20.44.7.3>
- Çapak, İ. (2015). *Ana hatlarıyla mantık*. İstanbul: Ensar Neşriyat.
- Çelik, M. (2017). Examination of children decision making using clues during the logical reasoning process. *Educational Research Review*, 12, 783-788.
- Çiçekdağı, C. (2016). Aristoteles'te mantık kavramı ve temel akıl yürütme çeşitleri. *MSKU Eğitim Fakültesi Dergisi*, 3(1), 63.
- Çüçen, A. (2004). *Klasik mantık*. Bursa: Asa Kitabevi.
- Dale, R. (1999) Specifying globalization effects on national policy: a focus on the mechanisms. *Journal of Education Policy*, 14(1), 1-17.
- Ekiz, D. (2004). Eğitim dünyasının nitel araştırma paradigmasıyla incelenmesi: Doğal ya da yapay. *Türk Eğitim Bilimleri Dergisi*, 2(4), 415-439.
- Emiroğlu, İ. (2009). *Klasik mantığa giriş*. Ankara: Elis Yayınları.
- Erden, B. (2020). Türkçe, matematik ve fen bilimleri dersi beceri temelli sorularına ilişkin öğretmen görüşleri, *AJER- Academia Eğitim Araştırmaları Dergisi* 2020, 5(2), 270-292.
- Erdem, E. (2011). *İlköğretim 7. sınıf öğrencilerinin matematiksel ve olasılıksal muhakeme becerilerinin incelenmesi*. (Kayıt no. 301094). [Yayımlanmamış

- yüksek lisans tezi]. Adıyaman Üniversitesi.
- Gün, M. (2011). *Yapılandırmacı eğitim modeliyle ilköğretim ikinci kademe Türkçe dersi okuma becerilerinin kazandırılmasında karşılaşılan sorunların analizi*. (Kayıt No. 387689). [Yayımlanmamış doktora tezi]. Selçuk Üniversitesi.
- Güneş, F. (2007). *Türkçe öğretimi ve zihinsel yapılandırma*. Ankara: Nobel Yayınevi.
- Güneş, F. (2010). Eğitimde yapılandırmacı yaklaşımla gelen yenilikler, *Eğitime Bakış Dergisi*, 16(3), 3-10.
- Gürbüz Us, R., Ercan Güven, A. N. (2022). Millî eğitim bakanlığı tarafından hazırlanan beceri temelli Türkçe sorularının yenilenmiş bloom taksonomisi açısından ele alınması. *Uludağ Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 35(2), 426-445. <https://doi.org/10.19171/uefad.1078375>
- Harari, Y. N. (2018). *21.yüzyıl için 21 ders* (S. Sıral, Trans.). İstanbul: Kolektif Kitap.
- İstanbullu, E. (2021). *Okuma okuryazarlığına yönelik soru sorma eğitiminin Türkçe öğretmeni adaylarının PISA tarzı soru hazırlamalarına etkisi*. (Kayıt No.674911). [Yayımlanmamış yüksek lisans tezi]. Bursa Uludağ Üniversitesi.
- Kanatlı, F., Çekici, Y. E. (2018). Okuma eğitimi alanındaki kuramsal kitaplarda okumanın kavram alanına yönelik eleştirel bir değerlendirme. *Mersin Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 14(1), 303-316.
- Kaplan, A., Özdemir, F. (2022). *Matematik öğretiminde zekâ, üstbilis ve muhakeme: Improve modeli*. Ankara: İksad Publishing House.
- Kaptan, F. ve Korkmaz, H. (2001). *İlköğretimde fen bilgisi öğretimi: Modül 7*. Ankara: MEB Yayınları.
- Karasar, N. (2006). *Bilimsel araştırma yöntemi*. Ankara: Nobel Yayın Dağıtım.
- MEB (2018). Türkçe dersi öğretim programı (ilkokul ve ortaokul 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7 ve 8. sınıflar). Ankara: Milli Eğitim Basımevi.
- MEB (2020). ODSM Sınavla öğrenci alacak ortaöğretim kurumlarına ilişkin merkezî sınav sözel bölüm A kitapçığı [PDF dosyası]. Erişim 11 Ocak 2024. https://www.meb.gov.tr/meb_iys_dosyalar/2020_06/21195531_2020_sozel_bolum_a.pdf
- MEB (2022). *PISA uluslararası öğrenci değerlendirme programı tanıtım kitapçığı*. Ankara: MEB Yayınları.
- MEB (2023a). *PISA 2022 Türkiye raporu*. Ankara: MEB Yayınları.
- MEB (2023b). Sınavla öğrenci alacak ortaöğretim kurumlarına ilişkin merkezî sınavla yönelik konu, kazanım ve açıklamalar [PDF dosyası]. Erişim 11 Ocak 2024. https://ttkb.meb.gov.tr/meb_iys_dosyalar/2023_02/13150011_2023_LGS_tum_dersler.pdf
- Mih, V., Mih, C. (2011). The role of working memory deficits in children with poor comprehension ability. *Procedia-Social and Behavioral Sciences*,

- (29), 347-355.
- Miles, M, B., Huberman, A. M. (1994). *Qualitative data analysis: An expanded sourcebook*. (2nd ed). Thousand Oaks, CA: Sage.
- OECD (2019). *PISA 2018 results volume I: What students know and can do*. Paris: OECD Publishing.
- Onan, B. (2016). Türkçenin ana dili olarak öğretimine beyin temelli yaklaşım. *ZfWT*, 8(1), 109-133.
- Öner, N. (1986). *Klasik mantık*. Ankara: Ayyıldız Matbaası.
- Özdemir, M. (2010). Nitel veri analizi: Sosyal bilimlerde yöntem bilim sorunsalı üzerine bir çalışma. *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 11(1), 323-343.
- PISA (2019). *Uluslararası öğrenci değerlendirme programı PISA 2018 ulusal ön raporu*. Ankara: Ölçme, Değerlendirme ve Sınav Hizmetleri Genel Müdürlüğü.
- Schleicher, A. (2019). OECD Eğitim Direktörü Andreas Schleicher Ekotürk'te / Feyza Gümüşlüoğlu [Video dosyası]. Erişim 11 Ocak 2024. <https://www.youtube.com/watch?v=43VcZM2yhrA>
- Senemoğlu, N. (2004). *Gelişim öğrenme ve öğretim* (10. baskı). Ankara: Gazi Kitabevi.
- Taylan, N. (1996). *Mantık tarihçesi problemleri*. İstanbul: MÜ İFAV Yayınları.
- Yaşar, Ş. (2001). *Öğretme ve öğretim sürecinin kuramsal temelleri. Öğretimde planlama ve değerlendirme* (Editör: Mehmet Gültekin). Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Açıköğretim Fakültesi Yayınları.
- Yıldırım, A. ve Şimşek, H. (2016). *Sosyal bilimlerde nitel araştırma yöntemleri*. Ankara: Seçkin.
- Yıldız, D. (2021). Türkçe ve Türk dili-edebiyatı öğretmenlerinin gözünden PISA'daki okuma becerisi ve Türkiye'nin performansı: Bir odak grup görüşmesi. *Journal of Qualitative Research in Education*, 27, 208-231.
- Yorgancı O., Harmankaya M. (2023). PISA okuma yeterlilikleri çerçevesinde LGS Türkçe soruları. *Ana Dili Eğitimi Dergisi*, 11(4), 951-974.

TÜRKÇEDE BATI KÖKENLİ SÖZCÜKLERİN TÜRKÇE KARŞILIKLARIYLA BİRLİKTE KULLANIMI

Çiğdem KALEGERİ¹ | Hürriyet GÖKDAYI²

¹Mersin Üniversitesi - ORCID: 0000-0002-9567-6534

²Mersin Üniversitesi - ORCID: 0000-0001-8526-3915

Özet

Türkçe, takip edebildiğimiz dönemlerden bugüne, başka dillerle etkileşim içerisinde olmuştur. Türklerin çağlar boyunca pek çok toplumla ilişki kurması nedeniyle Türkçe de Doğu ve Batı toplumlarının dillerinden kaçınılmaz olarak etkilenmiştir. İslamiyet'in kabulünden sonra Arapça ve Farsçadan yapılan alıntılar, özellikle Osmanlı Türkçesi döneminde Türkçenin söz varlığının büyük bir bölümünü oluşturmuş, Tanzimat Dönemi'yle birlikte, Türk toplumunun yüzünü Batı'ya çevirmesi ve Batı'yla sosyal, siyasal ve kültürel ilişkilerini arttırması, Batı kaynaklı dil unsurlarının Türkçeye girmesini kolaylaştırmıştır. Günümüzde elektronik iletişim araçları ve bilişim teknolojisindeki gelişmelere paralel olarak bu unsurların Türkçeye girişi de hızlanmış ve artmıştır. Türkçeye çeşitli vesilelerle dâhil olan Batı kökenli sözcüklerin bir kısmı Türkçeye yerleşmiş, bir kısmı ise bir süre kullanıldıktan sonra yerlerini kendilerine karşılık olarak türetilen Türkçe sözcüklere bırakmıştır. Bu sözcüklerin bir kısmının, Türkçe karşılıklarıyla birlikte kullanılmaya devam ettiği görülmektedir. Söz gelimi, Fransızcadan alınan *objektif* ve ona karşılık olarak türetilen *nesnel* sözcüklerinin her ikisi de dilde aynı kavramı göstermek amacıyla kullanılmaktadır. Bu tür ikili kullanımların ne kadar süreceği veya hangisinin kalıcı olacağı, toplumun tercihiyle bağlı bir husustur.

Bu çalışmada, Türkçeye Batı dillerinden girmiş 15 sözcük ve bunların Türkçe karşılıklarının ikili kullanımı incelenmiştir. Bu sözcükler, bilgilendirici ve edebî metinler taranarak tespit edilmiştir. Batı kökenli sözcüklerin Türkçe karşılıkları *Türkçede Batı Kökenli Kelimeler Sözlüğü* ve *Güncel Türkçe Sözlük*'te bulunmuştur. Sonraki aşamada, sözcüklerin tamamı, *Türkçe Ulusal Derlem*'de (TUD) taranmış, her birinin kullanım sıklıkları tespit edilerek karşılaştırılmıştır. Ayrıca her sözcüğün TUD'da yıllara göre kullanım sıklığı tespit edilmiş, böylece sözcüklerin yıllar içinde artan ya da azalan kullanım sıklıkları değerlendirilebilmiştir. Çalışmanın amacı, incelenen yabancı kaynaklı sözcüklerin Türkçeye yerleşip yerleşmeyeceğinin öngörülebilmesidir.

Anahtar Kelimeler: Türkçe kökenli sözcük, Yabancı kökenli sözcük, Alıntı

USE OF WESTERN ORIGIN WORDS IN TURKISH WITH THEIR TURKISH PROVISIONS

Abstract

Turkish has been in interaction with other languages from the periods we can follow until today. Since Turks have established relations with many societies throughout the ages, Turkish has inevitably been influenced by the languages of Eastern and Western societies. After the adoption of Islam, quotations from Arabic and Persian formed a large part of the vocabulary of Turkish, especially during the Ottoman Turkish period. With the Tanzimat Period, the Turkish society turned its face to the West and increased its social, political and cultural relations with the West, and the use of Western-derived language elements. It made it easier to enter Turkish. Today, in parallel with the developments in electronic communication tools and information technology, the introduction of these elements into Turkish has accelerated and increased. Some of the words of Western origin, which were included in Turkish on various occasions, settled into Turkish, while some of them, after being used for a while, were replaced by words of Turkish origin derived from them. It is seen that some of these words continue to be used with their Turkish equivalents. For example, the word *objektif*, taken from French, and *nesnel* derived in response to it, are used to show the same concept in the language. How long such dual uses will last or which one will be permanent is a matter of society's choice.

In this study, the dual use of 15 words that entered Turkish from Western languages and their Turkish equivalents were examined. These words were identified by scanning informative and literary texts. Turkish equivalents of words of Western origin are found in *Türkçede Batı Kökenli Kelimeler Sözlüğü ve Güncel Türkçe Sözlük*. In the next stage, all the words were scanned in the *Turkish National Corpus* (TUD), and the frequency of use of each was determined and compared. In addition, the frequency of use of each word in TUD was determined by year, so that the increasing or decreasing frequency of use of words over the years could be evaluated. The aim of the study is to predict whether the foreign words examined will be established in Turkish.

Keywords: Word of Turkish origin, Word of foreign origin, Loanword

GİRİŞ

Günümüzde elektronik iletişim araçları ve bilişim teknolojisindeki gelişmelere paralel olarak Batı kökenli sözcüklerin Türkçeye girişi

de hızlanmış ve artmıştır. Türkçeye çeşitli vesilelerle dâhil olan Batı kökenli sözcüklerin bir kısmı Türkçeye yerleşmiş, bir kısmı ise bir süre kullanıldıktan sonra yerlerini kendilerine karşılık olarak türetilen Türkçe sözcüklere bırakmıştır.

Bu sözcüklerin bir kısmının, Türkçe karşılıklarıyla birlikte kullanılmaya devam ettiği görülmektedir. Bu tür ikili kullanımların ne kadar süreceği veya hangisinin kalıcı olacağı, toplumun tercihinine bağlı bir husustur. Bu çalışmada, Türkçeye Batı dillerinden girmiş 15 sözcük ve bunların Türkçe karşılıklarının ikili kullanımı incelenmiştir. Bu kullanımlar *mesaj-ileti*, *global-küresel*, *objektif-nesnel*, *on-line-çevrimiçi*, *dizayn-tasarım*, *agresif-saldırgan*, *subjektif-öznel*, *laptop-dizüstü*, *depresyon-bunalım*, *illegal-yasadışı*, *monoton-tekdüze*, *kriter-ölçüt*, *modern-çağdaş*, *fonksiyon-işlev*, *aktivite-etkinlik* sözcükleri olarak belirlenmiştir. Bu sözcükler, bilgilendirici ve edebî metinler taranarak tespit edilmiş ve en az birinin sıklık değeri 100'ün üzerinde olan ikili kullanımlar çalışmaya dâhil edilmiştir.

Batı kökenli sözcüklerin Türkçe karşılıkları ve kökenleri için TDK tarafından yayımlanan, aynı zamanda çevrimiçi olarak da hizmete açılan *Türkçede Batı Kökenli Kelimeler Sözlüğü* kullanılmıştır. Bu sözlükte bulunamayan sözcükler için ise *Güncel Türkçe Sözlük*'e başvurulmuştur. Sonraki aşamada, sözcüklerin tamamı, TUD'da taranmış, her birinin kullanım sıklıkları tespit edilerek karşılaştırılmıştır. TUD'daki bu tarama, edebî metinler ve şiirler, kurgusal düzyazılar, bilgilendirici metinler, bilimsel metinler ve gazete yazılarını kapsayan yazılı metinler üzerinden yapılmıştır. Ayrıca her sözcüğün TUD'da yıllara göre kullanım sıklığı tespit edilmiş, böylece sözcüklerin yıllar içinde artan ya da azalan kullanım sıklıkları değerlendirilebilmiştir. TUD'daki veriler, 1989-2013 yılları arasında kapsamaktadır. Bu nedenle sözcüklerin 2013'ten sonraki kullanım sıklıkları için Google arama motorundan yararlanılmıştır. Sözcüklerin yalnızca Türkçe sayfalardaki ve 2013-2024 yılları arasındaki kullanım sıklıkları bu şekilde belirlenmiştir. Çalışmanın amacı, incelenen yabancı kaynaklı sözcüklerin Türkçeye yerleşip yerleşmeyeceğinin öngörülebilmesidir.

TÜRKÇEDEKİ BATI KÖKENLİ SÖZCÜKLER

Türkçe, İslamiyet'le tanışılmasından sonra Arapça ve Farsçanın, Tanzimat'tan itibaren ise Osmanlı'nın yüzünü Batı'ya çevirmesi neticesinde Batı dillerinin, önce Fransızcanın sonra da İngilizcenin etkisi altına girmiştir. Tanzimat Dönemi'nde özellikle Fransa ile pek çok alanda işbirliği yapılmış, bunun sonucu olarak Türkçeye çok sayıda Fransızca sözcük girmiştir. 1950'lerden sonra tüm dünyada olduğu gibi Türkiye'de de artan Amerikan etkisi dolayısıyla Türkçeye İngilizce sözcüklerin girişi hız kazanmıştır.

Bu etki, İngilizce eğitim, radyo ve televizyon yayınları artmış vesilesiyle 1980'lerde daha da yoğunlaşmış, iş yerlerine İngilizce kökenli adlar verilmesi yaygınlaşmıştır (Sezgin, 2004, s. 14-15).

Bu hususta Atmaca (2004, s. 149), Türkçedeki yabancı sözcükler üzerine yapılan bir araştırmanın sonuçlarını paylaşmıştır. Buna göre, 1862'de yazı dilindeki 100 sözcüğün 67'si yabancı kökenli sözcüklerden oluşmaktadır. Türk Dil Kurumu'nun kurulduğu 1932'de ise bu oran %57'ye düşmüş; dil devriminden kırk altı yıl sonra, 1978'de bu oranın %15'e kadar gerilediği tespit edilmiştir. Atmaca'ya göre, günümüzde bu oran yine yükselme yolunda hızla ilerlemektedir.

Sağlam (2002, s. 132), İngilizce kökenli sözcüklerin 19. yüzyılın sonunda Osmanlıcada görülmeye başladığını belirtmiş, bunun sebebinin o dönemde İngiltere'nin gemi yapımındaki öncü konumu olduğunu iddia etmiştir. 20. yüzyıl itibarıyla dünyanın önde gelen devletlerinden biri olan İngiltere'yle Osmanlı Devleti arasındaki ikili ilişkilerin kuvvetlenmesi İngilizce kökenli sözcüklerin Türkçeye girmesini hızlandırmıştır. Sağlam, 21. yüzyılda da bu durumun değişmediğini; bunun nedenlerini ise Amerika ile 2. Dünya Savaşı'yla başlayan ve gittikçe artan siyasî, iktisadî, teknik, askerî ve bilimsel işbirliğinde aramak gerektiğini ifade etmiştir.

Ersoylu (1994, s. 200-212), Türkçenin yabancı sözcüklerden etkilenme sürecini ve özellikle Batı kaynaklı sözcüklerin Türkçede daha yoğun kullanılmaya başlamasını medya araçlarının yaygınlaşmasına bağlamaktadır. Ersoylu'ya göre gazete, dergi, radyo ve televizyon gibi zaman ve mekândan bağımsız olarak insanlara rahatlıkla ulaşan yayınların, Batı kaynaklı sözcüklerin Türkçeye taşınmasında büyük etkisi bulunmaktadır. Günümüzde bu yayınların yanında internet de tüm dünyadaki insanlara sağladığı ulaşım kolaylığı ve yaygınlığı ile dillerin etkileşimlerinde ciddi bir rol üstlenmektedir.

Çotuksöken (2002, s. 105), dillerdeki yabancı sözcük sorununu küreselleşme olgusuna bağlamakta, gelişen teknolojiye paralel olarak diller arasındaki etkileşimin de arttığına vurgu yapmaktadır. Araştırmacı, yaşamın hemen her alanıyla ilgili bilgi üretebilecek ve bu bilgiyi hayata geçirebilecek düzeye gelemeyen bir ülkenin başka ülkelerde üretilen bilgiyi aktarmak mecburiyetinde kalacağını; bu süreçte dilinin de ister istemez yabancı kökenli sözcüklere maruz kalacağını ifade etmiştir.

Sinanoğlu (2005, s. 21) da günümüzde hız kazanan bilimsel ve teknolojik gelişmelerin oluşturduğu ihtiyacı karşılayabilmek için her dilde yeni

terimler türetmek gerektiğini ifade etmiştir. Bu türetmeyi dilciler değil, o alanda çalışan bir bilim insanının yapmaktadır. Bu gelişme başka bir dilde gerçekleştiğinde yeni konuyu ilk kez ülkesine getiren, tanıtan, uygulayan ve geliştiren bilim insanına, konunun gerektirdiği yeni kavramların adının karşılığını kendi dilinde bulmak sorumluluğu düşmektedir. Bu nedenle bir bilim insanının kendi dilinin yapısını ve sözcük, terim türetme kurallarını çok iyi bilmesi gerekmektedir.

Muallimoğlu (2003, s. 54), bu durumu Türkçeye yabancı dillerden giren sözcüklere kolaylıkla Türkçe karşılıklar bulunabileceğini söyleyerek eleştirmiştir. Zülfikar (2000, s. 53) da bu hususta aynı görüştedir. Araştırmacıya göre, Türkçedeki yabancı kökenli sözcüklerin Türk dilinde karşılıkları bulunmaktadır. Bu sözcüklerin Türkçeye dâhil edilmesi, dildeki “alan genişlemesi”ne sebep olmaktadır. Zülfikar, bu durumu dildeki kirlenmenin önemli sebeplerinden biri olarak değerlendirmektedir.

YERLEŞMİŞ-YERLEŞMEMİŞ YABANCI SÖZCÜKLER

Aksan (2004, s. 29), yabancı bir dilden alınan öğeleri yerleşmiş ve yerleşmemiş yabancı sözcükler olmak üzere ikiye ayırmıştır. Aksan’a göre yerleşmiş yabancı sözcükler, “bir dilin ses eğilim ve kurallarına uymuş, yabancılığı artık belli olmayan öğeler”dir. Yerleşmemiş yabancı sözcükler ise “dilinin ses eğilim ve kurallarına uymayan, yabancılığını hemen belli eden öğeler”dir. Balaban (2015, s. 583) ise yabancı kökenli sözcükleri “dile girip yerleşmiş olanlar, dile yerleşme aşamasında olanlar ve dile yeni giren kelimeler” olmak üzere üçe ayırmıştır.

Yabancı sözcükler, dâhil oldukları dilde ses bakımından o dilin kurallarına uyabilirler. Bununla birlikte biçim ve anlam değişikliklerine de uğrayabilirler. Bu hususlar, yabancı bir sözcüğün girdiği dile yerleşmesini, o dilin kendi sözcüklerinden ayırt edilememesini sağlar. Böylece bunlar, yerleşmiş yabancı sözcükler olmaktadır. Bunun tersi durumlarda ise yerleşmemiş yabancı sözcükler ortaya çıkar. Büker ve Baraz’a (1991, s. 120-121) göre, Türkçenin ünlü uyumu kuralına uymadığı ilk bakışta göze çarpan “gazino”, “stereo”, “lokomotif”, “komünikasyon” gibi sözcükler yerleşmemiş yabancı sözcüklerin örneklerindedir.

Sezgin (2004, s. 4), Batı kökenli sözcüklere bakıldığında Türkçede en çok Fransızca ve İngilizce kökenli sözcüklerin kullanıldığını ifade etmiştir. Aksan (2004, s. 134) ise Almancadan Türkçeye geçen Batı kökenli öğelerin sayısının çok düşük olduğunu belirtmiştir.

Karademir (2019, s. 741), Aksan’ın sınıflandırmasındaki bir soruna dikkat

çekmiş ve *duvar, suret* gibi sözcüklerin yerleşmiş; *oksijen, lokomotif* gibi sözcüklerin ise yerleşmemiş yabancı sözcükler olarak adlandırılmasının sorunlu bir yaklaşım olduğunu ifade etmiştir. Karademir'e göre "yerleşmemiş yabancı sözcük" sınıfına dâhil edilen oksijen, lokomotif gibi sözcükleri günümüz Türkçe konuşurları arasında bilmeyen yoktur. Bu bağlamda, bu sözcükler yerleşik unsurlar olarak değerlendirilmelidir. Karademir, yerleşmiş-yerleşmemiş ayrımının sözcüklerin ses düzenleri açısından Türkçeye uyum sağlayıp sağlamadığına göre yapılması gerektiğini vurgulamıştır.

Yalçın (2010, s. 708), yabancı kökenli sözcükleri yerleşmiş-yerleşmemiş biçiminde sınıflandırırken pek çok hususa dikkat edilmesi gerektiğini ifade etmiştir. Bu sınıflandırmada sözcüklerin Türkçenin ses yapısına, biçim ve söz dizimi kurallarına ne kadar uyduğu; bunlara uymayan sözcüklerin Türkçedeki varlıklarını sürdürüp sürdüremediği ve hatta Türkçenin yapısını etkileyip etkilemediği cevaplanması gereken öncelikli sorulardır.

İNCELEME

Bu çalışmada, Türkçedeki Batı kökenli 15 sözcük ve bunların Türkçe karşılıklarının ikili kullanımı ele alınmıştır. Bu kullanımlar *mesaj-ileti, global-küresel, objektif-nesnel*, online-çevrimiçi, *dizayn-tasarım, agresif-saldırgan, subjektif-öznel, laptop-dizüstü, depresyon-bunalım, illegal-yasadışı, monoton-tekdüze, kriter-ölçüt, modern-çağdaş, fonksiyon-işlev, aktivite-etkinlik* sözcükleri olarak belirlenmiştir. Batı kökenli sözcükler ile Türkçe kökenli karşılıklarının kullanım sıklıkları TUD'un verilerini derlediği 1989-2013 yılları aralığında karşılaştırılmıştır.

Mesaj sözcüğü, dilimize Fransızcadan geçmiştir. Sözcüğün kökeni ise Latinceye dayanmaktadır (GTS¹¹). Sözcük, araştırmaya konu olan yıllar arasında 856 metinde, 2370 kez kullanılmıştır. Sözcüğün Türkçe karşılığı olan *ileti* ile ise 77 metinde, 186 kez karşılaşmıştır. Mesaj sözcüğünün kullanım sıklığı, *ileti* sözcüğünün kullanım sıklığının 12 katından fazladır. Yukarıdaki grafikte, sözcüklerin kullanım sıklıkları arasındaki farkın yıllara göre durumu gösterilmiştir. Buna göre *mesaj* sözcüğü, tüm yıllarda *ileti* sözcüğünden belirgin şekilde yüksek bir kullanım sıklığına sahiptir.

Global sözcüğü, Fransızcada "küre" anlamına gelen globe sözcüğünden türetilmiştir (TBKKS12). Küre sözcüğü Arapça kökenlidir ancak sözcük Türkçenin kurallarına uymuş, bu kurallara uygun biçimde -sAl ekini alarak küresel Türkçeleşmiştir (GTS). Sözcük, 1989-2013 yılları arasında 459

11 Güncel Türkçe Sözlük

12 Türkçede Batı Kökenli Kelimeler Sözlüğü

metinde, 1413 kez; sözcüğün Türkçe karşılığı olan küresel sözcüğü ise 633 metinde, 3711 kez kullanılmıştır. Küresel sözcüğü, global sözcüğünün iki katından fazla kullanıma sahiptir. Ancak sözcüklerin yıllara göre kullanım sıklıklarına bakıldığında, 1997'ye kadar iki sözcüğün kullanım sıklıklarının birbirine yakın olduğu, bazı yıllarda globalin daha çok kullanıldığı görülmektedir. 1997'den sonraki yıllarda, Türk toplumunun büyük oranda küresel sözcüğünü tercih ettiği açıktır.

Objektif sözcüğü “nesneye ilişkin, nesnel” anlamlarına gelen Fransızca objectif sözcüğünden alıntıdır (TBKKS). Sözcük, araştırmaya konu olan yıllar arasında 535 metinde, 1367 kez kullanılmıştır. Sözcüğün Türkçe karşılığı olan ileti ile ise 77 metinde, 186 kez karşılaşılmıştır. Objektif sözcüğünün kullanım sıklığı, nesnel sözcüğünün kullanım sıklığının 12 katından fazladır. Yukarıdaki grafikte, sözcüklerin kullanım sıklıkları arasındaki farkın yıllara göre durumu gösterilmiştir. Buna göre objektif sözcüğü, tüm yıllarda nesnel sözcüğünden belirgin şekilde yüksek bir kullanım sıklığına sahiptir.

On-line, İngilizcede “(telefon) ‘hatta’, çevrimiçi” anlamında kullanılmaktadır. Türkçeye de İngilizceden geçmiştir (GTS). On-line sözcüğü, 1989-2013 yılları arasında 139 metinde, 595 kez; çevrimiçi sözcüğü ise 25 metinde, 103 kez kullanılmıştır. 1999'a kadar iki sözcüğün de kullanımının oldukça az ve birbirine yakın olduğu görülmektedir. 1999'dan sonra her ikisinin de kullanım sıklığı artmıştır. Ancak takip eden tüm yıllarda on-line sözcüğünün çevrimiçi sözcüğüne tercih edildiği tespit edilmiştir.

Dizayn sözcüğü Fransızcadan İngilizceye, oradan da Türkçeye geçmiştir (TBKKS). Sözcük, araştırmaya konu olan yıllar arasında 180 metinde, 261 kez kullanılmıştır. Sözcüğün Türkçe karşılığı olan tasarım ile ise 430 metinde, 1366 kez karşılaşılmıştır. Dizayn sözcüğünün kullanım sıklığı, tasarım sözcüğünün kullanım sıklığının 5 katından fazladır. Yukarıdaki grafikte, sözcüklerin kullanım sıklıkları arasındaki farkın yıllara göre durumu gösterilmiştir. Buna göre dizayn sözcüğü, tüm yıllarda tasarım sözcüğünden yüksek bir kullanım sıklığına sahiptir.

Agresif sözcüğü, Türkçeye Fransızcadan geçmiştir. Fransızcada agresif biçiminde kullanılan sözcük “saldırı, saldırganlık” anlamına gelmektedir (TBKKS). Agresif sözcüğü, 1989-2013 yılları arasında 117 metinde, 246 kez; saldırgan sözcüğü ise 466 metinde, 935 kez kullanılmıştır. Agresif sözcüğünün kullanım sıklığı, saldırgan sözcüğünün kullanım sıklığının 4 katına yakındır. Agresif sözcüğü, 2000 yılı hariç tüm yıllarda saldırgan sözcüğünden yüksek bir kullanım sıklığına sahiptir.

Subjektif, Fransızca “özneye ait, öznel” anlamına gelen subjectif sözcüğünden alıntıdır (GTS). Subjektif sözcüğü, 1989-2013 yılları arasında 48 metinde, 78 kez kullanılmıştır. Sözcüğün Türkçe karşılığı olan nesnel sözcüğü ile ise 457 metinde, 1623 kez karşılaşmıştır. Buna göre, nesnel sözcüğü tüm yıllarda subjektif sözcüğünden 20 kattan fazla kullanılmıştır.

Laptop sözcüğü, Türkçeye İngilizceden geçmiştir ve bilgisayar için kullanılan bir terimdir. İngilizcede «kucak üstü” anlamına gelen sözcük, lap+top biçiminde oluşturulmuş bir birleşik sözcüktür (GTS). Laptop sözcüğü, 1989-2013 yılları arasında 31 metinde, 77 kez; dizüstü sözcüğü ise 98 metinde, 354 kez kullanılmıştır. Her iki sözcüğün de 2000 yılına kadar kullanım sıklıklarının sıfıra yakın olduğu görülmektedir. 2000’den 2013 yılına kadar ise yalnızca üç yılda (2005, 2010, 2013) laptop sözcüğünün kullanım sıklığı dizüstü sözcüğünü geçmiştir. Ancak aradaki fark oldukça azdır. Dolayısıyla 2000’den itibaren Türkçede dizüstü sözcüğünün laptop sözcüğünden daha çok kullanıldığı söylenebilir.

Depresyon sözcüğü, Türkçeye Fransızcadan geçmiştir. Fransızcada *dépression* biçimindeki sözcük, «çukur, çöküntü” ve “ruhsal veya ekonomik çöküntü» anlamlarında kullanılmaktadır (TBKKS). Depresyon sözcüğü çalışmaya konu olan yıllar arasında 222 metinde, 678 kez; bunun Türkçe karşılığı olan bunalım sözcüğü ise 366 metinde, 715 kez kullanılmıştır. 1989 ile 1998 yılları arasında bunalım sözcüğünün kullanım sıklığının depresyondan çok daha fazla olduğu görülmektedir. 1999’da ilk kez bu durumun tersiyle karşılaşmış, 2000’de bunalım sözcüğünün kullanımı yeniden artmıştır. 2002’den itibaren ise depresyon sözcüğü kullanım bakımından bunalımı geride bırakmıştır. Bu durum her iki sözcüğün kullanım sıklıklarının sıfıra yaklaştığı 2010’a kadar devam etmiştir. 2013 yılında, bunalım sözcüğünün kullanımının ciddi bir artış göstermesi dikkat çekicidir.

İllegal sözcüğü, Türkçeye Fransızcadan geçmiştir. Fransızcadaki *illégal* sözcüğü, «yasa dışı» anlamındadır (TBKKS). İllegal sözcüğü, 1989-2013 yılları arasında 138 metinde, 258 kez kullanılmıştır. Sözcüğün Türkçe karşılığı olan yasadışı sözcüğü ile ise 298 metinde, 666 kez karşılaşmıştır. 1989’dan 2010’a kadar (1998, 2001 ve 2005 yılları hariç) yasadışı sözcüğünün kullanımı illegalden fazladır. 2010 yılında ise iki sözcüğün kullanım sıklığı da oldukça düşerek sıfıra yaklaşmıştır.

Monoton, Fransızca *monotone* sözcüğünden alıntıdır. Sözcük, «tek sesli, tekdüze” anlamına gelmektedir (TBKKS). Monoton sözcüğü, 1989-2013

yılları arasında 109 metinde, 133 kez kullanılmıştır. Tekdüze sözcüğü ile ise 216 metinde, 306 kez karşılaşmıştır. 1989'dan 2011'a kadarki dönemde 1998, 2001, 2005 ve 2010 yılları dışında tekdüze sözcüğü monotondan fazla kullanılmıştır. 2011 yılında ise iki sözcüğün kullanım sıklığı da oldukça düşerek sıfıra yaklaşmıştır.

Kriter sözcüğü Türkçeye Fransızcadan geçmiştir. Fransızcada critère biçimindeki sözcük «değerlendirme ölçütü» anlamında kullanılmaktadır (TBKKS). Kriter sözcüğü, 1989-2013 yılları arasında 229 metinde, 341 kez kullanılmıştır. Sözcüğün Türkçe karşılığı olan ölçüt ile ise 260 metinde, 603 kez karşılaşmıştır. 1989'dan 2002'ye kadar ölçüt sözcüğünün kullanımı kriterden fazladır. 2003 ile 2005 yılları arasında sözcüklerin kullanım sıklıkları birbirine yaklaşmış, 2006'da ölçüt ciddi bir yükselişle kriter sözcüğünü geride bırakmıştır. 2007-2009 yılları arasında ise kriter sözcüğünün kullanımının ölçüt sözcüğünün kullanımından daha fazla olduğu görülmektedir. 2011 yılında ise iki sözcüğün kullanım sıklığı da oldukça düşerek sıfıra yaklaşmıştır.

Modern sözcüğü, Fransızcada “şimdiki zamana ait, asrî” anlamlarında kullanılan moderne sözcüğünden alıntıdır (TBKKS). Modern sözcüğü 1989-2013 yılları arasında 1587 metinde, 6693 kez; çağdaş sözcüğü ise 1363 metinde, 5443 kez kullanılmıştır. Sözcüklerin kullanım sıklıkları birbirine yakındır. Tabloda da görüldüğü üzere, bu kullanım sıklıkları yıllara göre değişkenlik göstermektedir. Ancak 2001-2009 yılları arasında modern sözcüğünün çağdaştan daha çok kullanıldığı görülmektedir. 2010 yılı itibarıyla iki sözcüğün kullanım sıklığı da oldukça düşerek sıfıra yaklaşmıştır.

Türkçeye Fransızcadan geçen fonksiyon sözcüğünün bu dildeki kullanımı fonction biçimindedir ve “işlev” anlamına gelmektedir (TBKKS). Fonksiyon sözcüğü 1989-2013 yılları arasında 253 metinde, 588 kez kullanılmıştır. İşlev sözcüğü ile ise 521 metinde, 998 kez karşılaşmıştır. 1989'dan 2010'a kadar (2003 ve 2008 yılları hariç) işlev sözcüğünün kullanımı fonksiyondan fazladır. 2010 yılında ise iki sözcüğün kullanım sıklığı da keskin bir düşüşle sıfıra yaklaşmıştır.

Türkçeye Fransızcadan geçen aktivite sözcüğünün bu dildeki kullanımı activité biçimindedir ve “etkinlik” anlamına gelmektedir (GTS). Aktivite sözcüğü çalışmaya konu olan yıllar arasında 218 metinde, 516 kez; bunun Türkçe karşılığı olan etkinlik sözcüğü ise 787 metinde, 2034 kez kullanılmıştır. Buna göre, etkinlik sözcüğü tüm yıllarda (2010 hariç) aktivite sözcüğünden daha fazla kullanılmıştır.

TUD'dan elde edilen veriler, 1989-2013 arasındaki yazılı metinleri

kapsamaktadır. Çalışmaya konu olan sözcüklerin 2013-2024 yılları arasındaki kullanım sıklıklarının tespiti için Google arama motorundan yararlanılmıştır. Sözcükler, yalnızca Türkçe sayfalarda aratılmıştır. Elde edilen veriler, tablodaki gibidir:

Batı Kökenli Sözcükler	Kullanım Sıklığı	Türkçe Sözcükler	Kullanım Sıklığı
mesaj	96.800.000	ileti	28.000.000
global	56.000.000	küresel	33.100.000
objektif	11.900.000	nesnel	2.250.000
on-line	357.000.000	çevrimiçi	33.900.000
dizayn	20.100.000	tasarım	167.000.000
agresif	5.590.000	saldırgan	6.150.000
subjektif	70.200	öznel	5.270.000
laptop	76.900.000	dizüstü	38.900.000
depresyon	16.200.000	bunalım	137.000
illegal	7.400.000	yasadışı	10.600.000
monoton	653.000	tekdüze	53.700
kriter	3.590.000	ölçüt	121.000
modern	83.900.000	çağdaş	32.500.000
fonksiyon	10.100.000	işlev	15.700.000
aktivite	58.900.000	etkinlik	106.000.000

2013-2024 yılları arasında, 15 sözcük ikilisinden *mesaj*, *global*, *objektif*, *on-line*, *laptop*, *depresyon*, *monoton*, *kriter* ve *modern* sözcüklerinin Türkçe karşılıklarından daha fazla kullanıldığı görülmektedir. Bununla birlikte *tasarım*, *saldırgan*, *öznel*, *yasadışı*, *işlev* ve *etkinlik* sözcükleri Batı kökenli karşılıklarından daha çok kullanılmıştır.

DEĞERLENDİRME

Çalışma kapsamında incelenen 15 Batı kökenli sözcükten yalnızca ikisinin (*on-line*, *laptop*) İngilizceden alıntı olduğu belirlenmiştir. *On-line* sözcüğünün kullanım sıklığının Türkçedeki karşılığı olan çevrimiçi sözcüğünden fazla olduğu tespit edilmiştir. 1999'a kadar *on-line* ve çevrimiçi sözcüklerinin kullanım sıklıkları yakın olmakla birlikte, 1999'dan sonraki tüm yıllarda *on-line* sözcüğünün çevrimiçi sözcüğüne tercih edildiği tespit edilmiştir. Yine İngilizceden dilimize giren *laptop* sözcüğüyle Türkçe karşılığı olan *dizüstü*'nün kullanım sıklıkları da 2000 yılına kadar birbirine yakındır. Ancak 2000'den sonraki yıllarda Türkçede *dizüstü* sözcüğünün *laptop* sözcüğünden daha çok kullanıldığı görülmektedir.

Çalışmada incelenen diğer 13 Batı kökenli sözcük Fransızcadan alıntıdır. Bu sözcüklerden *mesaj* ve *modern* sözcüklerinin kullanım sıklığının Türkçe karşılıkları olan *ileti* ve çağdaş sözcüklerinkinden fazla olduğu tespit edilmiştir. *Mesaj* sözcüğünün kullanım sıklığı, *ileti* sözcüğünün kullanım sıklığının 12 katından fazladır ve sözcük, çalışmaya konu olan tüm yıllarda *ileti* sözcüğünden belirgin şekilde yüksek bir kullanım sıklığına sahiptir. *Modern* ve çağdaş sözcüklerinin kullanım sıklıkları ise birbirine yakındır ancak *modern* sözcüğü daha çok kullanılmıştır. Sözcüklerin kullanım sıklıkları yıllara göre değişkenlik göstermekle birlikte 2009'dan itibaren *modern* sözcüğünün, istikrarlı bir biçimde çağdaş sözcüğünden daha çok kullanıldığı görülmektedir. Araştırmaya konu olan diğer 11 sözcük çiftinin tamamında Türkçe sözcüklerin kullanım sıklıklarının daha fazla olduğu görülmüştür. 1989-2013 yılları arasında *objektif-nesnel*, *dizayn-tasarım* ve *subjektif-özel* sözcük ikililerinden Türkçe olanların tüm yıllarda Batı kökenli karşılıklarından daha çok kullanıldığı tespit edilmiştir. *Agresif-saldırgan*, *illegal-yasadışı* ve *aktivite-etkinlik* ikililerinde de buna benzer bir durumla karşılaşmıştır. Ancak bu ikililerdeki Batı kökenli ögeler olan *agresif*, *illegal* ve *aktivite* sözcüklerinin kullanım sıklıkları, 1989-2013 yılları arasında yalnızca birer yıl (sırasıyla 2000, 2001, 2010) Türkçe karşılıklarının sıklıklarından fazladır. *Global-küresel*, *depresyon-bunalım*, *monoton-tekdüze*, *kriter-ölçüt* ve *fonksiyon-işlev* ikililerinin ise 1989-2013 yılları arasında diğer sözcük çiftlerindeki kadar düzenli kullanım sıklıklarına sahip olmadığı tespit edilmiştir. Genel tabloya bakıldığında bu ikililerden Türkçe olanların Batı kökenli karşılıklarına tercih edildiği ancak yıl bazında kullanımların farklılaştığı görülmektedir.

Sözcüklerin 2013 yılından sonra günümüze kadarki kullanım sıklıkları için Google arama motoruna başvurulmuştur. Burada ilk dikkat çeken husus sıklık sayılarının TUD'dakilere oranla çok daha yüksek olmasıdır. Elbette bu durum taranan alanın Google'da daha geniş olmasıyla ilgilidir. 2013-2024 yılları arasında *mesaj*, *global*, *objektif*, *on-line*, *laptop*, *depresyon*, *monoton*, *kriter* ve *modern* sözcükleri Türkçe karşılıklarından daha fazla kullanılmıştır. Bununla birlikte *tasarım*, *saldırgan*, *özel*, *yasadışı*, *işlev* ve *etkinlik* sözcüklerinin Batı kökenli karşılıklarına tercih edildiği görülmektedir.

SONUÇ

Bu çalışmada, Türkçeye Batı dillerinden girmiş 15 sözcük ve bunların Türkçe kökenli karşılıklarının ikili kullanımı incelenmiştir. Bu kullanımlar *mesaj-ileti*, *global-küresel*, *objektif-nesnel*, online-çevrimiçi, *dizayn-tasarım*, *agresif-saldırgan*, *subjektif-özel*, *laptop-dizüstü*, *depresyon-bunalım*, *illegal-yasadışı*, *monoton-tekdüze*, *kriter-ölçüt*, *modern-çağdaş*, *fonksiyon-işlev*, *aktivite-etkinlik* sözcükleri olarak belirlenmiştir. Batı kökenli sözcükler ile Türkçe

kökenli karşılıklarının kullanım sıklıkları TUD'un verilerini derlediği 1989-2013 yılları aralığında karşılaştırılmıştır. 2013-2024 arasındaki veriler için Google arama motorundaki Türkçe sayfalar taranmıştır. Çalışmada elde edilen verilerin değerlendirilmesi neticesinde şu sonuçlara ulaşılmıştır:

1. Çalışmada ele alınan 15 Batı kökenli sözcük, günümüz Türkçesinde, Türkçe kökenli karşılıklarıyla birlikte kullanılmaya devam etmektedir. Bu ikililer, dilde aynı kavramı göstermek amacıyla kullanılmaktadır.

2. Batı kökenli sözcüklerden yalnızca *on-line* ve *laptop* sözcükleri İngilizceden alıntılanmıştır. Bu sözcüklerin 1999 ve 2000'den sonra kullanımının arttığı görülmektedir. Bu durum, gelişen teknoloji ve *iletişim* araçlarının ülkemizde de yaygınlaşmaya başlamasıyla açıklanabilir.

3. TUD'daki verilere göre, İngilizce kökenli iki sözcükten biri olan *on-line* sözcüğünün kullanım sıklığı, Türkçedeki karşılığı olan çevrimiçi sözcüğünden fazladır. Ancak İngilizce kökenli *laptop* sözcüğü, Türkçedeki karşılığı olan *dizüstü* sözcüğünden daha az kullanılmıştır. 2013'ten sonraki dönemde Google'da yapılan araştırmada ise *on-line* ve *laptop* sözcüklerinin sıklıklarının Türkçe karşılıklarından daha fazla olduğu görülmektedir.

4. Çalışmaya konu olan diğer Batı kökenli sözcüklerin tamamı Fransızcadan dilimize girmiştir. TUD'daki verilere göre, bu sözcüklerden sadece *mesaj* ve *modern* sözcüklerinin kullanım sıklığı, Türkçe karşılıkları olan *ileti* ve çağdaş sözcüklerinkinden fazladır. Google'dan elde edilen 2013 sonrası verilerde de durum aynıdır.

5. TUD'daki verilere göre, Fransızcadan Türkçeye giren *objektif*, *dizayn*, *subjektif*, *agresif*, *illegal*, *aktivite*, *global*, *depresyon*, *monoton*, *kriter* ve *fonksiyon* sözcüklerinin Türkçe karşılıklarının kullanım sıklığı bu sözcüklerden fazladır. Bu ikililerden Türkçe olanların Batı kökenli karşılıklarına tercih edildiği ancak yıl bazında kullanımların farklılaştığı görülmektedir. Google'dan elde edilen 2013 sonrası verilere göre ise bu ikililerden *tasarım*, *saldırgan*, *öznel*, *yasadışı*, *işlev* ve *etkinlik* sözcükleri Batı kökenli karşılıklarından daha fazla kullanılmıştır.

Her dil, başka dillerden çeşitli etkileşimlerin sonucu olarak sözcük alıntılanmaktadır. Bu alıntı sözcükler ve o dildeki karşılıkları birlikte kullanılmaya devam edebilmektedir. Bu tür ikili kullanımların ne kadar süreceği veya hangisinin kalıcı olacağı, toplumun tercihiyle bağlı bir husustur. Bu çalışmada incelenen 15 ikili kullanımdan 12'sinde toplumun Batı kökenli sözcükler yerine Türkçe kökenli karşılıklarını kullanmayı

tercih ettiği görülmüştür. Ancak dil, türlü etkenlerle sürekli değişen ve dönüşen bir unsur olduğundan Batı kökenli sözcükleri yerleşmiş ya da yerleşmemiş olarak betimlemek şu aşamada mümkün görünmemektedir.

KAYNAKLAR

- Aksan, D. (2004). *Türkçenin sözvarlığı*. Engin Yayınevi.
- Atmaca, N. S. (2004). Çırpınış. Toroslu Kitaplığı.
- Balaban, A. (2015). Yabancı kelimelere karşılık bulmada karşılaşılan sorunlar ve çözüm önerileri. *Turkish Studies*, 10(8), 573-596.
- Büker, S. ve Baraz, N. (1991). *Türk dili ve edebiyatı (dil anlam sözcük)*. Anadolu Üniversitesi Yayınları.
- Çotuksöken, Y. (2002). *Türkçe Üzerine -1*. Papatya Yayınları.
- Ersoylu, H. (1994). Türkiye Türkçesinin çağdaş problemleri 4-5, Batı kaynaklı kelimeler I, II. *Türk Dili*, 509(513), 375-384.
- Güncel *Türkçe Sözlük*, 4 Mayıs 2024 tarihinde <https://sozluk.gov.tr/> adresinden erişildi.
- Karademir, F. (2019). Türkçe söz varlığı tasnifinde kullanılan bazı terimler üzerine. *Sciences*, 5(18), 736-744.
- Muallimoğlu, N. (2003). *Türkçe bilen arıyor*. Avcı Yayınları.
- Sağlam, M. Y. (2002). İngiliz ve Amerikan dilinden dilimize geçen sözcüklerin Türkçe'deki kullanım sıklığı üzerine uygulamalı bir çalışma. *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 19(2), 31-139.
- Sezgin, F. (2004). *Türkçe'de Batı kaynaklı kelimelerin yoğunluğu*. TDK Yayınları.
- Sinanoğlu, O. (2005). *Bye Bye Türkçe*. Otopsi Yayınları.
- Türkçede Batı Kökenli Kelimeler Sözlüğü*, 4 Mayıs 2024 tarihinde <https://sozluk.gov.tr/> adresinden erişildi.
- Türkçe Ulusal Derlem*, 10 Mayıs 2024 tarihinde <https://www.tnc.org.tr/> adresinden erişildi.
- Yalçın, N. (2010). Yabancı sözcüklerin doğal dil konuşmacılarınca algılanışının incelenmesi. *Turkish Studies*, 5(4), 705-727.
- Zülfikar, H. (2000). Sanat, aktivasyona geçmek, veyâ, rating, LPG, ISBN üzerine. Doğru yazalım doğru konuşalım, *Türk Dili*, 586.

THE EFFECTIVENESS OF USING THE KNOWLEDGE OF TREE METHODS TO DEVELOP STUDENTS' ORAL SPEECH

Muxamatjonova Diyora Rustam qizi
Alfraganus University

ABSTRACT

Learning language is a sphere that has tremendous challenges especially dealing with the each skill. English is one of the main component of the modern education in order to be aware of the new researches and techniques at the same time to share the information that an individual made. There will below highlights the essences of the oral component to medical students. The aim of the paper is teaching medical terms with the using and reaching speaking skill in C1 level with fluency and coherence with the help of using new speaking method in the higher educations.

Keywords: communicative competence, integration of medicine, the tree of knowledge, EFL/ESL, medical lexicology, audio dialogues.

TALABALARNING OG'ZAKI NUTQINI OSHIRISHDA BILIMLAR METODIKASIDAN FOYDALANISHNING SAMARADORLIGI

Muxamatjonova Diyora Rustam qizi
Alfraganus University

ANNOTATSIYA

Til o'rganish juda katta qiyinchiliklarga ega bo'lgan sohadir, ayniqsa har bir mahorat bilan shug'ullanadi. Ingliz tili zamonaviy ta'limning asosiy tarkibiy qismlaridan biri bo'lib, bir vaqtning o'zida shaxs tomonidan yaratilgan ma'lumotlar bilan bo'lishish uchun yangi tadqiqotlar va usullardan xabardor bo'lishdir. Quyida tibbiyot talabalari uchun og'zaki komponentning mohiyati ta'kidlanadi. Maqolaning maqsadi oliy ta'lim muassasalarida yangi so'zlashuv usulini qo'llash orqali tibbiy atamalarni qo'llash va C1 darajasida ravonlik va izchillik bilan nutq so'zlash malakasiga erishish bilan o'rgatishdir.

Kalit so'zlar: kommunikativ kompetentsiya, tibbiyot integratsiyasi, bilim daraxti, EFL/ESL, tibbiy leksikologiya, audio dialoglar

INTRODUCTION

It is of major significance in these days the utilizing and usage of advanced dialects instructing strategies due to globalization and the quick development of specialized communication. Having great English communication abilities does not as it were infer the information of the proficient dialect but moreover it can encourage common understanding and participation inside the worldwide world. The English educating learning handle based on the learners' dialect purposes and needs has driven to the improvement of so-called English for masters or English for Particular Purposes (ESP)[1]. Nowadays students have different backstage and levels of English language due to these modern trends of internet communication. Students also have various and multiple ideas in their minds about using English language in their future profession as doctors of general practice. And when teacher starts to teach in the classroom, students expect from teacher how to learn, to work with the received information from outside such as Internet resources and social media in their future profession.

MATERIALS

English teachers should be creative while managing their teaching/ learning process. A continuous effective process may be done to include the proper atmosphere in order to improve the students speaking skill, giving attention to the speaking components and make the English lesson more exiting. For this reason, the English teacher should apply only appropriate and effective methods and techniques of teaching communication skills.

METHODS

During the course students study basic grammar, medical lexicology, listen to audio dialogues of doctor and patient, write down thesis paper in English on their future medical specification on the third course. Medical textbooks, guide-books, encyclopedias, research and professional articles in PDF format as the irreplaceable tools can be found out in many medical research web sites. The presentation papers that are submitted at the end of each year has multiple functions such as searching information in Internet resources, writing this material without mistakes, and last one, orally speaking presentation paper, working out pronunciation and orator skills[2]. But the main focus of such presentation papers is medical topic, which the student chooses. The study of translation usually includes the analysis of key texts, enabling students to develop an awareness of the problems of understanding and interpretation. It also involves the development of the analytical, practical, evaluative, aesthetic, and

expository skills required to address translation problems. Here we can see integration of medicine and study of English language, establishment of correlation with the passed materials that have been studied during each year with the following text-books of following authors: A.M. Maslova, Z.I. Wainstein, L.S. Plebeyskaya, L.U.Khojayeva L.U., Arziyeva D.T. and others. Because of the function of transmission of the text and words form above-mentioned text-books to the graphic organizers, team and role-pay games in the classroom, interactive learning can make the teaching process more direct, active, rapid and convenient so that it can be widely used in non-lingual universities by English teachers and become more and more popular among students.

RESULTS

Speaking is considered a crucial skill in order to express the speaker's intentions and effective oral communication results in getting success in various fields.

In the lesson there will be different types of reading topics and speaking cue card that is based on the same meaning. After we have discussed any medical topic in interactive way and found some new medical terms to the given theme word or word combination, we did reading of the theme text for about five-ten minutes (this time duration reaped the results we were looking for). Using the terms that are found in the passage will be transferred to "the tree of knowledge" with the help of the unknown or new terms turn by turn students will make a conversation using the role-play method even students can make a little play. Of course, medical students may encounter various psychological problems in the process of learning English. They may avoid discussions in English because they do not have sufficient knowledge. In this case, the teacher's task is to encourage lively conversation by creating a warm and friendly atmosphere in the classroom.

Tree of knowledge will be the kinesthetic material during the class students should make a conversation as it given below, in addition, they have to express grammar rule correctly in the oral version. For example: Two random students will be chosen and asked them to stand in the middle. On the teacher's desk there will be prepared cue cards and under the cue cards various conditions will be written. Imagine students chose to talk about doctor and patient conversation.

Figure 1. "Tree of knowledge"

Doctor: Hi, Dilshoda. What brings you today?

Patient: My **back** hurts.

Doctor: All right. Where does it hurt exactly?

Patient: it's just the small of my **back**.

Doctor: Any pain near the **shoulder blades** or **neck**?

Patient: No, that part doesn't hurt

Doctor: I see. Do it only hurt when you bend over?

Patient: No, it hurts when I wake up in the morning too.

Doctor: Okay, I'll take a look and see what I can find.

Figure 2. The speaking dialog

This method will be continued until the last word used. Also students will be changed the roles with other. Each of the words that used before cannot be expressed.

DISCUSSION

Teaching English can be a challenge and ESP can be even more challenging, however it is always important to remember that students will normally have a basic understanding of the English language when they are firstly at classes. When teaching English for specific purposes for medical professionals, it is worth remembering that there are a lot of specific jargons that apply only to their field. Along with vocabulary lists,

teacher will need to involve them in roleplaying exercises to encourage them to use their language skills. Some of the main things that nurses, doctors, and other medical professionals will need to know are the names of the parts of the human body, medical supplies, and visiting hours (identifying family members).

CONCLUSION

In this paper, the main focus has been laid on the novel approaches for teaching speaking skills in EFL/ESL classrooms. For this purpose, first of all, the importance of English in the modern world has been briefly given. Then the importance of language skills has been discussed elaborately and the purpose of teaching skills has been presented systematically. After that, the activities that are involved before practising speaking skills have been brought out. This study work presents how modern teaching methodology may help develop communication skills within medical classes. CLT aims to facilitate the process of ESL teaching from the perspective of medicine as well as describing the opportunities of students to integrate the acquired knowledge into specialized meaningful messages that will assist in developing interpersonal communication skills in real life circumstances.

LITERATURE

- Parupalli Srinivas Rao - Novel approaches for teaching speaking skills in efl/esl classrooms: a comprehensive study Lecturer in English, English Language Centre, King Faisal University, Al-Hasa, Kingdom of Saudi Arabia. <https://doi.org/10.33329/rjelal.7119.489>
- Cora, L. and Knight, P. Learning and teaching English: A course for teachers. Oxford: Oxford University Press, 2000. Print.
- Cheng, L. Targeting language support for non-native English speaking graduate students at a Canadian university. TESL Canada Journal, 2007. 21(2), Pp. 50-71. Online.
- Brown, G. and G. Yule. Teaching the Spoken Language. Cambridge: Cambridge University Press, 1983. Print.
- Nailya Maratovna Bekimbetova, Olga Aleksandrovna Danilova - Medical english teaching and learning techniques in institutions of higher education with application of multimedia technologies: the problems and their solutions. Kazan Federal University, 18, Kremlyovskaya Street, Kazan, 420008 (RUSSIAN FEDERATION)
- Muxamatjonova D.R - The effectiveness of the use of repetition in poetry - Central Asian Research Journal For Interdisciplinary Studies (CARJIS), 2(1), 2022 y, Chirchiq sh, 354-356 p. <https://scholar.google.com/citations?user=9yBD-W8AAAAJ&hl=ru>

SIRCON2024

Muxamatjonova D.R - Analysis of the of the characteristics of repetition in translation - "Principal issues of scientific research and modern education" xalqaro online konferensiya, Vol.2, Issue 7, May 2023, AQSH, 226-234
b/<https://scholar.google.com/citations?user=9yBD-W8AAAAJ&hl=ru>

OILA VA TA'LIM MUASSASALARI HAMKORLIGIDA GENDER MADANIYATNI SHAKLLANTIRISH MEXANIZMLARINI TAKOMILLASHTIRISH

Bayjonov Furqat Baxramovich

Alfraganus university - ORCID: 0000-0001-6152-2919

Annotatsiya

Ushbu maqolada oila va ta'lim muassasalari hamkorligida gender madaniyatni shakllantirish mexanizmlarini takomillashtirish hamda oilada gender tengligi tushunchasi gender barobarligi konsepsiyasiga to'g'ri kelishi bayon etilgan shuningdek – ayollar va erkaklar jamiyatda munosib o'rin egallashi uchun ijtimoiy mavqeyi, hayotda tutgan o'rni va ularning imkoniyatlariga aniqlik kiritib o'tilgan.

Maqolaning asosiy mazmunida esa oila va ta'lim muassasalarda gender madaniyatni rivojlantirish hamda gender farqlar, o'xshashliklar ta'lim jarayonida erkak va ayollarning o'quv faoliyatidagi o'xshashliklar ko'rsatib o'tilgan. Bu esa, o'z navbatida, o'quv jarayoni samaradorligini ta'minlashga yordam beradi. Shuningdek, oila va ta'lim muassasalarda gender madaniyatni rivojlantirish o'ziga xos xususiyatlariga e'tibor qaratilgan, buning natijasida oilaviy hamda kelajak hayoti uchun zarur bilimlarga ega bo'lishadi. Gender tenglikni ta'minlashda qonuniylik, demokratiya, ochiqlik va shaffoflik, xotin-qizlar va erkaklarning teng huquqliligi, jins bo'yicha kamsitishga yo'l qo'ymaslik, o'zaro bir birini tushunish tamoyillari muhim rol o'ynaydi.

Respublikamizda oila institutini mustahkamlash, yoshlarni oilaviy hayotga tayyorlash va gender tenglikning huquqiy-me'yoriy asoslari yaratilgan. "O'zbekiston Respublikasida erkaklar va ayollarning teng huquqlari va imkoniyatlarini ta'minlash bo'yicha davlat siyosatining asosiy yo'nalishlarini belgilash va maqsadli islohotlarni amalga oshirish" kabi ustuvor vazifalar doirasida gender diskriminatsiyasini keng ommaga tarqatishni istisno qiladigan kitob va darsliklarni yaratish, davlat dasturlarida tenglik muammolariga mo'ljallangan xorijiy tajribalar, kurslar, o'quv-uslubiy ta'minotdan foydalanish muhim ahamiyat kasb etmoqda. Yoshlarning madaniyati sifatlarini shakllantirish maqsadida ma'naviy-ma'rifiy muhitni milliy qadriyatlar asosida rivojlantirish omillari, pedagogik shart-sharoitlari hamda didaktik talablarini aniqlashtirishni talab etadi.

Yoshlar o'zlarini qiziqtirgan oila haqidagi savollariga mazkur maqolada javob olishlari mumkin. Shu bilan birga oila qurish arafasidagi yoshlarning oila to'g'risidagi bilimlarini takomillashtiriladi.

Kalit so'zlar: gender, gender madaniyat, gender farqlar, stereotip, oila,

pedagogika, jamiyat, shaxs.

KIRISH

Bugungi kunda jahonda oilalardagi ijtimoiy-pedagogik muhitni yaxshilash, oilalarni faravonlik darajasini oshirishda gender madaniyatni shakllantirish muhim hisoblanadi. Oilada, umumta'lim va oliy ta'lim muassasalari hamda tashkilotlarda gender madaniyatini shakllantirish, uning ustuvor yo'nalishlarini ommalashtirishga doir islohotlar, innovatsion hamda xalqaro tajribalar almashilmoqda. Turli millat oilalarida gender xususiyatlar, jamiyat taraqqiyotida xotin-qizlar va erkaklarning tengligi haqida keng ma'lumot ulashadigan mediamakon tizimi yaratilgan. Jinslararo tenglikka erishish, ta'lim va ijtimoiy institutlarning faoliyatidagi o'zaro aloqadorlik gender madaniyatni shakllantirish va rivojlantirish hamda mazkur yo'nalishda media muhitni yaratish hamda pedagoglarning individual innovatsion faoliyatini shakllantirishga mo'ljallangan mexanizmni yaratish dolzablashmoqda. Yevropa Ittifoqining gender tengligi strategiyasi fon der Leyen komissiyasining Tenglik ittifoqiga erishish majburiyatini ta'minlaydi. Strategiya 2025-yilgacha gender tengligi bo'yicha Yevropa sari muhim yutuqlarga erishish uchun siyosiy maqsadlar va harakatlarni taqdim etadi. Bunda ko'zlangan maqsad – ikki jins vakili, o'g'il va qizlarning barcha xilma-xilligi bilan hayot yo'lida o'z tanlagan yo'lidan borishda mustaqil bo'lishlari, rivojlanish uchun teng imkoniyatlarga ega bo'lishlari va bizning Yevropa jamiyatimizda teng ravishda ishtirok etishi va boshqarishi mumkin bo'lgan ittifoqdir.

So'nggi yillarda O'zbekistonda amalga oshirilayotgan ijtimoiy-iqtisodiy islohotlar tizimida gender masalalari, xotin-qizlarning ijtimoiy faolligini oshirish, ularning turmush sharoitlarini yaxshilash, qobiliyatlarini erkin amalga oshirishlari uchun qulay shart-sharoitlarni yaratish, qo'llab-quvvatlash bilan bog'liq normativ-huquqiy baza yanada takomilashtirildi. "Xotin-qizlar va erkaklar uchun teng huquq hamda imkoniyatlar kafolatlari to'g'risida"gi (2019), "Xotin-qizlarni tazyiq va zo'rvonlikdan himoya qilish to'g'risida"gi (2019) O'zbekiston Respublikasining qonunlari qabul qilindi.

Shuningdek, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 7-martdagi "Xotin-qizlarning mehnat huquqlari kafolatlarini yanada kuchaytirish va tadbirkorlik faoliyatini qo'llab-quvvatlashga oid chora-tadbirlar to'g'risida"gi PQ-4235-son qarori hamda O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2020-yil 30-martdagi "Normativ-huquqiy hujjatlar va ularning loyihalarini gender-huquqiy ekspertizadan o'tkazish tartibi to'g'risidagi nizomni tasdiqlash haqida" 192-sonli, 2020-yil 23-iyundagi "Oliy ta'lim muassasalariga qo'shimcha davlat granti asosidagi qabul ko'rsatkichlari

doirasida xotin-qizlarga tanlovda ishtirok etish uchun tavsiyanoma berish va ularni o'qishga qabul qilishni tashkil etish tartibi to'g'risidagi nizomni tasdiqlash haqida"gi 402-sonli, "Xotin-qizlarni tazyiq va zo'rvonlikdan himoya qilish tizimini takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi 2020-yil 4-yanvardagi 4-sonli, 2019-yil 20-noyabrdagi "Xotin-qizlarni ish bilan ta'minlash, ular o'rtasida tadbirkorlikni rivojlantirish tizimini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi 919-sonli, 2018-yil 12-apreldagi "Og'ir ijtimoiy vaziyatga tushib qolgan xotin-qizlarga, nogironligi bo'lgan, kam ta'minlangan, farzandlarini to'liqsiz oilada tarbiyalayotgan va uy-joy sharoitini yaxshilashga muhtoj onalarga arzon uy-joylar berish tartibi to'g'risidagi nizomni tasdiqlash haqida"gi 285-son qarorlari gender tenglikni ta'minlash va ayollarning ijtimoiy turmush sharoitlarini yaxshilashga qaratilganligi bilan ahamiyatlidir (B.Namazov, N.Egamberdiyeva, M.Mirsoliyeva 2018).

Mamlakatda gender tenglikni ta'minlashning tashkiliy-huquqiy mexanizmi sifatida O'zbekiston Respublikasida Gender tenglikni ta'minlash masalalari bo'yicha komissiya faoliyat boshladi. Shuningdek, Oliy Majlis Senatining Xotin-qizlar va gender tenglik masalalari va Qonunchilik palatasida Oila va ayollar masalalari bo'yicha komissiyaning tashkil etilishi mazkur sohaning huquqiy asoslarini mustahkamlash, qabul qilingan normativ-huquqiy hujjatlar ijrosining ta'minlanishi ustidan parlament nazoratini olib borish imkonini yaratdi.

Respublika xotin-qizlar jamoatchilik kengashi va uning hududiy jamoatchilik kengashlari jamiyat hayotida xotin-qizlarning faol ishtirok etishini qo'llab-quvvatlashga qaratilgan bo'lib, barcha sohada xotin-qizlarning teng huquq va imkoniyatlarini kafolatlaydi (Эгамбердиева, Н., Камилова, Р., Атаниязова, Р., Исакова, Л., Усманова, М., Исломов, А. 2021).

"Xotin-qizlar va erkaklar uchun teng huquq hamda imkoniyatlar kafolatlari to'g'risida"gi O'zbekiston Respublikasi qonunida xotin-qizlar va erkaklar uchun teng huquq hamda imkoniyatlar kafolatlarini ta'minlashning asosiy prinsiplari asosda davlat tomonidan xotin-qizlar va erkaklarga jamiyat hamda davlat ishlarini boshqarishda, saylov jarayonida teng ishtirok etish, sog'liqni saqlash, ta'lim, fan, madaniyat, mehnat va ijtimoiy himoya sohalarda, shuningdek davlat va jamiyat hayotining boshqa sohalarida teng huquq hamda imkoniyatlar ta'minlanishiga erishish mamlakatimizda gender strategiyasini amalga oshirishning ustuvor yo'nalishi etib belgilandi" (Bayjonov, F. B. 2021).

Ta'kidlanganidek, bugungi kunda gender tenglikka erishish nafaqat

demokratik qadriyatlardan biri, balki ijtimoiy-iqtisodiy va ma'naviy taraqqiyotning muhim omili hisoblanadi. Jahon miqyosida orttirilgan tajriba shundan dalolat beradiki, aynan erkaklar va ayollar uchun teng imkoniyatlar mavjud davlatlarda aholi turmush farovonligi va ijtimoiy-siyosiy faolligi yuqori darajada bo'lib, islohotlar muvaffaqiyati ta'minlanadi.

METODOLOGIYA

Gender yondashuv – gender tengsizligining mavjudligini va ularning sabablari, oqibatlarini tushunish hamda ularning yechimini ta'minlash to'g'risidagi yondashuv. Gender yondashuv erkak va ayollar o'rtasidagi gender munosabatlaridagi o'zgarish bo'lib, erkaklar va ayollar uchun foydali ta'sir ko'rsatadigan vakolatlar va majburiyatlarni yanada teng taqsimlashga yordam beradi. Bo'lajak o'qituvchilarni tayyorlashda gender yondashuv esa – ta'lim strategiyasini ishlab chiqishda, kasbiy tayyorgarlik mazmuni va texnologiyalarini belgilashda, o'qituvchilarning kasbiy kompetensiyalarini rivojlantirishda, ilmiy-tadqiqotlarni amalga oshirishda gender masalalarini bevosita jalb qilishni o'z ichiga oladi. Fikrimizcha, oliy ta'lim tizimiga gender yondashuvni tatbiq etish ta'lim jarayonining barcha tarkibiy qismlari, ya'ni tarbiyaviy, ta'limiy (ta'lim mazmuni) va metodik (o'qitish metodlari, o'quv jarayonini tashkil etish, pedagogik hamkorlik) jihatlarini, shuningdek, tashkiliy-pedagogik shart-sharoitlarini, ta'lim tizimini boshqarishni gender masalalariga ta'sirchanligini oshirishni ko'zda tutadi.

Ta'lim ijtimoiy munosabatlarning muhim omili hisoblanadi. Ta'lim o'g'il va qizlarning qobiliyatlarini rivojlantirish, ayol va erkaklarga davlatning ijtimoiy, iqtisodiy va siyosiy xayotida ishtirok etishlari uchun imkoniyat yaratadi hamda demokratik davlatning rivojlanishi uchun poydevor bo'ladi (Norkulov, H. 2023).

Ta'lim olish orqali jamiyatda madaniy, siyosiy, etnik, diniy va gender xilma-xilliklarga bag'rikenglik g'oyalari shakllanadi. Ko'pincha ta'limdagi gender tengligi to'g'risidagi bahslar gender paritetini muhokama qilish bilan cheklanib qolinadi: masalan, agar yigit va qizlarga oliy ma'lumot olishi uchun o'qishga kirish imkoni berilgan bo'lsa, demak ta'limdagi gender tenglik ta'minlandi deb hisoblanadi. Biroq, ta'limda gender tengligini ta'minlash – bu gender prioritetni ta'minlashdan ham kengroq bo'lgan konsepsiyadir.

Ta'limdagi gender tengligini tahlil qilishda turli hil o'lchovlarni ajratib olish mumkin. YUNESKO gender tengligiga erishish bo'yicha quyidagi Doiraviy dasturni qo'llashni tavsiya qiladi (Gender Equality Framework) (Jamoldinova, O. 2022):

- ta'lim olishda tenglik deganda yigit va qizlarga rasmiy va norasmiy ta'limga kirish uchun teng imkoniyatlar yaratish tushuniladi;

- o'quv jarayonidagi tenglik yigit va qizlar o'quv jarayonida adolatli baho va e'tibor olishi, ya'ni ular o'g'il va qiz bolalarni o'qitishning turli hil usullari bilan bog'liq bo'lgan maqbul kelishmovchiliklarni inobatga olib tuzilgan bir hil o'quv dasturlari orqali shug'ullanishini nazarda tutadi;

- ta'lim natijalaridagi tenglik yigit va qizlarning ta'lim natijalaridagi baholari ularning individual iste'dodi va say-harakatlariga asoslanadi deganidir. Muvaffaqiyatga erishishning adolatli imkoniyatlarini ta'minlash uchun ta'lim muddati, akademik malaka va diplomlari jinsiy mansublikka qarab farqlanishi mumkin emas;

- tashqi natijalardagi tenglik bu ayol va erkakning maqomi ularning tovar va resurslarni qo'lga kiritishda, iqtisodiy, ijtimoiy, madaniy va siyosiy faoliyatda ishtirok etish va foyda olishda o'z hissasini qo'shishdagi qobiliyati tengligidir. Misol uchun bu teng malaka va tajribaga ega bo'lgan ayol va erkaklarning martaba o'sishi, mehnatga bir hil haq to'lanishi tushuniladi.

Gender tengsizligini namoyon bo'lishini ta'lim tizimi boshqaruvi va tuzilishini tahlil qilish, o'qituvchilarning munosabati va amaliyoti, o'quv materiallari va o'quv dasturlarining tarkibi orqali ham aniqlash mumkin. Gender tengligini o'rganish nima uchun kerak?

Bugungi kunda ta'lim sifatini ko'rsatkichi sifatida ta'limda gender yondoshuvi elementlarini joriy etish tobora ommaviylashmoqda. Ta'limda gender tengligi ijtimoiylashuv jarayonini ta'minlash hamda me'yor va tushunchalarni yetkazishda, shu jumladan gender tengligi to'g'risidagi sifatlari bilim olishdan teng foydalanishni anglatadi.

Jamiyatda gender tengligini ta'minlashga qaratilgan sifatli ta'lim bo'lajak o'qituvchilarni tayyorlashda, o'quv dasturlarida, o'quv adabiyotida, ta'lim jarayonida, talaba va o'qituvchilar o'rtasidagi munosabatlarda gender tengsizlik masalalariga ta'sir qilish va hal qilishga qaratilgan.

Genderga ta'sirchan amaliyotlarni va kamsitmaslik tamoyillarini qo'llashni ta'minlovchi malakali kadrlarni tayyorlash ta'lim tizimiga genderga oid bilimlarni kiritish orqali amalga oshiriladi.

O'zbek xonadoni va balog'at yoshidagi o'smirlarda gender madaniyatni shakllantirish borasidagi ishlarni olib borish jarayonida yuqori sinf o'quvchilarini gender madaniyati bo'yicha o'qitishning samarali ta'sir kuchlari o'rganib chiqildi. Bunda o'quvchilarning gender madaniyatini shakllantirish bo'yicha o'qitish hamda mashg'ulotlarni o'tkazishda pedagog

mutaxassislarni tayyorlash va qayta tayyorlash masalasi muhim ahamiyat kasb etmaydi, chunki ta'lim oluvchining dunyoqarashini rivojlantirish, ularni shaxs sifatida voyaga yetkazishda ularning komil inson sifatida shaxsiy o'rnagi, ustozning bola hayotida tutgan o'rni, gender roliga xos stereotipi va gender notengligini oydinlashtirish va tasdiqlash istagi hal qiluvchi vazifani bajaradi. Chunki o'qituvchi bolaga bilim berish bilan birgalikda shaxsiy ta'sir ham o'tkazib boradi, dunyoni endi anglay boshlayotgan bola uchun o'qituvchidagi xislatlar, ongi va dunyoqarashi ayrim holatda mutlaq haqiqat bo'lib tuyuladi. Tabiiyki, bola o'zi ideal deb bilgan odamga ergasha boshlaydi. O'qituvchi shuning uchun shaxs sifatida ta'sir ko'rsatuvchi ham hisoblanadi.

Tadqiqotni olib borish davomida biz o'qitish jarayonidagi gender yondashuvni yuzaga chiqarish maqsadida pedagogning ilmiy, uslubiy va nazariy jihatdan tayyorgarligini hamda bu jarayonni amalga oshirishda bir qancha talablarga amal etishini maqsadga muvofiq deb hisobladik. Zotan, pedagogning eng birinchi vazifasi bu – bolada munosabatlarni to'g'ri shakllantirishdir. Zero bu davrda o'smir yoshdagi qizlarda yetakchi axloqiy qadriyatlar, odob, hayotga munosabat, tushunchalar, dunyoqarash, shartli odatga aylanuvchi qoidalar shakllanadi.

Maktabning yuqori sinf bosqichlarida ta'lim oluvchilarning gender dunyoqarashini o'stirishda o'quv va tevarakdagi jonli-jonsiz narsalar ham ta'sirchan kuchga ega. O'quv xonalari, kutubxonalarida gender tuzilmalari, xilma-xil millatlar kesimidagi genderlik xususiyatlari, jamiyat taraqqiyotida xotin-qizlar va erkaklarning teng ulushi haqida keng ma'lumot ulashadigan manbalar, rasmlar, xaritalar va boshqa shu kabi qo'llanmalarga ehtiyoj seziladi.

Umumiy o'qitishning barcha manzillaridagi mas'ullar bilim oluvchilarining gender dunyoqarashini paydo qilishda bir qancha odob me'yorlari va ruhiy-estetik tomonlarini ham yodda tutishlari lozim. Getero seksual mavzular, ya'ni qarama-qarshi jins vakiliga munosabat qilish bo'yicha tushunchalar berish bilan kim shug'ullanadi? Ushbu ishga qaysi shaxslarning ma'naviy va kasbiy huquqi bor? Mazkur muammolar o'spirin yoshida katta ahamiyatga ega va kechiktirib bo'lmas masala sanalib, maktab o'quvchilarining gender dunyoqarashiga uyg'un tushuvchi shu malakaga ega pedagoglarni ta'lim tizimiga olib kirish darajasi haqida so'z yuritishga zarurat tug'diradi. Bu borada ustoz, ilk navbatda, ruhan va ma'nan sog'lom bo'lishi, ushbu holatni tushuntirishda obyektiv yondashishi kerak. Zero, ustoz o'quvchilarni gender tarbiyaga nisbatan rag'bat uyg'ota olishi uchun uning o'zi ustozlik vazifasining eng oliy nuqtasida bo'lmog'i lozim. Demak, mazkur malakaga

ega pedagog jamiki yaxshi natijalarga olib boradigan, ayol va erkakka xos xislatlarni muvofiqlashtirgan tarzda gender bag'rikenglik hamda odamiylikka ega bo'lishi kerak.

Ayni vaqtda umumiy ta'lim dargohlarida o'quvchilarning gender dunyoqarashini shakllantirish maqsadida pedagogning nafaqat bilim, ko'nikma va malakalar o'zlashtirgani, balki uning uzoq tarixga ega o'qitish texnikasini bilishi, tahlil etish hamda qayta ishlash asosida tajriba hosil qilishi kerak.

Pedagogning zukkoligini ko'rsatadigan omil shuki, u yolg'iz ta'lim berish paytidagina emas, balki o'quv jarayonidan holi qolganda ham bolalarni gender tushunchalarni shakllantirishda interaktiv ko'rinishlarni ham tashkil qila biladi. Tadqiqotimizning oldiga qo'ygan maqsad, vazifalariga ko'ra, o'zimiz belgilab olgan xaritada boy mahalliy hamda o'zga millatlarning pedagogik tajribalaridan foydalanib, ruhshunoslikka bog'liq holda milliy va madaniy o'ziga xosliklarni, urf-odat, milliy dunyoqarash, gender afzalliklarini e'tiborda tutib, 8 soatlik "Oilaviy hayot madaniyati" nomli dastur ishlab chiqdik. Bu dastur asosan o'quvchilarning bo'sh paytidan mazmunli foydalanish va ularda gender madaniyatni rivojlantirish maqsadida tayyorladik. Dastur pedagogga gender madaniyatni hayotga tatbiq qilishga ko'maklashish uchun qilingan bo'lib, uning vazifasi gender notenglikning eng mayda ko'rinishlariga diqqat qilish, balog'at yoshidagi o'quvchilar ichida yigit va qizlar o'zaro mentalitetimizga mos munosabatga erishgan yutuqlari, to'plagan tajriba va kuzatuvlardan samarali foydalanish, shuningdek, o'quvchilarni gender qadriyatlarini muhokama etish jarayoniga tortishdir.

Oilalarga genderning mohiyati, ichki va tashqi ta'sirlari, milliy belgilari borasida bilim berish va gender madaniyatni o'stirish yuzasidan qo'limizdagi maxsus kursning ta'lim rejasiga kiritilgani O'zbekiston Respublikasida gender tengligini qo'lga kiritish va yoshlar orasida gender muhitni ijobilashtirish yo'llaridan biridir.

ADABIYOTLAR SHARHI

"Gender" xotin-qizlar va erkaklar o'rtasidagi munosabatlarning jamiyat hayoti va faoliyatining barcha sohalarida, shu jumladan siyosat, iqtisodiyot, huquq, mafkura va madaniyat, ta'lim hamda ilm-fan sohalarida namoyon bo'ladigan ijtimoiy jihati.

Xorijiy va MDH mamlakatlari olimlari E.Maer, K.Xiggins, I.Kon, A.Mudrik, L.Popova, I.I.Yukina, Yu.S.Tukacheva, L.I.Stolyarchuk va boshqalarning

tadqiqotlarida gender va ta'limda gender yondashuv masalalari o'g'il va qiz bolalarga ta'limda bir xil imkoniyatlarni berish va tenglikni ta'minlash; o'quv jarayonida o'g'il va qiz bolalarning psixofiziologik xususiyatlaridan kelib chiqqan holda, ularning o'z imkoniyatlarini to'laqonli ro'yobga chiqarishi uchun xizmat qiladigan o'qitishning shakl va metodlari, vositalarini tanlash; ta'lim muassasasida gender bag'rikenglikni, gender tenghuruqlilikni ta'minlash, shuningdek ta'lim mazmunining gender tahlilini amalga oshirish, o'qituvchilarning gender savodxonligini oshirish kabi yo'nalishlar keng o'rganilgan [68].

O'zbekiston Respublikasida gender yondashuv asosida uzluksiz ta'lim muassasalarida o'qitish sifatini oshirish, xotin-qizlarning ijtimoiy faolligini rivojlantirish, kasbiy ta'limda gender masalalari kabi yo'nalishlarda tadqiqotlar olib borilgan. Pedagog olimlar N.Egamberdiyeva, O.Musurmonova, R.Samarov, U.Temirovalar tomonidan xotin-qizlarning ijtimoiy faolligini oshirish masalalari gender yondashuv orqali tahlil etilgan, pedagogik ta'limda gender yondashuv masalalari o'rganilgan. Olimlarning fikricha, o'qituvchilarni tayyorlashda gender jihatlarni ishlab chiqish jarayoni va amalga oshirish tamoyillari ularni pirovard natijaga olib keluvchi asosiy bosqich hisoblanadi. Gender jihatlarni tushungan o'qituvchi gender muammolaridan xabardorligi va his qila olishi asnosida yosh avlodni ongli fikrlash va harakat qilishiga imkon yarata oladi. Shunday ekan, ta'limda gender tenglikni amalga oshirish harakati o'qituvchidan boshlanib, uning kasbga tayyorlash bosqichidan, to uzluksiz malaka oshirish bosqichigacha, butun faoliyatini qamrab olishi kerak. Shu bois, oliy ta'lim muassasalarida talabalarning kasbiy bilim va ko'nikmalardan tashqari, ularga muhim hayotiy ko'nikmalarni, shu jumladan tahliliy va tanqidiy fikrlash qobiliyatlarini, muammolarni hal qilish, moslashuvchanlik, shaxslararo muloqot ko'nikmalarini rivojlantirish, shuningdek mustaqil va hamkorlikda ishlashga o'rgatish gender kompetentlikni shakllantirish juda muhim hisoblanadi. Buning uchun oliy ta'lim tizimiga gender yondashuvni tatbiq etish va uni boshqarishning samarali mexanizmlarini ishlab chiqish talab etiladi (Тожибоева Х.М. 2021).

NATIJALAR

Ko'rib chiqilgan masala tahlili, bu yerda maktab bolalariga gender tarbiyasini tashkil etishning samarador uslubiy tamoyillari ancha muvafaqqiyatli o'rin tutishi, gender imkoniyati, o'z-o'zini tushunib yetish fonida gender potensialini aniqlashga ko'maklashishi bizda yana bir bor ishonch paydo qildi.

Ta'kidlash kerakki, gender o'qitish muayyan uslubiy yo'riq bo'lib, hududning

ta'lim muassasalari sharoitida ta'lim va tarbiya qatnashchilarining gender ijtimoiylashuvi bilan bog'liq holatni, xilma-xil jinsdagi o'quvchilarning manfaatli sherikligi va o'zaro ta'sirini yaxshi tomonga o'zgartirish maqsad qilingan.

Pedagoglarimiz orasida yoxud ta'lim tizimi vakillari ichida olib borilgan so'rovnoma so'rovlari natijasida ma'lum bo'ldiki, gender masalasi pedagoglarga yangi mavhum mavzudur. Tadqiqot ishlari jarayonida umumta'lim dargohlarida o'qituvchilarning 68% i "gender" atamasi bilan ilk marotaba tanishayotgani ayon bo'ldi. Yana bundan tashqari, o'qituvchilar ham odatda gender qoliplarga bilib-bilmay bo'ysunadilar.

O'qituvchining gender tengsizlikni bartaraf qilishning eng samarali mexanizmlaridan bu – o'quvchilarning gender faoliyatda faol ishtirok etishi, erkak va xotin-qizlar orasidagi rishtalarning namunali isboti va boshqa xilma-xil vaziyatlarida qatnashishidir (Bayjonov, F. 2023).

Tajriba-sinov maqsadi: maktablarning yuqori sinflarida gender madaniyatni kamol toptirishning pedagogik shart-sharoitlarini belgilash, gender sistemasiga oid yondashuvlarni o'quv tizimiga olib kirish.

Tajriba-sinovini yuzaga chiqarish ushbu vazifalarni bajarishni taqozo etadi:

- oila va ta'lim muassasalari hamkorligida o'spirin yoshidagi o'quvchilarida gender dunyoqarashni shakllantirish jarayonini modellashtirish;
- "Gender munosabatlarni barqarorlashtirish" maxsus dasturini ishlab chiqish va tajriba-sinovdan o'tkazish;
- oilada gender madaniyatini rivojlantirish texnologiyalarini ishlab chiqish;

O'tgan uch yillik vaqt ichida tajribalar oilalarda gender madaniyatini takomillashtirishni nazariy tomondan dalillanishi, ruhiy-ma'naviy, pedagogik, madaniy, ijtimoiy-falsafiy adabiyotlarni o'rganish asosida kechdi. Ijtimoiy tadqiqot ishlari olib borildi, ya'ni O'zbekiston Respublikasining oilalarida gender madaniyatini takomillashtirish sharoitlari nazariy va eksperimental asoslandi.

O'quvchilarning gender va gender yondashuvlari borasidagi bilim va ko'nikmalarini aniqlash uchun so'rovnoma o'tkazildi. Respublikadagi oilalar (erkak va ayollar) o'rtasida gender tushunchasini takomillashtirishning psixologik-pedagogik me'yorlari aniqlandi.

Ushbu maqolaning metodologiyasi so'rovnomani tashkil qilish va o'tkazishda sifatli va miqdoriy usullarini belgilashni o'z zimmasiga oldi.

Oila a'zolarining fikr va mulohazalarni olish maqsadida ko'pgina samarali usullardan foydalanildi. Ijtimoiy rollar ijrochilari (erkak va ayollar) kuzatildi, o'g'il va qizlarning ijtimoiy xatti-harakatlaridagi tafovutlar qiyoslandi va "gender rolini bajarish xarakteri" o'rganildi. Ikkinchi bosqich – aniqlash tajribasi (2020-2021-yillar).

"Gender munosabatlarni barqarorlashtirish" maxsus kursining dasturini ishlab chiqildi. Mahallalarda gender yondashuvlari borasida salohiyatini oshirishga qo'shimcha mashg'ulotlar uchun modul (8 akademik soat) ishlab chiqildi.

Uchinchi bosqich shakllantirish bosqichi (2021-2022-yillar) ham 2-bosqichdan iborat: 1-bosqich. "Gender munosabatlarni barqarorlashtirish" maxsus kursining muhokamasi respublikamizdagi eng ilg'or hudud – Toshkent shahrining quyidagi ta'lim muassasasida o'tkazildi. 2-bosqich. O'quvchilar tarafidan baholash bo'yicha so'rovnomalarni to'ldirish (fikr-mulohaza olish)

"Gender munosabatlarni barqarorlashtirish" maxsus kursinin kurs dasturini tadbiq etishda Toshkent shahridan 350 (172 erkak / 178 ayol) ta ishtiroq etishdi. So'rovnoma iekki qismdan birlashtirilgan 27 ta savoldan tashkil topgan:

1. Oila muhitida genderni shakllantirishdagi ta'sirini aniqlash;
2. Oila muhitidagi vazifalarning gender taqsimlanishini o'rganish.

Mazkur so'rovnoma savollarining umumiy o'rta ta'lim o'quvchilarining gender rollari borasidagi tushunchalarini bilish, turli jamiyat tashkilotlarining o'smirlar tarbiyasi va ularni ijtimoiy munosabatlar sharoitida ijtimoiylashish ta'sir darajasini baholash maqsadga muvofiqdir.

Olingan natijalardan o'qitish samaradorligini baholash mezoni birdan kattaligi va bilish darajasini baholash mezoni noldan kattaligini ko'rish mumkin. Bundan ma'lumki, tajriba guruhidagi va hamda tajriba yakunidagi o'zlashtirish nazorat guruhidagi va tajriba boshidagi o'zlashtirishdan yuqori ekan.

XULOSA

Bugun kunda jamiyatimiz yangi siyosiy munosabatlar shakllanishi, uchinchi renessans jarayonining ilk bosqichida turibdi. Ushbu jarayonda erkaklar va ayollar ijtimoiy-iqtisodiy, siyosiy, ma'naviy va boshqa sohalarida gender tengligini ta'minlash, ayniqsa o'g'il-qizlarning davlat va jamiyat qurilishidagi

ishtirokini takomillashtirish talab etiladi. Tadqiqotlar shundan dalolat beradiki, bu borada yuqori samaradorlikka erishishda quyidagilarga e'tiborni kuchaytirish lozim:

– ta'lim muassasalarida o'qitiladigan ijtimoiy-gumanitar fanlar mazmuniga ushbu masala bo'yicha ustuvorlik berish; ta'lim muassasalarida "Gender tenglik strategiyasi" maxsus kurslarini, nazariy-metodik laboratoriyalarni tashkil etish va ular uchun dasturiy mahsulotlarni yaratish maqsadga muvofiqdir;

– gender tenglikni ta'minlashning ijtimoiy, iqtisodiy, siyosiy, ma'naviy, ruhiy va boshqa jihatlarini bo'yicha rukunli risolalar, esdaliklar, videomateriallar, onlayn dasturlar, ko'rgazmali targ'ibot mahsulotlari (plakatlar, bukletlar va b.q) va boshqalarni yaratish hamda ularni har bir oilaga va umumiy o'rta ta'lim muassasalariga kirib borishini ta'minlash mexanizmi yaratilishi zarur;

– gender muammolariga oid qiziqtirgan savollar bo'yicha maslahatlar olish va berish maqsadida MOOKlar (Ommaviy ochiq onlayn saytlar) ni yo'lga qo'yish, vebinarlar (vebseminarlar, vebkonferensiyalar, vebdebatlar, veb murojaatlar, metodik veb sahifalar va b.q).

– oliy ta'lim muassasalarida gender masalalari bo'yicha mutaxassisliklar ochilishini yo'lga qo'yish maqsadga muvofiq;

– gendershunos ilmiy kadrlar tayyorlash uchun gender tadqiqotlar sohasidagi falsafa (PhD) va falsafa (DSc) doktori ilmiy darajalari olishni ta'sis etish shuningdek, Ilmiy kengash va doktoranturalar ochish, gender tenglik yo'nalishidagi ishlarni uzluksiz tashkil qilish va takomillashtirish, ularni yangi sifat bosqichiga ko'tarish masalalari ijrosini ta'minlash, gender yo'nalishini fan sohasi sifatida akademik sohalar reestriga kiritish davr talabidir.

ADABIYOTLAR RO'YHATI

B.Namazov, N.Egamberdiyeva, M.Mirsoliyeva. (2018) O'qituvchilarni tayyorlashda gender yondashuv masalalari (80th ed.). O'quv qo'llanma. – Toshkent.

Эгамбердиева, Н., Камилова, Р., Атаниязова, Р., Исакова, Л., Усманова, М., Исломов, А. (2021). Гигиенические аспекты формирования устойчивой социальной среды в семье. <https://doi.org/10.17513/np.492>.

Jamoldinova, O. (2022). Ta'lim tizimida gender yondashuv tatbiq etishning samarali mexanizmlari. Belarus-O'zbek ILMIIY-METODIK JURNAL, 1, 15-22. <https://doi.org/10.18411/doicode-2022.055>.

Norkulov, H. (2023). O'smirlarni oilaga tayyorlashda innovatsion texnologiyalarning pedagogik jihatlari. Foreign Languages in Uzbekistan,

133-142. <https://doi.org/10.36078/1683277776>.

Bayjonov, F. (2023). Technologies for the development of gender culture in cooperation with the family and educational institutions. *Bulletin of Science and Practice*, (4), 531-534. <https://doi.org/10.33619/2414-2948/89/70>.

Bayjonov, F. B. (2021). Gender differences in the contemplation of teenagers. *Theoretical & Applied Science*, 98(06), 144-146. <https://doi.org/10.15863/tas.2021.06.98.21>.

Тожибоева Х.М. (2021) Гендер ёндашув асосида ўсмир ёшдаги ўқувчиларда “оммавий маданият” га қарши иммунитетни шакллантириш // Муғаллим ҳам узлуксиз билимлендириу. - Нукус, 2021. - 5/2-сон. - Б.46-50 <https://scientists.uz/uploads/202207/B-323%20.pdf>.

https://commission.europa.eu/strategy-and-policy/policies/justice-and-fundamental-rights/gender-equality/gender-equality-strategy_en#gender-equality-strategy-2020-2025.

USING TYPES OF TRANSLATION WITH INTER-ACTIVE METHODS DURING ENGLISH LESSONS

Xoshimova Dilnoza Rixsiboevna
Alfraganus University

Annotation

The article deals the benefit of using the types of translation with innovative technologies in teaching foreign languages.

Keywords: desirable qualification, bilingual identity, advocate translation, method, complementarity, project-based learning, team spirit, verbal competence, communicative approach, project method.

Many job notices for positions in English language teaching and applied linguistics specify knowledge of technology as an essential or desirable qualification. Warschauer (2000) predicts even more sweeping changes in job requirements for teachers in the future, whereas Cribb (2000) speculates a diminished need for English teachers in a world where language users can employ convenient translation technologies rather than engaging in time-intensive language study! Critical perspectives warn applied linguists not to accept the technologizing of the profession as inevitable.

Many people also find the tackling of translation problems intellectually stimulating and aesthetically satisfying. In addition, it helps create and maintain good relations between teacher and student, facilitates classroom management and control, and allows students to maintain their own sense of first language identity, while also building a new bilingual identity. It does not seem to impede efficient language use – many students who began their studies through translation go on to become fluent and accurate users of the new language.

A main factor that has some practitioners advocate translation is that it lends itself to “easy” teaching. How simple is it to get students to translate or to explain in the first language. Think for a moment, when we learnt our first language, we mastered it without the need for translation. Those capacities we had then, we still have now, and I would suggest even more. So why not use them and have learners come to understandings of the new language by using their awareness, wits, their intelligence, their perception. All of this usage making them better language learners. The trick for the language teacher is to teach in ways that encourage these practices but

to not to replace translation with copious explanations and practices that dull the mind, or at the very least don't stimulate it to grow.

Today, the goals and tasks facing the modern education are changing — the emphasis is shifted from the assimilation of knowledge to the formation of competence. There is a reorientation of a personal-oriented approach, the opposite of knowledge-oriented impersonal pedagogy. Schools are provided with modern computers, electronic resources, Internet access. This contributes to the introduction of new pedagogical technologies in the teaching and educational process. It is the use of innovative technologies in English language lessons is the main sign of positive results of creative activity, which entails increased motivation of students.

According to scientific calculations of national and foreign scientists, the term “method” has two basic meanings:

- A certain path to the goal, means to achieve the result.
- Complete methodological system and the fundamental direction of the learning process, which prevail in the various periods of the science development

With the development of high-tech usual methods of teaching through books, similar grammar exercises, reading and translation of texts go on the back burner.[2] The humanistic approach eventually led to the formation of the communicative approach, on which is based the whole procedure. Traditional grammar-translation methods do not form language skills. The student is capable to read and translate various texts at high-level, but he is not able to apply the knowledge of a foreign language in real life situations. The communicative approach allows the use of grammatical knowledge in a form of speaking and writing skills. One of the key tasks is the enriching of vocabulary. However, new words must be stored not only in a passive, but also in active form. In other words, the student must not only know the translation of a word, but should be able to use it in speech or in writing of own texts. As a simple exercise to develop skills can be noted spontaneous group dialogues. Students are divided into pairs and try to communicate on various topics. Usually the teacher oversees the conversation or helping with leading questions. During learning of new words used exercises with cards. On them written new words, and then they are turned and mixed. One student draws a card and tries to explain the meaning of a foreign word so the others can guess it. This exercise allows you to “feel” new words and remember situations in which they are used correctly. At a certain stage of development can be implemented into the learning process different movies in a foreign language. Students

are asked questions, the answers to which should be identified directly from watched videos.

In recent years, increasingly it raises the question of the application of innovative technology in the classroom. It is not only new facilities but also new forms and methods of teaching, new approach to learning. Introduction of innovative technologies in the educational process is interconnected with the improvement of the content and methods of education in the process of teaching foreign languages in relation to the needs of modern life.

The main objective of foreign language teaching is the formation and development of the communicative culture of pupils, learning practical mastery of a foreign language. The task of the teacher is to create the conditions of practical language learning for each student to choose such training methods that would allow each student to show their activity, their creativity. Modern teaching techniques such as cooperative learning, project methodology, the use of new information technologies, Internet resources help to realize the learner centered approach to learning, providing personalization and differentiation of learning abilities of children, taking into account their level of training.[3] The communicative approach is a strategy that simulates the communication, aimed at creating a psychological and linguistic readiness to communicate, on a conscious understanding of the material and methods of action with him. For the user, the implementation of the communicative approach in the Internet is not particularly difficult. Communicative job must offer students a problem or question for discussion, and students do not just share information, but also evaluate it. But the main criterion to distinguish this approach from other types of learning activities is that students choose their own linguistic units to process their thoughts. Using the Internet in the communicative approach could not be better motivated: its aim is to interest students in learning a foreign language through the accumulation and expansion of their knowledge and experience. One of the basic requirements for teaching foreign languages using the Internet resources, is to create interaction in the classroom, what is called in interactive methods. Interactivity is a «unification, coordination and complementarity of efforts communicative purpose and outcome of speech means». Teaching genuine language, the Internet helps in shaping the conversation, as well as in teaching vocabulary and grammar, providing a genuine interest and, hence, efficiency. Interactivity is not just creating real situations of life, but also makes the students to adequately respond to them through a foreign language

Project method is one of the most pressing contemporary technologies in

teaching foreign languages. It combines the elements of problem-based learning and collaborative learning that allows achieving the highest level of mastery of any subject, and foreign language in particular. Project method forms students' communication skills, culture, communication, the ability concisely and audibly formulate thoughts, be tolerant to the opinion of partners in communication and develops the ability to extract information from a variety of sources, to process it with the help of modern technologies. All these factors create language environment that - results in the appearance of the natural need to interact in a foreign language.

Project-based learning does not contradict the traditional ways of learning. It helps to activate students since most of them have an interest for new knowledge. Such kind of motivation - the desire to successfully develop theme of the project - is often stronger than the demands of parents and teachers to study hard in order to get excellent and good marks.

The main purpose of the use of this innovative approach is the ability to effectively master students' foreign communicative competence. It includes the following concepts:

- verbal competence is creating an opportunity of manifestation of communicative skills in all forms: listening, speaking, writing, reading, translation within a specific topic;
- socio-cultural competence is the formation of ideas about the social and cultural specificity of the target language;
- linguistic competence is students' acquisition of lexical units relating to the topic as a necessary basis for registration of speaking abilities;
- educational and cognitive competence is the improvement of educational activity on mastering of foreign languages;
- compensatory competence is formation of skills of overcoming difficult situations in a shortage of linguistic resources.

Also, this approach forms informational competence which manifests the ability to work independently with reference books, find necessary information in various sources, and see links with other branches of knowledge.[4] Moreover, project-based learning contributes to enhancing students' personal confidence, developing a "team spirit" and communication skills; providing a mechanism for critical thinking, the ability to find ways to solve problems and developing students' research skills.

REFERENCES

- Innovative technologies of teaching foreign languages // Молодой ученый. — 2018. — №5. — С. 182-184. — URL <https://moluch.ru/archive/191/48195/> (дата обращения: 14.02.2020).
- Akzhan M. Abdyhalykova* Indian Journal of Science and Technology, Vol 9(22), DOI: 10.17485/ijst/2016/v9i22/95561, June 2016
- Akimov, V.B. (2010). Orhanizatsiia informatsionno-tekhnicheskoho prostranstva uchebnoho zavedeniia. Media-biblioteka, interaktivnye doski [Organization of information and technical space of the educational institution. Media library, interactive whiteboards]. Volgograd: Uchitel [in Russian].
- Селевко Г.К. Современные образовательные технологии: Учеб.пос. – М.: Народное образование, 1998.
- <https://www.tdx.cat/bitstream/handle/10803/461885/TESI.pdf?sequence=1&isAllowed=y>
- <https://oupeltglobalblog.com/2011/10/20/translation-in-language-teaching-and-learning/>

COMPARATIVE ANALYSIS OF PROSTATE BIOPSY AND OTHER METHODS OF PROSTATE EXAMINATION IN EARLY DETECTION OF PROSTATE CANCER

Asadov Zarif Zokirjon ugli¹ | Ergashova Husnnora Faxriddin qizi²

¹*Alfraganus University - ORCID : 0009-0002-9114-2620*

²*Alfraganus University - ORCID: 0009-0003-6262-5145*

Abstract

One of the main tasks of modern urology is the early diagnosis of prostate cancer (PC) and the search for more effective methods of its treatment. It is important to distinguish an oncological tumor from hyperplasia and other neoplasms in time.[1]

Prostate cancer (PC) is the most common malignancy of the urogenital system in men. Prostate cancer is rarely diagnosed in men under the age of 40, with most cases occurring in men aged 50-70.

An important indicator of the informativeness of diagnostic methods depends on the number of really positive results, among other tests and sensitivity.[8]

A complex of studies is always required to make a diagnosis.

Keywords: Benign prostatic hyperplasia, Body mass index, Prostate gland, Prostate cancer, Digital Rectal Examination, Transrectal ultrasound, Prostate specific antigen, Prostate Index, Ultrasound diagnostics, Transrectal ultrasound, Radical prostatectomy[4]

Problem

Men do not always go to the urologist after the age of 50, and in some cases, the results of the initial prostate examination methods are not continued even after the subsequent examinations. As a result, in most cases, prostate cancer is detected in patients during the development of the disease and metastasis. This reduces the positive aspects of the treatment process and increases the risk of death.

The goal

The purpose of the study was to select the most optimal methods that help in early, accurate diagnosis of prostate cancer and early prevention of complications, and to compare their advantages and disadvantages with each other. To do this, make statistics by comparing the selected test results with each other.[10]

Improving the diagnosis of prostate cancer by optimizing the prostate biopsy scheme and creating an algorithm for its implementation.

To achieve this goal, we set the following three tasks for the study:

1. Evaluation of the value of prostate biopsy results in prostate gland examinations.
2. Evaluation of the impact of prostate gland examinations other than biopsy on the probability of detecting prostate cancer.
3. Development of an optimal individual algorithm for prostate biopsy.

The result

To achieve this goal, 82 patients with prostate problems were selected and studied retrospectively. Their age ranged from 48 to 89 years. RSCU has been selected as the location for the research. Patients from 05.09.2020 to 10.03. Selected for scientific work until 2023

We conducted standard tests used in the diagnosis of PC in our urology center. These tests are DRE, Ultrasound, TRUS, PSA, MRI and Prostate Biopsy. Biopsy of PB (Prostate Gland) - In this examination, a biopsy examination was performed in patients, and differential diagnosis of BPH and PC was made.

A prostate biopsy is a very minor procedure that can be done in a hospital. Local anesthetics are often used for pain relief, and in this case the procedure is performed on an outpatient basis. If general anesthesia, spinal or epidural anesthesia is required, it is also performed after hospitalization in the hospital, inpatient hospitalization, where it is up to two days after the operation.

During the examination, we noted the following parameters: PG (Prostate Gland) Biopsy - In this examination, a biopsy examination was performed in patients, and differential diagnosis of PBXG and PC was made. We examined 82 patients with TRUS

- Prostate gland (PB) size;
- Symmetry of two pieces;
- Structure of PB boundaries;
- Whether there are knots or not;
- Hardening (calcification) or not.

We will analyze the results.

The accuracy rate in diagnosing PC by DRE is only 10.97%. But the probability of getting PC from suspected patients is equal to 81.81%. Therefore, we cannot say that patients without suspicion of PC are healthy or PC-free by DRE results, and we should conduct other examinations

after DRE.

The accuracy level in diagnosing PC by US is only 2.4%. But the probability of getting PC from suspected patients is 100%. Therefore, we cannot say that patients without suspicion of PC are healthy or PC-free by US results, and we need to conduct other examinations after US.

The level of accuracy in diagnosing PC by TRUS is only 12.19%. But the probability of getting PC from suspected patients is 91%. Therefore, we cannot say that patients without suspicion of PC are healthy or PC-free by TRUS results, and we need to conduct other examinations after TRUS. The level of accuracy in diagnosing PC by PSA is only 45.12%. But the probability of getting PC from suspected patients is equal to 53.7%. Therefore, we cannot say that patients without PC suspicion are healthy or PC-free by PSA results, and we should conduct other tests after PSA.

The accuracy of MRI results in PC diagnosis is 64.7%. It certainly helps to diagnose the disease with almost higher accuracy. But this examination mainly determines the advanced stage of the disease, i.e. the stage of metastasis. But if the biopsy is performed based on the results of the MRI, the accuracy of the examination will increase.

CONCLUSION

1. Based on the results of our scientific work, PB biopsy has a very important and decisive place in PC. Because through this examination, the final diagnosis of PC can be determined according to the exact level and stages. The rest of the examinations are considered auxiliary methods for the accurate diagnosis of PC in patients.
2. Pre-biopsy examinations in the diagnosis of PC make it possible to select from a large population of patients even patients with a small amount of suspected PC. Screening patients once every 6 months or 1 year to determine whether there is suspicion of PC or not.
3. The results of our investigations showed that PC disease can occur in men aged 48 to 90 years. The age limit is too big. Therefore, taking into account that the limit of this disease is increasing and the number of encounters is increasing, it is necessary to develop an algorithm for the prevention of this disease.

Practical recommendations

In the first place, promotion of PC disease among the population. To explain this disease to young people (men). Checking them after the age of 45. Minimize production factors as much as possible.

At the next stage, non-invasive way, i.e. organizing PB US and PSA tests at least every year. If a change in US examinations and PSA analysis or complaints of prostatitis increase in the patient, use of DRI examinations. After that, a TRUS examination must be conducted. If the results of at least 2 examinations are + in the summary of the above examinations, then the patient should be sent for a CT examination.

The last decisive step is the conclusion of the above examinations, which of the results of DRI, TRUS and CT is positive. A PB biopsy is recommended.

References

- Klinicheskie rekomendatsii rak predstatelnoy zhelezy “Odobreno na zasedanii nauchno-prakticheskogo soveta Ministerstva zdrovokhraneniya Rossiyskoy Federatsii (protocol ot 22.11.2019g. No. 08/2-3-4)”
- Stanford JL, Stephenson RA, Coyle LM. et al. Prostate Cancer Trends 1973–1995. SEER Program, National Cancer Institute, NIH Pub.; 99–4543, Bethesda: MD; 1999.
- Steinberg G.D., Carter B.S., Beaty T.H. et al. Family history and the risk of prostate cancer. *Prostate* 1990;17:337–437.
- Stewart R.W. et al. Screening for prostate cancer. *Semin Oncol* 2017;44:47.
- Prakticheskie rekomendatsii RUSSCO #3s2, 2022 (volume 12). 607–626.
- Collective authors: Nosov D.A., Volkova M.I., Gladkov O.A., Karabina E.V., Krylov V.V., Matveev V.B., Mitin T., Popov A.M. . <https://rosoncweb.ru/standarts/RUSSCO/2022/2022-31.pdf>
- Sostoyanie onkologicheskoy pomoshchi naseleniyu Rossii v 2018 godu. Pod ed. A.D. Kaprina, V.V. Starinsky, G.V. Petrov. M.; 2019.
- Lee F, ThorpPedersen ST, Siders DB. et al. Transrectal ultrasound in the diagnosis and staging of prostate cancer. *Radiology* 1989;170:609–615.
- Wang R. et al. Prebiopsy mp-MRI Can Help to Improve the Predictive Performance in Prostate Cancer: A Prospective Study in 1,478 Consecutive Patients. *Clin Cancer Res* 2017;23:3692.
- Volobuev A.I., Ivanova L.A., Kulabukhova E.A. Rukovodstvo po luchevoy diagnostics and gynecology. SPb.: ELBI-SPb, 2008. [Vobo`lakuyev A.I., Ivanova L.A., Kulabukhova E.A. Guidelines for diagnostic radiology in gynecology. Saint Petersburg: ELBI-SPb, 2008. (In Russ.)].
- Fuchsjaeger M., Akin O., Shukla-Dave A. et al. The role of MRI and MRSI in diagnosis, treatment selection, and post-treatment follow-up for prostate cancer. *Cin Adv Hematol Oncol* 2009;7(3):193–202.
- Mishchenko A.V., Dubitsky D.L., Moskalenko E.A. Vozmojnosti magnetic-resonance spectroscopy and diagnosis of adenocarcinoma predstatelnoy signs. *Luchevaya diagnosis and therapy* 2010;4(1):62–7. [Mischenko A.V., Dubitsky D.L., Moskalenko E.A. Value of magnetic resonance spectroscopic

- imaging in the diagnosis of prostate cancer. Diagnostic and therapeutic radiology 2010;4(1):62-7. (In Russ.)).
- Mullerad M., Castin A., Adusumilli P.S. et al. Comparison of nephron-sparing surgery in central versus peripheral renal tumors. Urology 2005;65(3):467-72.
- D'Amico A.V., Whittington R., Schnall M. et al. The impact of the inclusion of endorectal coil magnetic resonance imaging in a multivariate analysis to predict clinically unsuspected extraprostatic cancer. Cancer 1995;75(9):2368-72.
- Jager G.J., Ruijter E.T., van de Kaa C.A. et al. Local staging of prostate cancer with endorectal MR imaging: correlation with histopathology. AJR 1996;166(4):845-52.

SHAMOL YO'NALISHI VA TEZLIGI SHAHAR KO'CHA YO'LLARIDA AVTOMOBILLAR HARAKATLANISHI NATIJASIDA HOSIL BO'LADIGAN ZARARLI ZARRACHALARNING TARQALISHIGA TA'SIRI

Karimova Kamola G'ulomovna

Jizzax Politehnika Instituti - ORCID: 0000-0001-5035-0525

Ushbu maqolada avtomobillar shahar ko'cha yo'llarida avtomobillar harakatlanishi natijasida hosil bo'ladigan zararli zarrachalarning hosil bo'lish manbalari yoritilgan. Atrof-mihutdagi qattiq zararli zarralarning avtomobil bilan bog'liq eng muhim manbalari tormozlanish natijasida tormoz ustquymalari va shinalar yeyilishidan hosil bo'ladigan zarralar hisoblanadi. Poytaxt havosi tarkibida mayda $PM_{2,5}$ dispers zarrachalari bilan bog'liq xavf yuqoriligicha qolmoqda. Maqolada avtomobillar harakatlanishi natijasida hosil bo'ladigan zarralarni kamaytirish choralari keng yoritilgan.

Kalit so'zlar: shamol yo'nalishi, zarrachalar, ifloslanish, yo'l harakati, PM_{10} , $PM_{2,5}$.

Kirish

Deyarli barcha havo ifloslanishlari ob-havo muhitiga bog'liq bo'lib, poytaxt havo sifati Toshkentdagi shamol aylanmalari va havo oqimi fizik xususiyatlariga bevosita bog'liq. Nam havo oqimlari kirib kelishidan ancha oldin konveksiya jarayoni Yer yoki zamindagi sirt yuzalaridan chang va boshqa mayda zarrachalarni changyutgich misol havoga ko'tarsa, aksincha, antitsiklonida (ochiq osmonli havo) Quyosh chiqishidan so'ng inversiya jarayoni yuqoridan pastga harakatlanuvchi tinch ob-havoni taqdim etib, bunda masalan mo'rilardan chiqadigan ifloslikni shahar tashqarasiga emas, poytaxtda kishilar nafas oladigan balandlikka olib tushadi.

Konveksiyaning inson salomatligi bilan bog'liq qismi - bu havoning harakatlanuvchi zarralari orqali tana issiqligining tashqariga uzatish jarayoni. Issiqlikni konveksiya orqali tarqatishda tananing yuzasi atrofidagi haroratdan pastroq bo'lgan harorat oqimini talab etadi. Havo harorati +20 daraja va nisbiy namlik 40-60 % bo'lgan sharoitda katta yoshli kishilar tanasi issiqlik o'tkazuvchanligi konveksiya (tabiiy konveksiya) orqali atrof-muhitga taxminan 25-30% tana issiqligini chiqaradi.

Havo oqimlarida haroratning sovuqdan issiqqa yoki issiqdan sovuqqa tez o'zgarishi issiqlik uzatish intensivligini oshiradi. Bunda isish jarayonida

kishilarda tana issiqligini qisqa vaqt davomida “changyutgich” kabi tortib olinishi ro‘y beradi. Bunda tabiiy muhitda havo yuqoriga ko‘tariladi. Agar tuproq yuzasida mayda chang ko‘p bo‘lsa, havo iflostanishi ortadi. Bu kabi iflostanish o‘tgan 2023 yilning yanvarida ham haddan tashqari ko‘p havoni iflostantirib, Ekologiya vazirligi ma‘lumotlariga ko‘ra, poytaxtda yilning 26 kunlik havoning “zararli” darajada iflostanishining aynan 19 kuni yanvar oyiga to‘g‘ri kelgan edi. U ham anomal sovuqlikda antitsiklonik jarayonlar fonida ro‘y bergandi. Poytaxtda 2023 yilning boshqa oylarda bu kabi kuchli havo iflostanishlari ro‘y bermagan

Avtomobil transporti tomonidan chiqariladigan zarracha moddalarning yo‘llar yaqinida tarqalishiga asosan havo tezligi maydonining xarakteri ta‘sir qiladi. Havo oqimi esayotgan shamol tezligi va yo‘nalishi, avtomobillar harakati va yo‘l atrofidagi binolarning geometriyasi kabi omillarga bog‘liq. Toshkent shahar havosi chiqindi gazlar va mayda zarrachalar bilan sezilarli darajada iflostanan. Ushbu iflostantiruvchi moddalarning asosiy manbalari avtotransport harakati va mahalliy pechlar, shuningdek, isitish tizimlarini tashkil qiladi. Avtotransport vositalari tomonidan ishlab chiqarilgan iflostantiruvchi moddalar yo‘llar yaqinida joylashgan odamlarga bevosita yaqin joyda, ochiq havoda yoki qo‘shni bino yoki transport vositasi kabi yopiq muhitda atmosferaga chiqariladi. So‘nggi yillarda ichki yonuv dvigatellari tomonidan ishlab chiqariladigan havo iflostantiruvchi moddalar zararliligi sezilarli darajada kamaygan bo‘lsa-da, avtomobillar harakati butun dunyo bo‘ylab shahar markazlarida havo iflostanishining eng muhim yagona sababi bo‘lib qolmoqda. Bu inson salomatligiga jiddiy ta‘sir ko‘rsatmoqda. Bunday nojo‘ya ta‘sir qisman aholi punktlari hududidan oqib o‘tuvchi havoning yer sathi qatlamlarida iflostantiruvchi moddalarning uzoq muddat saqlanib turishidan kelib chiqadi; eng yuqori massa kontsentratsiyasi qiymatlari odatda yo‘llar va ularning kesishmalariga yaqin joyda topiladi. Avtomobil yo‘llari faqat cheklangan miqdordagi toza havo oladi va bu holat asta-sekin mahalliy atrof-muhitda zararli zarralarning oshishiga va baland binolar sababli iflostantiruvchi moddalarning uzoq vaqt ushlanib qolishiga olib keladi.

Shu nuqtai nazardan, so‘nggi yillarda diametri 10 mkm (PM10) dan kam bo‘lgan zararli zarrachalarga e‘tibor qaratilmoqda. Zarrachalarning o‘lchash texnologiyasining rivojlanishi va olimlarning bu borada olib brogan ilmiy tadqiqot ishlari natijalari asta-sekin kichikroq zarrachalarga e‘tibor qaratishi lozimligini ko‘rsatdi. Bugungi kunda PM2.5 va PM1 massa kontsentratsiyasi standart sifatida shaharlarda kuzatilmoqda.

Adabiyotlar sharhi

Avtomobillar harakatlanishi natijasida ichki yonuv dvigatellarida hosil bo'lgan zarralar yonish jarayonini tashkil etuvchi murakkab fizik-kimyoviy o'zgarishlar natijasida paydo bo'ladi. Zarracha moddalarning boshqa holatlari tormoz, shinalar va avtomobil yo'llarini ishqalanishi hamda avval hosil bo'lgan zarrachalarning qayta to'planishi natijasida hosil bo'ladi. Avtomobillar harakatlanishi natijasida hosil bo'ladigan zararli zarralarning atrof-muhitga tarqalishiga, ayniqsa, yo'l chetiga yaqin joylarda havo tezligi, shamol yo'nalishi maydonining tavsifiga bo'liq. Zararli zarrachalarning haqiqiy miqdoriga ularning o'lchamlari, zarrachalarning cho'kishi, qattiq yuzalar hamda o'simliklar bilan o'zaro ta'siri ta'sir qiladi. Bu jarayonlar bilan bir vaqtda shamol ta'sirida zarrachalar o'rtasidagi to'qnashuvlar tufayli zararli zarrachalarning qisman jismoniy o'zgarishlar sodir bo'ladi. Kam hollarda avtomobillar harakatlanishi natijasida hosil bo'ladigan zararli zarrachalar kimyoviy va fotokimyoviy o'zgarishlarga ham uchraydi. Jahonda avtomobil transporti atmosfera havosini ifloslantiruvchi asosiy manba hisoblanadi. Avtomobillar harakatlanishi natijasida hosil bo'ladigan zarralar asosan, chiqindi gazdan hosil bo'ladi degan umumiy fikr mavjud. Atrof-mihutdagi qattiq zararli zarralarning avtomobil bilan bog'liq eng muhim manbalari tormozlanish natijasida tormoz ustquymalari va shinalar yeyilishidan hosil bo'ladigan zarralar hisoblanadi. Avtomobil harakatlanish jarayonida hosil bo'lgan zarralar atrof-muhitga tarqaladi. Avtomobillar harakatlanish jarayonida hosil bo'ladigan zarralarning 50-70% atmosfera havosi tarkibiga aylanadi. Harakatlanish jarayonida g'ildirakdan dastlab kattaroq zarrachalar (10 mikrometrdan kam), undan keyin kichikroq havo zarralari (1 mikrometrdan kam) chiqariladi. Har xil o'lchamdagi zarrachalar bulutsimon tarzda insonlar salomatligiga sal'biy zarar etkazmoqda. Ushbu zarralar avtomobil yo'llaridan taxminan 100 metr masofa oralig'ida joylashgan binolarda chang ko'rinishida namoyon bo'ladi. Tormozlanish jarayonida hosil bo'ladigan zarralardan Yevropaning uchta shahar (Jirona, Tsyurix va Barselona) ko'chalaridan namunalar olinganda asosan yo'l changi tarkibida alyuminiy, kaltsiy, temir va vanadiy kabi metallar aniqlangan. Avtomobil tormozlanish jarayonida olingan namunalar tarkibida temir, mis, rux, xrom, qalay va surma kabi metall elementlar yuqori miqdorda mavjud ekanligi aniqlangan [1]. Hozirgi kunda avtomobillar tormozlanish jarayonida hosil bo'ladigan zarralarning ekologiyaga ta'sirini kamaytirish dolzarb muammoga aylanib bormoqda.

Dunyoda avtomobillar harakatlanishi natijasida hosil bo'ladigan zarralarning ekologiyaga salbiy ta'sirini kamaytirish bo'yicha BMTning 49 va 83-sonli xalqaro qoidalari talablariga muvofiq, avtomobillar harakatlanishi natijasida hosil bo'ladigan chiqindi gazlar, zarralar miqdorini cheklash

bo'yicha ko'rilgan qonunchilik choralari qaramay so'nggi 50 yil ichida yirik shaharlardagi mavjud avtomobillar parki ekologiyaga salbiy ta'sir ko'rsatmoqda. Jahonda so'nggi yillarda avtomobillarning harakatlanishi natijasida dvigateldan chiqadigan chiqindi gazlar tarkibini me'yorlamoqda, ammo Yevropa standartlari tormoz ustquymalari va shinalar yeyilishi natijasida hosil bo'ladigan zarralarini o'z ichiga olmaydi. Biroq 2023-yilga kelib Yevro 7 standartlaridan boshlab tormoz ustquymalari va shinalar yeyilishi natijasida hosil bo'ladigan zarralarini atrof-muhitga zararli ta'sirini kamaytirish bo'yicha standartlarni ishlab chiqish rejalashtirilgan.

Metodologiya

Respublikamizda atmosferaga jami zararli tashlamalarning 58 foizi (1,4 mln tonna) avtomobillar ulushiga to'g'ri keladi. 2024-yil yanvar oyida IQAir reytingida dunyoda Respublikamiz havoning iflosligi bo'yicha poytaxt havosi mana shu ifloslanish bo'yicha yirik dunyo shaharlari orasida 10 talikda turibdi [2]. Poytaxt havosi tarkibida mayda $PM_{2.5}$ dispers zarrachalari bilan bog'liq xavf yuqoriligicha qolmoqda. 2024 yil yanvar oyidan buyon aynan mana shu mayda ko'zga ko'rinmas zarracha poytaxt havosi tarkibida jahon standartlarining ruxsat etilgan me'yoridan (REM) ancha yuqori "qizil" xavfda saqlanmoqda. O'zgidrometga kuzatuvlariga ko'ra [2], poytaxtda havo tarkibidagi aynan $PM_{2.5}$ mayda zarrachasi jahon standart me'yoridan (REM) 23,8 marta yuqori ekanligi kuzatilgan. Toshkent shahri atmosferasi Ekologiya, atrof-muhitni muhofaza qilish va iqlim o'zgarishi vazirligi huzuridagi Hidrometeorologiya xizmati agentligi tomonidan 15 ta avtomatik stansiya orqali monitoring qilinadi. Monitoring davomida havodagi chang, oltingugurt dioksidi, azod dioksidi, azod oksidi, uglerod oksidi, fenol, fluor vodorod, ammiak, formaldegid, og'ir metallar, PM_{10} va $PM_{2.5}$ mayda zarralari kuzatiladi.

Saytdagi havoning ifloslanishi Jahon sog'liqni saqlash tashkiloti ko'rsatmalari (JSST) bilan taqqoslanadi. JSSTning tavsiyalari qat'iy, ammo respublikamizning geografik va iqlimiy xususiyatlaridan kelib chiqqan holda bunday ko'rsatkichlarga erishish qiyin. Unga ko'ra, $PM_{2.5}$ ning o'rtacha yillik miqdori 5 mkg/m^3 , o'rtacha sutkalik miqdori 15 mkg/m^3 . Dunyoning hech bir mamlakatidagi ko'rsatkichlar JSST tavsiya etgan standartlarga muvofiq emas, ko'p davlatlar o'z milliy standartlarini qabul qilgan.

Ma'lumot uchun, AQSh va Meksikada bu standart 12 mkg/m^3 , Belarus va Yaponiyada – 15 mkg/m^3 , Yevropa Ittifoqi mamlakatlarida – 25 mkg/m^3 , Rossiyada – 20 mkg/m^3 , Xitoyda 35 mkg/m^3 , Hindistonda esa 40 mkg/m^3 . Janubiy Koreyada $PM_{2.5}$ standarti yo'q.

Ta'kidlash joizki, Sog'liqni saqlash vazirligi bilan hamkorlikda O'zbekistonda atmosfera havosi sifati monitoringi bo'yicha milliy platforma va mobil ilovani ishlab chiqishga qaratilgan loyiha amalga oshirilmoqda. Unga ko'ra, havodagi mayda zarrachalar miqdori va ularning aholiga ta'siri bo'yicha milliy havo sifati standartlari ishlab chiqiladi.

Shu bilan birga, respublikada atmosfera havosining ifloslanish darajasining joriy ko'rsatkichi ma'lum bir hudud uchun ustuvor ifloslantiruvchi moddalardan kelib chiqqan holda hisoblangan Atmosfera ifloslanishining kompleks indeksi (AII) hisoblanadi. 1-jadvalda Toshkent shahrida 2015–2023-yillardagi AII ko'rsatkichlari keltirilgan.

jadval 1. Toshkent shahrida 2015–2023-yillardagi AII ko'rsatkichlari [3]

Shahar	Kuzatilgan yillar								
	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021	2022	2023
Toshkent	3,51	3,55	4,10	3,66	3,42	3,17	4,67	3,75	4,21

Jadvaldan ko'rinib turibdiki, keyingi yillarda havoning ifloslanish darajasi ortib bormoqda. Shuningdek, Toshkent shahrining atmosfera havosidagi chang miqdori bo'yicha ruxsat etilgan maksimal konsentratsiyadan 1,3 baravar oshib ketgan. 2-jadvalda Toshkent shahrida 2015–2023-yillardagi changing yillik konsentratsiyasi keltirilgan.

jadval 2. Toshkent shahrida 2015–2023-yillardagi changing yillik konsentratsiyasi [3]

Shahar	Kuzatilgan yillar								
	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021	2022	2023
Toshkent	0,7	0,7	1,3	1,3	0,7	0,7	1,3	0,9	0,6

Shu bilan birga, 2023-yilda Toshkent shahridagi havo ifloslanishini avtomatik nazorat qiluvchi stansiyalar ma'lumotlariga ko'ra, IQAir veb-sayti shkalasiga ko'ra, eng ifloslangan oy yanvar oyi bo'lgan. 3-jadvalda IQAir indeksi bo'yicha 2023-yilda Toshkent shahridagi havo sifati keltirilgan.

jadval 3. IQAir indeksi bo'yicha 2023-yilda Toshkent shahridagi havo sifati [3]

Oy	Ifloslanish darajasi				
	yaxshi	o'rtacha	nosog'lom	zararli	o'ta zararli
Yanvar	1	8	3	19	
Fevral	2	19	7	-	-
Mart	4	26	1	-	-
Aprel	3	27	-	-	-
May	3	15	1	-	-
Iyun	8	6	-	-	-
Iyul	7	24	-	-	-
Avgust	7	24	-	-	-
Sentyabr	5	23	2	-	-
Oktyabr	1	24	5	1	-
Noyabr	3	17	9	1	-
Dekabr	1	14	11	5	-
Jami	45	227	39	26	-

Toshkent shahar havosi chiqindi gazlar va mayda zarrachalar bilan sezilarli darajada ifloslangan. Ushbu ifloslantiruvchi moddalarning asosiy manbalari avtotransport harakati va mahalliy pechlar, shuningdek, isitish tizimlarini tashkil qiladi. Avtotransport vositalari tomonidan ishlab chiqarilgan ifloslantiruvchi moddalar yo'llar yaqinida joylashgan odamlarga bevosita yaqin joyda, ochiq havoda yoki qo'shni bino yoki transport vositasi kabi yopiq muhitda atmosferaga chiqariladi. So'nggi yillarda ichki yonuv dvigatellari tomonidan ishlab chiqariladigan havo ifloslantiruvchi moddalar zararliligi sezilarli darajada kamaygan bo'lsa-da, avtomobillar harakati butun dunyo bo'ylab shahar markazlarida havo ifloslanishining eng muhim yagona sababi bo'lib qolmoqda. Bu inson salomatligiga jiddiy ta'sir ko'rsatmoqda. Bunday nojo'ya ta'sir qisman aholi punktlari hududidan oqib o'tuvchi havoning yer sathi qatlamlarida ifloslantiruvchi moddalarning uzoq muddat saqlanib turishidan kelib chiqadi; eng yuqori massa kontsentratsiyasi qiymatlari odatda yo'llar va ularning kesishmalariga yaqin joyda topiladi. Avtomobil yo'llari faqat cheklangan miqdordagi toza havo oladi va bu holat asta-sekin mahalliy atrof-muhitda zararli zarralarning oshishiga va baland binolar sababli ifloslantiruvchi moddalarning uzoq vaqt ushlanib qolishiga olib keladi.

Avtomobillar harakatlanishi natijasida ichki yonuv dvigatellarida hosil bo'lgan zarralar yonish jarayonini tashkil etuvchi murakkab fizik-kimyoviy o'zgarishlar natijasida paydo bo'ladi. Zarracha moddalarning boshqa

holatlari tormoz, shinalar va avtomobil yo'llarini ishqalanishi hamda avval hosil bo'lgan zarrachalarning qayta to'planishi natijasida hosil bo'ladi. Avtomobillar harakatlanishi natijasida hosil bo'ladigan zararli zarralarning atrof-muhitga tarqalishiga, ayniqsa, yo'l chetiga yaqin joylarda havo tezligi, shamol yo'nalishi maydonining tavsifiga bog'liq. Zararli zarrachalarning haqiqiy miqdoriga ularning o'lchamlari, zarrachalarning cho'kishi, qattiq yuzalar hamda o'simliklar bilan o'zaro ta'siri ta'sir qiladi. Bu jarayonlar bilan bir vaqtda shamol ta'sirida zarrachalar o'rtasidagi to'qnashuvlar tufayli zararli zarrachalarning qisman jismoniy o'zgarishlar sodir bo'ladi. Kam hollarda avtomobillar harakatlanishi natijasida hosil bo'ladigan zararli zarrachalar kimyoviy va fotokimyoviy o'zgarishlarga ham uchraydi. Avtomobillar harakatlanishi natijasida hosil bo'lgan zarralarining kimyoviy tarkibi va zararlilik darajasi ko'p jihatdan avtomobilni boshqarishga, xususan, avtomobil massasi, tormozlanish samaradorligi va g'ildirakning yo'l bilan ilashish koeffitsientiga bog'liq. Avtomobil tezligi, holati va texnik xizmat ko'rsatish davriyligi ham muhim ko'rsatkichlardan biri hisoblanadi. Tormozlanish hodisasi sodir bo'ladigan sharoitlar (harorat va atrof-muhitdagi kimyoviy moddalar) hosil bo'lgan zarralarning xususiyatlariga katta ta'sir ko'rsatadi [4].

Natijalar

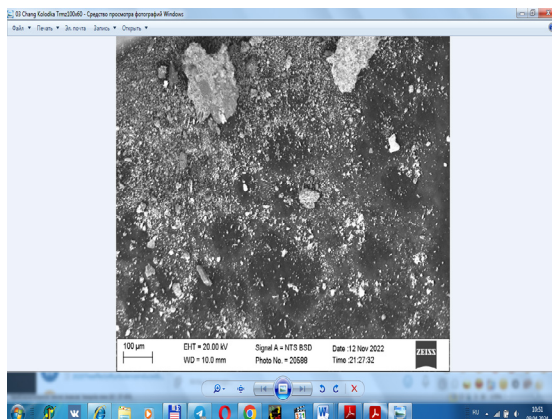
Avtomobillar harakatlanishi natijasida hosil bo'ladigan zarralar asosan, chiqindi gazdan hosil bo'ladi degan umumiy fikr mavjud. Atrof-muhitdagi qattiq zararli zarralarning avtomobil bilan bog'liq eng muhim manbalari shinalar, tormoz ustquymalari va yo'l qoplamasi yeyilishidan hosil bo'ladigan zarralar hisoblanadi. Avtomobillar harakatlanishi natijasida natijadida atrof-muhitga chiqadigan zarralar miqdori bo'yicha aniq hisob-kitoblarni olish murakkabroq. Chunki harakatlanish natijasida hosil bo'ladigan zarralar miqdori aniqlash namuna olish joyidan tashqari boshqa turli parametrlarga bog'liq. Bunga eng muhim sabab, standartlashtirilgan namuna olish tartibi va o'lchash texnikasining yo'qligi hisoblanadi. Bu, ko'pincha, tadqiqotchilar tomonidan turli xil eksperimental yondashuvlar asosida tekshiriladi. Shuning uchun taqqoslanmaydigan natijalar va xulosalarga olib keladi .

Zararli zarralar avtomobil bilan bog'liq bir qator manbalardan kelib chiqadi. Asosiy hissa qo'shuvchilar quyidagilardir:

a) Tormoz ustquymalarining yeyilishi. Disk va kolodka orasidagi ishqalanish orqali turli o'lchamdagi zarralarni hosil qiladi. Tormozlash hodisasi vaqtida diskka qarshi siljiydigan va avtomobilning kinetik energiyasini issiqlik energiyasiga aylantiradigan kolodkaga mexanik ta'sir qiladi. Avtomobil tormozlari mexanik ishqalanishdan tashqari yuqori issiqlik hosil bo'lishiga

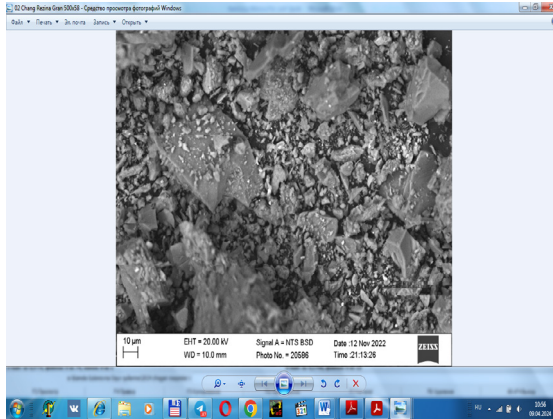
sabab bo'ladi [5].

Disk va kolodka orasidagi ustquyma ishqalanishi orqali asosan mikron o'lchamdagi zarralarni hosil qiladi. 1-rasmda tormozlanish jarayonida tormoz ustquymalarining yeyilishi natijasida hosil bo'lgan qattiq zarralarning tasviri keltirilgan.

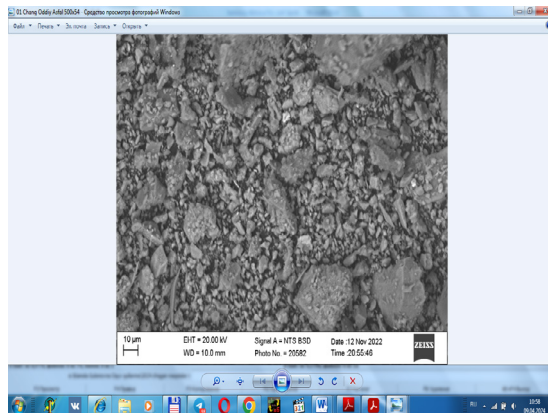
rasm 1. Tormoz ustquymalarining yeyilishi natijasida hosil bo'lgan qattiq zarralar

b) Shinalarning yeyilishidan. Shinalarning yeyilishi natijasida hosil bo'ladigan zarralar protektor va yo'l qoplamasi orasidagi ishqalanish natijasida hosil bo'ladi. Ushbu holatda zarralar mexanik ravishda hosil bo'ladi. Juda mayda zarralarning hosil bo'lishi shinalar protektoridagi issiq nuqtalar bilan yuqori haroratga erishadigan va uchuvchi moddalarning bug'lanishiga olib keladigan termo-mexanik jarayon sifatida tavsiflanadi. Kattaroq o'lchamdagi zarralar odatda yo'l qoplamasi tozalanmaguncha yo'l yuzasida qoladi. Biroq, o'lcham diapazoni diametri 10 mikrometrdan past bo'lgan o'lchamlarga tarqaladi va shuning uchun PM_{10} (va $PM_{2,5}$) zarralar hosil bo'lishiga hissa qo'shadi [6]. 2-rasmda avtomobillar harakatlanishi natijasida shinalar yeyilishidan hosil bo'lgan qattiq zarralarning tasviri keltirilgan.

rasm 2. Shinalar yeyilishidan hosil bo'lgan qattiq zarralar

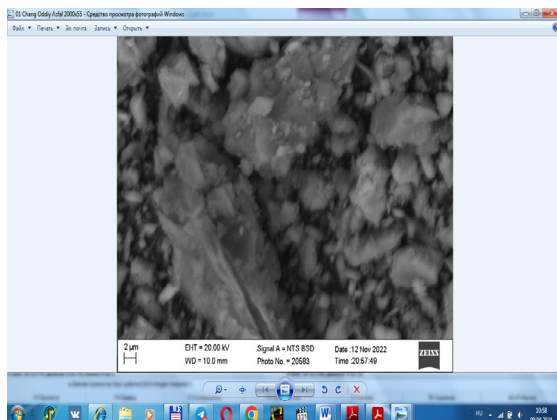
c) Yo'l qoplamasi yeyilishi. Shinalar yuzasi va yo'l yuzasi o'rtasidagi ishqalanish shinalarning ishqalanishiga olib keladigan ishqalanish ham yo'l qoplamasini, ayniqsa yo'l yoriqliklari hosil bo'lgan joylarda yeyilishiga olib kelishi mumkin. Shunday qilib, yo'l qoplamasining yeyilishi zarralari ham atmosferaga chiqariladi. 3-rasmda avtomobil yo'l qoplamalari yeyilishi natijasida hosil bo'lgan qattiq zarralarning tasviri keltirilgan.

rasm 3. Avtomobil yo'l qoplamalari yeyilishi natijasida hosil bo'lgan qattiq zarralar

d) Qayta to'plangan yo'l changi. Bir qator manbalardan changlar yo'l qoplamalarida to'planadi. Ular havodagi zarrachalarning, ayniqsa, tuproqdan hosil bo'lgan yirikroq zarralarning quruq va nam cho'kishidan kelib chiqadi. Bundan tashqari, avtomobilning ishqalanish mahsulotlari yo'lda to'planib, yo'l yuzasida chang paydo bo'lishiga yordam beradi. Ushbu

materialning ba'zilar yo'l yuzasiga cho'kganda PM_{10} o'lchamlari oralig'ida bo'ladi va shinalarning sirtidagi changlarga ta'siri maydalanishga olib kelishi mumkin. Yo'l qoplamasi changlarni o'rganish shuni ko'rsatdiki, ularning katta qismi $PM_{2.5}$ va PM_{10} o'lchamlari oralig'ida bo'ladi. Bunday zarralar shina va yo'l chegarasidagi kesish kuchlari va transport vositasidan keyin atmosfera turbulenti ta'sirida yo'l sirtidan juda oson hosil bo'ladi. Bundan tashqari, shamol tezligining oshishi sirt changlarining qayta to'planishiga olib keladi. 4-rasmda avtomobil yo'l qoplamalari yeyilishi natijasida qayta to'plangan yo'l changi tasviri keltirilgan.

rasm 4. Avtomobil yo'l qoplamalari yeyilishi natijasida qayta to'plangan yo'l changi

Xulosa

Avtomobil harakatlanishi natijasida atrof-muhitga chiqadigan zararli zarralarning kamaytirish choralarini quyidagilarni o'z ichiga oladi.

- Avtomobil bilan bog'liq zararli zarralarni kamaytirishning eng samarali usuli transportni boshqarish bilan bog'liq harakatning umumiy hajmini kamaytirish; transport harakati erkin bo'lgan joylarda tezlikni pasaytirish (masalan, magistral yo'llar va avtomobil yo'llari) va tormozlash, yuqori tezlikda burilishlarni kamaytiradigan haydash xatti-harakatlarini targ'ib qilish;
- Tormoz ustquymalari va shinalar ishlab chiqarish texnologiyalari (jumladan, kimyoviy tarkibi) uchun zarrachalar massasi bilan bog'liq metall chiqindilarining chegaralarini belgilash;
- Atmosfera havosiga chiqishdan oldin tormoz tizimidagi tormoz ustquymalari yeyilishi natijasida hosil bo'ladigan zarralarni tozalash.
- Ko'chalarni yuvish, supurish yoki ko'cha yuzalarini changni bostirish uchun ishlov berish

Tavsiyalar

- Avtomobillar harakatlanishi natijasida hosil bo'ladigan zarrachalarni o'lchash bo'yicha xalqaro miqyosda izchil yondashuv ustida ishlash. Tormoz, shinalar va yo'l yeyilishidan hosil bo'lgan zarrachalar miqdorini standartlash;
- Texnik yechimlarning samaradorligini aniqlash uchun qo'shimcha tadqiqotlar o'tkazish;
- Yuqori tezlikda harakatlanadigan hududlar (masalan, avtomobil yo'llari) yaqinida bashorat qilingan zararli zarralar nuqtalarini o'rganish uchun maqsadli monitoring o'tkazish.

Zararli zarrachalar chiqindisi nolga teng bo'lgan avtomobillar uchun atmosfera havodasini ifloslantiruvchi eng muhim manbai ekanligini tan olish zarur. Shu jumladan, aholining havodagi zarralar, metallar va PAHlarga ta'sirini kamaytirish maqsadida, zarralarning kamaytirishning samarali usuli - bu avtomobilni boshqarish, xususan, harakat hajmini, tezligini va tormozlash samaradorligini oshirish uchun g'ildirakning yo'l bilan ilashish koeffitsientini oshirish zarur.

Adabiyotlar ro'yxati

https://www.the-kingfisher.org/people/human_health/car_brakes.html

<https://www.iqair.com/>

<http://hydromed.uz/>

Ismailov, K., Shermukhamedov, A., Alimova, Z., & Rakhmatov, U. (2024). Determination of the Quantity of Particles Emitted to the Environment as a Result of Wearing Car Brake Pads.

Kubaymurad, I., Karimova, K., & Korabayev, S. (2024, March). Methodology for determining the amount of particles formed as a result of car brake mechanism (brake pads) corrosion depending on the change in the road cohesion coefficient. In *AIP Conference Proceedings* (Vol. 3045, No. 1). AIP Publishing.

Karimova, K., Islomov, S., Qarshiboyev, S., Rakhmatov, U., & Toshev, S. (2024, March). Analyzing the method of determining the coefficient of wheel engagement on regular and asphalt granule roads. In *AIP Conference Proceedings* (Vol. 3045, No. 1). AIP Publishing.

THE IMPACT OF WIND DIRECTION AND SPEED ON CITY STREETS ON THE DISPERSION OF HAZARDOUS PARTICLES CREATED BY VEHICLE MOVEMENT ON ROADWAYS

The capital is mostly responsible for the majority of air pollution in the meteorological environment. The Tashkent air quality, wind direction, and airflow Physical characteristics directly depend on The sources of humid air currents are either dust and other small particles from the ground, such as Hoover cleaner particles, or they enter the air much earlier than the Earth's convection process if they rise in an anticyclone (open heavenly air). The sun's output following the process of inversion from above down moving calmly the meteorological conditions present in this, for instance, chimneys coming out of dirty cities outside that are not in the capital, people's breath will reach the height of falls

Convection is the process of air moving particles through the body to transfer heat out, on which a person's health depends. Convection of heat from a lower temperature through the body's surface to distribute it around it There is sufficient demand. In the conditions, the air temperature was +20 degrees and the relative humidity ranged from 40 to 60%. The elderly people's bodies heat conducted naturally through convection. 25% to 30% of the body's heat is released into the surroundings.

The intensity of heat transfer increases quickly in air in temperature streams that move from cold to hot or from hot to cold. The body warms up in this way, giving off heat for a brief period of time similar to a 'vacuum cleaner' when pulling is done. In this naturally occurring setting, the air will rise. Air pollution rises as soil particles become finely dusty on the surface. Similar to the contamination of January of 2023, except for a significant amount of air pollution, the Ecology Ministry reports that, in the capital, air pollution was at a "harmful" level for 26 days of the year, with the 19th of January being the month that the pollution occurred on. Additionally, he is unusual in that the cold anticyclonic processes that occurred in the backdrop gave 2023 in the capital another in months this significant air pollution that did not give

Air flow blowing the wind speed and direction, car movement, and the geometry of the roadways surrounding buildings are some of the factors that affect how cars are transported by discharged particles of substances on adjoining roads.

The air in Tashkent City is significantly polluted with microscopic particles

and waste gases. The primary sources of this substance pollution are local furnaces, moving motor vehicles, and heating systems. Vehicles that are contained in the environment and released into the atmosphere, as well as those that are open to the air or adjacent buildings, are examples of motor transport tools that are released by their place of employment and contain pollutants. Over the past few years, internal combustion engines have discharged dangerous substances into the air, resulting in a large decline in the number of cars on the road worldwide. However, the primary cause of air pollution in urban areas is still there. There is a significant impact on this person's health. Such adverse effects are partially attributable to population points migrating past air land level in layers where pollutants with lengthy half lives emerge; the areas with the highest mass concentration values are typically those near highways and intersections. Car routes only have a limited capacity to purify the air, and as a result, the number of locally dangerous particles in the environment is gradually increasing. Tall structures will eventually rise as a result of persistent substance pollution.

That's the implication's point of view, ranging in years from 10 μm in diameter (PM10). Particles were less harmed and more attention was focused. of particles measure the advancement of technology and scientists in this regard, with regards to scientific research works undertaken and findings gradually reduced to particles attention focus that is required to demonstrate. The mass of PM2.5 and PM1 concentration standards that are observed in cities today are as follows.

The movement of cars due to internal combustion in engines that capture particles and organise complex physical and chemical changes that lead to their appearance Another substance particle causes friction in the tyres, brakes, and car's path. The first harvest of particles again accumulated, meaning that the harvest will be The passage of cars will cause particles to be harmfully dispersed across the surroundings, especially on the road along the edge where air speed and wind direction are described. This process involves one at a time wind under the influence of particles between conflicts because of the harmful of particles partially physical changes that happen. The harmful of particles are real to the amount their sizes of particles sinking, hard surfaces, and plants with mutual effect impact. In rare instances, the movement of cars causes crops to experience changes that are both chemically and photochemically damaging.

Keywords: traffic movement, pollution, wind direction, particles, and PM 2.5 and PM 10.

MATHEMATICAL MODELING OF SWITCHING NETWORKS

Shamsiev R.N.
Alfraganus University

Annotation

The problem of finding the probabilistic characteristics of the states of a communication network with failures is considered. The network starts working from the zero state. Nodes receive Poisson flows of messages. Message lengths are exponentially distributed random variables. If at the time a message arrives at a node, this node is busy with another message, then it leaves the network. A system of differential equations describing the operation of the network has been compiled. This system of differential equations is then solved using operational calculus methods.

Keywords: communication networks, probability, state, message flows, random variable, moment of occurrence.

Finding probabilistic characteristics of network states in real time is difficult due to the lack of a general mathematical apparatus for such problems. This problem is solved only in special cases and under special conditions [1,2].

Consider a communication network of two nodes in real time. Nodes 1 and 2 receive Poisson message flows with parameter λ . Message lengths are exponentially distributed random variables, also with parameter λ .

Now let's give a clear description of how the network works. If at the moment the message occurs, node 1 is free, then it is transmitted to node 2 within the time of the message length. If at the moment the message transmission ends, node 2 is busy with another message, then it leaves the network (network failure), but if node 2 is free, then it leaves the network with probability $1/2$ and is transmitted to node 1 with probability $1/2$, after what is leaving the network. If, at the time a message occurs in node 1, this node is busy with another message, then it leaves the network (network failure). Messages originating in node 2 "behave" exactly the same as messages from node 1.

Let us denote by $P_{11}(t)$ the probability that at time t there are n messages in node 1, and $P_{22}(t)$ messages in node 2, where. Then the relation holds:

(1) If we assume that the process starts from the zero state of the network, then the following relations hold:

which we will call initial conditions.

The operation of the network is described at a mathematical level by the following equations:

The left side of this equation is the probability that at time t there are no messages in nodes 1 and 2. According to the law of multiplying the probabilities of two independent events, the value of $P_{00}(t)$ is equal to the probability of no messages in nodes 1 and 2 at time t , multiplied by the probability of no arrivals at both network nodes; plus the probability that there is one message in node 2, and there are no messages in node 1 at time t , multiplied by the probability that during time t one message from node 2 will have time to be transmitted to node 1 and with probability $1/2$ will leave the network; plus the probability that there is one message in node 1, and there are no messages in node 2 at time t , multiplied by the probability that during time t one message from node 1 will have time to be transmitted to node 2 and with probability $1/2$ will leave the network.

After moving A to the left and dividing both sides by t , we get the equation:

Here, letting t tend to zero, we obtain the differential equation:

For another probability we have

From this equation it follows that the probability of finding one message in node 2, and no messages in node 1 at time t is equal to the probability of finding one message in node 2, and no messages in node 1 at time t , multiplied by the probability that the message is in node 1 did not arrive, and the message from node 2 did not have time to be transmitted to its recipient; plus the probability of no messages in nodes 1 and 2 at time t , multiplied by the probability that during time t one message arrived at node 2; plus the probability of one message being in nodes 1 and 2, multiplied by the probability that during time t one message from node 1 will have time to be transmitted to node 2 and leave the network; plus the probability that there is one message in node 1, and there are no messages in node 2 at time t , multiplied by the probability that during time t one message from node 1 will have time to be transmitted to node 2 and with probability $1/2$ will take the place of transmission in node 2.

Here we also move A to the left and divide by t_1 , and then directing t_1 to zero, we obtain the differential equation:

Здесь тоже перенесем влево и делим на t_1 , а затем устремив к нулю, получаем дифференциальное уравнение:

Applying the same probabilistic reasoning for probabilities p_1 and p_2 , we obtain the corresponding equations:

By virtue of (1) we have

Let's check the fulfillment of this equality by substituting here (4)-(7): that is, relation (1) is satisfied to solve system (4)-(7). Then the probability A can be defined as

We will solve the system of differential equations (4)-(7) with initial conditions (2) using the operational calculus method. We will find L-images of probabilities p_1 , p_2 , and A . We denote these L-images by P_1 , P_2 , and A , respectively. Then the derivatives of these probabilities have the following L-images, respectively: P_1' , P_2' , A' .

Substituting L-images of the desired probabilities and their derivatives into (4)-(7), we obtain a system of auxiliary equations for these differential equations:

Having solved this system and using the table of L-images, we find the following required expressions for probabilities p_1 , p_2 , A :

and by virtue of (8) we have

Thus we proved the theorem:

Theorem

Solutions of differential equations (4)-(7) describing the operation of the network with failures are expressed through functions (10)-(13).

Sometimes it is useful to have probabilistic characteristics of networks in stationary mode, i.e. characteristics independent of time.

If we go to the limit in functions (10)-(13) at $t \rightarrow \infty$, we find the stationary distribution of the state of the network:

Conclusion

Due to the equality of the intensity parameters of incoming Poisson flows and exponentially distributed message lengths, there is a stationary mode of network operation.

References

- Шамсиев Р.Н. Исследование состояния сетей кольцеобразных сетей с протоколом коммутации сообщений // Вестник ТГТУ. 2016. № 4. С. 15-19.
- Шамсиев Р.Н. Об одном методе нахождения вероятностных характеристик состояний сети связи. // Проблемы современной науки и образования. 2018. № 13 (133).

NUMERICAL METHODS FOR THE DIFFERENTIAL EQUATIONS FRACTIONAL ORDER

Obidjon Abdullaev
ALFRAGANUS UNIVERSITY

Keywords: derivatives of fractional order, initial-boundary conditions, finite difference methods

Research Area: exact science

ABSTRACT

This work devoted to applications of a numerical method for partial differential equations fractional order.

Well known, that in applicaions of PDEs often required to find a approximate solution of a problem of mathematical phyzics. In this work was used the method of finite differences (one of the numerical methods) restore approximate solution of PDEs fractional order. Notice, that the uploaded power technology and programm packages give us possibility to find approximate solution of the investigated peroblem. More detail information about differential, integral and integro-differential operators and differential equations fractional order were given in [1]- [4].

Initial-boundary problems for wave equation fractional order involves Caputo derivatives in single and malty connected domains be investigated using by numerical methods. Actually, using by method of finite differences we approximately reduce PDE fractional order to a system of linear equations.

With this aim, we consider equation

$${}_C D_{0t}^\alpha u(x,t) - a \cdot u_{xx}(x,t) - b \cdot u(x,t) = f(x,t) \quad (1)$$

in simple connected domain $\Omega = \{(x,t) : 0 < x < 1, 0 < t < T\}$,

where $f(x,t)$ is given function, ${}_C D_{0t}^\alpha u$ is a differential operator Caputo fractional order α , which has a form [1],[2]:

$${}_C D_{0t}^\alpha u = \frac{1}{\Gamma(1-\alpha)} \int_0^t (t-z)^{-\alpha} u_z(x,z) dz, \quad (2)$$

$$\Gamma(\alpha) = \int_0^{\infty} e^{-t\alpha} t^{\alpha-1} dt, \quad T, a, b, \alpha = \text{const}, 0 < \alpha < 1.$$

Problem formulation

Problem A. To find an approximate value of solution of equation (1), on the fixed points of domain Ω , satisfying boundary and initial conditions:

$$u(0,t) = \varphi_1(t), \quad 0 \leq t \leq T; \quad u(l,t) = \varphi_2(t), \quad l \leq t \leq T; \quad (3)$$

$$u(x,0) = \tau(x), \quad 0 \leq x \leq l; \quad (4)$$

where $\varphi_i(t) \in C[0, T]$ ($i = 1, 2$), $\tau(x) \in C[0, l]$.

On the first step we demonstrate covering of bounded domain with the network:

For instance, assuming (x, t) is a point of the Cartesian orthogonal coordinates, x, t surface we will cover by the square network

$$x = m \cdot h, \quad x = n \cdot h, \quad m, n = 0, 1, 2, \dots \quad (1)$$

where h is given positive constant. Each vertices of obtained squares we recall NODEs and a number h STEP. Further applying (Python) program package we demonstrate a covering surface of variables x, t by square network (1):

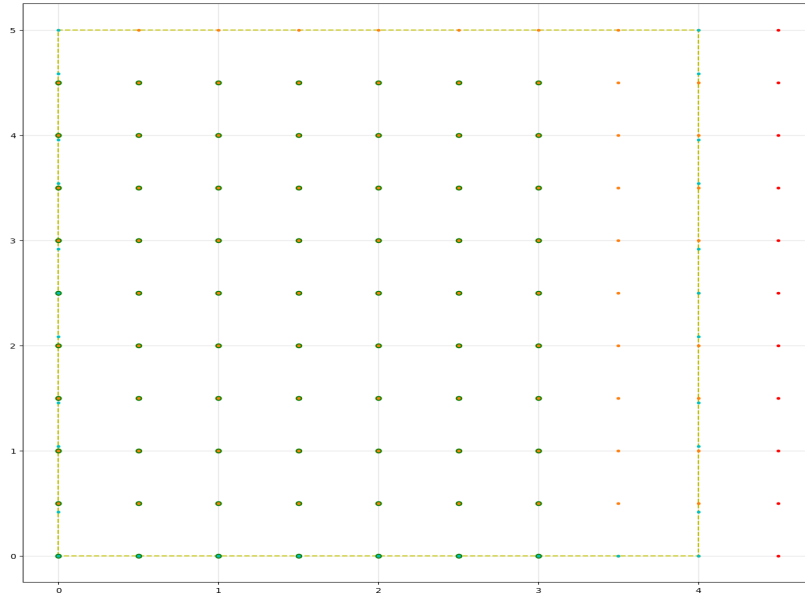
```

1 | ## Import a library of necessities ##
2 | import numpy as np
3 | ## Import a library MATH for base mathematical functions and constants.
4 | import math
5 | # Import a library MATPLOTLIB for create graphs and diagrams.
6 | import matplotlib.pyplot as plt
7 | ## Import a module SYMPY for operation symbolic math
8 | from sympy import *
9 | # Import a function `PARSE_EXPR` from the module SYMPY
10| from sympy.parsing.sympy_parser import parse_expr
11| # Import a function `MATHML` from the module SYMPY for
demonstration objects Sympy in the line MathML.
12| from sympy.printing.mathml import mathml
13| # Import a function `DISPLAY` from the library IPYTHON for
demonstration objects in block notes IPYTHON.
14| from IPython.display import display

```


Further, we will define number of nodes which belongs to the considered domain.

For example, if $m=5$ and $n=4$, then we get covering as follows:

Now, we make following next operations:

```

1 | # We check, that the given point (a, b) inside of considered domain
  | given by network.
2 | def check(a,b,h):
3 |     if a+h<=N and b+h<=M+h and a-h>=0 and b-h>=0:
4 |         return True
5 |     else :
6 |         return False
7 | # We define nearest point (a, b) of a bounds of the considered domain
  | based on the Euclidian distance.
8 | def change_n(a,b):
9 |     r=[]
10|     for i in range(len(f_)):
11|         r.append(np.sqrt((x_l[i]-a)**2+(f_[i]-b)**2))
12|     return x_l[np.argmin(r)],f_[np.argmin(r)]
13| # We check, that the point (a, b) inside of the considered domain.
14| if a+2*h<=N and b+h<=M and a>=0 and b>=0:
15|     return True
16| else :
```

SIRCON2024

17| **return False**

On the next step we will write approximate equations on the each defined nodes. All steps we will make using by Python programming package. Due to definitions of partial derivatives, on the each nodes (x, t) (assuming that all points $(x, t), (x + h, t), (x + 2h, t), (x, t + h)$ inside of Ω), we can get follows

$$\frac{1}{\Gamma(1-\alpha)} \int_0^t (t-z)^{-\alpha} u_z(x, z) dz \approx \frac{1}{h \cdot \Gamma(1-\alpha)} \int_0^t \frac{u(x, z+h) - u(x, z)}{(t-z)^\alpha} dz$$

$$u_x(x, t) \approx \frac{u(x+h, t) - u(x, t)}{h}$$

$$u_{xx}(x, t) \approx \frac{u(x+2h, t) - 2u(x+h, t) + u(x, t)}{h}$$

1| # We restore a system of equations for nodes belongs to the solutions domain.

```
2| def integ(m,n):
3|     x = Symbol('x')
4|     z = Symbol('z')
5|     t = Symbol('t')
6|     h = Symbol('h')
7|     alpha = Symbol('alpha')
8|     f = Function('f')
9|     U = Function('u')
10|    G = Function('Gamma')
11|    if n%2 == 0 :
12|        eq=Eq(((h**2)*((n+1)*h)**(1-alpha))/G(2-alpha)*(U(m*h,(n+1)*h)-
U(m*h,n*h)), U(m*h+2*h,(n+1)*h)-2*U(m*h+h,(n+1)*h)+U(m*h,(n+1)*h))
13|    if n%2 == 1 :
14|        eq=Eq(((h**2)*((n+1)*h)**(1-alpha))/G(2-alpha)*(U(m*h,n*h)-
U(m*h,n*h+h)), U(m*h+2*h,(n+1)*h)-2*U(m*h+h,(n+1)*h)+U(m*h,(n+
1)*h))
15|    return eq
```

Now, we define the system of algebraic equations on each inner nodes, as follows

$$\left. \begin{aligned}
 & \frac{h^2 h^{1-\alpha} (u(0,0) + u(0,h))}{\Gamma(2-\alpha)} = u(0,h) - 2u(h,h) + u(2h,h) \\
 & \frac{h^2 (2h)^{1-\alpha} (u(0,h) + u(0,2h))}{\Gamma(2-\alpha)} = u(0,2h) - 2u(h,2h) + u(2h,2h) \\
 & \frac{h^2 (3h)^{1-\alpha} (-u(0,2h) + u(0,3h))}{\Gamma(2-\alpha)} = u(0,3h) - 2u(h,3h) + u(2h,3h) \\
 & \dots \\
 & \frac{h^2 ((2n-1)h)^{1-\alpha} (-u(0,(2n-2)h) + u(0,(2n-1)h))}{\Gamma(2-\alpha)} = u(0,(2n-1)h) - 2u(h,(2n-1)h) + u(2h,(2n-1)h) \\
 & \frac{h^2 (2nh)^{1-\alpha} (u(0,(2n-1)h) - u(0,2nh))}{\Gamma(2-\alpha)} = u(0,2nh) - 2u(h,2nh) + u(2h,2nh) \\
 & \dots \\
 & \frac{h^2 h^{1-\alpha} (-u(h,0) + u(h,h))}{\Gamma(2-\alpha)} = u(h,h) - 2u(2h,h) + u(3h,h) \\
 & \frac{h^2 (2h)^{1-\alpha} (u(h,h) - u(h,2h))}{\Gamma(2-\alpha)} = u(h,2h) - 2u(2h,2h) + u(3h,2h) \\
 & \frac{h^2 (3h)^{1-\alpha} (-u(h,2h) + u(h,3h))}{\Gamma(2-\alpha)} = u(h,3h) - 2u(2h,3h) + u(3h,3h) \\
 & \dots \\
 & \frac{h^2 ((2n-1)h)^{1-\alpha} (-u(h,(2n-2)h) + u(h,(2n-1)h))}{\Gamma(2-\alpha)} = u(h,(2n-1)h) - 2u(2h,(2n-1)h) + u(3h,(2n-1)h) \\
 & \frac{h^2 (2nh)^{1-\alpha} (u(h,(2n-1)h) - u(h,2nh))}{\Gamma(2-\alpha)} = u(h,2nh) - 2u(2h,2nh) + u(3h,2nh)
 \end{aligned} \right\}$$

.....

$$\left. \begin{aligned}
 & \frac{h^2 h^{1-\alpha} (-u(nh,0) + u(nh,h))}{\Gamma(2-\alpha)} = u(nh,h) - 2u((n+1)h,h) + u((n+2)h,h) \\
 & \frac{h^2 (2h)^{1-\alpha} (u(nh,h) - u(nh,2h))}{\Gamma(2-\alpha)} = u(nh,2h) - 2u((n+1)h,2h) + u((n+2)h,2h) \\
 & \frac{h^2 (3h)^{1-\alpha} (-u(nh,2h) + u(nh,h))}{\Gamma(2-\alpha)} = u(nh,3h) - 2u((n+1)h,3h) + u((n+2)h,3h) \\
 & \dots \\
 & \frac{h^2 ((2n-1)h)^{1-\alpha} (-u(nh,(2n-2)h) + u(nh,(2n-1)h))}{\Gamma(2-\alpha)} = u(nh,(2n-1)h) - 2u((n+1)h,(2n-1)h) + u((n+2)h,(2n-1)h) \\
 & \frac{h^2 (2nh)^{1-\alpha} (u(nh,(2n-1)h) - u(nh,2nh))}{\Gamma(2-\alpha)} = u(nh,2nh) - 2u((n+1)h,2nh) + u((n+2)h,2nh)
 \end{aligned} \right\}$$

We will find approximate solution of the Problem A, satisfies boundary $u(0,t) = t, 0 \leq t \leq 3$; $u(0,t) = t, 0 \leq t \leq 3$; and initial conditions

$$u(x, 0) = 0, \quad 0 \leq x \leq 2.$$

$$\left\{ \begin{array}{l} 0.0997355701 = -2u(0.5, 0.5) + u(1.0, 0.5) + 0.5 \\ -0.1410473958 - 2u(0.5, 1.0) + u(1.0, 1.0) + 1.0 \\ 0.1727470747 = -2u(0.5, 1.5) + u(1.0, 1.5) + 1.5 \\ -0.1994711402 = -2u(0.5, 2.0) + u(1.0, 2.0) + 2.0 \\ 0.2230155145 = -2u(0.5, 2.5) + u(1.0, 2.5) + 2.5 \\ -0.2443012559 = -2u(0.5, 3.0) + u(1.0, 3.0) + 3.0 \\ 0.1994711402u(0.5, 0.5) = u(0.5, 0.5) - 2u(1.0, 0.5) + u(1.5, 0.5) \\ 0.2820947917u(0.5, 0.5) - 0.2820947917u(0.5, 1.0) = u(0.5, 1.0) - 2u(1.0, 1.0) + u(1.5, 1.0) \\ -0.3454941494u(0.5, 1.0) + 0.3454941494u(0.5, 1.5) = u(0.5, 1.5) - 2u(1.0, 1.5) + u(1.5, 1.5) \\ 0.3989422804u(0.5, 1.5) - 0.3989422804u(0.5, 2.0) = u(0.5, 2.0) - 2u(1.0, 2.0) + u(1.5, 2.0) \\ -0.4460310290u(0.5, 2.0) + 0.4460310290u(0.5, 2.5) = u(0.5, 2.5) - 2u(1.0, 2.5) + u(1.5, 2.5) \\ 0.4886025119u(0.5, 2.5) - 0.4886025119u(0.5, 3.0) = u(0.5, 3.0) - 2u(1.0, 3.0) + u(1.5, 3.0) \\ 0.1994711402u(1.0, 0.5) = u(1.0, 0.5) - 2u(1.5, 0.5) + 0.5 \\ 0.2820947917u(1.0, 0.5) - 0.2820947917u(1.0, 1.0) = u(1.0, 1.0) - 2u(1.5, 1.0) + 1.0 \\ -0.3454941494u(1.0, 1.0) + 0.3454941494u(1.0, 1.5) = u(1.0, 1.5) - 2u(1.5, 1.5) + 1.5 \\ 0.3989422804u(1.0, 1.5) - 0.3989422804u(1.0, 2.0) = u(1.0, 2.0) - 2u(1.5, 2.0) + 2.0 \\ -0.4460310290u(1.0, 2.0) + 0.4460310290u(1.0, 2.5) = u(1.0, 2.5) - 2u(1.5, 2.5) + 2.5 \\ 0.4886025119u(1.0, 2.5) - 0.4886025119u(1.0, 3.0) = u(1.0, 3.0) - 2u(1.5, 3.0) + 3.0 \end{array} \right.$$

1 | # We solve the system of algebraic equations

2 | solve(eq_l, dict=True)

Obtained system of algebraic equations (6) has a unique solution, this solution has a form:

$$u(0.5, 0.5) = 0.371129081858283,$$

$$u(0.5, 1.0) = 1.32169150027025,$$

$$u(0.5, 1.5) = 1.36987559973530,$$

$$u(0.5, 2.0) = 2.52240480268656,$$

$$u(0.5, 2.5) = 2.39721862365525,$$

$$u(0.5, 3.0) = 3.70314793087377,$$

$$u(1.0, 0.5) = 0.341993733816924,$$

$$u(1.0, 1.0) = 1.50233560465356,$$

$$u(1.0, 1.5) = 1.41249827420627,$$

$$\begin{aligned}u(1.0, 2.0) &= 2.84533846517239, \\u(1.0, 2.5) &= 2.51745276182959, \\u(1.0, 3.0) &= 4.16199460579609, \\u(1.5, 0.5) &= 0.386887926895481, \\u(1.5, 1.0) &= 1.41483100154687, \\u(1.5, 1.5) &= 1.47176827313997, \\u(1.5, 2.0) &= 2.70847949920361, \\u(1.5, 2.5) &= 2.58184997974925, \\u(1.5, 3.0) &= 3.98276094084379\end{aligned}$$

REFERENCES

- A. A. Kilbas, H. M. Srivastava, J. J. Trujillo.: Theory and Applications of Fractional Differential Equations, in: North-Holland Mathematics Studies, 204, Elsevier Science B. V., Amsterdam. 2006.
- K. S. Miller, B. Ross.: An Introduction to the Fractional Calculus and Differential Equations, John Wiley, New York, 1993.
- I. Podlubny.: Fractional Differential Equations, Academic Press, New York, 1999.
- S. G. Samko, A. A. Kilbas, O. I. Marichev.: Fractional Integral and Derivatives, Theory and Applications, Gordon and Breach, Longhorne, PA, 1993.

TÜRKİ CUMHURİYETLERDE KALDOR BÜYÜME YASASI GEÇERLİ Mİ?

Betül Gümüş¹ | Selim Kayhan² | Tayfur Bayat³

¹*Necmettin Erbakan Üniversitesi - ORCID: 0000-0001-6939-2557*

²*Necmettin Erbakan Üniversitesi - ORCID: 0000-0002-4838-6892*

³*İnönü Üniversitesi - ORCID: 0000-0002-4427-0999*

Özet

Ekonomik büyümeyi etkileyen birçok faktör olduğunu ifade etmek mümkündür. Bu faktörlerden biri de sanayi sektöründe yapılan üretimdir. Ekonomik büyüme ve sanayi üretimi ilişkisini araştırmaya yönelik yapılan çalışmalarda Nicholas Kaldor'un çalışmaları öne çıkmaktadır. Kaldor ekonomik büyüme ile ilgili görüşlerini üç yasa çerçevesinde açıklamaktadır. Birinci yasaya göre sanayi üretimindeki artış ekonomik büyümeyi arttırmaktadır. Bu anlamda Kaldor sanayi sektörünün ekonomik büyümenin motoru olduğunu ifade etmektedir. İkinci yasa (Verdoorn yasası) imalat sanayi üretimi ile işgücü verimliliği arasında pozitif bir ilişkinin olduğu şeklindedir. Üçüncü yasa sanayi üretimi ile sanayi sektörü işgücü verimliliği arasındaki ilişkinin pozitif olduğunu ifade ederken, diğer sektörlerde bu ilişkinin negatif olduğunu varsaymaktadır.

Bu çalışmada Kaldor'un birinci yasası olan ekonomik büyüme ve sanayileşme yasasının Türkî Cumhuriyetlerde geçerliliğinin test edilmesi amaçlanmaktadır. Bu amaç doğrultusunda Azerbaycan, Özbekistan, Kırgızistan, Tacikistan, Kazakistan ve Türkiye'ye ait veriler ile araştırma yapılmıştır. Araştırma kapsamında 1992-2022 dönemine ait veriler kullanılmıştır. Sonuçlar ülke ekonomi yönetimlerinin sanayileşme politikalarını belirlemesi adına önemli ipuçları vermektedir.

Anahtar Kelimeler: Kaldor Büyüme Yasası, Türkî Cumhuriyetler, Panel Veri Ekonometrisi.

IS KALDOR GROWTH LAW VALID IN TURKIC REPUBLICS?

Abstract

It is possible to state that there are many factors affecting economic growth. One of these factors is the production in the industrial sector. Nicholas Kaldor's works stand out in studies aimed at investigating the relationship between economic growth and industrial production. Kaldor explains his views on economic growth within the framework of three laws. According to the first law,

an increase in industrial production increases economic growth. In this sense, Kaldor states that the industrial sector is the engine of economic growth. The second law (Verdoorn law) states that there is a positive relationship between manufacturing industry production and labor productivity. While the third law states that the relationship between industrial production and industrial sector labor productivity is positive, it assumes that this relationship is negative in other sectors.

This study aims to test the validity of Kaldor's first law, the law of economic growth and industrialization, in the Turkic Republics. For this purpose, research was conducted with data from Azerbaijan, Uzbekistan, Kyrgyzstan, Tajikistan, Kazakhstan, and Turkey. Within the scope of the research, data from the period 1992-2022 was used. The results provide important clues for country economic administrations to determine industrialization policies.

Keywords: Kaldor Growth Law, Turkic Republics, Panel Data Econometrics.

GİRİŞ

Sanayileşme günümüzde ekonomik büyüme ve kalkınmanın önemli bir faktörü olarak görülmekte ve ülkelerin ekonomik kalkınmalarının göstergeleri arasında yer almaktadır. Sanayileşmenin sağladığı verim ve teknolojik ilerlemeler, ülkelerin bu sektöre yapılan yatırımları ön plana çıkarmalarına neden olmuştur. Sanayi devriminin ardından ekonomik büyüme ve sanayileşme arasındaki bağlantı sıkça incelenen konulardan biri haline gelmiştir (Kopuk, 2021: 1). Özellikle İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra ortaya çıkan kalkınma iktisadı ile sanayileşmenin ülke ekonomilerinin büyüme ve gelişmelerinde önemli bir unsur olduğu fikri giderek önem kazanmıştır. Kaldor, Clark, Chennery, Prebish, Lewis, Nurkse gibi pekçok iktisatçı tarafından az gelişmiş ülkelerin kalkınma ve büyümelerinde sanayi sektörünün kilit bir role sahip olduğu iddia edilmiştir (Arısoy, 2013: 144). Ayrıca ekonomik faaliyetler içerisinde bilgi yoğunluğu, ekonomik büyümenin artırılmasında önemli bir yere sahiptir. Ekonomik getirilerin artmasında bilginin yayılmasının önemli olduğu ifade edilebilir (Koç vd., 2023).

Neoklasiklere göre ekonomik büyüme, temel girdilerin verimli kullanımına, kalitesi ve miktarına bağlıdır. Dolayısıyla arz faktörleri ekonomik büyümenin açıklanmasında önemli bir role sahiptir. Ekonomik büyüme sermaye, emek ve dışsal bir faktör kabul edilen teknolojik ilerlemenin bir fonksiyonudur (Pons-Novell ve Viladecans-Marsal, 1999: 444). Bununla birlikte Neoklasik ve Klasik iktisat okulları ekonomik büyümenin artmasında ülkelerin ekonomilerinin dışa açılmalarının etkili olduğunu vurgulamakta, ülkelerin dışa açılmasıyla birlikte uzmanlaşmanın ve iş bölümünün artması vasıtasıyla ülkelerin üretim

düzeylemelerini artıracaklarını belirtmektedirler (Şahbaz ve Ceylan, 2024).

Post-Keynesyenler neoklasik büyüme yaklaşımını kabul etmezler. Onlara göre ekonomik büyümenin dinamikleri; teknolojik ilerleme, gelir dağılımı, fiyat oluşumu ve sermaye birikimidir. Ek olarak ekonomik büyüme sürecinde kâr oranının da önemli bir katkısı vardır (Pons-Novell ve Viladecans-Marsal, 1999: 444).

Post Keynesyen iktisadın gelişimine etkisi olan Kaldor (1966), ekonomik büyümenin itici gücü olarak sanayi sektörünü kabul etmiştir. Sanayi sektörü ölçüğe göre artan getirilere sahiptir. Aynı zamanda sanayi sektörü ekonomide pozitif dışsallıklar sağlamakta ve bu sektörün gelişimi diğer sektörleri de etkilemektedir (Astar, 2021: 260). Kaldor (1966) büyüme analizi ekonominin talep yönüne dayanmaktadır. Teknolojideki gelişme ve üretimdeki artışın nedeni imalat mallarına olan talebin artmasıdır. Bu daha çok yatırım anlamına gelmektedir (Alexiou and Tsaliki, 2010: 145).

Kaldor'a göre sanayi dışındaki sektörlerde artık emek (işgücü fazlası) veya gizli işsizlik bulunmaktadır. Bu nedenle ilgili sektörlerde istihdam seviyelerinde bir azalma üretimi olumsuz etkilemeyecek ve üretimde bir azalma oluşturmaz (Kaldor, 1968: 386). Böylece Kaldor ekonomideki üretim ve verimlilik artış oranının belirleyicisinin, bu fazla emeğin düşük verimliliğe sahip sanayi dışındaki sektörlerden yüksek verimliliğe sahip sanayi sektörüne geçiş oranı olduğunu belirtmektedir (Bairam, 1991: 1277). Kaldor ekonomik büyüme yaklaşımını Kaldor yasaları olarak bilinen üç farklı modeli içermektedir. Birinci yasa imalat sektörünün büyümesi ile ekonomik büyüme arasında pozitif ilişki olduğunu iddia etmektedir ve sanayi üretimini ekonomik büyümenin motoru olarak tanımlamaktadır. Bu düşünce dinamik ölçek ekonomisinin imalat sanayi sektöründe geçerli olmasına dayanmaktadır. Dahası imalat sanayi sektörü imalat dışındaki sektörler tarafından sağlanan mal ve hizmetlere ek talep oluşturmaktadır (Alexiou and Tsaliki, 2010: 144-146).

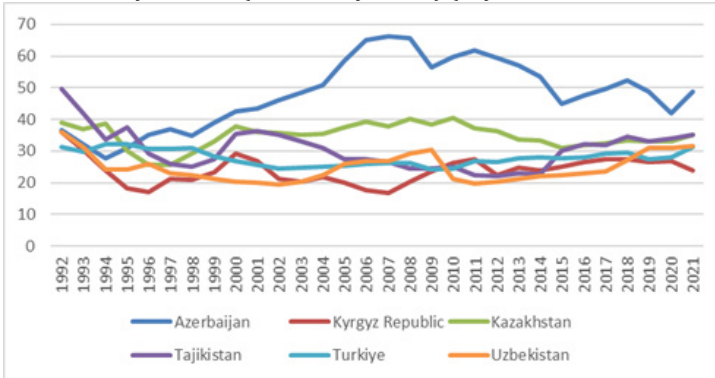
İkinci yasa Kaldor-Verdoorn yasası olarak bilinmektedir. Bu yasa sanayi sektörünün işgücü verimliliğindeki artış ile sanayi üretimindeki artış arasında bir bağlantı olduğu yönündedir (Canbay ve Kırca, 2020: 151). Sanayi üretiminden işgücü verimliliğine doğru bir nedensellik olduğu kabul edilmektedir. Bu yasa ile sanayi sektöründe dinamik ve statik artan getirilerin varlığına dikkat çekilmektedir (Çetin, 2009: 359). İmalat sanayi büyüme hızı ne kadar hızlı olursa, ölçüğe göre artan getiri nedeniyle imalat sektöründeki işgücü verimliliği artış oranı da o kadar hızlı olacaktır (Necmi, 1999: 654). Üçüncü yasa ise ekonominin toplam verimliliği imalat sanayi dışı sektörlerin istihdamı ile negatif, imalat sanayi üretimi ile

pozitif bir ilişkinin varlığına işaret etmektedir (Atesoglu, 1993: 67). Bu durumda imalat sanayi istihdam durumu ile verimlilik arasında ilişkiye işaret etmektedir. İmalat sanayi istihdamı arttıkça ekonominin toplam verimliliği de artmaktadır ve bu nedenle politika yapıcıları imalat sanayi istihdamını artırıcı politikalar uygulamalıdır.

Kaldor tarafından öne sürülen büyüme yasaları ekonomik büyüme yazınında geniş yankı uyandırmıştır. Pek çok ülke ve ülke grubu için Kaldor yasalarının geçerliliği test edilmiştir. Ancak bu konuda yapılan çok sayıda çalışmanın varlığına rağmen Türkî Cumhuriyet ülkeleri için Kaldor yasalarının geçerliliğini analiz eden çalışmalar oldukça kısıtlıdır. İlgili ülkelerde Kaldor yasasının geçerliliğinin gelişmiş ekonometrik yöntemler ve daha uzun bir dönemi kapsayan veriler ile test edilmesi politik çıkarımlar adına önemli olabilir.

Türkî Cumhuriyetler ülkeleri doğal kaynaklar bakımından zengin olmalarına rağmen ekonomik açıdan performanslarının beklenenin altında olduğu söylenebilir. Bunun en önemli nedeni Rusya'ya olan bağımlılıklarıdır (Alagöz vd., 2004: 61). Tarım ve doğal kaynaklar bölgenin en temel gelir kaynağını oluşturmaktadır. Bu ülkeler Sovyetler Birliği döneminde hammadde tedarikçisi ya da üreticisi ülkeler durumundaydılar. Bu sanayi sektöründeki gelişmenin ülkeden ülkeye farklılık göstermesine ve genel olarak da yetersiz bir gelişim hızının ortaya çıkmasına neden olmuştur. Sovyet birliğinin dağılmasının ardından bağımsızlıklarını kazanan Türkî Cumhuriyet ülkeleri hammadde üreticiliğini devam ettirmektedir. Sanayi sektöründe gelişmeler yaşansa da bunun yeterli olmadığı ifade edilebilir (Erol ve Şahin 2013: 118).

Grafik 1. Sanayi üretimi (GSYH' nin yüzdesi) (Kaynak: World Bank, 2024)

1 no'lu grafikte Azerbaycan, Kırgızistan, Kazakistan, Tacikistan, Özbekistan ve Türkiye'de sanayi üretiminin GSYH'ya katkısını göstermektedir. Grafik incelendiğinde Azerbaycan'ın sanayi sektörünün GSYH'ya katkısının diğer ülkelere kıyasla yüksek olduğu görülmektedir. Bu oran 1992 yılında % 36 seviyesinde olup 2007 yılında % 66 ile en yüksek seviyeye ulaşmış ve bu yıldan sonra düşme eğilimi göstererek 2021 yılında % 48 olmuştur. Azerbaycan ekonomisinde 1992 yılından sonra sanayi sektörünün GSYH'daki payının artmasının nedeni olarak bağımsızlığını kazandıktan sonra sanayi sektöründe özellikle petrol alanında sergilediği atılımlar gösterilebilir (Eren, 2012: 55). Kırgızistan, Tacikistan ve Özbekistan'da sanayi sektörünün GSYH'ya katkısının 1992 yılında en yüksek seviyede olduğu ve sonraki yıllarda bu oranın altında kaldığı görülmektedir. 1992 yılında Kırgızistan, Tacikistan ve Özbekistan'da sırasıyla GSYH'nın %36, %49, %36'sını 2021 yılında GSYH'nın %23, %35 ve %31'ini sanayi üretimi oluşturmaktadır. Kazakistan'da bu oran 1992 yılında %38 iken 2021 yılına kadar bazı yıllar yükselirken bazı yıllar azalmakta iken 2021 yılında %35 seviyesindedir. Türkiye'de ise 1992 ve 2021 yıllarında GSYH'nın %31'i sanayi üretiminden oluşmaktadır. Türkiye'de sanayi üretiminin GSYH içerisindeki payının 1992- 2021 yılları arasındaki dönemde önemli bir değişim göstermediği ifade edilebilir.

Tablo 1. Sanayi üretimi (GSYH' nin yüzdesi) (Kaynak: World Bank, 2024)

Yıl/ Ülke	Azerbaycan	Kırgızistan	Kazakistan	Tacikistan	Türkiye	Özbekistan
1992	36.53	36.06	38.97	49.61	31.17	36.12
1998	34.95	20.76	29.31	24.95	31.03	22.4
2000	42.53	29.19	37.77	35.27	26.79	20.22
2007	66.12	16.68	37.73	26.42	26.37	26.86
2010	59.77	26.26	40.60	24.97	24.49	21.22
2015	44.89	25.07	30.85	30.22	27.83	22.52
2019	48.82	26.58	33.02	33.06	27.33	30.90
2020	41.95	26.90	33.09	33.79	28.02	30.98
2021	48.81	23.74	35.26	35.17	31.13	31.49

Görüldüğü üzere ele alınan ülkelerde sanayi sektörünün performansları farklılık göstermektedir. Daha önce de belirtildiği üzere Türkiye dışında ülkelerin bağımsızlıklarını kazanmadan önceki politik ve iktisadi durumlarındaki benzerliğe rağmen bağımsızlıklarından sonra farklı bir gidişat sergilemeleri bu ülkeleri Kaldor yasası ışığında tekrar incelenmesini gerektirmektedir.

Bu amaçla çalışmanın bir sonraki bölümünde literatür taramasına yer verilmektedir. Üçüncü bölümde analiz sonuçlarına yer verilmekte ve son olarak da sonuç bölümünde elde edilen bulgular tartışılmaktadır.

LİTERATÜR TARAMASI

Uluslararası ve ulusal literatürde Kaldor yasalarının geçerliliğini sınanan çok sayıda çalışma bulunmaktadır. Bu çalışmalar farklı dönemler için gelişmiş ve gelişmekte olan pekçok ülkede gerek tekil ülke gerekse çoklu ülke grubunu araştırmaktadır. Bu araştırmalar hem panel veri hem de zaman serisi analizleri ile farklı testlere tabi tutularak yapılmıştır. Bu çalışmaların bir kısmında Kaldor'un sadece birinci yasasının geçerliliği incelenirken bir kısmında da Kaldor'un diğer yasaları ve üç yasasının geçerliliği test edilmiştir. Yapılan analizlerin büyük bir bölümü Kaldor yasalarını desteklemektedir. Bu çalışma kapsamında imalat sanayi üretiminin ekonomik büyümenin itici gücü olduğunu iddia eden birinci Kaldor yasasının geçerliliğin araştırılması nedeniyle bu yasanın geçerliliğine yönelik analiz sonuçları üzerine yoğunlaşmıştır.

Kaldor yasalarının geçerliliğinin araştırıldığı ülkeler arasında Türkiye ekonomisi de yer almaktadır. Türkiye ekonomisi için Kaldor yasalarının geçerli olup olmadığını farklı ekonometrik testlerle araştıran Mercan ve Kızılkaya (2014); Tunalı ve Erbelet (2017); Sarıdoğan (2020); Erdoğan ve Telek (2023) çalışmalarında sanayi sektörünün ekonomik büyümenin motoru olduğu görüşüne dayanan Kaldor'un birinci yasasının geçerli olduğuna yönelik kanıtlara ulaşmışlardır. Bu çalışmalardan Mercan ve Kızılkaya (2014), yaptıkları analizde imalat sanayi üretimindeki artış, toplam verimlilik, imalat sanayi işgücü verimliliği ve ekonomik büyümeyi artırmakta olduğu sonucuna varmışlardır. İmalat sanayi üretimindeki %1'lik artış, ekonomik büyümeyi %0,36, imalat sanayinde işgücü verimliliğini %0,94 ve toplam ekonomik verimliliği %0,93 oranında artırmaktadır. Bu sonuç sürdürülebilir bir ekonomik büyüme için sanayi sektörünün teşvik edilmesi gerektiğini vurgulamaktadır.

Tunalı ve Erbelet (2017), ekonomik büyüme ile sanayi üretimi arasında pozitif bir ilişki bulmuşlar ve nedensellik ilişkisinin sanayi üretiminden ekonomik büyümeye doğru tek taraflı olduğu sonucuna ulaşmışlardır. Sarıdoğan (2020), sanayi sektörünü alt sektörler ayırarak her bir sektörün büyüme üzerine etkisini değerlendirmiştir. EKK tahmin sonucu ekonomik büyüme ile imalat sanayi arasında pozitif ilişkinin varlığına işaret etmektedir. İmalat sanayi üretimi, iklimlendirme, buhar, gaz ve elektrik üretimi ve sanayi üretiminde meydana gelen %1'lik artış ekonomik büyümeyi sırasıyla %0,62, %0,78 ve %0,71 oranında artırmaktadır.

Erdoğdu ve Telek (2023), ARDL testi sonucunda kısa vadede ekonomik büyüme üzerinde imalat sanayinin kapasite kullanımının etkisi olduğunu ancak uzun vadede böyle bir etkinin olmadığını görmüşlerdir. Ayrıca Türkiye’de imalat sanayi sektörünün ilerleme kaydedebilmesi için verimlilik artışı sağlayacak olan AR-Ge faaliyetlerini destekleyecek ve üretim kapasitesini artıracak altyapının geliştirilmesini önermektedirler.

Türkiye ekonomisi için bu yasanın geçerliliğini inceleyen diğer çalışmaların birinde Arısoy (2013) Kaldor büyüme yasasının kısmen geçerli olduğunu belirtirken aksine Canbay ve Kırca (2020) Kaldor’un birinci yasasının Türkiye ekonomisi için geçerli olmadığını savunmaktadırlar. Arısoy (2013) ekonomik büyümenin sanayi üretimi ve verimi artırdığını yani diğer sektörlerdeki (hizmet ve tarım) üretimin de dahil olduğu ekonomik büyümenin sanayi üretimi üzerinde etkiye sahip olduğunu belirtmektedir. Canbay ve Kırca (2020) tarafından yapılan makalenin analiz sonucuna göre sanayi üretimi üzerinde ekonomik büyüme pozitif etkiye sahiptir. Tarımsal üretim üzerinde ise sanayi üretimi negatif bir etkiye sahiptir.

Türkiye’nin de dahil olduğu çoklu ülke grupları için yapılan çalışmalarda Çetin (2009); Akgündüz (2020); Kopuk (2021) Kaldor Yasası’nın geçerli olduğuna yönelik kanıtlar sunmaktadırlar. Çetin (2009) Türkiye ve AB Ülkelerinde (15 ülke) 1981-2007 dönemi için Akgündüz (2020) ise Türkiye, ABD ve Güney Kore’de 1985-2018 dönemi için Kaldor Yasası’nın geçerliliğini en küçük kareler (EKK) yöntemiyle sınamışlardır. Çetin (2009) ayrıca Granger nedensellik testi de yapmış ve bulgular Belçika ve Almanya’da nedensellik ilişkisi ekonomik büyümeden sanayi üretimine doğru tek yönlü, Romanya ve Danimarka’da çift yönlü, Avusturya’da ise sanayi büyümesinden ekonomik büyümeye doğru tek yönlü olduğunu göstermektedir. Ayrıca gelişmekte olan ülkeler ile gelişmiş ülkeler için ekonomik büyüme ile sanayi sektörü arasındaki esnekliğin farklı olduğunu ortaya koymayı amaçlayan Akgündüz (2020), ekonomik büyüme ile sanayi üretimi arasındaki esneklik ilişkisinin Türkiye’de en yüksek ardından Güney Kore’nin gelmekte olduğunu en düşük ABD ekonomisinde olduğunu ifade eder. Bu etki ABD ekonomisinde diğer ülkelere kıyasla daha düşüktür.

Kaldor’un birinci yasasının geçerliliğini ARDL yöntemi ile Türkiye ve Almanya ekonomisi için 1997-2018 dönemine ait verilerle sınanan Kopuk (2021) her iki ülkenin de ekonomik büyümesi ile sanayi üretimi arasında bir ilişki olduğuna işaret eden kanıtlara ulaşmıştır. Araştırma bulgularına göre uzun dönemde Almanya ve Türkiye’nin sanayi üretiminde meydana gelen %1’lik artış bu iki ülkenin GSYH’sında sırasıyla %0.45, %0,38 oranında artışa neden olmaktadır.

Diğer ülke grupları için yapılan çalışmalarda Doruk (2019), 1990- 2016 döneminde Pacheco-López ve Thirlwall (2013), 1990-2011 yılları arasında gelişmekte olan ülkeler için bu yasanın geçerliliğini farklı ekonometrik testlerle analiz etmişler ve analiz sonucunda birinci Kaldor Yasasının geçerliliğini kabul edecek kanıtlar bulmuşlardır. Doruk (2019) çalışmasında aynı zamanda tarım sektörünün gelişimini de dikkate almıştır. Ekonomik büyüme üzerinde sanayileşmenin etkisinin ilk dönemlerde yüksek olduğunu ancak ilerleyen dönemlerde bu etkinin azaldığını belirtmektedir. Tarım sektörünün ise uzun dönemde ekonomik büyümeye olumlu etki gösterdiğini ifade etmektedir. Böylece bu durumun uzun dönemde ekonomik büyüme üzerinde sanayileşmenin etkisinin kısıtlı olmasına neden olduğu kanısına varmıştır. Pacheco-López ve Thirlwall (2013), bu iki değişken arasındaki güçlü bağlantıyı sanayi dışındaki sektörlerde verimlilik artışı ve sanayi üretimindeki ölçüğe göre getirilere dayandırmamaktalar, bunun yerine bu bağlantıyı iki yapısal denklem ile açıklamaktadırlar. Bu denklemleri ihracat artışı ile imalat üretimi arasındaki artış ve GSYH artışı ile ihracat büyümesi arasındaki artış oluşturmaktadır. Talebin gelir esnekliği yüksek olan imalat malları üreten ülkelerin ihracatlarının daha fazla arttığı ve bunun daha yüksek bir GSYH artışına yol açtığını ifade etmektedirler.

Wells and Thirlwall (2003), 1980-1996 döneminde, Olamide ve Oni (2016) 1981-2015 döneminde Afrika ülkelerinde bu yasanın geçerliliğini analiz etmişlerdir. Bulgular Kaldor'un birinci yasanının geçerli olduğunu destekler niteliktedir. Wells ve Thirlwall (2003), GSYH büyümesine tarım ve hizmet sektöründen daha fazla sanayi üretiminin etki ettiğini ifade ederler. Afrika ülkelerinde bu üç sektörün büyümesinin yaklaşık aynı oranda gerçekleştiğini bu durumun ise bu ülkelerin gelişimlerinin yavaş olmasının nedeni olabileceğini vurgulamaktadırlar. İmalat sektörünün küçülmesinin uzun dönemde Afrika'nın ekonomik büyümesi üzerinde olumsuz bir etki oluşturup oluşturmadığını da analiz eden Olamide ve Oni (2016), sanayisizleşmenin Afrika ülkelerinde ekonomik büyümeyi ve imalat dışı sektörlerdeki büyümeyi olumsuz etkilediğini ifade etmektedirler.

Diğer çalışmalarda Stoneman (1979), İngiltere'de 1800-1970 periyodunda, Felipe (1998), Güneydoğu Asya ülkelerinde 1967-1992 döneminde, Marconi vd. (2016), 63 orta ve yüksek gelirli ülkede 1990- 2011 yılları arasındaki dönem için, Yu vd. (2018), Çin ekonomisinde 1978-2016 dönemi için Kaldor yasanının geçerliliğini incelemişlerdir. Analiz sonuçları Kaldor'un büyüme yasanını destekler niteliktedir. Bunların aksine bu yasanın geçerliliğini AB üyesi 12 ülke için 1984-1992 dönemine ait verilerle inceleyen Pons-Novell ve Viladecans-Marsal (1999), Kaldor tarafından öne sürülen büyüme yasanı olarak bilinen görüşü desteklememektedirler. Mekansal ekonometri

teknini uyguladıkları analizde bir ülkenin ekonomik büyümesinin komşu ülkelerin büyümeleri üzerinde olumlu bir etki oluşturduğunu belirtmektedirler. Benzer şekilde Astar (2021), çalışmasında 1991-2019 dönemi için orta gelir tuzağında olduğu belirtilen 24 üst orta gelirli ülkede Kaldor'un büyüme yasalarının geçerliliğini panel veri metodolojisi ile incelemiştir. Bulgular dikkate alınan dönem için incelenen ülkelerde Kaldor'un birinci yasasının geçerli olmadığını göstermektedir.

Türki Cumhuriyet ülkeleri için Kaldor büyüme yasasının geçerliliğini araştıran çalışmalar da bulunmaktadır. Bunlar arasında yer alan çalışmalarda Bhat (2019); Çolak ve İsmayilzade (2021) Kaldor büyüme yasasının geçerli olduğuna yönelik kanıtlara rastlamışlardır. Çolak ve İsmayilzade (2021), seçilen 13 geçiş ekonomisinde¹³ ekonomik büyüme sürecinde sanayileşme ve verimliliğin etkisinin olup olmadığını 1990-2018 yılları için panel veri analizi ile incelemişlerdir. Panel eşbütünlük testi sonuçlarına göre uzun vadede ekonomik büyüme ile sanayi sektörü arasında pozitif bir ilişki bulunmaktadır. Ek olarak üretim artışını hizmet sektörü ile kıyaslandığında sanayi sektöründeki katma değer daha fazla etkilemektedir. Verimlilik için de aynı durum geçerlidir. Bu durum sanayi sektörüne kaynak aktarımının önemini ortaya koymaktadır. Kaldor'un birinci yasasının desteklenmesini sanayi sektöründe teknolojinin geri ve ileriye yönelik yayılmalarının fazlalığı, sermaye getirisinin yüksekliği ve diğer sektörlerle kıyaslandığında ölçek ekonomilerinin etkisinin yüksekliği gibi gerekçelere dayandırmaktadırlar.

Bhat (2019), Kazakistan'ın ekonomik büyümesinde imalat sanayinin önemini araştırmak amacıyla yaptığı çalışmasında 2000-2008 dönemi için zaman serisi verileri ile Kaldor yasalarının geçerliliğini analiz etmiştir. Sonuçlar Kaldor yasalarını desteklemekte ve sürdürülebilir bir büyüme için imalat sanayinin gelişiminin önceliklenmesinin önemini ortaya koymakta olduğunu belirtmektedir. Sonuçların, Kazakistan ekonomisinin ana itici gücü olarak imalat sanayi sektörüne işaret ettiğini ifade etmektedir. Ayrıca imalat sanayi ekonominin geri kalanı üzerinde de önemli yayılma etkileri olduğunu vurgulamaktadır.

13 Ukrayna, Tacikistan, Sırbistan, Rusya, Özbekistan, Moldova, Kuzey Makedonya, Kırgızistan, Kazakistan, Gürcistan, Belarus, Azerbaycan, Arnavutluk.

Tablo 2. Literatür taraması

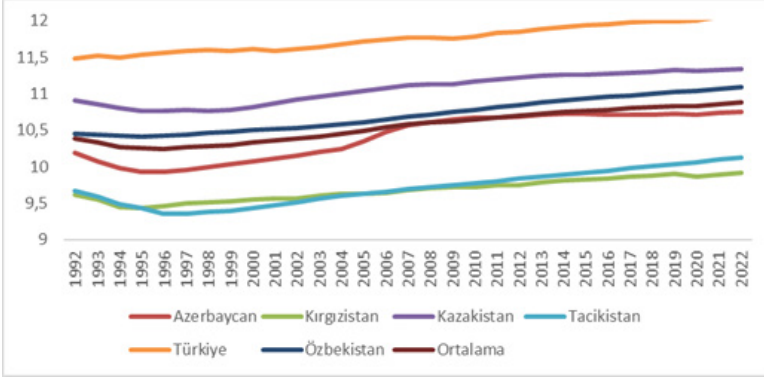
Yazar/ Yıl	Ülke/Dönem	Model	Yöntem	Bulgular
Stoneman (1979)	İngiltere (1800-1970)	1 2 3	OLS	Kaldor'un birinci yasası geçerli.
Felipe (1998)	Endonezya, Malezya, Filipinler, Singapur ve Tayland (1967-1992)	1	Zaman serisi analizi Durbin-Watson statistics	Kaldor büyüme yasası (birinci) geçerli.
Pons-Novell ve Viladecans- Marsal (1999)	AB üyesi 12 ülke (1984-1992)	1 2 3	Mekansal ekonometri	Kaldor'un birinci yasası geçerli değil, ikinci ve üçüncü yasalar geçerli.
Wells and Thirlwall (2003)	45 Afrika ülkesi (1980-1996)	1 2 3	Basit regresyon	Kaldor yasaları geçerli.
Çetin (2009)	Türkiye ve AB Ülkeleri (1981-2007)	1	OLS ve Granger nedensellik	15 ülkenin 11'inde (Türkiye dahil) Kaldor'un birinci yasası geçerli.
Arsoy (2013)	Türkiye (1963-2005)	1 2 3	Zaman serisi analizi Eşbütünleşme ve Granger Nedensellik	Kısmen de olsa Kaldor Yasası geçerli.
Pacheco-López ve Thirlwall (2013)	89 gelişmekte olan ülke (1990-2011)	1	OLS	Birinci Kaldor Yasası desteklenmekte.
Mercan ve Kızılkaya (2014)	Türkiye (1988Q1-2013Q3)	1 2 3	VAR Granger Nedensellik	Kaldor'un üç yasası geçerli.
Marconi vd. (2016)	63 orta ve yüksek gelirli ülke (1990- 2011)	1 2	Dinamik panel veri analizi	Tahminler iki Kaldor yasasının varlığını doğruluyor.
Olamade ve Oni (2016)	28 Afrika ülkesi (1981-2015)	1	Panel veri analizi FE model, OLS, GMM,	Kaldor büyüme yasası geçerli.
Tunalı ve Erbelet (2017)	Türkiye (2004Q1-2015Q3)	1	EKK ve Granger nedensellik	Kaldor' un birinci yasası geçerli.
Yu vd. (2018)	Çin (1978-2016)	1 2 3	Panel veri analizi Wald testi	Kaldor yasaları geçerli.
Doruk (2019)	Gelişmekte olan 118 ülke (1990- 2016)	1	Panel VAR GMM	Kaldor' un birinci yasası geçerli.
Bhat (2019)	Kazakistan (2000- 2018)	1 2 3	Zaman serisi EKK	Kaldor yasası geçerli.
Sarıdoğan (2020)	Türkiye (1986-2018)	1	Zaman serisi EKK	Kaldor' un birinci yasası geçerli

Akgündüz (2020)	Türkiye, ABD ve Güney Kore (1985-2018)	1	EKK	Kaldor yasası geçerli.
Canbay ve Kırcı (2020)	Türkiye (1961-2017)	1 2 3	Johansen Eşbütünleşme Etki-Tepki analizi Granger nedensellik VAR	Kaldor'un birinci ve üçüncü yasası geçerli değil, ikinci yasa geçerli.
Kopuk (2021)	Türkiye ve Almanya (1997-2018)	1	ARDL Eşbütünleşme	Kaldor'un birinci yasası geçerli.
Astar (2021)	24 üst orta gelirli ülke (1991-2019)	1 2 3	Panel veri analizi	Yalnızca Kaldor'un önerdiği ikinci model geçerli, birinci model geçerli değil.
Çolak ve İsmayilzade (2021)	13 geçiş ekonomisi (1990-2018)	1 2 3	Panel eşbütünleşme Dinamik panel veri analizi	Kaldor'un üç yasası kısmen geçerli. Birinci yasa geçerli, üçüncü yasa kısmen geçerli.
Erdogdu ve Telek (2023)	Türkiye (2007Q1-2021Q4)	1	ARDL	Kaldor'un birinci yasası geçerli.

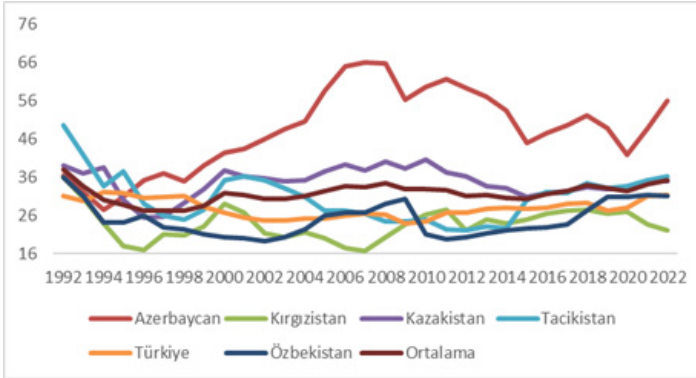
Çalışmalardan da görüldüğü üzere Türki Cumhuriyetler için çok fazla sayıda çalışma bulunmamaktadır. Bu nedenle çalışmanın literatüre katkı yapacağı, mevcut çalışmalardan elde edilen sonuçların yanında gelişmiş ekonometrik yöntemler ve daha geniş bir veri seti ile analiz yapılmasının daha sağlıklı sonuçların ortaya çıkacağı düşünülmektedir.

AMPİRİK SONUÇLAR

Bu çalışmada 1992-2022 döneminde Azerbaycan, Kırgızistan, Kazakistan, Tacikistan, Türkiye ve Özbekistan ekonomilerinde sanayileşmenin ekonomik büyüme üzerindeki etkisi incelenmektedir. Ampirik analizlerde inşaat sektörü dahil olmak üzere 2015 sabit fiyatlarla Amerikan doları cinsinden yaratılan katma değer (IND) ve 2015 sabit fiyatlarla Amerikan Doları cinsinden gayrisafi yurtiçi hasıla değişkeni kullanılmaktadır. Dünya Bankası veri tabanından alınan her iki değişkenin doğal logaritması alınmaktadır. Uygulama sonuçlarının yer aldığı bu bölümde iki değişkenin grafiksel analiz tanımlayıcı istatistikler, korelasyon, yatay kesit bağımlılığı, panel birim kök testi, panel eşbütünleşme, panel kısa ve uzun dönem nedensellik ve bireysel olarak nedensellik test sonuçları yer almaktadır.

Grafik 2. Gayrisafi Yurtiçi Hasıla (1992-2022)

Panelde yer alan ülke grubu içinde en yüksek ekonomik büyüklüğe Türkiye ve en düşük ekonomik büyüklüğe Tacikistan sahiptir. Türkiye, Kazakistan ve Özbekistan tüm dönem boyunca gelir ortalamasının üstünde kalmaktadır. Azerbaycan ekonomisi ise 2007 yılına kadar ortalamanın altında kalmaktadır. Kırgızistan ve Tacikistan ise tüm dönem boyunca ortalamanın altında kalmaktadır. Bütün ülkelerde ekonomik büyümenin artan bir trend içerisinde oldukları görülmektedir.

Grafik 3. Sanayileşme (%GDP, 1992-2022)

Grafik 3'te inşaat sektörü dahil olmak üzere toplam sanayi sektörünün gayrisafi yurtiçi hasıladan aldıkları pay yer almaktadır. Tüm dönem boyunca sanayileşmenin stabil bir yapı içerisinde değildir. Azerbaycan'ın 1994-2008 döneminde sanayi sektörünün ekonomik büyüklükten aldığı pay dikkate değerdir. Kazakistan ise 2000-2014 yılları arasında yatay bir trend dahilinde hareket etmektedir. Türkiye ekonomisinde bu durum bütün

analiz periyodu boyunca gerçekleşmektedir. Aritmetik ortalama dikkate alındığında gayrisafi yurtiçi hasıladan elde edilen sonuçlardan farklı bir yapı ortaya çıkmaktadır. Sanayileşme sürecinde Türkiye, Tacikistan ve Kırgızistan ekonomilerinin ortalamasının altında kaldığı görülmektedir.

Tablo 3. Tanımlayıcı istatistikler ve korelasyon

	GDP	IND
Ortalama	10.55652	10.03807
Medyan	10.62815	10.01054
Maximum	12.07715	11.48760
Minimum	9.351065	8.862499
Std. Dev.	0.769302	0.752508
Çarpıklık	0.207162	0.140091
Basıklık	1.923861	1.878629
Jarque-Bera	10.30548	10.35381
Olasılık	0.00***	0.00***
Korelasyon	0.989 (0.00)***	

p<0.01 ***

Sanayileşme ile gayrisafi yurtiçi hasıla arasında %1 anlam seviyesinde pozitif ve korelasyon bulunmaktadır. Sanayileşme ile gayrisafi yurtiçi hasılanın standart sapmaları birbirine yakındır. Her iki değişken sağa çarpık olmakla birlikte basıktır. Yine JB testine göre normal dağılıma uyum sağlamamaktadır.

Tablo 4. Değişken bazında yatay kesit bağımlılığı

Sabitli Model	GDP	IND
CD _{lm} (BP,1980)	104.839 (0.00)***	63.297 (0.00)***
CD _{lm} (Pesaran, 2004)	16.402 (0.00)***	8.818 (0.00)***
CD (Pesaran, 2004)	0.224 (0.41)	-1.311 (0.09)*
LM _{adj} (PUY, 2008)	0.963 (0.16)	2.945 (0.00)***

p<0.01 ***, p<0.1 *

Gayrisafi yurtiçi hasıla değişkeninde CD_{lm} (BP,1980) ve CD_{lm} (Pesaran, 2004) testlerine göre %1 anlam seviyesinde yatay kesit bağımlılığı bulunmaktadır. Sanayileşme değişkeninde ise CD_{lm} (BP,1980) ve CD_{lm} (Pesaran, 2004) testlerinde %1 anlam seviyesinde ve LM_{adj} (PUY, 2008) testine göre %10 anlam seviyesinde yatay kesit bağımlılığı bulunmaktadır.

Tablo 5. Smith vd. (2004) "bootstrap" panel birim kök testi

Düzye	Sabit		Sabit + Trend	
	İstatistik	Bootstrap Olasılık	İstatistik	Bootstrap Olasılık
GDP	0.769	0.996	-1.901	0.094*
IND	0.184	0.968	-2.081	0.356
Birinci Fark				
GDP	-3.120	0.00***	-3.273	0.012**
IND	-2.733	0.00***	-3.261	0.00***

Maksimum gecikme uzunluğu 4 olarak alınmış ve optimal gecikme uzunlukları genelden özele (general-to-specific) yaklaşımı ile belirlenmiştir. Olasılık değerleri 5000 bootstrap dağılımından elde edilmiştir. $p < 0.01$ ***, $p < 0.05$ **, $p < 0.1$ *

Gayrisafi yurtiçi hasıla değişkeni sabitli ve trendli modelde düzey değerinde %10 anlam seviyesinde durağandır. Bununla birlikte birinci farkı alındığında açık bir şekilde şokların etkisinden arınmaktadır. Sanayileşme değişkeni düzey değerinde her iki modelde birim kök sorunun yaşamakla birlikte birinci farkı alındığında durağandır.

Tablo 6. Hata düzeltme modeli panel eşbütünleşme testi

Testler	Sabit			Sabit + Trend		
	İstatistik	Asimptotik Olasılık	Bootstrap Olasılık	İstatistik	Asimptotik Olasılık	Bootstrap Olasılık
Group_tau	5.081	0.99	0.99	-1.410	0.079*	0.300
Group_alpha	4.441	0.99	0.99	-1.823	0.034**	0.240
Panel_tau	2.571	0.995	0.96	4.734	0.99	0.97
Panel_alfa	1334	0.909	0.88	2.457	0.993	0.96

Gecikme ve öncül bir,bootstrap olasılık değerleri 1.000 tekrarlı dağılımdan, asimptotik olasılık değerleri, standart normal dağılımdan elde edilmiştir. $p < 0.05$ **, $p < 0.1$ *

Hata düzeltme modeline dayalı gayrisafi yurtiçi hasıla ve sanayileşme arasında uzun dönemli ilişki olup olmadığı sorusunun cevabı Tablo 4'te yer almaktadır. Sabitli ve trendli modelde Grup tau test istatistiğine göre %10 anlam seviyesine ve grup alpha test istatistiğine göre %5 anlam seviyesinde eşbütünleşme ilişkisi bulunmamaktadır. Diğer bütün alternatif test istatistiklerine göre iki değişken arasında eşbütünleşme ilişkisi bulunmaktadır.

Tablo 7. Kısa ve uzun dönem nedensellik

	Kısa Dönem		Uzun Dönem
	Δ (GDP)	Δ (IND)	ECT(-1)
Δ (GDP)	-	2.871 (0.237)	0.03 [0.799]
Δ (IND)	1.301 (0.521)	-	0.203 [3.07]***

() olasılık, [] t istatistiği, p<0.01 ***

Kısa dönemde sanayileşmeden ekonomik büyüklüğe ve ekonomik büyüklükten sanayileşmeye doğru nedensellik bulunmamaktadır. Uzun dönemde ekonomik büyüklükten sanayileşmeye doğru nedensellik bulunmamaktadır. Yalnızca uzun dönemde ekonomik büyüklükten sanayileşmeye doğru %1 anlam seviyesinde nedensellik bulunmaktadır. Ayrıca sanayileşmenin bağımlı değişken olarak yer aldığı bu modelde kısa dönemde ortaya çıkan dengesizlikler yaklaşık 4.87 yılda tekrar dengeye gelmektedir.

Tablo 8. Emirmahmutoğlu ve Köse (2011) panel nedensellik

Ülkeler	Lag	GDP#>IND	Olasılık	IND#>GDP	Olasılık
Azerbaycan	2	2.733746	0.254903	0.722309	0.696871
Kırgızistan	3	5.017798	0.170499	4.433803	0.218271
Kazakistan	3	2.541939	0.467759	1.843698	0.605472
Tacikistan	3	0.614097	0.893198	1.681864	0.640973
Türkiye	1	0.178275	0.672860	0.044570	0.832797
Özbekistan	1	0.293140	0.588215	0.679273	0.409837
	Fisher	Olasılık			
GDP#>IND	9.871061	0.627271			
IND#>GDP	7.809291	0.799850			

Gerek panel Fisher test istatistikleri gerekse bireysel olarak olasılık değerlerine dikkate alındığında değişkenler arasında nedensellik bulunmamaktadır.

SONUÇ

Ekonomik büyümeyi etkileyen birçok faktör olduğunu ifade etmek mümkündür. Bu faktörlerden biri de sanayi sektöründe yapılan üretimdir.

Ekonomik büyüme ve sanayi üretimi ilişkisini araştırmaya yönelik yapılan çalışmalarda Nicholas Kaldor'un çalışmaları öne çıkmaktadır. Kaldor ekonomik büyüme ile ilgili görüşlerini üç yasa çerçevesinde açıklamaktadır. Birinci yasaya göre sanayi üretimindeki artış ekonomik büyümeyi arttırmaktadır. Bu anlamda Kaldor sanayi sektörünün ekonomik büyümenin motoru olduğunu ifade etmektedir. İkinci yasa (Verdoorn yasası) imalat sanayi üretimi ile işgücü verimliliği arasında pozitif bir ilişkinin olduğu şeklindedir. Üçüncü yasa sanayi üretimi ile sanayi sektörü işgücü verimliliği arasındaki ilişkinin pozitif olduğunu ifade ederken, diğer sektörlerde bu ilişkinin negatif olduğunu varsaymaktadır.

Bu çalışmada Kaldor'un birinci yasası olan ekonomik büyüme ve sanayileşme yasasının Türkî Cumhuriyetlerde geçerliliğinin test edilmesi amaçlanmaktadır. Bu amaç doğrultusunda Azerbaycan, Özbekistan, Kırgızistan, Tacikistan, Kazakistan ve Türkiye'ye ait veriler ile araştırma yapılmıştır. Araştırma kapsamında 1992-2022 dönemine ait veriler kullanılmıştır. Panel data ekonometrisi kapsamında son yıllarda geliştirilen analiz yöntemlerinden elde edilen veriler bu ülkelerde Kaldor yasasının geçerli olmadığını göstermektedir. Zira bu çalışmada diğer panel veri analizi yöntemlerinin aksine ülke bazlı sonuçlar da elde etmek mümkündür ve görülmektedir ki gerek bir bütün olarak gerekse bireysel ülke analizleri sayesinde imalat sanayinden ekonomik büyümeye doğru herhangi bir ilişki görülmemektedir. Ancak düşük anlam seviyesinde de olsa grubun genelinde ekonomik büyümeden sanayi sektörüne doğru bir nedenselliğin olduğu söylenebilir.

Bu sonuçların temelinde ilgili ülkelerin sanayileşme safhasını mevcut durumda tamamlamış olmaları, Sovyetler Birliği'nin dağılması sonucu bağımsızlıklarını kazandıklarındaki sanayileşme seviyelerinin sanayi toplumu olma noktasında yeterli bir seviyede olduğunu söylemek mümkündür. Zira ülkelerin sanayileşme seviyelerine bakıldığında geçmişte sanayi sektörünün daha fazla paya sahip olan Azerbaycan'da hizmetler sektöründeki gelişme sonucunda sanayi sektörünün payının azalması ya da diğer ülkelerin sanayi sektörünün mevcut durumunu koruyor olması bu duruma kanıt olarak sunulabilir.

KAYNAKÇA

- Akgündüz, K. (2020). Kaldor Büyüme Yasası'nın Analizi: Türkiye, Amerika Birleşik Devletleri ve Güney Kore Örneği (1985-2018). *Uluslararası İlişkiler ve Diplomasi*, 3(2), 24-34.
- Alagöz, M., Yapar, S., & Uçtu, R. (2004). Türk Cumhuriyetleri ile ilişkilerimize ekonomik açıdan bir yaklaşım. *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, (12), 59-74.
- Alexiou, C., & Tsaliki, P. (2010). An empirical investigation of Kaldor's growth laws: Evidence from the Mediterranean region. *The Indian Economic Journal*, 58(3), 144-155.
- Arısoy, İ. (2013). Kaldor yasaşı çerçevesinde Türkiye'de sanayi sektörü ve iktisadi büyüme ilişkisinin sınanması. *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 8(1), 143-162.
- Astar, M. (2021). Orta gelir tuzağı riski yaşayan üst orta gelirli ülkelerde Kaldor büyüme modellerinin ekonometrik analizi. *FSM İlmî Araştırmalar İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi*, (17), 257-278.
- Atesoglu, H. S. (1993). Manufacturing and economic growth in the United States. *Applied Economics*, 25(1), 67-69.
- Bairam, E. (1991). Economic growth and Kaldor's law: The case of Turkey, 1925-78. *Applied Economics*, 23(8), 1277-1280.
- Bhat, J. A. (2019). Economic growth and Kaldor's Laws: Recent evidence from Kazakhstan economy. *The Journal of Central Asian Studies*, 75.
- Breusch, T., Pagan, A., (1980). The Lagrange multiplier test and its application to model specification in econometrics. *Rev. Econ. Stud.* 47, 239-253.
- Canbay, Ş., & KIRCA, M. (2020). Türkiye'de sanayi ve tarım sektörü faaliyetleri ile iktisadi büyüme arasındaki ilişkiler: Kaldor büyüme yasaşının analizi. *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, 9(1), 143-170.
- Çetin, M. (2009). Kaldor büyüme yasaşının ampirik analizi: Türkiye ve AB Ülkeleri örneği (1981-2007). *Afyon Kocatepe Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 11(1), 355-373.
- Çolak, O., & İsmayilzada, E. (2021). Kaldor yaklaşımı çerçevesinde imalat sanayii ve hizmetler sektörünün ekonomik büyüme üzerindeki etkisinin incelenmesi: Seçili geçiş ekonomileri örneği. *Necmettin Erbakan Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, 3(1), 82-100.
- Doruk, Ö. T. (2019). Kaldor büyüme modelinin gelişmekte olan ülkeler için sınanması: Panel veri analizlerinden bulgular. *Doğuş Üniversitesi Dergisi*, 20(2), 31-50.
- Emirmahmutoğlu, F., Köse, N. (2011). Testing for granger causality in heterogeneous mixed panels. *Economic Modelling*, 28, 870-876.
- Erdoğan, M., & Telek, C. (2023). Türkiye ekonomisinde büyüme ile sanayileşme arasındaki ilişkinin birinci Kaldor kanunu kapsamında

- incelenmesi. *Gazi İktisat ve İşletme Dergisi*, 9(3), 256-271.
- Eren, K. (2012). Bağımsız devletler topluluğu içinde Türk Cumhuriyetleri. *Ekonomi ve Yönetim Araştırmaları Dergisi*, 1(1), 43-73.
- Erol, M. S., & Şahin, M. (2013). Bağımsızlıklarının 20. Yılında Orta Asya ve Kafkasya'daki Türk Cumhuriyetlerinin entegrasyon süreci. *Karadeniz Araştırmaları*, 37(37), 111-136.
- Felipe, J. (1998). The role of the manufacturing sector in Southeast Asian development: A test of Kaldor's first law. *Journal of Post Keynesian Economics*, 20(3), 463-485.
- Kaldor, N. (1968). Productivity and growth in manufacturing industry: A reply. *Economica*, 35(140), 385-391.
- Kopuk, E. (2021). Kaldor yasasının geçerliliği: Türkiye ve Almanya'nın karşılaştırılması. *International Anatolia Academic Online Journal Social Sciences Journal*, 7(2), 1-12.
- Koç, Ş., Mercan, B., & Gömleksiz, M. (2023)., Türkiye'de bilgi taşmaları ve ekonomik büyüme ilişkisi: ARDL sınır testi yaklaşımı. *Necmettin Erbakan Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, 5(Özel Sayı), 207-221.
- Marconi, N., de Borja Reis, C. F., & De Araujo, E. C. (2016). Manufacturing and economic development: The actuality of Kaldor's first and second laws. *Structural Change and Economic Dynamics*, 37, 75-89.
- Mercan, M., & Kızılkaya, O. (2015). Türkiye'de sanayi sektörü ekomik büyüme ve verimlilik ilişkisinin Kaldor yasaları çerçevesinde sınanması: Ekonometrik bir analiz. *Marmara Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 36(1), 137-160.
- Necmi, S. (1999). Kaldor's growth analysis revisited. *Applied Economics*, 31(5), 653-660.
- Olamade, O., & Oni, O. (2016). Manufacturing and economic growth in Africa: A panel test of kaldor's first growth law. *Journal of Economics and Sustainable Development*, 7(22), 126-140.
- Pacheco-López, P., & Thirlwall, A. P. (2013). *A New Interpretation of Kaldor's First Growth Law for Open Developing Countries* (No. 1312). School of Economics Discussion Papers.
- Pesaran, Hasem, M., (2004), "General Diagnostic Tests for Cross Section Dependence in Panels". (Working Paper No:0435, University of Cambridge).
- Pesaran, M. H. (2007). A simple panel unit root test in the presence of cross-section dependence. *Journal of Applied Econometrics*, 22(2), 265-312.
- Pesaran, M.H., Ullah, A., Yamagata, T., 2008. A bias-adjusted LM test of error cross section independence. *Econometrics Journal* 11, 105-127.
- Pesaran, M. H., & Yamagata, T. (2008). Testing slope homogeneity in large panels. *Journal of Econometrics*, 142(1), 50-93.
- Pons-Novell, J., & Viladecans-Marsal, E. (1999). Kaldor's laws and spatial dependence: evidence for the European regions. *Regional Studies*, 33(5),

- 443-451.
- Sarıdoğan, H. Ö. (2020). Kaldor'un birinci yasası çerçevesinde sanayileşme ve büyüme ilişkisi. *Anemon Muş Alparslan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 8(5), 1489-1496.
- Smith, L. V., Leybourne, S., Kim, T. H., & Newbold, P. (2004). More powerful panel data unit root tests with an application to mean reversion in real exchange rates. *Journal of Applied Econometrics*, 19(2), 147-170.
- Stoneman, P. (1979). Kaldor's law and British economic growth: 1800-1970. *Applied Economics*, 11(3), 309-319.
- Şahbaz, A. ve Ceylan, A. (2024). Orta Asya Türk Cumhuriyetlerinde dış ticaret, ekonomik büyüme ve yoksulluk ilişkisi. *Gaziantep University Journal of Social Sciences*, 23(2), 667-683.
- Tunalı, H., & Erbelet, E. (2017). Ekonomik büyüme ve sanayileşme ilişkisinde Kaldor yasasının Türkiye'deki geçerliliğinin analizi. *Kırklareli Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 6(1), 1-15.
- Wells, H., & Thirlwall, A. P. (2003). Testing Kaldor's growth laws across the countries of Africa. *African Development Review*, 15(2-3), 89-105.
- Westerlund, J. (2007). Testing for Error Correction in Panel Data. *Oxford Bulletin of Economics and Statistics*, 69(6), 709-748.
- YU, Q. H., QI, Z. Y., & YU, Y. T. (2018, August). *Industrialization and economic growth in China: A panel test of Kaldor's growth laws*. In 2018 International Conference on Management Science and Engineering (ICMSE) (pp. 382-389). IEEE.

LOJİSTİK PERFORMANS VE GÜMRÜK: GÜMRÜK VE SINIR GEÇİŞ İŞLEMLERİ ETKİNLİĞİ ÜZERİNE İNCELEME

Mehmet İNCE¹ | Muhammed TURGUT²

¹Tarsus Üniversitesi - ORCID: 0000-0003-0612-3688

²Tarsus Üniversitesi - ORCID: 0000-0002-0868-7041

Özet

Lojistik performans, kalkınmanın ve ekonomik gelişimin bir göstergesi durumundadır. Günümüzde ülkeler lojistik altyapılarının ve performanslarının gelişmişliği öne çıkmakta ve yatırımcıların yatırımlarını buna göre sınıflandırdıkları önemli bir husus haline gelmiştir. Uluslararası firmalar taşımacılık, depolama, envanter, paketleme, gümrük ve dağıtım süreçlerinde iş yapma kolaylıkları ve altyapıları güçlü ülkeleri tercih etmekte ve bu unsurlar işletmelerin verimlilik ve karlılıklarına doğrudan etki etmektedir. Lojistik performans dış ticareti geliştiren önemli süreçlerin başında gelmektedir. Lojistik performans işletmelerin kesintisiz tedarik zinciri süreçlerinin etkinliği ve verimliliği açısından önem arz ederken, ülkelerinde ihracatlarının artmasında önemli bir rol oynamaktadır. Lojistik performansın iyileşebilmesi gümrük performansı ile doğrudan ilişkilidir. Gümrük performansının verimsiz olması ekstra maliyetlere ve zaman kayıplarına neden olmaktadır. Gümrük maliyetlerinin, uluslararası ticarete en az taşıma maliyetleri kadar hatta bazı durumlarda taşıma maliyetlerinden daha fazla büyük bir engel oluşturduğu ortaya koyulmaktadır. Bu maliyetlerin önemli bir kısmı idari engellerden, yani gümrük ve sınır daireleriyle ilgili olanlardan kaynaklanmaktadır. Gümrüklerde idari verimsizliklerden kaynaklı yaklaşık dünya ticaretinin yüzde 7-10'u kadar kayıp yaşanmaktadır. Gümrük işlemleri ise uluslararası ticaretin önemli bir parçasıdır. Gümrük süreçleri mal hareketinin düzenlenmesini ve denetlenmesini sağlar. Küreselleşme ve uluslararası ticaretin artmasıyla birlikte lojistik performans ve gümrük işlemleri arasındaki ilişki giderek önem kazanmıştır. Lojistik performans, mal ve hizmetlerin tedarik zincirindeki akışını optimize etme yeteneğini ifade ederken, gümrük işlemleri ise uluslararası ticarete sınırların geçilmesi için gerekli olan yasal ve idari prosedürleri içermektedir. Ekili bir lojistik performans, gümrük işlemlerini kolaylaştırabilir ve hızlandırabilir. Aynı şekilde etkili gümrük işlemleri de zaman kayıpları ve belirsizlikleri ortadan kaldırarak lojistik performansını iyileştirecektir. Bu çalışmada karşılıklı bağımlılığa dayanan bu iki kavram arasındaki ilişki ortaya konulacaktır. Ayrıca Dünya Bankası'nın yayınlamış olduğu Lojistik Performans Endeksi incelenerek, gümrük ve sınır geçiş işlemlerinin etkinliği incelenecektir. Türkiye'nin gümrük ve sınır geçiş işlemlerindeki durumu ortaya konularak çözüm önerileri

ve alternatifler sunulacaktır. Çalışma sonucunda Lojistik performans endeksine bakıldığında 2023 yılında önemli yükseliş gösteren ülkeler Singapur, Finlandiya, Danimarka, İsviçre ve Kanada olmuştur. Gümrük ve sınır etkinliği performansına bakıldığında ise 2023 yılında önemli yükseliş gösteren ülkeler Singapur, İsviçre, Kanada, Belçika ve Güney Kore olarak kaydedilmiştir. Türkiye Lojistik Performans Endeksinde sıralamada 2023 yılında 38. sırada yer alırken, gümrük ve sınır etkinliği alt boyutunda ise 47. sırada yer almıştır.

Anahtar Kelimeler: Lojistik, Lojistik performans, Gümrük, Sınır geçiş işlemleri

LOGISTICS PERFORMANCE AND CUSTOMS: A REVIEW ON THE EFFECTIVENESS OF CUSTOMS AND BORDER CROSSING PROCEDURES

Abstract

Logistics performance is an indicator of development and economic development. Nowadays, the development of countries' logistics infrastructures and performances comes to the fore and it has become an important issue for investors to classify their investments accordingly. International companies prefer countries with strong infrastructures and ease of doing business in transportation, storage, inventory, packaging, customs and distribution processes, and these factors directly affect the efficiency and profitability of businesses. Logistics performance is one of the most important processes that improve foreign trade. While logistics performance is important for the effectiveness and efficiency of the uninterrupted supply chain processes of businesses, it plays an important role in increasing exports in their countries. Customs procedures are an important part of international trade. The improvement of logistics performance is directly related to customs performance. Inefficient customs performance causes extra costs and time losses. It is revealed that customs costs constitute a major obstacle to international trade, at least as much as transportation costs, and in some cases even more than transportation costs. A significant part of these costs arises from administrative obstacles, namely those related to customs and border authorities. Approximately 7-10 percent of world trade is lost due to administrative inefficiencies in customs. Customs processes ensure the regulation and control of the movement of goods. With globalization and the increase in international trade, the relationship between logistics performance and customs procedures has become increasingly important.

While logistics performance refers to the ability to optimize the flow of goods and services in the supply chain, customs procedures include the legal and administrative procedures necessary to cross borders in international trade. Improved logistics performance can facilitate and speed up customs procedures. Likewise, effective customs procedures will improve logistics performance by eliminating time losses and uncertainties. In this study, the relationship between these two concepts based on mutual dependence will be revealed. In addition, the Logistics Performance Index published by the World Bank will be examined and the effectiveness of customs and border crossing procedures will be examined. Turkey's situation in customs and border crossing procedures will be revealed and solution suggestions and alternatives will be presented. As a result of the study, looking at the logistics performance index, the countries that showed a significant increase in 2023 were Singapore, Finland, Denmark, Switzerland and Canada. Considering the customs and border efficiency performance, the countries that showed a significant increase in 2023 were recorded as Singapore, Switzerland, Canada, Belgium and South Korea. While Turkey ranked 38th in the Logistics Performance Index in 2023, it ranked 47th in the customs and border efficiency sub-dimension.

Keywords: Logistics, Logistics performance, Customs, Border crossing procedures

GİRİŞ

1980'li yıllardan itibaren dünya ekonomisinde en göze çarpan değişikliklerden birisi ticaretin ülkeler arasında serbestleşmesidir (Milner, 1999: 91). Bu serbestleşme ile birlikte hem tüketiciler hem de şirketler artık daha geniş bir ürün ve hizmet yelpazesinden seçim yapabilme imkânı buldular (Surugiu ve Surugiu, 2015: 131). Uluslararası ticaretteki bu artış lojistik sektörü üzerinde büyük bir etkiye sahip olmuştur (Kherbas ve Mocan, 2015: 45). Uluslararası ticarete lojistik performans belirleyici bir unsurdur (Marti vd.,2014; Behar ve Menars, 2008; Wilson vd., 2003; Zaninović vd., 2021). Gümrükler, uluslararası tedarik zincirlerinde çok önemli halkalardır. Gümrük işlemlerinde zaman kaybının olmaması, sınırın daha kolay geçilebilmesi için gereklidir. Verimli gümrük işlemleri, daha hızlı tedarik zincirleri için ön koşuldur (Kilibarda vd., 2017: 154).

Uluslararası ticarete gümrükleme süreçlerinde gereken evraklar ve bundan kaynaklı oluşan masraflar ve gecikmeler genellikle zaman alıcı bir engel olmaktadır (Verwaal ve Donkers, 2003:257). Ülkeler tarafından uygulamaya konulan bu tür işlem maliyetleri, uluslararası ticaretin önünde önemli bir belirleyici olmaktadır (Krugman ve Obstfeld, 2009). Gümrük maliyetlerinin,

uluslararası ticarete en az taşıma maliyetleri kadar hatta bazı durumlarda taşıma maliyetlerinden daha fazla büyük bir engel oluşturduğu ortaya koyulmaktadır (Hummels, 2007: 136). Bu maliyetlerin önemli bir kısmı idari engellerden, yani gümrük ve sınır daireleriyle ilgili olanlardan kaynaklanmaktadır. Gümrüklerde idari verimsizliklerden kaynaklı yaklaşık dünya ticaretinin yüzde 7-10'u kadar kayıp yaşanmaktadır (Messerlin ve Zarrouk, 2000: 580). Bu nedenle Dünya Ticaret Örgütü (WTO), 2018 yılında birçok ülke tarafından onaylanan Ticareti Kolaylaştırma Anlaşması'nı (TFA) yürürlüğe koydu (Hendy ve Zaki, 2021: 197).

Uluslararası ticarete zaman ve maliyet kavramları oldukça önemlidir. Ülkelerden çıkış veya giriş yapan tüm işlemler gümrük idareleri tarafından gerçekleştirilir. Bu işlemler kamu kurumlarının kontrolleri de dâhil olmak üzere ciddi zaman alan işlemlerden oluşmaktadır. Gümrük süreçleriyle ilgili gecikmeler, her bir işleme tahakkuk eden ticari maliyetler olarak görülebilir (Martincus vd., 2015: 119).

PERFORMANS ÖLÇÜMÜNÜN ÖNEMİ

Organizasyonların performanslarını nasıl değerlendirmeleri gerektiği uzun yıllardır yöneticiler açısından zorlu bir sorun olmuştur. Uzun yıllar boyunca organizasyonlar performanslarını değerlendirirken finansal verilerden yararlandılar. Fakat 1980'lerden sonra küreselleşme sonucu artan pazarlar ve değişen rekabet yapısı başarıyı değerlendirmede finansal kriterlerin tek başına yeterli olmadığını göstermektedir (Kennerley ve Neely, 2002: 1223).

Performans ölçümünün organizasyonların verimli ve etkili yönetiminde önemli bir rolü bulunmaktadır (Kennerley ve Neely, 2002: 1222). Tarih boyunca, organizasyonların başarısını değerlendirmek için performans ölçütleri kullanılmıştır (Bruns, 1998: 14). Sürekli değişen ticari koşullarda performans ölçüm sistemlerinin tasarlanıp uygulanmasına oldukça fazla ihtiyaç duyulmaktadır. Performans ölçüm sistemlerinin temelinde üç aşamalı bir yapı bulunmalıdır. Bu aşamalar, dizayn, uygulama ve kullanım aşamasıdır. Bu aşamalardan herhangi birinin olmaması yanlış performans ölçümüne sebebiyet verecektir. Performans ölçüm sistemlerini kullanarak süreçlerini iyileştirmeye çalışan organizasyonlar çeşitli yaklaşımlar ortaya koymaktadır. Fakat performans ölçüm sistemlerinin dinamik olması ve koşullar değiştikçe değiştirilmesi gereklidir (Chytas vd., 2011: 460-461).

Performans ölçüm değerlendirmeleri başarıya ulaşmak için gerekmektedir. "Ölçemezseniz yönetemezsiniz" sözü, yöneticiler için sık sık tekrarlanan bir gerçektir. Performans ölçümü aracılığıyla organizasyonlar faaliyet

gösterdikleri alanlarda öngörülebilir bulunabilmeye, hedeflere doğru ulaşabilmek için ilerlemeye ve stratejileriyle ilgili geri bildirim oluşturabilmelerine olanak oluştururlar. Ayrıca performans ölçümünün önemli avantajlarından birisi de yöneticilerin ve çalışanların davranışları ölçüm sonuçları doğrultusunda şekillenecektir (Fawcett ve Cooper: 1998, 341).

Performans ölçümünün organizasyonlar açısından yararları aşağıdaki gibi sıralanabilir (APQC-American Quality and Productivity Center-Amerika Verimlilik ve Kalite Merkezi):

- Hizmetlerin, personellerin ve ürünlerin kalitesini geliştirme,
- İş süreçlerinin net bir şekilde anlaşılmasına, iş süreçlerinde oluşan sorunların belirlenmesine ve iyileştirilmesine,
- Karar vericilerin doğru karar vermesine,
- Organizasyonun stratejik planlarını ve amaçlarını destekleme,
- Planlama yapılmasına ve bütçe hazırlanmasına katkı sunar,
- Organizasyonların kendi iş süreçlerini rakipleri ile veya diğer iş süreçleri ile kıyaslamasını sağlama,
- Ciddi hatalara sebep olacak durumlarda erken uyarı sistemi.

LOJİSTİK PERFORMANS VE GÜMRÜK PERFORMANS

Lojistik performans, kalkınmanın ve ekonomik gelişimin bir göstergesi durumundadır. Günümüzde ülkeler lojistik altyapılarının ve performanslarının gelişmişliği öne çıkmakta ve yatırımcıların yatırımlarını buna göre sınıflandırdıkları önemli bir husus haline gelmiştir. Uluslararası firmalar taşımacılık, depolama, envanter, paketleme, gümrük ve dağıtım süreçlerinde iş yapma kolaylıkları ve altyapıları güçlü ülkeleri tercih etmekte ve bu unsurlar işletmelerin verimlilik ve karlılıklarına doğrudan etki etmektedir.

Ülkelerin ve işletmelerin faaliyetlerini başarıyla gerçekleştirebilmeleri için lojistik performans oldukça mühim bir konudur. Bu noktada birçok çalışmada yapılmaktadır. Bu kapsamda en fazla ilgi gösterilen çalışma Dünya Bankasının yapmış olduğu ve ülkeleri sıralayan “Lojistik Performans İndeksi” olmuştur. Bu çalışmada ülkelerin lojistik faaliyetlerini değerlendirmede altı ana kriter kullanılmaktadır. Dünya Bankası bu endekste ülkeleri “Gümrükler, Altyapı, Uluslararası Taşımacılık, Lojistik Kalite ve Yeterlilik, Takip ve İzleme, Zamanlama” boyutlarıyla değerlendirmektedir. Bu endeks ilk olarak 2007 yılında yayımlanmaya başlamıştır. Daha sonra 2010, 2012, 2014, 2016, 2018 ve en son 2023 yılında yayımlanmıştır (World Bank, 2024).

Lojistik performansın detaylı bir değerlendirmesini yapan Dünya Bankası

oluşturduğu bu endeksle, ülkelerin ticaret yapma kolaylığını ve taşımacılık kalitesini ölçümleyen ve tüm bunları gerçekleştirirken fırsatları ve engelleri de göz önüne koyan uluslararası bir kıyaslama endeksidir. Dünya Bankası'nın Lojistik Performans Endeksi (LPI) ülkelerin ticaret ve taşımacılık kolaylığını ölçmek için en kapsamlı uluslararası karşılaştırma aracını sunmaktadır.

Lojistik performans içerisinde gümrük performansı önemli bir yer tutmaktadır. Lojistik performansın iyileşebilmesi gümrük performansı ile doğrudan ilgilidir. Gümrük performansının verimsiz olması ekstra maliyetlere ve zaman kayıplarına neden olmaktadır. Gümrük maliyetlerinin, uluslararası ticarete en az taşıma maliyetleri kadar hatta bazı durumlarda taşıma maliyetlerinden daha fazla büyük bir engel oluşturduğu ortaya koyulmaktadır (Hummels, 2007: 136). Bu maliyetlerin önemli bir kısmı idari engellerden, yani gümrük ve sınır daireleriyle ilgili olanlardan kaynaklanmaktadır. Gümrüklerde idari verimsizliklerden kaynaklı yaklaşık dünya ticaretinin yüzde 7-10'u kadar kayıp yaşanmaktadır (Messerlin ve Zarrouk, 2000: 580).

LOJİSTİK PERFORMANS VE GÜMRÜK: GÜMRÜK VE SINIR GEÇİŞ İŞLEMLERİ ETKİNLİĞİ ÜZERİNE İNCELEME

Çalışmanın amacını lojistik performans ve gümrük sınır geçiş işlemleri etkinliğinin Türkiye özelinde incelenmesi oluşturmaktadır. Bu kapsamda Dünya Bankasının yayınlamış olduğu Lojistik Performans Endeksi içerik ve doküman analizi gerçekleştirilerek incelenmiştir. Araştırma sorularımız ise şunlardan oluşmaktadır:

- Lojistik performans ve gümrük performansı neden önemlidir?
- Türkiye'nin 2023 yılında lojistik performans ve gümrük sınır performansının etkinliği ve uygulamaları nedir?

Tablo 1. Lojistik Performans Endeksi İlk 10 Ülke ve Türkiye

Ülke	2023		2018		2016	
	Sıra	Skor	Sıra	Skor	Sıra	Skor
Singapur	1	4,3	7	4,0	5	4,14
Finlandiya	2	4,2	10	3,97	15	3,92
Danimarka	3	4,1	8	3,99	17	3,82
Almanya	4	4,1	1	4,2	1	4,23
Hollanda	5	4,1	6	4,02	4	4,19
İsviçre	6	4,1	13	3,90	11	3,99
Avusturya	7	4,0	4	4,03	7	4,10
Belçika	8	4,0	3	4,04	6	4,11
Kanada	9	4,0	20	3,73	14	3,93
Hong Kong	10	4,0	12	3,92	9	4,07
Türkiye	38	3,4	47	3,15	34	3,42

Kaynak: World Bank

Tablo 1’de Lojistik Performans Endeksi genel sıralaması ve puanlamaları yer almaktadır. 2023 yılında yayınlanan lojistik performans endeksi incelendiğinde 1.sırada 4.3 puan ile Singapur’un yer aldığı görülmektedir. 2.sırada ise 4.2 puanla Finlandiya yer alırken bu ülkeleri sırasıyla Danimarka, Almanya, Hollanda ve İsviçre 4.1 puanla takip ederken, ardından Avusturya, Belçika, Kanada ve Hong Kong 4.0’lık puanıyla ilk 10’u oluşturmuşlardır. Türkiye ise 3.4’lük puanı ile genel lojistik performansta 38. Sırada yer almıştır. Ayrıca Tablo 1’de 2018 ve 2016 yılındaki sıralamalarda verilmiştir. Özellikle 2023 yılında ilk 10’da olan ülkelerin ve Türkiye’nin geçmiş dönemlerindeki sıralamasının görülmesi ve mevcut durumlarıyla karşılaştırılması çalışmamız açısından önem arz etmektedir. 2023 yılında önemli yükseliş gösteren ülkelere baktığımızda Singapur, Finlandiya, Danimarka, İsviçre ve Kanada ciddi bir sıçrama gerçekleştirmişlerdir. Almanya, Avusturya ve Belçika’da ise ufakta olsa bir düşüş görüldüğü kaydedilmiştir. Türkiye ise 2018’e göre hem skor hem de sıralama anlamında ufakta olsa iyileşme göstermiş ve birkaç sıra yükselmiştir.

Tablo 2. Gümrük ve Sınır Etkinliği İlk 10 Ülke ve Türkiye

Ülke	2023		2018		2016	
	Sıra	Skor	Sıra	Skor	Sıra	Skor
Singapur	1	4,2	6	3,89	1	4,18
Danimarka	2	4,1	4	3,92	14	3,82
İsviçre	3	4,1	16	3,63	10	3,88
Kanada	4	4	18	3,60	6	3,95
Finlandiya	5	4	8	3,82	4	4,01
İsveç	6	4	2	4,05	8	3,92
Belçika	7	3,9	14	3,66	13	3,83
Almanya	8	3,9	1	4,09	2	4,12
Japonya	9	3,9	3	3,99	11	3,85
Güney Kore	10	3,9	25	3,40	26	3,45
Türkiye	47	3	58	2,71	36	3,18

Kaynak: World Bank

Tablo 2’de Lojistik Performans Endeksi’nin Gümrük ve Sınır Etkinliği alt boyutunun sıralaması yer almaktadır. 2023 yılında yayınlanan gümrük ve sınır etkinliği incelendiğinde Singapur 4.2 puanla 1. Sırada yer almaktadır. 2. Sırada ise Danimarka ve İsviçre 4.1 puanla bulunmaktadır. Ardından Kanada, Finlandiya ve İsveç 4.0 puanla sıralamada yer bulmaktadır. Bu ülkeleri daha sonra 3.9 puanla Belçika, Almanya, Japonya ve Güney Kore izlerken Türkiye ise 3,0 puan ile sıralamada kendisine 47. Sırada yer bulmuştur. Ayrıca Tablo 2’de 2018 ve 2016 yılındaki gümrük ve sınır etkinliği sıralamaları da verilmiştir. Özellikle gümrük ve sınır etkinliğinde 2023 yılında ilk 10’da olan ülkelerin ve Türkiye’nin geçmiş dönemlerindeki sıralamasının görülmesi ve mevcut durumlarıyla karşılaştırılması çalışmamız açısından önem arz etmektedir. 2023 yılında önemli yükseliş gösteren ülkelere baktığımızda Singapur, İsviçre, Kanada, Belçika ve Güney Kore ciddi bir sıçrama gerçekleştirmişlerdir. İsveç, Almanya ve Japonya’da ise ufakta olsa bir düşüş gözlemlenmiştir. Türkiye ise 2018’e göre hem skor hem de sıralama anlamında ufakta olsa iyileşme göstermiş ve birkaç sıra yükselmiştir. Ayrıca alt boyutlar arasında Türkiye’nin en düşük puana sahip olduğu alt boyutun gümrük ve sınır alt boyutu olduğu da tespit edilmiştir.

TÜRKİYE GÜMRÜKLERİNDE ETKİNLİĞİ ARTIRMAYA YÖNELİK YAPILAN ÇALIŞMALAR

Dünyada gümrük hizmetlerinin geliştirilmesini amaçlayan birçok anlaşma imzalanmıştır. Bu anlaşmalar arasında etkili olan ve geçerliliğini koruyan iki önemli anlaşma bulunmaktadır. Bunlardan birincisi 2016 yılında

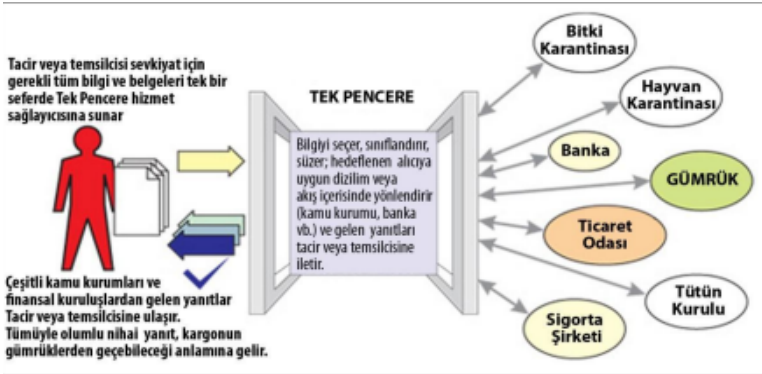
Dünya Gümrük Örgütü bünyesindeki ülkelerin uygulamaya koyduğu Kyoto Sözleşmesidir. İkinci anlaşma ise yine 2016 yılında Dünya Ticaret Örgütü tarafından yürürlüğe konulan Ticaretin Kolaylaştırılması Anlaşmalarıdır. Bu iki anlaşmanın nihai amacı, güvenlikten taviz vermeden gümrük işlemlerinin kolaylaştırılması ve uluslararası ticaretin daha kolay yapılabilmesidir.

Ülkemizde de gümrük hizmetlerinin iyileştirilmesi ve gümrük idarelerinin geliştirilmesi amacıyla birtakım uygulamalar geliştirilmiştir. Bu kapsamda, uluslararası standartlar çerçevesinde belirlenmiş olan kriterlere uyan firmalara gümrük hizmetlerinde kolaylıklar sağlamayı amaçlayan Yetkilendirilmiş Yükümlü Statüsü (YYS) uygulaması uygulamaya geçirilmiştir.

Gümrükleme sürecinde etkinliği artırmaya yönelik öne çıkan diğer çalışmalar (Ticaret Bakanlığı, 2019):

1. Bilgisayarlı Gümrük Etkinlikleri (BİLGE) Sistemi
2. Kâğıtsız Beyanname
3. Bilgisayarlı Transit Sistemi (NCTS)
4. Tek Pencere Sistemi
5. Konteyner ve Liman Takip Sistemi

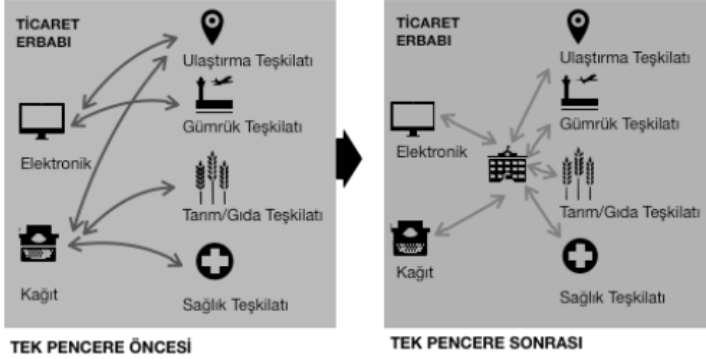
Gümrükleme sürecini iyileştirebilmek için birçok uygulama gerçekleştirilmektedir. Bu uygulamalara en güzel örnek ise son yıllarda tüm gelişmiş ekonomi gümrüklerinde uygulamaya konulan “Tek Pencere Sistemi” olmuştur. Tek pencere sisteminin işleyişi ise Görsel 4.1’de anlatılmaktadır.

Görsel 4.1. Tek pencere sistemi işleyişi (Kaynak: Gürbüz, 2014: 17)

Görsel 4.1 ve Görsel 4.2’de görüldüğü üzere Tek Pencere Sistemi

sayesinde uluslararası ticarete konu olan tüm kurum ve kuruluşlar tek bir platformda buluşturulmaktadır. Bu unsurlardan kaynaklı zaman kayıpları ve verimsizlikler ortadan kaldırılmakta ve uluslararası ticaret kolaylaştırılmaktadır.

Görsel 4.2. Tek pencere sistemi öncesi ve sonrası (Kaynak: Emre, 2019: 91)

Tek pencere sistemini dünyaya entegre eden kuruluş Dünya Gümrük Örgütü (WCO) olmuştur. Tek Pencere Sistemi uygulamalarına bakıldığında Dünyadaki ilk Ulusal Tek Pencere Sistemine örnek olarak Singapur'da 1989 yılında kurulan TradeNet verilmektedir. Günümüzde başta Singapur olmak üzere ABD, Almanya, İsveç, Danimarka, Finlandiya ve Güney Kore gibi ülkelerde Tek Pencere Sistemi kullanılmaktadır. Her ülkenin kendi ekonomik koşullarına göre Tek Pencere Sistemi farklılık gösterse de temelde hizmet ettiği amaç hepsinde aynı durumdadır. (İzmirlioğlu, 2020: 73).

Tablo 3. Singapur tek pencere sistemi örneği

İşlemler	Önceki Manuel Süreç	Tek Pencere Sistemi
Belgelerin Sunulması	Çalışanlar tarafından ilgili kurumlara giderek	Ofisten veya istediği yerden
Her Bir Doküman İçin Kontrolü Sağlayan İdareye Gidilmesi	En az 2 kere	Gerekli değil
Belgelerin İbrazı	Yalnızca mesai saatleri içerisinde	7/24 kesintisiz
Belge Nüshası	35 Belgeye Kadar	Tek Belge
Onay Sürecinde Geçen Süre	4 saatten 2 güne kadar	10 dakika içerisinde
Ücretler	10 ABD Doları ila 20 ABD Doları arası	2.88 ABD Doları
Gümrük Vergilerinin Tahsilatı	Kontrol ederek	Otomatik banka tarafından kesilerek
Kontrol Süreci	Her bir kuruluşa ayrı ayrı belgeler hazırlanıp sunulması	Her bir kuruluşa aynı elektronik belge hazırlanıp sunulması

Singapur dünyadaki en iyi tek pencere sistemini uygulayan ülkelerin başında gelmektedir. Nitekim bu durum onları hem lojistik performans genel skorda hem de gümrük ve sınır etkinliği noktasında 1. Sıraya taşımaktadır. Tablo 3'e bakıldığında Singapur tek pencere sistemiyle birlikte ciddi zaman, maliyet ve verimlilik avantajı elde etmektedir. Ayrıca uluslararası ticareti kolaylaştıran bu uygulama sayesinde dış ticaret teşvik edilmektedir.

SONUÇ ve ÖNERİLER

Lojistik performans işletmelerin kesintisiz tedarik zinciri süreçlerinin etkinliği ve verimliliği açısından önem arz ederken, ülkelerinde ihracatlarının artmasında önemli bir rol oynamaktadır. Lojistik performansın iyileşebilmesi gümrük performansı ile doğrudan ilgilidir. Gümrük performansının verimsiz olması ekstra maliyetlere ve zaman kayıplarına neden olmaktadır. Gümrük maliyetlerinin, uluslararası ticarete en az taşıma maliyetleri kadar hatta bazı durumlarda taşıma maliyetlerinden daha fazla büyük bir engel oluşturduğu ortaya koyulmaktadır. Uluslararası ticarete zaman ve maliyet kavramları oldukça önemlidir. Ülkelerden çıkış veya giriş yapan tüm işlemler gümrük idareleri tarafından gerçekleştirilir. Bu işlemler kamu kurumlarının kontrolleri de dâhil olmak üzere ciddi zaman alan işlemlerden oluşmaktadır. Gümrük süreçleriyle ilgili gecikmeler, her bir işleme tahakkuk eden ticari maliyetler olarak görülebilir. Bu maliyetlerin önemli bir kısmı idari engellerden, yani gümrük ve sınır daireleriyle ilgili olanlardan kaynaklanmaktadır. Gümrüklerde idari verimsizliklerden kaynaklı yaklaşık dünya ticaretinin yüzde 7-10'u kadar kayıp yaşanmaktadır. Gümrük işlemleri ise uluslararası ticaretin önemli bir parçasıdır. Gümrük süreçleri mal hareketinin düzenlenmesini ve denetlenmesini sağlar. Küreselleşme ve uluslararası ticaretin artmasıyla birlikte lojistik performans ve gümrük işlemleri arasındaki ilişki giderek önem kazanmıştır. Lojistik performans, mal ve hizmetlerin tedarik zincirindeki akışını optimize etme yeteneğini ifade ederken, gümrük işlemleri ise uluslararası ticarete sınırların geçilmesi için gerekli olan yasal ve idari prosedürleri içermektedir. Ekili bir lojistik performans, gümrük işlemlerini kolaylaştırabilir ve hızlandırabilir. Aynı şekilde etkili gümrük işlemleri de zaman kayıpları ve belirsizlikleri ortadan kaldırarak lojistik performansını iyileştirecektir. Lojistik performans endeksi, yabancı sermaye sahiplerinin yatırım yapma noktasında dikkate aldıkları önemli bir endeks durumundadır. Bu endeksle birlikte ülkelerin iktisadi anlamda lojistik performans düzeyleri belirlenmektedir. Lojistik performansın yüksek olduğu ülkede büyüme, ticaret hacmi, ithalat- ihracat, ürün ve pazar çeşitliliği gibi faaliyetlerin gerçekleşebilmesi daha avantajlı olmaktadır. Bu yüzden yatırımcılar lojistik performans endeksini yatırım aşamasında dikkate almaktadır. Performansın yeterli düzeyde olmadığı ülkelerde ürünlerin ve faaliyetlerin akışı daha zayıf olmaktadır.

SIRCON2024

Lojistik performans endeksine bakıldığında 2023 yılında önemli yükseliş gösteren ülkeler Singapur, Finlandiya, Danimarka, İsviçre ve Kanada olmuştur. Gümrük ve sınır etkinliği performansına bakıldığında ise 2023 yılında önemli yükseliş gösteren ülkeler Singapur, İsviçre, Kanada, Belçika ve Güney Kore olarak kaydedilmiştir. Türkiye Lojistik Performans Endeksinde sıralamada 2023 yılında 38. Sırada yer alırken, gümrük ve sınır etkinliği alt boyutunda ise 47. Sırada yer almıştır. Her iki sıralamada da istenilen düzeyde olmayan Türkiye’de gümrük performansı daha kötü bir sıralamada yer almaktadır.

Türkiye’nin lojistik operasyonlarda daha başarılı olabilmesi için politika yapıcıların Lojistik Performans Endeksinin tüm boyutlarını dikkatli bir şekilde incelemeli ve analiz etmelidir. Bu incelemeler sonucunda gerekli görülen eksiklikler tüm kategorilerde düzeltilmelidir. Özellikle araştırmamızın konusu da olan “Gümrük ve Sınır Etkinliği” konusunda ilgili yönetmelik ve mevzuatlar başta olmak üzere tüm eksikliklerin giderilmesi şarttır. Türkiye’nin ekonomik kalkınma ve gelişiminin temelinde konumunu da dikkate aldığımızda lojistik performans yatmaktadır. Gerek kamu politikalarının gerek özel sektörün gerekse üniversitedeki eğitim faaliyetlerinin lojistik süreçlerdeki eksiklik ve hataları giderecek çalışmalar yaparak Lojistik Performans Endeksi’nde Türkiye’nin üst sıralara yükselmesi ve sektörün etkinliğinin artması önem arz etmektedir.

Gümrükleme süreçlerinde ithalat ve ihracatta prosedürden kaynaklı oluşan zaman kayıpları azaltılmalı. Bu zaman kaybının azaltılmasında yeni teknolojik gelişmeler oldukça önem arz eden konuların başında gelmektedir. Teknolojik entegrasyonun gümrükleme süreçlerine adaptasyonu hızla gerçekleştirilmelidir. Özellikle tek pencere sistemi başta olmak üzere gümrüklerde dijitalleşme konusunda yapılan çalışmalara hız verilmeli ve daha etkin kullanılmalıdır. Sıralamada gümrük etkinliğinde ciddi yükseliş içerisinde olan başta Güney Kore, Singapur, Kanada ve İsviçre gibi ülkeler detaylı bir şekilde incelenmelidir.

KAYNAKLAR

- Behar, A., Manners, P. (2008). *Logistics and exports*. CSAE Working Paper Series 2008-13, Centre for the Study of African Economies, University of Oxford.
- Bruns, W. (1998), "Profit as a performance measure: powerful concept, insufficient measure", *Performance Measurement – Theory and Practice: the First International Conference on Performance Measurement*, Cambridge, July, pp. 14-17.
- Chytas, P., Glykas, M. ve Valiris, G. (2011). A proactive balanced scorecard. *International Journal of Information Management*, 31(5), 460-468.
- Emre, A. (2019). *Uluslararası Lojistik Faaliyetlerinde Gümrük İdarelerinin Rolü*, Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Fawcett, S. E. ve Cooper, M. B. (1998). Logistics performance measurement and customer success. *Industrial Marketing Management*, 27(4), 341-357.
- Gürbüz, H. (2014). *2023 İhracat Stratejisinde Tek Pencerenin Rolü*, Namık Kemal Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü İşletme Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi.
- Hendy, R. ve Zaki, C. (2021). Trade facilitation and firms exports: Evidence from customs data. *International Review of Economics & Finance*, 75, 197-209.
- Hummels, D. (2007). Transportation costs and international trade in the second era of globalization. *Journal of Economic perspectives*, 21(3), 131-154.
- İzmirlioğlu, T.Y. (2020). *E-Gümrük Hizmetlerinin ve Yazılımlarının Kalitesinin Belirlenmesine Yönelik Bir Uygulama*, Doktora Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir.
- Kennerley, M. ve Neely, A. (2002). A framework of the factors affecting the evolution of performance measurement systems. *International journal of operations & production management*.
- Kherbash, O. ve Mocan, M. L. (2015). A review of logistics and transport sector as a factor of globalization. *Procedia Economics and Finance*, 27, 42-47.
- Kilibarda, M., Andrejic, M. ve Popovic, V. (2017). *Efficiency of logistics processes in customs procedures*. In 3rd Logistics International Conference Serbia (Vol. 14, No. 17, pp. 45-51).
- Krugman, P. R. ve M. Obstfeld (2009). *International Economics: Theory and Policy*, New York: Harper Collins College Publishers.
- Martí, L., Puertas, R. ve García, L. (2014). The importance of the Logistics Performance Index in international trade. *Applied economics*, 46(24), 2982-2992.
- Martincus, C. V., Carballo, J. ve Graziano, A. (2015). Customs, *Journal of*

- international economics*, 96(1), 119-137.
- Messerlin, P. A. ve Zarrouk, J. (2000). Trade Facilitation: Technical regulations and customs procedures. *World Economy*, 23(4), 577-593.
- Milner, H. V. (1999). The political economy of international trade. *Annual review of political science*, 2(1), 91-114.
- Surugiu, M. R. ve Surugiu, C. (2015). International trade, globalization and economic interdependence between European countries: Implications for businesses and marketing framework. *Procedia Economics and Finance*, 32, 131-138.
- T.C. Ticaret Bakanlığı (2019). *İhracatta dijital gümrük projesi*. <https://ticaret.gov.tr/gumruk-islemleri/dijital-gumruk-uygulamalari/ihracatta-dijital-gumruk-projesi/duyuru>, Erişim Tarihi: 10.04.2024
- Verwaal, E. ve Donkers, B. (2003). Customs-related transaction costs, firm size and international trade intensity. *Small Business Economics*, 21(3), 257-271.
- Wilson, J., Mann, C. ve Otsuki, T. (2003). Trade facilitation and economic development: A new approach to quantifying the impact. *The World Bank Economic Review*, 17(3), 367-389
- World Bank (2024). *Logistics Performance Index*, <https://lpi.worldbank.org/>, Erişim Tarihi: 09.04.2024
- Zaninović, P. A., Zaninović, V. ve Skender, H. P. (2021). The effects of logistics performance on international trade: EU15 vs CEMS. *Economic Research-Ekonomska Istraživanja*, 34(1), 1566-1582.

YEŞİL LİMAN KAVRAMININ BİLİMSEL HARİTALAR TEKNİĞİYLE ANALİZİ

Mehmet İNCE¹ | Şule GÜNGÖR²

¹Tarsus Üniversitesi - ORCID: 0000-0003-0612-3688

²Tarsus Üniversitesi - ORCID: 0000-0002-6154-8817

Özet

Dünya ticaretinin %84'ünün deniz yolu taşıması ile yürütülmesi limanların gerek ülke ekonomileri gerekse de bireylerin tüketim yapabilmeleri açısından önem taşıdığını ve geri planda tutulmasının mümkün olmadığını göstermektedir. Limanların varlık olarak dünya ticaretini sürdürülebilir potansiyelde tutması limancılıkta hareketliliği artırmakta, yük transferi süreçlerini doğrudan ilgilendirmektedir. Dünya üzerinde konumlanmış limanların bir kısmı buldukları kent merkezlerinden uzak bir konumdayken, bir kısmı da kent merkezlerine yakın veya doğrudan temas edilebilecek bir alanda konumlandırılmıştır. Limanlardaki yoğun yük trafiği, buldukları yer itibarıyla insan yaşamını ve doğayı olumsuz yönde etkilemektedir. Bu etki her geçen gün artmakta ve dünya kaynakları ile çevresel koşulları insan yaşamını tehdit edecek seviyelere ulaşmaktadır. Buradan yola çıkarak olumsuzlukların mümkün seviyede giderilmesi veya azaltılması amacıyla ülke politikalarının yönlendirmesiyle yeşil liman kavramı ortaya çıkmıştır. Temelde çevreye duyarlı ve enerji tasarrufunu önemseyen bir açıklama taşıyan yeşil liman, dünya üzerinde özellikle iş hacmi yüksek limanlarda uygulanmaya yönelik çalışmaların yürütüldüğü bir kavramdır. Yeşil liman için limanların yatırımlar yapma gerekliliği gibi il veya ülke yönetimleri de sürece dahil olabilmekte; liman otoriteleri ile iş birliği kapsamında olumsuzlukları bertaraf edecek çalışmalar yürütmektedir. Bu bilgiler doğrultusunda akademisyenlerin de ilgisini üzerinde tutan yeşil liman kavramı teorik ve ampirik yayınlara konu olmaktadır. Bu çalışmada, bibliyometrik analiz yöntemi ile yeşil liman kavramı konu edilmiştir. Araştırma için Scopus veri tabanı üzerinden 1991 ve 2024 yılları arasında kavrama dair anahtar kelimelerin ele alındığı 382 yayın incelenmiştir. Elde edilen bulgulara göre kavram güncelliğini korumakla beraber teori ve uygulama açısından geniş bir alanda yer bulmuştur. Sürdürülebilirlik, çevre, sürdürülebilir kalkınma, konteyner terminali, denizyolu taşımacılığı, liman yönetimi, iklim değişikliği, emisyon, deniz lojistiği gibi konularla ilişkilendirildiği bulgusuna ulaşılmıştır. Güncel döneme doğru gelindiğinde teknolojik gelişmeleri de içerecek şekilde ilişkili anahtar kelimelerin çeşitlendiği görülmektedir. Yeşil liman teknolojisi, çok amaçlı optimizasyon ve dijitalleşme teknoloji kapsamındaki anahtar

kelimelerdendir. Ayrıca ağırlıklı olarak Çin ile bağlantılı eserler üretilirken; Asya ve Avrupa ülkelerinin atıf alma sayılarının oldukça yüksek olduğu görülmüştür.

Anahtar Kelimeler: Yeşil Liman, Bibliyometrik Analiz, Görsel Haritalama

ANALYSIS OF THE GREEN PORT WITH SCIENTIFIC MAPS TECHNIQUE

Abstract

The fact that 84% of world trade is carried out by sea transport shows that ports are important for both national economies and individuals' ability to consume, and it is not possible to keep them in the background. The fact that ports, as assets, keep world trade at a sustainable potential increases mobility in port management and directly concerns cargo transfer processes. While some of the ports located in the world are located far from the city centers, some of them are located close to the city centers or in an area that can be directly contacted. Heavy freight traffic in ports negatively affects human life and nature due to their location. This impact is increasing day by day and world resources and environmental conditions are reaching levels that threaten human life. Based on this, the concept of green port has emerged with the guidance of country policies in order to eliminate or reduce the negativities as much as possible. Green port, which basically has a statement that is environmentally friendly and cares about energy saving, is a concept that is being implemented around the world, especially in ports with high business volume. Provincial or country governments can also be involved in the process, as ports need to make investments for a green port; It carries out studies to eliminate negativities within the scope of cooperation with port authorities. In line with this information, the concept of green port, which attracts the attention of academics, is the subject of theoretical and empirical publications. In this study, the concept of green port is discussed with the bibliometric analysis method. For the research, 382 publications covering keywords related to the concept were examined through the Scopus database between 1991 and 2024. According to the findings, the concept maintains its current status and has found a place in a wide range of areas in terms of theory and practice. It has been found that it is associated with issues such as sustainability, environment, sustainable development, container terminal, maritime transportation, port management, climate change, emissions, maritime logistics. When it comes to the current period, it is seen that related keywords have diversified, including technological developments. Green port technology, multi-purpose optimization and digitalization are

among the keywords within the scope of technology. In addition, while works mainly related to China are produced; It has been observed that the number of citations in Asian and European countries is quite high.

Keywords: Green Port, Bibliometric Analysis, Visual Mapping

GİRİŞ

Ülkelerin karşılıklı olarak yürüttükleri dış ticaret faaliyetlerin temelinin küresel ölçekte deniz yolu taşımacılığı oluşturmaktadır. Ülkeler için ticaretin sürdürülebilmesi noktasında vazgeçilmez olmasının yanı sıra ekonomik açıdan da ülkeleri besleyen esas alanlardır. Genişleyen uluslararası ticaretle beraber ham madde ve nihai malın hareketi sağlanmakta, sürecin yürütülebilmesi için lojistik ağların genişletilmesi mecburi bir durum haline gelmektedir (Danyluk, 2019). Yük trafiği artarken deniz yolu ticaretinin etki noktası olan limanlar da oldukça önemli bir pozisyona ulaşmaktadır. Küresel ölçekte artan iş hacmi limanların genişleme süreçlerini de doğrudan etkilemiş; özellikle Avrupa ve Asya gibi bölgeleri besleyen temel limanların gelişmesi ve genişlemesi gibi faktörler devreye girmiştir. Yük trafiği ve dolayısıyla liman iş hacimlerinin artması, limanların gelişme gayreti, elleçlenen yük miktarı gibi durumlar bir arada ele alındığında enerji ve çevresel faktörler de önemli bir hale gelmiştir. Çevreye verilen etki; enerji tüketimi, emisyon artışları, sera gazı seviyesi gibi hususlarla ölçülmekte ve limanlar büyüme eğilimine gittikçe bu etkiler insan hayatını ve doğayı etkileyecek seviyeye ulaşabilmektedir. Bu durum da limancılık faaliyetinin yeşil felsefeden beslenmesiyle yeşil liman kavramını doğurmuştur.

Yeşil liman, sürdürülebilir kalkınma ilkeleri etkisiyle limanlarda yük elleçleme adına yürütülen operasyonel faaliyetlerin çevreye yönelik ortaya çıkan etkilerini azaltmayı ve enerji verimliliğini amaçlayan ve bu amaç için birtakım adımları gerekli kılan bir yaklaşımdır. Hava, toprak ve su kirliliği olarak ortaya çıkan çevresel etkileri azaltmak için birtakım stratejiler ve teknolojileri gerektirmektedir. Bu tedbirler ve uygulamalar neticesinde sürdürülebilirliği artırmak da mümkündür (Alamouh vd., 2020). Yeşil liman ile enerji tüketimini azaltmak, yenilenebilir enerji kaynaklarını ortaya koymak, çevresel performansı iyileştirmek ve atık yönetimini minimize etmek yönünde var olan eylem planları söz konusudur. Liman faaliyetleri içinde yeşil liman kavramının dikkat çekmesi sadece lojistik sektöründe değil; aynı zamanda akademik alanda da yankı bulmuştur. Bu nedenle bu çalışmada, yeşil limanı konu edinerek ortaya koyulmuş küresel çalışmalar gözden geçirilerek bibliyometrik analiz yönteminden faydalanılmıştır. Yeşil liman kavramının mevcut araştırma yönü belirlenirken küresel yayınlara genel bir bakış açısı sağlamaktadır. Ortaya koyulan yayınları niceliksel

olarak ele almayı ifade eden bibliyometrik analiz; istatistik, matematik ve veri madenciliğinden faydalanmaktadır (Donthu vd., 2021).

Bibliyometrik analizi yürütmek amacıyla VOSviewer görsel haritalama programından yararlanılmıştır. Yeşil liman kavramını temel alarak Scopus veri tabanı üzerinden 1991 ve 2024 yılları arasında kavrama dair anahtar kelimelerin ele alındığı 382 yayın incelenmiştir. Erişilen bulgular doğrultusunda kavramın güncelliğini koruduğu, teori ve uygulama açısından geniş bir alanda yer bulabileceğine ulaşılmıştır. Sürdürülebilirlik, çevre, sürdürülebilir kalkınma, konteyner terminali, denizyolu taşımacılığı, liman yönetimi, iklim değişikliği, emisyon, deniz lojistiği gibi konularla ilişkilendirilen kavramlardır. Bu çalışmanın yeşil liman ekseninde yürütülmesi planlanan çalışmalara yol gösterici olması hedeflenmektedir.

YEŞİL LİMAN

Deniz yolu taşımacılığı, karayolu, demiryolu ve hava yolu taşımacılık modları ile kıyaslandığında uzun mesafelere yönelik taşıma maliyetinde avantajlı taşımacılık modu olma ve tek seferde taşınabilir yük miktarındaki devamlı artış gösterebileceği şekilde gemilerin ve limanların planlanmasına bağlı olarak birçok yönden fayda sağlamaktadır. Bu avantajlı durumların beraberinde de uluslararası ticaretin gelişmesinde ve ülke ekonomilerinin büyüme gösterebilmesinde doğrudan büyük bir etkiye sahiptir. Küresel ekonominin temel yapısını oluşturan limanların geleneksel yöntemlerle işletilmeleri verimliliğin düşmesi, maliyetlerin artması ve çevre kirliliğinde artış gibi olası olumsuzluklar yaratabilmektedir. Sürdürülebilirliği de hedefine alarak faaliyetlerini yürütmeyi planlayan limanlar veya limanların bulunduğu coğrafyadaki ilgili kamu kurumları geleneksel limancılık faaliyetlerinin doğurduğu olumsuzlukları bertaraf etmek ve limancılık faaliyetlerini iyileştirmek adına yeşil liman kavramına yönelik yatırımlar yapmakta ve uygulama için çalışmalar yürütmektedir. Yeşil liman kavramı ile ekonomik tedbirler için en uygun şartları sağlayarak çevresel performans izlenmekte ve iyileştirilmeye gayret edilmektedir (Lawer vd., 2019). Limanlar, denizcilik faaliyetlerinden ileri gelen çevresel ve sosyal etkileri ele alarak küresel ölçekte sürdürülebilirlik performansını önemseyen küresel ekonominin omurgası haline almıştır (Parola ve Maugeri, 2013).

Yeşil liman kavramı, denizcilik sektöründe sürdürülebilirliğe dair sektörel ve akademik alanlar arasında ortak araştırma faaliyetleriyle ortaya çıkmıştır (Pavlic vd., 2014). 1990'lı yılların başından itibaren kullanılan terim, limanlarda enerji tüketimi optimizasyonunun sağlanması, atıkların yönetilmesi, sera gazı emisyonlarının azaltılması, su yönetiminin geliştirilmesi ve çevre dostu niteliğe sahip teknolojilerin belirlenmesi

açısından limanlarda zaman içinde kendine uygulama alanları bulmuştur (Alamouh vd., 2020). Yeşil liman, çevresel etki ile ekonomik yarar arasındaki dengeyi sağlayarak limanlarda sürdürülebilir kalkınmaya yönelik bir ideoloji olarak ifade edilmektedir (Wang ve Wang, 2007).

Deniz yolu taşımacılığında ve liman faaliyetlerinde ağırlıklı olarak kullanılan fosil yakıtlar ve bu yakıtların etkisiyle var olan karbon emisyonları dikkat çekmektedir. Bu dikkatle beraber öne çıkan yeşil liman kavramı altyapı yeniliklerini ve teknolojiyi bir gereklilik haline getirmiştir. Fosil yakıtlara alternatif niteliğindeki yakıtların kullanılmasıyla emisyonların azaltılması mümkünken teknolojik ve altyapı kaynaklı sorunlar baş göstermekte; bu durum da ekolojik dengeyi korumaya yönelik adımların önünde engel yaratmaktadır (Deniz ve Zincir, 2016). Bu açıdan liman işletmeleri beraberinde ülke yönetimlerinin ve politikaların da yeşil liman kavramını destekleyecek potansiyele ulaşması ve gerekli düzenlemelerin yapılması önem kazanmaktadır.

Fosil yakıtlara dayanan enerji tüketimi, doğal kaynakların kontrolsüzce kullanımı, biyolojik çeşitliliğin tehlikede olması, çevre kirliliğini artıran atık yoğunluğu ve kıyı erozyonu gibi durumlar liman yönetimini doğrudan veya dolaylı şekilde ilgilendirmektedir. Tüm bunları da kapsayarak var olan yeşil lojistik ise liman faaliyetleri ile beraber bağlantılı olan taşımacılık faaliyetlerini de içererek sürdürülebilirliği de merkezine almaktadır (Oniszczuk-jastrzabek vd., 2018). Bu gelişmelerin paralelinde birçok ülke yönetimi, yürüttükleri teşvikler, uygulanan politikalar ve teknolojiye yönelik araştırma faaliyetleri ile denizcilik sektörünün ve limanların yeşil limanı benimsemesini ve gerekli dönüşümleri yürütebilmeleri için desteklemektedir (Tong, 2022).

Çevresel Yönetim Sistemlerinin uygulanmasıyla çevresel etkilerin kontrol alınabildiği yeşil liman kavramında liman operasyonlarından doğan çevresel etkileri azaltmak, ekonomik ve sosyal sürdürülebilirliği gerçekleştirmek hedeflenmektedir (Gilbert vd., 2011). Yeşil limanın temel ilkeleri aşağıda sıralanmıştır (Acciaro vd., 2014; Merk, 2018; Puig vd., 2015):

- Enerji verimliliği,
- Yenilenebilir enerji tüketimi,
- Atık azaltma,
- Tehlikeli atık yönetimi,
- Geri dönüşüm,
- Su tasarrufu ve yeniden kullanım,
- Su kirliliğinin önlenmesi,

SIRCON2024

- Hava kalitesinin izlenmesi,
- Emisyon azaltma
- Ekosistemi yenileme,
- Yeşil alanların geliştirilmesi.

Uygulamaya dönük teknolojiler de temel ilkeleri karşılayacak şekilde geliştirilmiştir. Çevresel etkileri azaltarak sürdürülebilir operasyonu sağlamak için kullanılan birtakım yeniliklerdir. Enerji tasarrufuna veya fosil yakıtlara alternatif enerjilerin geliştirilmesine, su tasarrufu için tedbirlere, kullanılan araçların dönüştürülmesine ve hatta otomasyon sistemlerine kadar farklı uygulamalar söz konusudur. Bu uygulamalar aşağıda sıralanmıştır (Puig vd., 2015; Gilbert vd., 2011; Acciaro vd., 2014):

- Günel enerjisi,
- Rüzgâr enerjisi,
- LED aydınlatma sistemleri,
- Düşük emisyonlu araç ve ekipman
- Kıyı elektriği
- Atık ayrıştırma ve geri dönüşüm sistemleri,
- Kompostlama sistemi,
- Atık su arıtma tesisleri,
- Yağmur suyu hasadı,
- Yapay çatı ve duvarlar,
- Yapar resifler.

Ülke politikalarına bakıldığında ulusal ve uluslararası kapsamda ilişkili yeşil liman politikalarının var olduğu görülmektedir. Avrupa Birliği ve Uluslararası Denizcilik Örgütü (IMO), birtakım yönerge ve düzenlemeler doğrultusunda limanların çevresel performanslarını artırmalarını sağlamayı amaçlamışlardır (IMO, 2020). Bu açıdan uluslararası kapsamda yürütülen esas faaliyet MARPOL (Marine Pollution-Denizlerin Gemilerden Kirlenmesini Önleme Uluslararası Sözleşmesi)'dür. Bu sözleşme kapsamında gemilerden kaynaklanan atık, deniz kirliliği ve hava kirliliği kurallarla sınırlandırılmıştır. Diğer bir çalışma da Avrupa Birliği tarafından uygulanan politikalar ve teşviklerle limanların çevresel performansını iyileştirmeye yönelik atılan adımlardır (European Commission, 2019).

Finansal destek ve teşvik noktasında incelendiğinde çevresel sürdürülebilirliğe yardım sağlamayı hedefleyen finansal araçlar ve teşvikler söz konusudur. Bununla beraber yeşil liman projelerinin uygulanabilirliğini mümkün kılmak amacıyla ülke yönetimleri tarafından hibeler sunulmaktadır. Rotterdam Limanı, Hamburg Limanı veya Singapur

Limanı gibi başta dünya limancılık sektöründe önemli bir yeri olan limanlar olmak üzere yatırımlar kapsamında potansiyeli olan limanlar çevresel performansı iyileştirmek, sürdürülebilirlik stratejilerini yürütmek ve yeşil liman ilkelerini mümkün seviyede hayata geçirebilmek için politikalar yürütmektedir (Lirn vd., 2014).

Çevrenin yanı sıra sosyo-ekonomik faydalar da sağlayan yeşil liman uygulamaları, limanın bulunduğu kentteki topluluğun hayat koşullarını da iyileştirirken yerel ekonomiyi de beslemektedir. Sürdürülebilir iş uygulamaları ile istihdam adına fırsatlar yaratılmakta, hava veya su kirliliği gibi çevresel olumsuzlukların giderilmesiyle de toplumların sağlığı etkileyen menfi durumlar ortadan kalkmaktadır (Gilbert vd., 2011).

Sosyo-ekonomik kapsamda da yeşil liman uygulamalarının birtakım etkileri söz konusudur. İlk sırada ekonomik yönden rekabet edebilirlik üzerine limanların rekabetçiliğini artıran ve ekonomik büyümeye katkı sağlayan bir yapı görülmektedir. Düşük karbon ayak izinin ve sürdürülebilir operasyonların liman paydaşları ve özellikle müşterileri için çekici hale gelmesi rekabet edebilirliğin önünü açmaktadır (Merk, 2018). Diğer yandan toplumsal açıdan bireylerin sağlığının ve refahının da olumlu yönde etkilenmesi mümkündür. Atık ve emisyonların azaltılması, hava ve su kalitesinin iyileştirilmesi bireylerin yaşam kalitesini iyileştirici bir güce sahiptir. Yeşil liman kavramının toplumlar üzerinde eğitim ve farkındalığa temas etmesi de olasıdır. Sürdürülebilirlik hakkında farkındalık yaratabilirken aynı zamanda eğitim imkânı da ortaya koyarak liman yönetiminin farklı düzeylerdeki eğitim kurumları ile iş birliği yapmasının önü açılmakta ve çevreye dönük toplumsal bilincin artırılması mümkün olmaktadır (Lirn vd., 2014). Nihai olarak yeşil liman uygulamaları sayesinde sürdürülebilirliğin desteklenmesi ile uzun vadeli pozisyonda ekonomik sürdürülebilirlik sağlanmaktadır. Enerjide verimli ve yenilenebilir modellerin geliştirilmesi ve uygulamaya dahil edilmesiyle işletme maliyetleri azaltılırken limanlar ekonomik açıdan sürdürülebilirliğe erişebilmektedir (Gilbert vd., 2011).

METODOLOJİ

Araştırmanın Amacı ve Önemi

Bu araştırmada nicel araştırma ve nitel araştırma yöntemleri sonucunda yeşil liman (green port) kavramına dair yapılan çalışmaların bütüncül bir bakış açısı ile bibliyometrik analizinin yürütülmesi amaçlanmıştır. Bu amaç doğrultusunda ilgili konu başlığını ele alacak araştırmacılara yazar, kaynak ve ilişkili konular hususunda yol gösterici olması çalışmanın önemini ortaya koymaktadır.

Veri ve Analiz

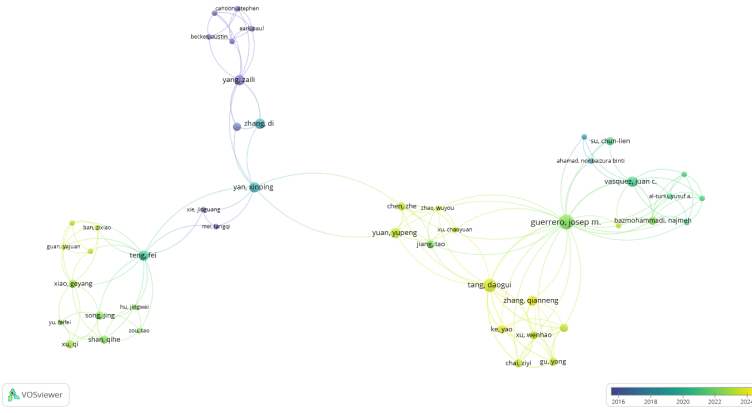
Belirlenmiş bir terime ilişkin yapılmış olan nitel ve nicel araştırmaların bir arada ele alınması ve özetler dahilinde okuyucuya bilgi verecek niteliğe ulaştırılması için kullanılabilecek analiz yöntemlerinin başında bibliyometrik analiz yöntemi gelmektedir. Bibliyometrik analiz yöntemi alanyazını objektif olarak ele almak ve belirlenmiş bilimsel bir bölüme dair gelişimi ortaya koymak amacıyla kullanılmakta ve araştırmaya konu eserlere dair birtakım verilerle kantitatif analiz ortaya koymaktadır (Agarwal vd., 2016). Yürütülen bu araştırmanın da analiz yöntemi olan bibliyometrik analiz, konunun içeriği ve niteliğinden ziyade genişliğine ve niceliğine dair bilgi vermektedir. Farklı bibliyometrik analiz araçları olmasına karşın çalışmada Vosviewer yazılımından faydalanılmıştır. Vosviewer programı sayesinde görselleştirme ve haritalama imkânı ile veri setlerinin detaylı analizi mümkündür.

Araştırmaya dair veri için Scopus veri tabanından faydalanılmıştır. Araştırmacıların kullanımı için var olan farklı veri tabanları olmasına rağmen Scopus veri tabanı sosyal bilimler alanında daha fazla yayına ulaşılan bir platform olduğu için bu tür çalışmalarda alternatifi olan Web of Science yerine Scopus veri tabanı üzerinden veriye ulaşılmıştır. 22.03.2023 tarihinde “green port” anahtar kelimesi ile “Yayın adı, özet ve anahtar kelime” üzerinden ilerlenerek araştırmada 382 sonuca ulaşılmıştır. Yıllara göre bakıldığında ilk çalışma 1991 yılında, son çalışma ise 2024 yılında yapılmıştır. Fakat 2007 yılı itibarıyla (5 yayın) kavram dikkat çekmeye başlamıştır. 215 makale, 108 bildiri, 26 kitap bölümü, 18 literatür çalışması ve 4 kitap bulunmaktadır. Mühendislik, sosyal bilimler, çevre bilimi, enerji, işletme ve yönetim gibi farklı disiplinlerde kavram ele alınmıştır. Elde edilen veri atıf, anahtar kelime, ülke, kurum ve yazar analizleri üzerinden incelenmiştir.

BULGULAR

Ortak Yazar Analizi (Co-Authorship Of Authors)

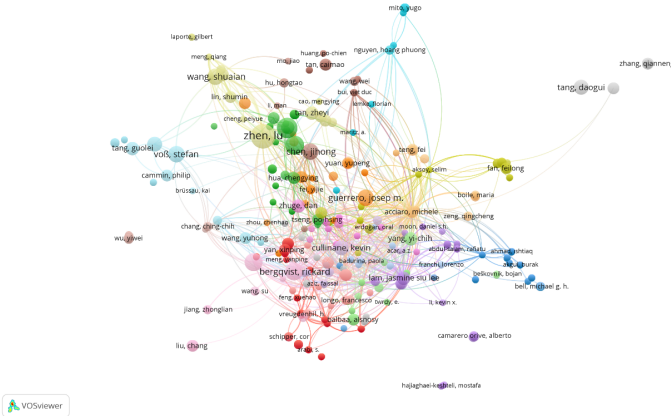
En yüksek düzeyde ilişkili ve iş birliği yapan yazarları görebilmek için minimum 1 yayın ve minimum 1 atıf ölçütü belirlenerek ağ haritası oluşturulmuştur. 6 küme ve 46 bağlantılı yazarlar grubunda en fazla atıf alan yazarlar Lam (520), Chen (421), Acciaro (331) olarak sıralanmıştır. Yazarlar arasındaki iş birliğini gösteren ortak yazar bağları için görsel haritalama aşağıdaki gösterilmiştir.

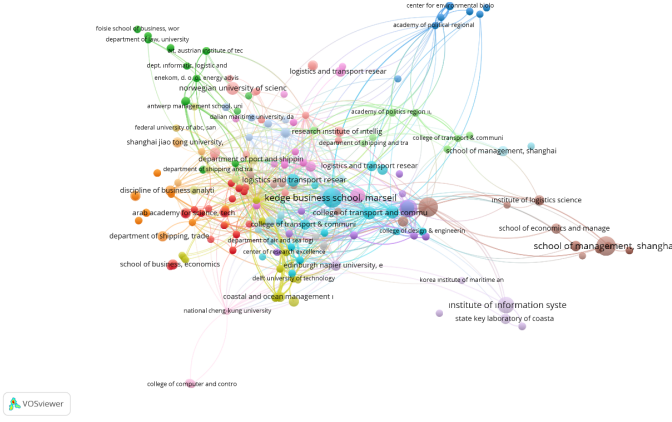
Görsel 3.1. Yazarlar arası iş birliğini gösteren ortak yazar bağları

Yazarların Atıf Analizi (Citation of Authors)

Atıf ağlarına erişebilmek amacıyla minimum 1 yayın ve minimum 1 atıf ölçütü ile yazar atıf analizine dair ağ haritası çıkarılmıştır. Birbiriyle ilişkili olduğuna ulaşılan 513 birimle yürütülen analizde 21 küme, 5351 bağlantı ve bağlantı gücü 5847 saptanmıştır. En fazla atıf alan yazar grubu Lam ile en fazla yayın üreten Zhen görsellerde de dikkat çekmektedir. Yazarların atıf bağlantılarını ortaya koymak amacıyla Şekil 2'de haritalama görseline yer verilmiştir.

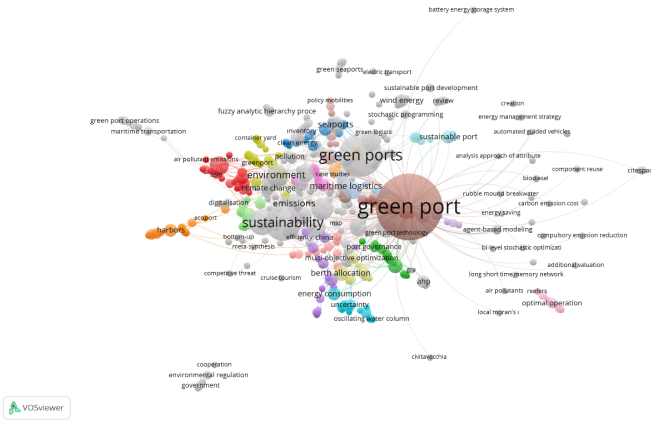
Görsel 3.2. Yazarların atıf bağları

Görsel 3.4. Kurumların atf bağları

Anahtar Sözcük Analizi (Co-occurrence of All Keywords)

“Green port” ile ilgili yayınlarda en çok rastlanan anahtar sözcüklere bakıldığında sustainability (sürdürülebilirlik), environment (çevre), sustainable development (sürdürülebilir kalkınma), container terminal (konteyner terminali), shipping (deniz yolu taşıması), port (liman), emissions (emisyon), port management (liman yönetimi), energy efficiency (enerji verimliliği), maritime logistics (deniz lojistiği), seaport (liman) şeklinde sıralanmaktadır. En yoğun şekilde kullanılan anahtar kelime bağlarını ortaya koymak amacıyla ilgili görsel aşağıda gösterilmiştir.

Görsel 3.5. En sık kullanılan anahtar kelime bağları

SONUÇ ve ÖNERİLER

Küresel ölçekte bakıldığında ülkelerin yürüttükleri dış ticaret faaliyetleri ağırlıklı olarak deniz yolu taşıması ile gerçekleştirilmektedir. Uluslararası ticaretin %84'ünün deniz yolu taşıması ile yürütülmesi limanların ülke ekonomileri ve bireysel düzeyde tüketim yapabilmeleri açısından önem taşımaktadır ve geri planda tutulmasının mümkün olmayan bir iş faaliyetidir. Limanların varlık olarak dünya ticaretini sürdürülebilir potansiyelde tutması limancılıkta hareketliliği artırmakta, yük transferi süreçlerini doğrudan ilgilendirmektedir. Dünya üzerinde konumlanmış limanların bir kısmı buldukları kent merkezlerinden uzak bir konumdayken, bir kısmı da kent merkezlerine yakın veya doğrudan temas edilebilecek bir alanda konumlandırılmıştır. Limanlardaki yoğun yük trafiği, buldukları yer itibarıyla insan yaşamını ve doğayı olumsuz yönde etkilemektedir. Bu etki her geçen gün artmakta ve dünya kaynakları ile çevresel koşulları insan yaşamını tehdit edecek seviyelere ulaşmaktadır. Buradan yola çıkarak olumsuzlukların mümkün seviyede giderilmesi veya azaltılması amacıyla ülke politikalarının yönlendirmesiyle yeşil liman kavramı ortaya çıkmıştır.

Çalışmanın temelini oluşturan yeşil liman kavramı, çevresel sürdürülebilirlik ve enerji verimliliği doğrultusunda liman operasyonlarının optimize edilmesini hedeflemektedir. Limanların çevresel etkilerini azaltırken ekonomik ve sosyal faydalar sağlamaktadır. Enerji verimliliği, yenilenebilir enerji kullanımı, atık yönetimi, su ve hava kalitesinin iyileştirilmesi, biyolojik çeşitliliğin korunması gibi hususlar yeşil liman kavramının temelini oluşturmaktadır. Bu doğrultuda geliştirilen ve liman yönetimleri tarafından uygulanan stratejiler, limanların çevreye yönelik ortaya koydukları performansı iyileştirmektedir. Liman operasyonlarının olumsuz etkileri minimize edilirken farklı bölgelerdeki limanların yerel şartlarına uyumlanmasıyla ekonomik ve çevresel sürdürülebilirlik sağlanmaktadır. Ulusal politikalar, uluslararası düzenlemeler ve yerel stratejiler araç olarak kullanılmaktadır.

Çevresel kapsamda olumlu etkiler yarattığı bilinen yeşil liman aynı zamanda sosyo-ekonomik etkiler de yaratma potansiyeline sahiptir. Hava ve su kalitesinin iyileştirilmesi ile toplumların sağlığının daha iyi bir hale ulaşması, istihdamın artırılarak ekonomik büyümenin desteklenmesi gibi etkiler de gözlemlenmektedir. Yeşil liman uygulaması ile limanın bulunduğu bölgedeki toplumun sağlık, sürdürülebilirlik ve ekonomik yönden olumlu etkiyle var olması mümkündür.

Gelecekte, yeşil liman uygulamalarının ve paralelinde akademik çalışmaların yaygınlaşması ve geliştirilmesi, denizcilik sektöründe sürdürülebilirliğin

artırılmasına katkı sağlayacaktır. Bu doğrultuda çalışmada, yeşil liman kavramına dair yapılan çalışmalara nicel bir sinopsis çıkarılması amaçlanmıştır. 382 eserin ele alındığı çalışmada ağırlıklı olarak makalenin yayınlandığı, ilk olarak 1991 yılında kavram ele alınsa dahi 2007 yılında dikkat çekmeye başladığı, farklı disiplinlere konu edildiği bilgilerine ulaşılmıştır. Ayrıca ağırlıklı olarak Çin ile bağlantılı eserler üretilirken; Asya ve Avrupa ülkelerinin atıf alma sayılarının oldukça yüksek olduğu görülmüştür. Çevre, sürdürülebilirlik, deniz yolu taşımacılığı, liman yönetimi ve enerji verimliliği gibi kavramların da ilişkili kavramlar olduğu ortaya koyulmuştur.

Çalışmanın araştırmacılara ve ilgili yazına yönlendirici olması açısından katkı sunması beklenmektedir. Kavramı ele alan yazarlardan Zhen eser üretmede üst sırada yer alırken, araştırmacıların Lam (2014)'in ortaya koyduğu esere dair araştırmasının faydalı olacağı kanısına varılmıştır. Ayrıca ilişki kurulan diğer kavramlar, yapılacak çalışmaların tasarlanmasında fikir verecektir.

Araştırmanın ilk kısmını uluslararası alanyazında ele alınan ve kullanıcıların hizmetinde olan veri ortamları üzerinden ulaşılan eserlerin incelenmesi oluşturmaktadır. Bununla beraber veri Scopus üzerinden elde edildiği için Web of Science, TR Dizin, YÖK Tez Merkezi platformlarından elde edilebilecek veriler araştırmanın dışında bırakılmıştır. Bu verilerin analize dahil edilmemesi çalışmanın diğer kısıtıdır.

KAYNAKLAR

- Acciaro, M., Ghiara, H., & Cusano, M. I. (2014). Energy management in seaports: A new role for port authorities. *Energy Policy*, 71, 4-12.
- Agarwal, A., Durairajanayagam, D., Tatagari, S., Esteves, S. C., Harlev, A., Henkel, R., ... & Bashiri, A. (2016). Bibliometrics: tracking research impact by selecting the appropriate metrics. *Asian journal of andrology*, 18(2), 296-309.
- Alamouh, A. S., Ballini, F., & Ölçer, A. I. (2020). Ports' technical and operational measures to reduce greenhouse gas emission and improve energy efficiency: A review. *Marine Pollution Bulletin*, 160, 111508.
- Danyluk, M. (2019). Fungible space: Competition and volatility in the global logistics network. *International Journal of Urban and Regional Research*, 43(1), 94-111.
- Deniz, C., & Zincir, B. (2016). Environmental and economical assessment of alternative marine fuels. *Journal of Cleaner Production*, 113, 438-449.
- Donthu, N., Kumar, S., Mukherjee, D., Pandey, N., & Lim, W. M. (2021). How to conduct a bibliometric analysis: An overview and guidelines. *Journal*

- of business research, 133, 285-296.
- European Commission. (2019). The European Green Deal. European Commission.
- Gilbert, P., Macey, S. M., & Wilkes, A. R. (2011). Sustainable Development of European Port Clusters. "Transport Reviews", 31(4), 467-483.
- IMO. (2020). International Convention for the Prevention of Pollution from Ships (MARPOL). Uluslararası Denizcilik Örgütü.
- Lawer, E. T., Herbeck, J., & Flitner, M. (2019). Selective adoption: How port authorities in Europe and West Africa Engage with the globalizing 'Green Port' idea. Sustainability, 11(18), 5119.
- Lirn, T. C., Lin, H. W., & Shang, K. C. (2014). Green performance criteria for sustainable ports in Asia. "International Journal of Physical Distribution & Logistics Management", 44(5), 427-443.
- Merk, O. (2018). The environmental impacts of ports. "OECD Environment Working Papers", No. 125, OECD Publishing.
- Oniszczyk-Jastrzabek, A., Pawłowska, B., & Czermański, E. (2018). Polish sea ports and the Green Port concept. In SHS Web of Conferences (Vol. 57, p. 01023). EDP Sciences.
- Parola, F.; Maugeri, S. Origin and taxonomy of conflicts in seaports: Towards a research agenda. Res. Transp. Bus. Manag. 2013, 8, 114-122.
- Pavlic, B.; Cepak, F.; Sucic, B.; Peckaj, M.; Kandus, B. Sustainable port infrastructure, practical implementation of the green port concept. Therm. Sci. 2014, 18, 935-948.
- Puig, M., Wooldridge, C., Michail, A., & Darbra, R. M. (2015). Current status and trends of the environmental performance in European ports. Environmental Science & Policy, 48, 57-66.
- Tong, H. (2022). The future development and restructuring of the international shipping industry: Conference report. Marine policy, 137, 104956.
- Wang, L., Zhou, Z., Yang, Y., & Wu, J. (2020). Green efficiency evaluation and improvement of Chinese ports: A cross-efficiency model. Transportation Research Part D: Transport and Environment, 88, 102590.
- Wang, L.; Wang, N. The Interaction Development between Port Cluster and City Based on Green Conception. In Proceedings of the International Conference on Transportation Engineering (ICTE), Chengdu, China, 22-24 July 2007; pp. 1873-1878.

O'ZBEKISTONNING BARQAROR IQTISODIYOTGA O'TISHIDA YER RESURLARIDAN SAMARALI FOYDALANISH MUOMMOLARI

O'ng'arov Hasan G'ayrat o'g'li
O'zbekiston Milliy Universiteti

ANNOTATSIYA

“O'zbekistonning barqaror iqtisodiyotga o'tish sharoitida yer resurslaridan samarali foydalanish muammolari” yer resurslarining mamlakat iqtisodiy rivojlanishidagi ahamiyati va ulardan oqilona foydalanish strategiyasi va chora-tadbirlarini ishlab chiqish zarurligi bilan izohlanadi. Iqlim o'zgarishi va tuproq degradatsiyasi, biologik xilma-xillikning yo'qolishi va suv tanqisligi kabi boshqa omillar yerdan barqaror foydalanish va tabiiy ekotizimlarni saqlash uchun yangi yondashuvlarni talab qiladi. Bu muammolarni hal etishda xalqaro hamkorlik, boshqa davlatlar bilan tajriba almashish ham muhim jihatlardandir.

Kalit so'zlar: yer resurslaridan samarali foydalanish muammolari, barqaror iqtisodiyotga o'tish, yer resurslari, iqtisodiy rivojlanish, oqilona foydalanish, tuproq degradatsiyasi, tabiiy ekotizimlarni saqlash, xalqaro hamkorlik, strategiyalar, chora-tadbirlar, iqlim o'zgarishi, suv resurslari, yerdan barqaror foydalanish.

PROBLEMS OF EFFICIENT USE OF LAND RESOURCES IN THE CONDITIONS OF TRANSITION TO A SUSTAINABLE ECONOMY OF UZBEKISTAN

ABSTRACT

Problems of effective use of land resources in the transition to a sustainable economy of Uzbekistan” is due to the importance of land resources for the economic development of the country and the need to develop strategies and measures for their rational use. Climate change and other factors such as soil degradation, loss of biodiversity and water scarcity require new approaches for sustainable land use and conservation of natural ecosystems. International cooperation and exchange of experience with other countries are also important aspects for solving these problems.

Keywords: problems of effective use of land resources, transition to a sustainable economy, land resources, economic development, rational use, soil degradation, preservation of natural ecosystems, international

cooperation, strategies, measures, climate change, water resources, sustainable land use.

KIRISH (INTRODUCTION)

Zamonaviy dunyoda barqaror rivojlanishga o'tish muammosi tobora dolzarb bo'lib bormoqda. Bu jamiyat rivojlanishining iqtisodiy, ijtimoiy va ekologik jihatlari o'rtasidagi muvozanatni ta'minlash zarurati bilan bog'liq. Shu nuqtai nazardan, O'zbekiston ham bundan mustasno emas va mintaqada yer resurslaridan foydalanish samaradorligi alohida ahamiyat kasb etmoqda. O'zbekiston suv resurslari cheklangan mamlakat bo'lib, sug'orish va ichish uchun suv resurslarining yetishmasligi muommosi og'irlashmoqda. Bundan tashqari, yer resurslarining tanazzulga uchrashi, tuproq sifatining pasayishi va iqlim o'zgarishi mavjud bo'lib, bu muammoni yanada dolzarb qiladi. Birlashgan Millatlar Tashkilotining transchegaraviy suvlardan foydalanish to'g'risidagi Konvensiyasiga binoan iqlim o'zgarishi va suv resurslarining yetishmasligi kuchayib borayotgan bir paytda, suv resurslarini birgalikda tartibga solish va ularni mamlakatlar o'rtasida taqsimlash zarur. Shunday qilib, ushbu tadqiqot mavzusi muhim va dolzarbdir, chunki u barqaror rivojlanishga o'tish sharoitida O'zbekiston yer resurslaridan foydalanish samaradorligini baholash va ekologik vaziyatni yaxshilash va mamlakatning uzoq muddatli istiqbolda barqaror rivojlanishini ta'minlash strategiyasini aniqlash imkonini beradi.

METODOLOGIYA (METHODOLOGY)

Hozirgi vaqtda mamlakatimizning ko'plab hududlarida yerdan unumsiz foydalanishlik chirindining yo'qolishi, sho'rlanish, tuproq va shamol eroziyasini keltirib chiqarmoqda. Bundan tashqari iqtisodiy dasturlarning to'liq emasligi, yer masalalari bo'yicha o'ziga xos huquqiy bazaning yo'qligi, yerdan foydalanuvchilarning tarkibi, yerga egalik va xo'jalik yuritish shakllarining o'zgarishi masalaning dolzarbligini oshirmoqda.

Mamlakatimizda jami yerlar 44 892,4 ming gektarni tashkil etib, yerlardan foydalanish maqsadi va tartibiga ko'ra 8 ta toifaga bo'linadi, jumladan, qishloq xo'jaligiga mo'ljallangan yerlar asosiy ahamiyatga ega bo'lgan yerlardan hisoblanadi. Yer masalasi hozirda iqtisodiyotning birinchi navbatda agrar sektorida barqaror rivojlanishni ta'minlashning asosiy omili hisoblanadi. Rivojlangan davlatlarda 1 metr kub suv bilan 4-6 AQSh dollarlik mahsulot yetishtirilayotgan bo'lsa, respublikamizda bu ko'rsatkich 0,15 AQSh dollarini tashkil etmoqda. Yer islohotining asosiy maqsadi – samarali mulkdor va tegishli xo'jalik mexanizmini shakllantirish orqali qishloq xo'jaligida asosiy ishlab chiqarish vositalaridan samarali foydalanish va yer unumdorligini oshirishdan iborat. Muammo yer resurslaridan

foydalanishni to'g'ridan-to'g'ri boshqarish va iqtisodiy tartibga solish o'rtasidagi eng samarali nisbatlarni tanlash va barqaror takror ishlab chiqarish uchun qulay muhit yaratishdan iborat.

O'zbekistonda irrigatsiya va melioratsiya tadbirlarini amalga oshirish yirik kapital qo'yilmalar talab etishi, ushbu maqsadlar uchun yo'naltiriladigan budget mablag'lari hajmining cheklanganligi, to'g'ridan-to'g'ri investitsiyalarni va davlat-xususiy sheriklik shartlari asosida jalb qilish masalasiga e'tibor qaratilmayotganligi oqibatida qishloq xo'jaligi yerlarining foydalanishdan chiqib ketishi, shuningdek hududlarning resurs va ishlab chiqarish salohiyatidan nooqilona foydalanish kabi holatlar yuzaga kelmoqda, natijada oziq-ovqat xavfsizligini ta'minlash va tarmoq eksport salohiyatini oshishiga salbiy ta'sir ko'rsatmoqda. Hududda barqaror rivojlanish va yer resurslaridan samarali foydalanish bir-biri bilan chambarchas bog'liqdir. Bir tomondan, barqaror rivojlanish kelajak avlodlarning o'z ehtiyojlarini qondirish qobiliyatini buzmasdan, hozirgi avlod ehtiyojlarini qondirish uchun tabiiy resurslardan, shu jumladan yerdan muvozanatli foydalanishni ta'minlashni o'z ichiga oladi. Bu biologik xilma-xillikni saqlash, tuproq degradatsiyasining oldini olish, atrof-muhit ifloslanishini kamaytirish kabi jihatlarni o'z ichiga oladi. Boshqa tomondan, yer resurslaridan samarali foydalanish barqaror rivojlanishga yordam beradi, chunki u yer resurslaridan oqilona foydalanish, ularning sifatini saqlab qolish va salbiy ekologik oqibatlarining oldini olish imkonini beradi. Bu yer tuzish va yerdan foydalanishni optimallashtirish, qishloq xo'jaligiga ekologik toza texnologiyalarni joriy etish, degradatsiyaga uchragan yerlarning meliorativ holatini yaxshilash kabi tadbirlarni o'z ichiga olishi mumkin. Demak, yer resurslaridan barqaror rivojlanish va samarali foydalanish jamiyatning uzoq muddatli farovonligini ta'minlash, tabiiy resurslarni asrab-avaylash va salbiy ekologik oqibatlarining oldini olishga qaratilgan o'zaro bog'liq va bir-birini to'ldiruvchi jarayonlardir.

Tn	Hududlar	Umumiy yer maydoni		Ekin yerlar		Ko'p yillik qazanchilar		Boz yerlar		Pichanzor va yayloqlar		Qishloq xo'jaligi y.		Tomorqa yerlar		O'rmon-zoxar		Bog', ucumzor, sabzavot y.		Buzonazor.	Boshqa yerlar.
		Jami	Shundan sug'oriladigan	Jami	Shundan sug'oriladigan	Jami	Shundan sug'oriladigan	Jami	Shundan sug'oriladigan	Jami	Shundan sug'oriladigan	Jami	Shundan sug'oriladigan	Jami	Shundan sug'oriladigan	Jami	Shundan sug'oriladigan	Jami	Shundan sug'oriladigan		
1	Qoraqalpog'iston	1656,1	514,6	416,5	416,5	8	8	11,2	11,2	5257,4	36,6	5695,1	474,3	52,3	39,3	1072,8	0,9	0,1	0,1	107,1	9728,7
2	Andijon	430,3	274,2	200,6	200,6	31,1	31,1	2,6	0,5	21,1	0,9	255,4	233,1	50,3	36,9	3,9	3,9	0,3	0,3	120,4	248
3	Buxoro	4183,1	274,9	200,1	200,1	20,8	20,8	7	7	2558,1		2786	227,9	58,2	45,1	334,5	1,7	0,2	0,2	45,4	956,8
4	Jizzax	2117,9	303,9	489,3	259,9	22,3	17,4	11,3	1,7	739,1		1262	279	34,5	20,4	163,7	4,5	0,1	0,1	6575	
5	Qashqadaryo	2856,8	514,1	675,7	417,3	39	38,7	21,9	4,6	1406,8	0,1	2143,4	458,7	80,1	49,1	164,3	6	0,3	0,3	468,7	
6	Navoiy	10946,1	126,4	122,9	92	10,3	9,6	6,8	6,7	8762,3		8902,3	106,3	25,6	16,3	1270,8	1,5	0,7	0,3	748,7	
7	Namangan	718,1	290	188,2	188,2	46,4	46,4	2,5	2,5	150,8		387,9	237,1	58,7	46,3	23,4	4,5	0,1	0,1	248	
8	Samarqand	1677,3	379,2	429	246,9	68,1	63,4	5,2		797,1		1299,4	310,3	86,5	62,6	13	6	0,7	0,3	277,7	
9	Sulxondaryo	2009,9	325,1	278,1	238,6	34,2	32,8	0,3		826,5		1139,1	271,4	63,2	50,4	233,4	3,3			0,1	574,1
10	Sirdaryo	427,8	286,3	249,2	249,2	7,4	7,4	10,3	10,3	20,5		287,4	269,9	19,2	15,2	4,1	4,1	0,1	0,1	116,8	
11	Toshkent	1524,9	400,3	329	295,7	63,6	44,3	0,8	0,4	445,9	1,4	829	341,8	64,5	52,6	81,7	2,4	3,6	3,5	2,3	543,8
12	Farg'ona	700,5	368,5	247,6	247,6	49,4	49,4			23,4	3,9	320,4	300,9	71,9	52,8	14,6	13,9	0,9	0,9	282,7	
13	Xorazm	688,2	267,7	205,3	205,3	13,2	13,2	3,8	3,8	109,3		331,6	222,3	53,9	45,1	53,7	0,2	0,1	0,1	188,9	
14	Toshkent sh.	33,6	3,8										7,1	3,8						26,5	
	Jami	44892,4	4329	4 033	3 280	403,8	380,5	83,7	48,7	21118	42,9	25639	3732	726	537,9	3433,9	52,9	7,2	6,2	155	14931

jadval 1. Ma'muriy hududiy birliklar kesimida foydalaniladigan yerlarning umumiy maydoni (2020-yil ming.ga).

Manba:library.ttiame.uz

Respublika viloyatlari bo'yicha yer maydonlarining taqsimlanishi tahlili (1-jadval) shuni ko'rsatadiki, 27604,2 ming gektarning katta qismi yoki 61,5 foizi Qoraqalpog'iston Respublikasi va Navoiy viloyatiga, eng kami esa Sirdaryo va Andijon viloyatlariga to'g'ri keladi. Fuqarolarga berilgan tomorqa maydonlariga keladigan bo'lsak, respublika bo'yicha 726 ming gektar tomorqa mavjud bo'lib, hozirda fuqarolar oldida daromadlarini oshirish maqsadida ulardan samarali foydalanishdek dolzarb vazifa turibdi. Bunday yerlar bilan eng ko'p ta'minlangan Samarqand, Qashqadaryo va Farg'ona viloyatlarida mos ravishda 86,5, 80,1 va 71,9 ming gektarni tashkil etadi.

Mamlakatda suv resurslari mavjudligini baholash qiyin bo'lishi mumkin, chunki u ko'plab omillarga bog'liq, masalan, yog'ingarchilik, suv sifati, suv manbalarining mavjudligi va aholi uchun foydalanish imkoniyati. Yer resurslaridan samarali foydalanish sharoitida suv resurslarining mavjudligi ulardan qishloq xo'jaligi, sanoat va maishiy ehtiyojlar uchun foydalanish bilan bog'liq bo'lishi mumkin. Bugungi kunda mamlakatda foydalaniladigan suvning qariyb 20 foizi respublika hududida shakllanib, qolgan 80 foizi transchegaraviy daryolar – Amudaryo va Sirdaryodan olinadi. Mamlakatda bir yilda o'rtacha 44-48 milliard kub metr suv ishlatilib, suv resurslarining asosiy qismi yoki 85 foizdan ortig'i qishloq xo'jaligida sug'orish maqsadlariga sarflanadi. Mutaxassislarining ta'kidlashicha, hozirgi vaqtda 3 million 200 ming gektar yerga 46 milliard kub metr suv sarflanib, uning 60 foizi ekinlarga yetib boryapti. Jami 180 ming kilometr sug'orish tarmoqlarining 23 foizi beton qoplamali bo'lib, ular ham 30-35 yildan buyon deyarli yangilanmagan. Respublikada 2020 — 2030-yillarda aholini

va iqtisodiyotning barcha tarmoqlarini suv bilan barqaror ta'minlash, sug'oriladigan yerlarning meliorativ holatini yaxshilash, suv xo'jaligiga bozor tamoyillari va mexanizmlarini hamda raqamli texnologiyalarni keng joriy etish, suv xo'jaligi obyektlarining ishonchli ishlashini ta'minlash hamda yer va suv resurslaridan foydalanish samaradorligini oshirish maqsadida prezident farmoni imzolandi.

Masalan, Respublikamizda olib borilayotgan keng ko'lamli islohotlar natijasida Jizzax va Sirdaryo viloyatlarida suv resurslaridan samarali foydalanish va yerlarning meliorativ holatini yaxshilash bo'yicha chora-tadbirlar ishlab chiqilmoqda. Bu chora tadbirlar ma'lum muddat o'tgach, o'zining ijobiy samarasini bermoqda. So'nggi uch yil mobaynida irrigatsiyani rivojlantirish va sug'oriladigan yerlarning meliorativ holatini yaxshilash davlat dasturlari doirasida Jizzax va Sirdaryo viloyatlarida 170,4 km irrigatsiya tizimlari kanallari, 145,2 km lotok tarmoqlari, 33 ta gidrotexnik inshootlar, 734 km kollektor-drenaj tarmoqlari hamda boshqa suv xo'jaligi obyektlari qurildi va rekonstruksiya qilindi. Natijada 104 ming gektardan ortiq sug'oriladigan yerlarning suv ta'minoti yaxshilandi, kuchli va o'rtacha sho'rlangan maydonlar 15,6 ming gektarga kamaydi, sizot suvlar sathi yer yuzasiga yaqin joylashgan maydonlar 28,6 ming gektarga qisqardi, 85 ming gektardan ortiq maydonning meliorativ holatini barqaror saqlashga erishildi. Shunga qaramasdan, Jizzax va Sirdaryo viloyatlarida 93,4 ming gektar sug'oriladigan yerlarning suv ta'minoti past darajada qolmoqda, 109 ming gektar sug'oriladigan maydonlar o'rtacha va kuchli sho'rlangan. "Sardoba" suv ombori to'g'onidan suv toshishi oqibatida Sardoba, Oqoltin va Mirzaobod tumanlaridagi aksariyat suv xo'jaligi obektlari, shuningdek, "Markaziy Mirzacho'l" kollektori va unga quyuluvchi kollektorlar jiddiy talafot ko'rdi. Kuzatishlar shuni ko'rsatadiki, barcha davlatlarda XXI asr boshidan boshlab insoniyat uchun global muammoga aylanib borayotgan suv resurslari taqchilligi masalasini hal qilishga, ulardan oqilona foydalanishga e'tibor berib, o'z iqtisodiy ko'rsatkichlari, ichki va tashqi imkoniyatlaridan kelib chiqqan holda dasturlar tayyorlamoqdalar va dasturlarni ma'lum darajada amalga oshirmoqdalar.

Yer turlari	2010	2023
Jami viloyat bo'yicha	427618	427618
Umumiy yer maydoni	292847	287174
Ekin yerlar	256772	248881
Ko'p yillik daraxtzorlar	6441	7669
Bo'z yerlar	11059	10166
Pichanzor va yaylovlar	22222	19934
Qishloq xo'jalik yer turlari	296464	286650
Tomorqa yerlar va bog'dorchilik yerlari	19271	20540
Meliorativ qurilish holatidagi yerlari	4491	3961
O'rmonzorlar	3270	4184
Butazorlar	8	121
Boshqa yerlar	104087	112162

jadval 2. Sirdaryo viloyati yer fondi dinamikasi (ming.ga).

Manba: <http://ygk.uz/>

Yuqoridagi 2-jadvalda Sirdaryo viloyati yer fondining 2010-2023-yillarida o'zgarish dinamikasini ko'rishimiz mumkin. Ekin maydonlari 2010-yildagi 256,772 ming gektardan 2023-yilda 248,881 ming gektarga qisqardi. Buning sababi qishloq xo'jaligi amaliyotining o'zgarishi, urbanizatsiya yoki boshqa omillarga bog'liq. Ko'p yillik o'simliklar maydoni 6441 ming gektardan 7669 ming gektarga ko'paydi. Bu bog'dorchilik yoki landshaft dizayni rivojlanishi bilan bog'liq. Cho'l yerlar maydoni 11,059 ming gektardan 10,166 ming gektarga kamaydi. Bu melioratsiya yoki boshqa yer loyihalari natijasiga bog'liq. Pichan va yaylovlar 22222 ming gektardan 19934 ming gektarga qisqardi. Bu chorvachilikdagi ehtiyojlarning o'zgarishi bilan bog'liq. Qishloq xo'jaligi va bog'dorchilik yerlari: Ushbu toifadagi maydonlar 19,271 ming gektardan 20,540 ming gektarga ko'tarildi. Bu qishloq xo'jaligi yerlari yoki bog'larning kengayishi bilan bog'liq. Meliorativ qurilishdagi yerlar maydoni 4491 ming gektardan 3961 ming gektarga qisqardi. Bu yerdan foydalanishda ustuvorliklarning o'zgarishi bilan bog'liq. O'rmon yerlari maydoni 3270 ming gektardan 4184 ming gektarga oshdi. Bu barqaror o'rmon boshqaruvining natijasi bilan bog'liq. Butazorlar maydoni 8 ming gektardan 121 ming gektarga oshdi. Bu o'simliklarning tabiiy yangilanishi bilan bog'liq. Boshqa yerlar maydoni 104087 ming gektardan 112162 ming gektarga ko'paydi. Bu yerdan foydalanishning turli toifalarini o'z ichiga olgan. Bu o'zgarishlar turli omillar ta'sirida yuzaga kelishi mumkin va yerlarning har bir toifasi mintaqaning umumiy ekotizimida va rivojlanishida o'ziga xos rol o'ynaydi.

O'zbekistonda yerdan samarali foydalanishda quyidagi vazifalarni belgilab o'tish lozim:

-agrosanoat majmuasida ko'p ukladli iqtisodiyotni shakllantirishning tashkiliy-iqtisodiy mexanizmining nazariy asoslarini o'rganish va mohiyatini ochib berish lozim: Agrosanoat kompleksida ko'p tizimli iqtisodiyotni shakllantirishning tashkiliy-iqtisodiy mexanizmining nazariy asoslarini o'rganish va ochib berish turli nazariy istiqbollarni o'zida mujassam etgan kompleks yondashuvni talab qiladi.

-agrosanoat majmuasida yer munosabatlarining shakllanishi va rivojlanishining hududiy xususiyatlarini tadqiq etish lozim: Agrosanoat majmuasida yer munosabatlarining shakllanishi va rivojlanishining hududiy xususiyatlarini o'rganish ushbu munosabatlarga ta'sir etuvchi turli omillarni tahlil qilish va baholashni o'z ichiga oladi. Agrosanoat majmuasi iqtisodiyotning muhim tarmog'i bo'lib, qishloq xo'jaligi va oziq-ovqat sanoatini barqaror rivojlantirishda bu sohada yer tuzish katta ahamiyatga ega. Tadqiqot so'rovlar, fermerlar bilan suhbatlar, statistik ma'lumotlarni tahlil qilish, kartografiya va boshqa usullar orqali ma'lumotlarni to'plashni o'z ichiga olishi mumkin. O'rganish natijalari agrosanoat majmuasida yer munosabatlarini boshqarishni takomillashtirish, uning samaradorligi va barqarorligini oshirish bo'yicha tavsiyalar ishlab chiqishga yordam beradi.

-yerdan foydalanish samaradorligini oshirishning aniq ustuvor yo'nalishlarini belgilash: Tabiiy ekotizimlarni saqlash va tiklash ya'ni biologik xilma-xillikni saqlash va iqlimni tartibga solishda muhim rol o'ynaydigan tabiiy landshaftlarni, jumladan o'rmonlar, botqoq yerlar, suv resurslari va boshqa ekotizimlarni muhofaza qilish va tiklashga ustuvor ahamiyat beriladi. Qishloq xo'jaligi barqarorligini oshirish: yerdan barqaror foydalanishga, jumladan, organik dehqonchilikka, zararkunandalar va o'g'itlarga qarshi kompleks boshqaruvga hamda tuproq unumdorligini saqlaydigan va atrof-muhitga salbiy ta'sirlarni minimallashtiradigan qishloq xo'jaligi ishlab chiqarish usullariga e'tibor qaratadigan qishloq xo'jaligini rivojlantirish.

-yerdan foydalanishning bozor tuzilmalariga mos tashkiliy-iqtisodiy mexanizmini takomillashtirish bo'yicha takliflar ishlab chiqish lozim: Yer bozorini erkinlashtirish ya'ni yerga xususiy mulkchilik mexanizmlarini joriy etish va yer sohasida bozor munosabatlarini rivojlantirish orqali yer resurslari ustidan davlat monopolistik nazoratidan bosqichma-bosqich voz kechish qishloq xo'jaligidagi asosiy vazifalardan hisoblanadi. Bozor vositalarini yaratish esa yer resurslaridan samaraliroq foydalanishga yordam beradigan, qishloq xo'jaligi va iqtisodiyotning boshqa tarmoqlarini rivojlantirishga investitsiyalarni rag'batlantiradigan yer auksionlari, yerni ijaraga berish va raqobat asosida sotish kabi bozor vositalarini ishlab chiqish va joriy etishni talab qiladi.

O'zbekistonni yer resurslaridan samarali foydalanish asosida barqaror rivojlantirish davlat organlari, tadbirkorlik sohasi va jamoatchilikning kompleks yondashuvini va birgalikdagi sa'y-harakatlarini talab qiladigan asosiy vazifadir. Maqsadga erishish uchun Yer resurslarining hozirgi holatini tahlil qilish, yerlardan joriy foydalanishning kompleks tahlilini o'tkazish, ularning salohiyati va zaif tomonlarini baholash, rivojlantirish va muhofaza qilishning ustuvor yo'nalishlarini aniqlash zarur. Yerdan foydalanish strategiyasini ishlab chiqishda turli tomonlarning ehtiyojlari va manfaatlarini hisobga olish, jumladan, mahalliy aholi, biznes hamjamiyati, ekologik tashkilotlar va boshqa guruhlar bilan maslahatlashish talab etiladi. Moliyaviy rag'batlantirishlar va subsidiyalar esa davlat va mintaqaviy hokimiyat organlari tomonidan organik dehqonchilik yoki tuproqni saqlash amaliyoti kabi barqaror amaliyotlarni qo'llaydigan qishloq xo'jaligi korxonalariga moliyaviy yordam va subsidiyalar berilishi mumkin. Ta'lim va maslahat sohasida ta'lim dasturlarini o'tkazish va qishloq xo'jaligi ishlab chiqaruvchilariga o'g'itlardan samarali foydalanish, zararkunandalarga qarshi kompleks kurashish va suv resurslaridan barqaror foydalanish kabi barqaror amaliyotlarni qabul qilish bo'yicha maslahat yordamini ko'rsatish zarur. O'simliklarning yangi navlarini yaratishda o'simliklar seleksiyasida olib borilayotgan izlanishlar mahalliy iqlim sharoitiga moslashgan, kasallik va zararkunandalarga chidamli, hosildorligi va sifati yuqori bo'lgan yangi navlarni yaratishga yordam beradi. Biotexnologiyaning qo'llanilishi esa bu sohadagi yutuqlar genetik jihatdan o'zgartirilgan organizmlar (GMO) kabi texnologiyalarni yaratishga imkon beradi, bu esa ekinlarning stress sharoitlariga chidamliligini oshirishi, ularning ozuqaviy qiymatini yaxshilashi va kimyoviy davolanishga bo'lgan ehtiyojini kamaytirish imkonini beradi. Yer qonunchiligida yerning huquqiy holatini, undan foydalanish, berish, ijaraga berish, sotish va boshqa huquqiy jihatlarini belgilovchi qonun hujjatlarini ishlab chiqish mamlakatimiz uchun juda muhimdir. Bunga yer to'g'risidagi, tuproqni muhofaza qilish, yer solig'i va boshqa qonun hujjatlari kiradi.

Mamlakatimizda yerdan foydalanish tartibi barqaror rivojlanish tamoyillariga muvofiq yerdan foydalanish qonun-qoidalarini, jumladan, qishloq xo'jaligi, sanoat, uy-joy, turizm va shu kabi yerdan foydalanishga qo'yiladigan talablarni belgilash orqali amalga oshirilmoqda. O'zbekistonda yer resurslari holatini monitoring qilish va baholash ushbu resurslardan barqaror foydalanishni ta'minlash va kelgusidagi faoliyatni samarali rejalashtirishning asosiy bosqichi hisoblanadi. Bunda monitoring va baholashning ba'zi jihatlarini e'tiborga olish kerak:

Bazaviy ko'rsatkichlarni belgilash – mamlakatdagi yer resurslarining

holatini aks ettiruvchi asosiy ko'rsatkichlarni aniqlash, masalan, foydalaniladigan yer maydoni, tuproq unumdorligi darajasi, tuproqning ifloslanishi,degradatsiyasi darajasi va boshqalar.

Qishloq xo'jaligiga mo'ljallangan lalmi, yaylov va boshqa yerlarni foydalanishga kiritish maqsadida investitsiyaviy shartnoma yoki davlat-xususiy sheriklik shartlari asosida foydalanishga kiritgan, yaroqsiz suv quduqlari, sug'orish nasoslari, irrigatsiya va melioratsiya tarmoqlarini ta'mirlagan yoki ularni yangidan barpo etgan tadbirkorlik sub'ektlariga davlat tomonidan kafolatlar beriladi. Qishloq xo'jaligi yer uchastkalarini ajratishning shaffof va tezkor tizimini yaratgan holda yanada takomillashtiriladi. Qishloq xo'jaligi yerlarining tuproq unumdorligi, konturi, ularga ekinlarni joylashtirish, hosildorlikni belgilash to'g'risidagi ma'lumotlarni viloyat, tuman hokimliklari va manfaatdor tashkilotlarning rasmiy veb-saytlarida joylashtirish amaliyotini joriy etiladi. So'nggi yillarda bu sohaga ko'plab grantlar ajratildi: Ekologik toza texnologiyalarni tadqiq etish va ishlab chiqish, shuningdek, ularni qishloq xo'jaligi va boshqa sohalarda amaliyotga joriy etish uchun grantlar va subsidiyalar berish va boshqalar. Sof texnologiya va innovatsiyalarga sarmoya kiritadigan kompaniyalar uchun soliq imtiyozlarini yaratish va muayyan ekologik maqsadlarga erishish uchun moliyaviy imtiyozlarni taqdim etish davlatning asosiy vazifasi hisoblanadi.

XULOSA (CONCLUSION)

O'zbekistonda yer munosabatlarini isloh qilish bilan bog'liq asosiy muammo sifatida yerdan foydalanish va yer bozori aylanmasi bo'yicha hududiy qonunchilik yetarli darajada ishlab chiqilmaganini ta'kidlab o'tishimiz joiz va bunda xulosa qilib muommoning bir qancha yechimlari taklif qilishimiz mumkin:

Ijtimoiy adolat o'rnatish - barcha fuqarolarning yerdan foydalanish imkoniyatini ta'minlash, yer resurslarining monopollashuviga yo'l qo'ymaslik va yerdan foydalanishning an'anaviy shakllarini saqlab qolish muhim ahamiyatga ega.

Iqtisodiy samaradorlikka erishish - islohot qishloq xo'jaligiga investitsiyalarni rag'batlantirishi, infratuzilmani rivojlantirishi va mehnat unumdorligini oshirishi kerak.

Ekologik barqarorlikni ta'minlash - atrof-muhitni muhofaza qilishni, o'rmonlar va suv resurslarini saqlash, yerdan foydalanishni nazorat qilishni ta'minlash kerak.

Yer resurslaridan foydalanish samaradorligini oshirish, yer munosabatlarini takomillashtirish, muammoni hal qilishda yondashuvning munozarali xarakteri, ularning nazariy va amaliy jihatlarini mamlakat miqyosida yetarli darajada bilmaslik va ularning mintaqada oziq-ovqat xavfsizligini

ta'minlashdagi ahamiyati aniqlandi. Mamlakat va viloyatlar doirasida yerdan foydalanish sohasida keng ko'lamli tadqiqotlar olib borilayotganiga qaramay, uni yanada rivojlantirish va hududiy sharoitlarda yerdan foydalanish samaradorligini oshirish, yer munosabatlarini takomillashtirish va yer bozorini shakllantirish bo'yicha amaliy tavsiyalar ishlab chiqish zarur.

ADABIYOTLAR RO'YXATI (REFERENCES)

- O'zbekiston Respublikasi Prezidentining O'zbekiston Respublikasi qishloq xo'jaligini rivojlantirishning 2020 — 2030-yillarga mo'ljallangan strategiyasida belgilangan vazifalarni 2021-yilda amalga oshirish chora-tadbirlari to'g'risida 26.02.2021 yildagi PQ-5009-son qarori.
- O'zbekiston Respublikasi Prezidentining qishloq xo'jaligida yer va suv resurslaridan samarali foydalanish chora-tadbirlari to'g'risida 17.06.2019 yildagi PF-5742-son farmoni.
- O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining "2022—2026 yillarda Sirdaryo viloyati hududlarini kompleks ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirish va aholi turmush darajasini yanada yaxshilashga doir qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida" 07.05.2022 yildagi 242-son qarori.
- Qayimov A., Bobojonov A. Yer resurslarini boshqarish va unumli foydalanishda mevali ekinlarning xilma-xil navlarini joylashtirish.– T.2020.
- Sodiqov A.M. Territorial agrosanoat komplekslarini tashkil qilish.-T.: O'zbekiston, 1985.
- Rahmonov Q.R. Yer resurslarini boshqarish. O'quv qo'llanma. T.: TIMI, 2008.

BİN HÜZÜNLÜ HAZ'DA BİRLEŞİK FİİLLER VE DURUM EKLİ TAMLAYICILARI

Ömer Anıl DÜŞMEZ

Fatih İslam Seçen Bilim ve Sanat Merkezi - ORCID :0000-0001-8581-9979

Özet

Bin Hüzünlü Haz, Hasan Ali Toptaş tarafından yazılmış postmodern bir eserdir. Eser; bireyin varoluşsal sorgulamaları, toplumla olan çatışmaları ve içsel yolculukları üzerine yoğunlaşmaktadır. *Bin Hüzünlü Haz*, Hasan Ali Toptaş'ın edebî mirasında önemli bir yer tutmakla birlikte, Türk edebiyatında postmodernizmin etkileyici örneklerinden biri olarak kabul edilmektedir.

Postmodern edebiyat, dilin sınırlarını zorlayarak geleneksel anlatı tekniklerini sorgulayan ve yenilikçi dil kullanımları ile dikkat çeken bir yazın türüdür. Bu bağlamda, birleşik fiillerin durum ekli tamlayıcı kullanımı, postmodern edebiyatta önemli bir dilsel araç hâline gelmektedir; çünkü birleşik fiiller, karmaşık anlatı yapıları oluşturma ve çok katmanlı anlamlar yaratma açısından postmodern romanın temel unsurlarından biridir. Durum ekli tamlayıcıların bu fiillerle kullanımı, anlatıya derinlik kazandırmaktadır. Bu çalışmada, üstkurmaca, metinler arasılık gibi yönlerden zengin bir görünüm sergileyen eserde yer alan birleşik fiiller ve bu fiillerin durum ekli tamlayıcıları ele alınmıştır. Böylece, postmodernist bir anlatıdaki birleşik fiillere ait durum ekli tamlayıcıların Türkiye Türkçesindeki görünümünün belirginleştirilmesi amaçlanmıştır.

Çalışmada öncelikle Hasan Ali Toptaş'ın edebî kimliği ve *Bin Hüzünlü Haz* hakkında bilgiler verilmiştir. Ardından, birleşik fiil konusuyla ilgili açıklamalarda bulunulmuştur. Açıklamalar yapılırken bu konudaki fikir farklılıklarına ve ortak görüşlere değinilmiştir. İnceleme kısmında, eserde tarama yöntemiyle tespit edilen birleşik fiiller, dört ana başlık altında toplanmıştır. İlgili başlık altındaki bu fiiller, cümlede ihtiyaç duydukları ad durum ekleriyle birlikte ele alınmıştır. Birleşik fiillerin hangi durum ekli tamlayıcıları aldıkları, örnek cümlelerle gösterilmiştir. Çalışmanın bu kısmında fiiller, aldıkları durum ekli tamlayıcılarla birlikte alfabetik biçimde sıralanmıştır. Bir cümledeki birleşik fiil, birden fazla durum ekli tamlayıcı almışsa birleşik fiilin aldığı tüm tamlayıcılar gösterilmiştir. Sonuç ve değerlendirme kısmında, birleşik fiillerin sayıları ve birbirlerine oranları incelenmiş, ad durum eklerinin birleşik fiilli cümlelerdeki kullanım sayıları karşılaştırılmış, birden fazla durum eki alan birleşik fiilli cümleler ayrıca değerlendirilmiştir. Elde edilen veriler, grafikler ve tablolar aracılığıyla

görselleştirilmiştir. Çalışma boyunca elde edilen verilerin ışığında, postmodern edebiyatın dil kullanımına dair yeni perspektifler sunularak konuyla ilgili yapılacak dilbilimsel araştırmalara katkıda bulunulmuştur.

Anahtar Kelimeler: birleşik fiil, Bin Hüzünlü Haz, Türkiye Türkçesi, durum eki, tamlayıcı.

COMPOUND VERBS IN BİN HÜZÜNLÜ HAZ AND THEIR COMPLEMENTS

Abstract

Bin Hüzünlü Haz is a postmodern work written by Hasan Ali Toptaş. The work focuses on the individual's existential questioning, conflicts with society and inner journeys. Bin Hüzünlü Haz, holds an important place in Hasan Ali Toptaş's literary legacy and is recognized as one of the most impressive examples of postmodernism in Turkish literature.

Postmodern literature is a literary genre that questions traditional narrative techniques by pushing the boundaries of language and draws attention with its innovative use of language. In this context, the use of compound verbs with case suffixes becomes an important linguistic tool in postmodern literature because compound verbs are one of the basic elements of the postmodern novel in terms of creating complex narrative structures and creating multi-layered meanings. The use of case-fixed complements with these verbs adds depth to the narrative. In this study, the compound verbs and the case-attached complements of these verbs in the work, which is rich in aspects such as metafiction and intertextuality, are discussed. Thus, it is aimed to clarify the appearance of the case-fixed complements of compound verbs in a postmodernist narrative in Turkey Turkish.

In this study, firstly, information about Hasan Ali Toptaş's literary identity and Bin Hüzünlü Haz is given. Then, explanations were made on the subject of compound verbs. While making explanations, differences of opinion and common views on this subject are mentioned. In the analysis section, the compound verbs identified by the scanning method in the work are grouped under four main headings. These verbs under the relevant heading are discussed together with the case suffixes they need in the sentence. The case suffixed compound verbs are shown with example sentences. In this part of the study, the verbs are listed alphabetically with the case suffixed complements they take. If the compound verb in a sentence takes more than one case-fixed complement, all the complements taken by the compound verb are shown. In the results and evaluation section, the

number of compound verbs and their ratios to each other were analyzed, the number of uses of case suffixes in sentences with compound verbs were compared, and sentences with compound verbs with more than one case suffix were also evaluated. The data obtained were visualized through graphs and tables. In the light of the data obtained throughout the study, new perspectives on the use of language in postmodern literature have been presented and a contribution has been made to the linguistic research on the subject.

Keywords: compound verb, Bin Hüzünlü Haz, Türkiye Türkçesi, case suffix, complement.

GİRİŞ

Postmodern edebiyatın Türkiye'deki temsilcilerinden biri olan Hasan Ali Toptaş, Türk edebiyatında özgün anlatım tarzı ve derinlikli karakter tahlilleri ile önemli bir konuma sahiptir. Toptaş'ın eserleri, zaman ve mekân algısını zorlayan, çok katmanlı ve deneysel anlatılarıyla dikkat çekmektedir. Yazarın eserleri, çok sayıda akademik çalışmaya konu olmuştur. Toptaş'ın Türk edebiyatındaki yeri, dil ve anlatım açısından sunduğu yenilikler ve edebî derinlik ile sağlamlaşmıştır.

Postmodern edebiyat, dilin sınırlarını zorlayarak geleneksel anlatı tekniklerini sorgulayan ve yenilikçi dil kullanımları ile dikkat çeken bir yazın türü olarak tanımlanabilir. Bu bağlamda, birleşik fiillerin durum ekli tamlayıcı kullanımı, postmodern edebiyatta önemli bir dilsel araç hâline gelmektedir; çünkü birleşik fiiller, karmaşık anlatı yapıları oluşturma ve çok katmanlı anlamlar yaratma açısından postmodern romanın temel unsurlarından biridir. Durum ekli tamlayıcıların bu fiillerle kullanımı, anlatıya derinlik kazandırmaktadır. Örneğin *yola çıkmak*, *postu sermek* gibi birleşik fiiller, postmodern metinlerde karakterlerin ve olayların çok yönlü doğasını vurgulamaya yardım etmektedir. Postmodern edebiyatın belirsizlik, parçalanmışlık ve çoklu bakış açıları gibi temel özellikleri, birleşik fiillerin bu dilsel yapısıyla desteklenmekte ve zenginleştirilmektedir. Böylece dil, sadece bir iletişim aracı olmaktan çıkıp okuyucunun metni yorumlama ve anlamlandırma sürecini derinleştirmektedir.

Bu çalışma, Hasan Ali Toptaş'ın 1998'de yayımlanan *Bin Hüzünlü Haz* adlı eserindeki birleşik fiilleri ve bu fiillerin durum ekli tamlayıcılarını kapsamaktadır. Çalışmada, üstkurmaca, metinler arası gibi yönlerden zengin bir görünüm sergileyen eserde yer alan birleşik fiiller ve bu fiillerin durum ekli tamlayıcıları ele alınmıştır. Böylece, postmodernist bir anlatıdaki birleşik fiillere ait durum ekli tamlayıcıların Türkiye Türkçesindeki

görünümlerinin belirginleştirilmesi amaçlanmıştır.

HASAN ALİ TOPTAŞ VE BİN HÜZÜNLÜ HAZ

Eserlerinde genellikle Anadolu'nun sakin köy ve kasabalarındaki yaşamı, insan ilişkilerini ve iç dünyaları ele alan Hasan Ali Toptaş, çağdaş Türk edebiyatının önde gelen yazarlarından biri olarak kabul edilmektedir. Toptaş'ın eserlerindeki karakterler, genellikle sıradan insanların derinliklerine inen karmaşık psikolojik portreler olarak dikkat çekmektedir. "Hasan Ali Toptaş'ı ve eserlerini konu alan çalışmalarda Toptaş ve eserlerine ilişkin ortak kanaat, yeni bir anlatı dilinin oluşturulduğu ve bu dilin şiirsel niteliğinin yanı sıra metinlerin bünyesinde postmodern eğilimlerin güçlü varlığı ve de bu gerekçelerle Toptaş'ın, Türk edebiyatı için önemli bir dönemde durduğu yönündedir (Çığrı Yıldırım, 2015, s. 278)."

Bin Hüzünlü Haz, adı belirsiz bir kahramanın iç dünyasına odaklanan bir romandır. Kahramanın çocukluk anıları, aile ilişkileri ve yetişkinlik dönemi üzerinden şekillenen hikâye, zaman ve mekânın belirsizliğiyle gerçeklikle gerçeküstü arasında bir denge kurmaktadır. Toptaş, romanında sadece karakterin dış dünyadaki maceralarını değil, aynı zamanda içsel yolculuğunu ve zihinsel çatışmalarını da işlemiştir. Toptaş, romanında zaman ve mekân algısını muğlaklaştırarak okuyucunun hikâyenin akışını ve karakterlerin iç dünyasını farklı açılardan keşfetmesini sağlamaktadır. *Bin Hüzünlü Haz*, bireyin varoluşsal sorgulamaları, toplumla olan çatışmaları ve içsel yolculukları üzerine yoğunlaşmaktadır. Yazarın güçlü ve özgün dil kullanımı, romanın edebî çağrışımını zenginleştirirken, sembolik ifadeler ve metaforlarla dolu üslubu da okuyucuyu derinlemesine düşünmeye ve analiz etmeye teşvik etmektedir. Bu eser, Hasan Ali Toptaş'ın edebî mirasında önemli bir yer tutmakla birlikte, Türk edebiyatında postmodernizmin etkileyici örneklerinden biri olarak kabul edilmektedir.

FİİL-TAMLAYICI İLİŞKİSİ

Fiil-tamlayıcı ilişkisi, dil araştırmalarının temel konularından biridir ve cümlenin yapısal özelliklerini anlamak açısından önem taşımaktadır. Fiil-tamlayıcı ilişkisi, bir cümlenin anlamını derinleştiren ve netleştiren özelliklerin görülmesine olanak sağlamaktadır. Fiil, bir öznenin ne yaptığını belirtirken, tamlayıcı ise fiilin etkilediği nesneyi veya durumu işaret etmektedir. Buradan da anlaşıldığı gibi fiil tamlayıcısı, fiil anlamını çeşitli yönlerden tamamlamaktadır. Fiil ile tamlayıcılar arasındaki ilişkiyi belirleyen yapısal öğeler ise durum (hâl) ekleridir. Bu ekler, Türkçede isimlerin farklı durumlarını belirtmek için kullanılan eklerin oluşturduğu dilbilgisi kategorisine aittir. Bu durum kategorisi, cümledeki isimlerin işlevlerini belirlemeye ve cümlenin anlamını derinleştirmeye yardımcı

olmaktadır. “*Durum*, ismin -genel anlamda- fiille ilişkisi ise *tamlayıcı* fiilin isimle ilişkisi demektir. (Yüceol Özezen, 2007, s. 162).” *Durum* ve onunla ilişkilendirilen *tamlayıcıların* Türkçedeki çeşitliliği, kaç *durumun* bulunduğu ve Türkçenin *durum sistemleri* hakkında farklı görüşler mevcuttur ve bu nedenle, söz konusu noktalarda araştırmacılar arasında fikir birliği bulunmamaktadır. *Durum* ekleriyle ilgili yapılan tanımlamalarda genellikle dikkati çeken husus, *durumun* ismin bir fiille ilişkisinden kaynaklanan bir kavram olarak kabul edilmesidir. Bu görüşlerden farklı olarak Göğüş (1998, s. 3) gibi düşünen araştırmacılar ise *durum* kategorisini yalnızca adlarla ilişkilendirmektedir.

Yüceol Özezen (2007, s. 149), fiille ad ilişkisinin adın herhangi bir *durumda* olmasıyla ortaya çıktığını, aynı biçimde adların da cümlede her zaman başka birimlerle ilişki içinde olduklarını belirtmektedir. Bu noktadan hareketle de *durumun* temelde adlarla fiillerin ilişkisi yanında adlarla adların ve ad unsurlarının da ilişkisini sağladığını bildirmektedir. Karahan (1999, s. 209), çalışmalarda fiil-tamlayıcı ilişkisini esas alan tek sınıflandırmanın geçişli fiil-geçişsiz fiil sınıflandırması olduğunu, bir fiilin sadece belirtme *durum* ekli *tamlayıcıyı* alıp alamadığına göre onun geçişli veya geçişsiz olduğunun saptandığını belirtmektedir. Ona göre, bu yaklaşım eksiktir.

Vardar (1998, s. 208), *durum* ekli *tamlayıcıların* sayılarının belirli ve kullanımlarının zorunlu olduğunu bildirmektedir. Yüceol Özezen (2007, s. 154) de *tamlayıcıların* fiillerin bir dereceye kadar soyutluktan kurtulmalarını sağlayan, anlamlarını “*tamlayan*” bir ön koşul, başka bir deyişle fiiller için bir varlık koşulu olduklarını dile getirmektedir.

Alan yazınında, fiil-tamlayıcı ilişkisine dair görüşler genellikle benzerlik göstermektedir. Fiilin hangi *tamlayıcı* veya *tamlayıcılarla* kullanılacağını belirlemede, fiilin kendi anlamı en belirleyici etkindir. Bu durumda, dilin kullanıcıları da önemli bir rol oynamaktadır. “Fiillerin taşıdıkları farklı anlamlar, *tamlayıcıların* çeşitlenmesine ve aldıkları hâl eklerinin farklılaşmasına sebep olmaktadır. Fiil-tamlayıcı ilişkisinde hâl ekli *tamlayıcıların* durumunu belirleyen ve bu *tamlayıcıların* hangi hâlde fiile bağlanacağını tayin eden fiilin anlamıdır (Özkan, 2011, s. 513).” Kahraman (1966, s. 422) da çok anlamlı fiillerde değişik anlamlar arasındaki farkın belirginleşmesi durumunda söz konusu değişimlerin *durum* ekli *tamlayıcılara* yansıdığını belirtmektedir.

Sev (2002, s. 249), fiilleri *tamlayıcı* ve *tamlayıcı* olarak iki başlıkta ele almış ve *durum* eki almış fiilleri *tamlayıcı* fiiller; *durum* ekine ihtiyaç duymayan fiilleri *tamlayıcı* fiiller grubunda ele almıştır. Korkmaz (2009,

s. 780-782), fiil tamlayıcısının cümlede yalın durum olarak veya durum ekleriyle fiile bağlanan veya fiille ilişki içerisinde bulunan ad olduğunu ve fiilin ihtiyaç duyduğu tamlayıcı sayısının fiilin tamlayıcı ile olan ilişkisine göre değişebileceğini belirtmiştir.

Uğurlu'ya (2001, s. 201), fiil-tamlayıcı ilişkisi hakkında şu açıklamayı yapmıştır: “Bitimli (*finit*) veya bitimsiz (*infinif*) bir dil birliğinin merkezindeki fiil tabanı, gereklilik derecesine göre anlam yönünden “boşluklar” açar. Bu boşlukların sayısı fiilden fiile değişiklik gösterir ve o dile hâkim olanlar tarafından önceden bilinir. Bu boşluklar doldurulduğu ölçüde fiil anlam yönünden bütünlenir. Boşlukları dolduran dil birliği, “tamlayıcı” olarak adlandırılmaktadır. Fiil tabanının ilk boşluğu dolduran dil birliği, birinci tamlayıcı; ikincisi, ikinci tamlayıcı vd. adlandırılmaktadır. Uğurlu, bu görüşlerini “fiil tabanının istemi (*valenz*)” başlığında dile getirmiş ve istem (*valenz*) kavramını da öne plana çıkarmıştır.

İstem, Fransız dil bilimci Tesnière tarafından geliştirilen *Bağlantılı Dil Bilgisi* kuramının bileşenlerinden biridir. Tesnière, *istem* terimini yalnızca fiilin oluşturduğu boşlukları dolduran unsurlarla sınırlamıştır. Tesnière'in çalışmalarının ardından, istemle ilgili araştırmalarda bir artış gözlenmiştir. Doğan (2011, s. 48), *Modern İstem Dil Bilgisi*'nin fiil istem boşluklarının, sadece miktarını değil aynı zamanda türünü veya sınıfını da belirlediğini belirtmiştir ve *istemi* mantıksal, söz dizimsel ve semantik olmak üzere üç ana gruba ayırmıştır. Çalışmanın sınırları bakımından bu makalede, *istem* konusuna detaylı biçimde değinilmemiştir.

BİRLEŞİK FİİLLER

Birleşik fiiller, Türkçede sıklıkla kullanılan ve dilin zenginliğini artıran önemli yapısal öğelerdir. Türk Dil Kurumu, Güncel Türkçe Sözlük'te (www.sozluk.gov.tr) bu fiil yapısını *birden fazla kelimededen oluşarak yeni bir kavramı karşılayan fiil* biçiminde tanımlamaktadır. Birleşik fiiller üzerine yapılan çalışmalar incelendiğinde, bu fiillerin isimlendirilmesinden sınıflandırılmasına kadar çeşitli görüşlerin ve tartışmaların var olduğu, araştırmacılar arasında bu konuda görüş birliği olmadığı görülmektedir. Araştırmacılar, birleşik fiil kavramını farklı kategorilerde değerlendirmektedir. Koç (1996, s. 343), Ergin (2001, s. 386), Johanson (2007, s. 89), Korkmaz (2009, s. 71), Karaağaç (2013, s. 204), Karahan (2014, s. 73-79), Ercilasun (2014, s. 72) ve Hacıeminoğlu (2016, s. 300), birleşik fiilleri benzer noktalarına vurgu yaparak tanımlamışlardır. Bazı araştırmacılar ise birleşik fiil kavramına karşı çıkmaktadır: Delice (2002, 192-193), birleşik fiil olarak bilinen yapıların aslında anlamı netleştirmek, sınıflandırmak ve açıklamak amacıyla kullanılan *fiil öbeği* olduklarını

düşünmektedir. Baydar'a (2013, s. 56-65) göre, isim+yardımcı fiil şeklinde oluşan yapılar, birleşik fiil oluşturmamaktadır; çünkü birleşik fiil türlerinde birleşği oluşturan unsurlar arasında belirgin bir anlam ilişkisi bulunmasına rağmen bu tür birleşik fiillerde anlam ilişkisi değil, bir yapı birliği söz konusu olduğunu düşünmektedir. Buna ek olarak Baydar, Türkçede *et-*, *ol-* fiillerinin müstakil fiiller olmalarının yanında *i-* fiili gibi yüklemleştirme görevi de taşıdıklarından bu yapılara *yüklemleştirici* ifadesinin daha uygun olduğunu dile getirmektedir.

Birleşik fiillerle ilgili görüş farklılıklarının büyük kısmının söz konusu fiillerin sınıflandırılmasıyla ilgili olduğu görülmektedir. Tekin (2000, s. 99), Köktekin (2011, s. 135-136), Karahan (2014, s. 73-79) ve Eker (2013, s. 360-361), birleşik fiilleri iki ana başlıkta; Gabain (1953, s. 17-27), Hatiboğlu (1982, s. 43-45), Bilgegil (1984, s. 280-282), Koç (1996, s. 343) ve Demiral (2022, s. 27-518) üç ana başlıkta; Korkmaz (1998, s. 4-7), Timurtaş (2005, s. 159-163), Böler ve Vural (2012, s. 244-247) ise dört ana başlıkta ele almıştır.

Makalede, anılan bu görüşlerden yola çıkılarak *Bin Hüzünlü Haz'*daki birleşik fiiller dört ana başlıkta ele alınmıştır: İsim+yardımcı fiil yapısındaki birleşik fiiller, tasvir fiilleri, karmaşık fiiller, anlamca kaynaşmış ve deyimleşmiş birleşik fiiller.

İsim+yardımcı fiil yapısındaki birleşik fiiller *et-*, *eyle-*, *kıl-*, *ol-* gibi yardımcı fiillerin kullanımıyla meydana gelmektedir. Korkmaz (2009, 150), bu yapıdaki fiillerin sıfat veya isim görevindeki kelimelerin yardımcı fiiller (*et-*, *ol-*) veya esas fiil olma dışında yardımcı fiil olarak da kullanılan fiillerle (*bul-*, *bulun-*, *buyur-*, *eyle-*, *kıl-*, *yap-*) birleştirilerek oluşturulduğunu belirtmektedir. Bu yapıdaki birleşik fiillerin kullanımı oldukça yaygındır ve söz konusu fiiller, genellikle yabancı kökenli kelimelerle beraber kullanılmaktadır. *Bin Hüzünlü Haz'*da en yaygın kullanılan birleşik fiiller *et-* ve *ol-* fiilleridir. Bu fiillere ek olarak *bul-* ve *yap-* yardımcı fiilleriyle kurulmuş birleşik fiil yapıları da eserde tespit edilmiştir.

Tasvir fiilleri, zarf-fiil+fiil yapısındaki birleşik fiillerdir. Bu yapılarda esas fiil başta yer alırken yardımcı fiil sondadır. Tasvir fiilleri, genel olarak dört ana başlıkta ele alınmaktadır: Yeterlik, tezlik, sürerlik ve yaklaşma (Karahan 2004, s. 33; Banguoğlu 2007, s. 488). Çalışmaya konu olan eserde yaklaşma fiili dışında diğer tasvir fiillerinin kullanıldığı görülmüştür.

Karmaşık fiiller, araştırmacıların farklı fikirlere sahip oldukları fiil yapılarındandır. "Olmak fiili bir yandan adlara ve sıfatlara gelerek birleşik

fiil tabanları meydana getirmekle birlikte (iyi olmak, baba olmak) bir yandan da cevher fiil eklerine benzer bir tarzda bazı sıfat fiillere gelerek oluş ve kılışın zamanı ve tarzıyla ilgili özellik taşıyan birleşikler yaratmıştır (Banguoğlu, 2007, s. 482).” *Ol-* fiilinin sıfat-fiillerle bir araya geldiğinde oluş veya kılışın zaman ve tarzını şekillendirdiğini bildiren Banguoğlu (2007, s. 482-486), söz konusu birleşiklere *karmaşık fiil* adlandırmasını yapıp bu birleşikleri üç gruba ayırmıştır: Öncelik fiilleri (-miş ol/bulun+kip/zaman eki), başlama fiilleri (-r, -Ar / -mAzol+kip/zaman eki), niyet fiilleri (-AcAk, -IcIol+kip/zaman eki). Ediskun (1985, s. 239), sıfat-fiillerin zaman ve görünüş özelliklerine değinerek söz konusu yapıları başlama (-r, Ar, -mAz ol-), bitirme (-mİş ol- / bulun-), davranma (-AcAk ol-) fiilleri olarak üç başlıkta değerlendirmiştir. Karahan (2007, s. 74) birleşik fiillerin isim unsurunun, bir sıfat-fiil olabileceğini belirtmektedir. Özmen (2010, s. 498) ise eklerin kökenlerine değil işlevlerine bakılması gerektiğini ve söz konusu eklerin sıfat-fiil eki değil, kip/zaman eki olduğunu düşünmektedir. Delice (2008, s. 70), bu yapıları kiplik+yardımcı fiil biçiminde ele almaktadır. “Ana fiildeki ek, sıfat-fiil eki olmadığı gibi bağımsız bir kip/zaman eki de değildir. Çünkü kip/zaman eki almış ana fiil, tamamlanmış bir yargı olmayıp ol-fiiline bağlı/ bağımlı bir yargıdır. “-AcAk, -mİş, -r, -Ar / -mAz, -yor, -mAktA ve -DI kip/zaman ekleri, eklendikleri biçimbirimle birlikte birleşik fiil bünyesinde bir çekim değil, çekim adı anlatır. Bu ekleri barındıran birleşik fiiller, isimlerle kurulan birleşik fiillerle aynı dizimsel yapıdadır. Bu, isim unsuru (ana fiil+kip/zaman eki) + ol-/bulun- yardımcı fiili = birleşik fiil şeklinde formüle edilebilir (Karaca, 2019, s. 96).” Bu çalışmada, Karaca’nın anılan görüşü esas alınmıştır.

Anlamca kaynaşmış ve deyimleşmiş birleşik fiiller, “bir isim unsuru ile bir yardımcı fiilden veya bir fiille başka bir fiil unsurundan oluşan yapılarıdır. İsim unsuru bu fiillerde özne, nesne, zarf, yer tamlayıcısı görevindedir” (Öztürk, 2008, s. 46). Dizdaroğlu (1963, s. 36), anlamca kaynaşmış birleşik fiillerin deyim özelliği taşıdıklarını ve dili zenginleştiren kaynaklar arasında yer aldıklarını belirtmektedir. Korkmaz (1998, s. 6), sadece bu grupta yer alan birleşik fiillerde değil, bütün birleşik fiillerde bir anlam kaynaşması olduğunu; fakat bu fiillerde anlam kaynaşmasının ardından kalıplaşma olduğunu dile getirmektedir. Özmen (2013, s. 88-89), deyimlerle birleşik fiilleri birbirine karıştırmamak gerektiğini belirtmektedir ve esas fiillerle kurulan, anlamca kaynaşmış ya da deyimleşmiş birleşik fiil olarak bilinen bu birleşik yapıları deyim olarak değerlendirmektedir; çünkü Özmen, deyimlerde kullanılan fiillerin, kendilerinden önce gelen isim unsurunu fiilleştirmek için değil deyim için kendisini oluşturmak için kullanıldıklarını düşünmektedir. Görüldüğü gibi, bu yapıdaki birleşik fiiller de araştırmacılar arasında görüş birliği olmayan başlıklardan biridir.

Bu çalışmada, odaklanılan bileşik fiillerin analizi, cümlede yüklem görevinde olanlar bağlamında yapılmıştır. Bu analiz, bileşik fiillerin cümle yapısı üzerindeki etkilerini ve edebî metinlerdeki kullanımının dilbilimsel açıdan incelenmesine katkı sağlamayı amaçlamaktadır. Ayrıca, durum ekli tamlayıcılar incelenirken durum ekleri konusunda genel olarak kabul gördüğü için Korkmaz'ın (2009, s. 23-25) sınıflandırması esas alınmıştır: Yalın durum, ilgi durumu, yükleme durumu, yönelme durumu, bulunma durumu, çıkma durumu, vasıta durumu, eşitlik durumu.

İNCELEME

İsim + Yardımcı Fiil Yapısındaki Birleşik Fiiller

"Et-" fiili ile kurulan birleşik fiiller ve durum ekli tamlayıcıları

cesaret et- Durum ekli tamlayıcı: **/+A/**

...Buna bir türlü *cesaret edemez* (s. 103).

devam et- Durum ekli tamlayıcı: **/+A/**

...Kahramanlarımız, gene ısrarla çevrelerine iyilik saçmaya, gene peş peşe inen hayatın ağır silleleri karşısında aptalca gülümsemeye ve insanı çılgına çevirecek derecede iyi kalpli olmaya *devam ediyorlar* yani (s. 13).

emret- Durum ekli tamlayıcı: **/+I, +U/**

...Gök gürültüsünü andıran sesiyle onlara dönüp çabucak hazırlanmalarını *emretti* (s. 82).

fark et- Durum ekli tamlayıcı: **tamlayıcısız, /+I, +U/**

Kendisi *fark etmese* de, duruşu soyluydu bu yüzden... (s. 90).

...Ben ayaklarımın dibinde yatan cesedin tıpatıp Alaaddin'e benzediğini, genişlik dediğim bu tuhaf örtü yüzünden oldukça geç *fark ederdim* (s. 125). Alaaddin benim Tatar kızına olan benzerliğimi (biliyorsunuz, o kız için daha önce 'bana benim gençliğimi anımsatan' demiştim) *fark etsin*... (s. 122).

hayal et- Durum ekli tamlayıcı: **/+I, +U/**

...Gözlerini hırs bürümüş bir askeri, aradaki zaman farkı nedeniyle kimse görmediği gibi, o anda kimse de vakit bulup *hayal etmemektedir* zaten (s. 98).

...Keyifle dolaştıklarını *hayal ederim* (s. 103).

hisset- Durum ekli tamlayıcı: **/+I, +U/, tamlayıcısız, /+DA/, /+IA/**

...Açılıp kapanan ahşap kapıların rüzgârını *hisseder*... (s. 118).

...Bakar bakmaz da gövdemde müthiş bir yorgunluk *hissettim* (s. 63).

Kendini hiç, hiç o güne dek tatmadığın özel bir yolculuğa çıkıyormuş gibi *hissettin mi?* (s. 122).

... Sanki kanatlarım varmış gibi, sırtımda bir ağırlık *hissediyorum* (s. 15).

...Nedense kendimi kızın kelimelerinden oluşmuş, içinde değişik serüvenlere ait binlerce cümle taşıyan, yüzü virgüllerle dolu upuzun bir cümle gibi *hissettim* (s. 85).

...Uzunca bir süredir, ruhumun derinliklerinde bütün şiddetiyle *hissediyorum*

bunu (s. 7).

...Konaklama hazırlıkları boyunca bütün şiddetiyle *hissedilir* ve yaşanır (s. 113).

...Kendini hiç, hiç o güne dek tatmadığın özel bir yolculuğa çıkıyormuş gibi *hissettin mi?* (s. 122).

...Avare bir ruh gibi başka yerlerde gezindiğimi *hissedebiliyordum* (s. 132).

inşa et- Durum ekli tamlayıcı: **/+A/, /+DA/**

Hatta, hâlâ şehri kuşatmak için tepelerde karınca sürüsü gibi didinip duran askerlerin, atların ve savaş malzemelerinin üzerine, başka bir zamanın iğreti duruşlu, cılız gecekonduları *inşa edilmektedir* o sırada (s. 99).

itiraz et- Durum ekli tamlayıcı: **tamlayıcısız**

Onlar da hiç *itiraz etmiyorlar* zaten (s. 16).

kaybet-Durum ekli tamlayıcı: **/+I, +U/**

Artık, arada bir hızla parlayıp sönen gün ışığının içinden gelip geçerken şehrin kuzeyine, güneyine ve doğusuna ait bazı görüntüleri bir yakalayıp bir *kaybediyor(dum)*... (s. 33).

merak et- Durum ekli tamlayıcı: **/+I, +U/**

Doğrusu ne anladığını *merak ediyordum* ama, sormadım (s. 42).

reddet- Durum ekli tamlayıcı: **/+IA/, /+I, +U/**

...Bir yanımla bu kuşkuyu şiddetle *reddediyor(dum)*... (s. 73).

seyret- Durum ekli tamlayıcı: **tamlayıcısız, /+I, +U/, /+IA/, /+DAn/**

...Kimi zaman şaşılabilir bir tembellikle oturup şaşıl şaşıl televizyon *seyrediyor* (s. 52).

...Bütün bu saydıklarımı içeren bir cümle gibi okunuşlarını zevkle *seyrediyordum* (s. 68-69).

Böylece, parçalanmışlığım da parçalansın tekrar tekrar ve ben, sayısız noktalara saçılıp un ufak olan varlığımı, sayısız noktalardan, sayısız gözlerle *seyrederim* (s. 75).

...Hayran hayran kanlı cinayet görüntülerini *seyrediyorum*... (s. 11).

sohbet et- Durum ekli tamlayıcı: **/+IA/**

...Çeşitli bakışları ya da çeşitli gülüşleriyle *sohbet ediyor*... (s. 52).

sökün et- Durum ekli tamlayıcı: **tamlayıcısız, /+DAn/**

...Kayıp saraylarla karanlık karanlık şatolar *sökün ediyordu*... (s. 30).

Onların peşinden, renkleri ve şekilleri aralaya aralaya, paytak yürüyüşlü tuvaler *sökün ediyordu* sonra (s. 30).

takip et- Durum ekli tamlayıcı: **/+I, +U/**

...Alaaddin'in ağzından dökülen kelimelerin anlamlarını *takip edersem*... (s. 32).

tedirgin et- Durum ekli tamlayıcı: **/+I, +U/**

Beni en çok suçtan arınmışlığım *tedirgin ediyor* (s. 7).

“Ol-” fiili ile kurulan birleşik fiiller ve durum ekli tamlayıcıları**arkadaş ol-** Durum ekli tamlayıcı: **tamlayıcısız**...Nerede bir ayyaşa rastlarsam hemen *arkadaş oluyor*... (s. 7).**âşık ol-** Durum ekli tamlayıcı: **tamlayıcısız**...Hüzünlü gözükken güzel insanlarla karşılaşıp körkütük *âşık oluyor* (s. 132).**baba ol-** Durum ekli tamlayıcı: **tamlayıcısız**Hatta bir defasında da, *elinde baltasıyla oralarda düşünceli düşünceli gezinip duran oduncu bir baba olmuştu* (s. 79).**belli ol-** Durum ekli tamlayıcı: **/+I, +U/**... İlk bakışta artık neyin içeride, neyin dışarıda kaldığı pek *belli olmuyordu* (s. 82).**çocuk ol-** Durum ekli tamlayıcı: **tamlayıcısız**Her defasında, yıkılırken *çocuk oluyorum* sanki... (s. 8).**deniz ol-** Durum ekli tamlayıcı: **tamlayıcısız**Kimi zaman da *git git bitmeyen, üzeri yelkenli gemilerle dolu, masmavi, uçsuz bucaksız denizler oluyordu* (s. 79).**doğru ol-** Durum ekli tamlayıcı: **tamlayıcısız**...Desem herhalde daha *doğru olur* (s. 66).**engel ol-** Durum ekli tamlayıcı: **/+A/**...Camlardan sarkan incecik boyunlarla kırmızı kırmızı titreyen eller buna engel oluyordu (s. 87).**haklı ol-** Durum ekli tamlayıcı: **tamlayıcısız***Haklı olabilirsiniz* (s. 46).**hapsol-** Durum ekli tamlayıcı: **/+A/**Zavallı kızcağız hiç farkına varmadan kendi kelimelerinin içine hapsoluyordu (s. 84).**hazır ol-** Durum ekli tamlayıcı: **/+DA/, /+A/**...Ben bu konunun içinde sizinle birlikte aklımı, hayallerimi ve geleceğimi kaybetmeye hazır olsam bile... (s. 27).**heder ol-** Durum ekli tamlayıcı: **/+DA/**Birçok delikanlı *heder olmuştur bu uğurda*... (s. 116-117).**helak ol-** Durum ekli tamlayıcı: **tamlayıcısız**...Kendini hırpalaya hırpalaya *helak olur* gidermiş... (s. 43).**huzursuz ol-** Durum ekli tamlayıcı: **/+DA/**...Kokladıkça da akıl almaz derecede huzursuz olacaktır (s. 126).**ihtiyar ol-** Durum ekli tamlayıcı: **tamlayıcısız**...Gene *ihtiyar oluyorlardı*... (s. 25).**iyi ol-** Durum ekli tamlayıcı: **tamlayıcısız**...Onun için 'koşuyor' yerine 'koştı' desem daha *iyi olacak* (s. 61).**kaybol-** Durum ekli tamlayıcı: **tamlayıcısız, /+IA/, /+DA/**... Sonra da yavaş yavaş alçalıp gene *kayboluyor* (s. 34).

...Bazen eteklerinde uçuşan allı yeşilli çingene haykırılarıyla bu haykırıslara

karışan baca dumanlarının içinde kayboluyor (s. 63).

Sise gömülen yaprak hışırtılarını aralayıp hızla kayboldu (s. 81).

...Bir roman kahramanı gibi kayboluyor (s. 133).

...Metal bir dil gibi pırıl pırıl yanıp sönerken birdenbire kayboluyor (s. 8).

Kayboluyoruz belki bazı gözlerde... (s. 16).

...Olabilirlikleri yoklaya yoklaya ilerleyecek olan bu ilişkinin alacakaranlık sularında, kaybolduğumun farkına bile varmadan, sessiz sedasız kaybolmalıyım, diyordum (s. 21).

...Sonuçta, kendi ağızlarından dökülen kelimelerin peşi sıra kazan dairesine inip kayboluyoruz... (s. 26).

...Bile isteye serbest bıraktığım birisi gibi kayboldu (s. 59).

...Bütün ufuklarla birlikte, birdenbire, görünürlüklerinin içinde kayboldular (s. 65).

...Tuhaf bir yanılsamaydı derken, büsbütün kayboldu (s. 63).

...Şiğindikça tadı kalp atışlarımda yankılanan geniş mi geniş bir kucaklayışın içinde kayboluyor (s. 66).

...Adamakıllı kaybolayım ormanda (s. 75).

keskin ol- Durum ekli tamlayıcı: **tamlayıcısız**

...Bu çelik mavisi parıltılar kimi zaman öyle keskin oluyor(du)... (s. 26).

kuş ol- Durum ekli tamlayıcı: **/+DA/**

Çeşit çeşit renklere bürünüp kısa sürede biraz daha kuş olmuştu sanki bu kuşlar (s. 68).

sağ ol- Durum ekli tamlayıcı: **tamlayıcısız**

"Saçol" dedim (s. 38).

tuhaf ol- Durum ekli tamlayıcı: **tamlayıcısız**

İçim bir tuhaf oluyor işte o zaman (s. 12).

var ol- Durum ekli tamlayıcı: **/+DA/**

...Benim bu sonsuzlukta varoluşumdu (s. 94).

yaralı ol- Durum ekli tamlayıcı: **tamlayıcısız**

Karanlık da, daha bir yaralı olmuştur o baktıkça (s. 117).

"Bul-" fiili ile kurulan birleşik fiiller ve durum ekli tamlayıcıları

fırsat bul- Durum ekli tamlayıcı: **tamlayıcısız, /+A/**

...Belleğimin bir köşesine koyma fırsatı buluyor... (s. 53-54).

...Tatar kızı buna asla fırsat bulamaz... (s. 118).

kederli bul- Durum ekli tamlayıcı: **/+I, +U/**

Bazı alınları, hiç kimsenin tahmin edemeyeceği kadar kederli buluyordum... (s. 48).

(başka bir) şey bul- Durum ekli tamlayıcı: **/+DA/**

...Her defasında başka bir şey buluyorlardı tabii (s. 24).

vakit bulabil- Durum ekli tamlayıcı: **/+A/**

...Neredeyse doğrulup kalkmaya vakit bulamıyordum (s. 92).

“Yap-” fiili ile kurulan birleşik fiiller ve durum ekli tamlayıcıları**(olmadık) çılgınlık(lar) yap-**Durum ekli tamlayıcı: **/+DA/**...Olmadık yerlerde *olmadık çılgınlıklar yapıyor...* (s. 132).**(hiçbir) değişiklik yap(ma)-**Durum ekli tamlayıcı: **/+DA/**...Düzlükte yaşayan ölümün o yere göğe sığmayan kocaman hareketsizliğinde hiçbir değişiklik yapmadı (s. 86).**(oldukça tuhaf) (birtakım) (bir dizi) el (kol) hareketleri yap-** Durum ekli tamlayıcı: **tamlayıcısız**...Bana doğru *oldukça tuhaf el hareketleri yapıyorlar* (s. 9)....Tayfalara doğru *birtakım el kol hareketleri yapıyorlardı* (s. 27)....İhtiyarlarinkine benzeyen *bir dizi el kol hareketleri yapıyorlar* (s. 28)....Sürekli *el kol hareketleri de yapıyordu* (s. 91).**(birtakım) hazırlık(lar) yap-**Durum ekli tamlayıcı: **tamlayıcısız**...Anlamlarının ağırlığını yeniden tartmak gibi *birtakım hazırlıklar yapıyordum* (s. 18).**iş yap-** Durum ekli tamlayıcı: **tamlayıcısız**Seninki ne *iş yapar?* (s. 41).**mızıkçılık yap-**Durum ekli tamlayıcı: **tamlayıcısız**...Kaybedince *mızıkçılık yapıyorlar* (s. 26).**-miş/-muş gibi yap-** Durum ekli tamlayıcı: **tamlayıcısız**Yalnızca, *tanyormuş gibi yapıyor...* (s. 45).**Tasvir Fiilleri (Zarf-fiil + fiil Yapısındaki Birleşik Fiiller)****Yeterlik fiilleri ve durum ekli tamlayıcıları****açıklayabil-** Durum ekli tamlayıcı: **tamlayıcısız**...İç içe yaşamaktan yorulurlar, diye *açıklayabilirim* (s. 64).**açılabil-** Durum ekli tamlayıcı: **/+A/**...Okyanuslara açılabilir... (s. 40).**alabil-** Durum ekli tamlayıcı: **/+I, +U/**Kimbilir hangi garsonu çırılçıplak bırakmıştır onları *alabilmek için?* (s. 45).**atabil-**Durum ekli tamlayıcı: **/+DA/**O kadar ki, artık ben gördüklerim karşısında bir adım daha *atamamış...* (s. 86).**avunabil-** Durum ekli tamlayıcı: **tamlayıcısız**...Oyuncağına kavuşmuş bir çocuk gibi *avunabilmiş* (s. 44).**ayrılama-**Durum ekli tamlayıcı: **/+DAn/**Tatar kızının cesedindeki minik cesedimden mi *ayrılmıyorum* (s. 124)**bakabil-**Durum ekli tamlayıcı: **/+A/**...Öteki kadınların gözlerine *bakabilir*... (s. 104).**başarama-**Durum ekli tamlayıcı: **/+I, +U/**...Bunu bir türlü *başaramıyordu* (s. 84).**bilebil-** Durum ekli tamlayıcı: **/+I, +U/**

...Ne yapacağımı bilememiş... (s. 86).

...Buna kardeşinin bile isteğe göz yumduğunu asla *bilemeyecektir* tabii (s. 115).

...Gördüklerim karşısında bir adım daha atamamış, ne yapacağımı bilememiş... (s. 86).

bulabil- Durum ekli tamlayıcı: **/+DA/, /+I, +U/**

İşte Alaaddin'i ancak o kapının arkasında bulabilirsin (s. 38).

...Ancak arayış boyunca çekeceğim zevkli bir ıstırabın damaklarımda kalan tadını bulabilirmişim (s. 44).

bulama-Durum ekli tamlayıcı: **/+I, +U/, /+DA/**

...Ben Alaaddin'i hiç bulamazdım orada (s. 124).

bulunama-Durum ekli tamlayıcı: **tamlayıcısız**

Alaaddin hâlâ *bulunamadı* mı? (s. 109).

"*Bulunamadı!*" (s. 110).

cesaret edebil- Durum ekli tamlayıcı: **/+A/**

...Ama, buna bir türlü *cesaret edemez* (s. 103).

coşkuya kapılabil- Durum ekli tamlayıcı: **tamlayıcısız**

...Doğanın vahşiliğine bakıp birdenbire *coşkuya* bile *kapılabilirdi* (s. 72).

çıkarabil-Durum ekli tamlayıcı: **/+I, +U/**

...Ne koynundaki tülbenti çıkarabilir... (s. 104).

dalabil- Durum ekli tamlayıcı: **/+A/**

...Karanlık böğürtüleriyle vahşi sessizlikleri arasına dalabilirmişim... (s. 40).

diyebil- Durum ekli tamlayıcı: **tamlayıcısız**

...Orada birdenbire beni şaşırtan mahşerî bir kalabalık gördüm, *diyebilirim* (s. 95).

doldurabil- Durum ekli tamlayıcı: **/+IA/**

İçi, hemen hemen her şeyle *doldurabilirdi* çünkü onun (s. 66).

peşine düşmüş olabil-Durum ekli tamlayıcı: **/+A/**

...Kadının peşine sırf bu nedenle *düşmüş olamam* çünkü (s. 56).

düşünebil- Durum ekli tamlayıcı: **/+I, +U/, tamlayıcısız**

...Bu davranışıyla kendisini de hareketliliğin bir parçası kıldığını hiç *düşünemez* tabii (s. 111).

...Evlerine sürekli girip çıkıyor oldukları bile *düşünülebilirdi* (s. 90).

gidebil- Durum ekli tamlayıcı: **tamlayıcısız**

Gidememişim, daha doğrusu (s. 77).

görebil- Durum ekli tamlayıcı: **/+I, +U/, /+DAn/**

... Ben gövdemin gördüğü her şeyi, belli belirsiz de olsa, pekâlâ *görebiliyordum* (s. 65).

...Üst üste çakıştıkları halde birbirlerini asla *görememekte*dirler sözgelimi (s. 100).

... Ben bunları net olarak *göremem* (s. 103).

...Tatar kızının kemiklerini, belli belirsiz de olsa *görebiliyordum* bu yüzden

(s. 132).

hiçbir şey yapa-

Durum ekli tamlayıcı: **tamlayıcısız**

... Artık istese de *hiçbir şey yapamaz* (s. 104).

ıçebil- Durum ekli tamlayıcı: **tamlayıcısız**

... *ıçebilirmişim* (s. 40).

kalabil- Durum ekli tamlayıcı: **/+DA/**

...*Bütün bunları sarıp sarmalayan maviliğın koynunda kalabilirmişim* (s. 40-41).

karşılaşabil- Durum ekli tamlayıcı: **/+IA/**

Ona benzer birtakım şeylerle karşılaşabilirmiş belki... (s. 44).

katlanabil- Durum ekli tamlayıcı: **/+A/**

...*Bir tekrar yığını halinde üzerime çullanan hayatın ağırlığına katlanabileyim* diye (s. 16).

konusabil- Durum ekli tamlayıcı: **/+IA/**

Sonra, *ansiklopedi sayfalarındaki küçük puntolu harflerin arasında yaşayan bir zamanların ünlü gezginleriyle, saatlerce oturup yüz yüze konuşabilirmişim* (s. 40).

kovabil- Durum ekli tamlayıcı: **/+IA/, /+I, +U/**

...*O yaprak gibi titreyen elleriyle sinekleri kovabilir...* (s. 104).

kurtarabil- Durum ekli tamlayıcı: **/+I, +U/, /+DAn/**

...*Kendini saniyeler geçtikçe büyüyen bu suçluluk duygusunun pençesinden kurtarabilir* (s. 104).

haklı olabil- Durum ekli tamlayıcı: **tamlayıcısız**

Haklı olabilirsiniz (s. 46).

öpüşebil- Durum ekli tamlayıcı: **/+DA/**

...*Bu reddedilişle teslim alınışın kesiştiği noktada, erircesine en güzel mekânlarda, en romantik şarkılar eşliğinde öpüşebilirmişim* (s. 40).

rastlayabil- Durum ekli tamlayıcı: **/+A/**

...Mutlaka *ona ait bir renge, bir kıpırtıya, bir şekle ya da kokuya rastlayabiliyordum* (s. 50).

sanılabıl- Durum ekli tamlayıcı: **/+I, +U/**

...Bu seslere bakıp *zırhın içinde milyonlarca kişinin yaşadığı sanılabildi* (s. 90).

seçebil- Durum ekli tamlayıcı: **/+I, +U/**

...*Sırıklarla itile itile çukurlara yuvarlanışını belli belirsiz de olsa seçebiliyordum* (s. 87).

sezebil- Durum ekli tamlayıcı: **/+I, +U/**

...*Yavaş yavaş benim kıpırtılarıma sızdığını sezebiliyor...* (s. 132).

söyleyebil- Durum ekli tamlayıcı: **/+A/, /+I, +U/**

... *Şimdi size, şehrin ve zamanın o noktasında avare avare gezip dolaşırken, sonunda herkesin yüzünde Alaaddin'in yüzünden bir parça görmeye*

başladığımı söyleyebilirim (s. 50).

...Orada birdenbire beni şaşırta mahşerî bir kalabalık gördüğümü de söyleyebilirim (s. 64).

...Onlara türbenin yapımını hızlandırmaları için hem Farsça, hem Arapça, hem de Türkçe kokan ağdalı bir dille bazı buyruklar verdiğini de söyleyebilirim (s. 100-101).

tadabil- Durum ekli tamlayıcı: **/+I, +U/**

...Her insana nasip olmayan keşif duygusunu da tadabilirmişim... (s. 40).

tutunabil- Durum ekli tamlayıcı: **/+A/, +IA/**

...Uçuyorum kendimle karşılaşip kendime tutunabilir miyim diye... (s. 7).

...Bana, dünyaya ve kendisine şimdilik yalnızca sesiyle ulaşabiliyordu... (s. 18).

yakalayabil- Durum ekli tamlayıcı: **/+I, +U/**

...Onu bir türlü yakalayamadım (s. 57).

yapabil- Durum ekli tamlayıcı: **/+I, +U/**

...Bunu pekâlâ sen de yapabilirsin, öyle değil mi? (s. 46).

yaratabil- Durum ekli tamlayıcı: **/+I, +U/**

...Alaaddin'in ellerini yaratabilirmişim gibi geliyordu bana (s. 51).

...Gözlerini yaratabilirmişim (s. 51).

yüzebil- Durum ekli tamlayıcı: **/+DA/**

...Alev alev yanan zevk denizlerinde yüzebilirmişim (s. 40).

Tezlik fiilleri ve durum ekli tamlayıcıları

değişiver- Durum ekli tamlayıcı: **/+IA/**

...Kimin ağzından çıkacağı belli olmayan bir çift tatlı sözün gücüyle, zırt diye değişiveriyor (s. 15).

koparılıver- Durum ekli tamlayıcı: **/+DA/**

...Tam da siz bunları düşündüğünüz ve peşinden keskin bir kılıç ışığını sürükleye sürükleye yuvarlanan kana bulanmış bir kafayı hayal ettiğiniz sırada, zavallı Tatar kızının, o ıssız bir yayla serinliği gibi ışıldayıp duran boynu karanlık bir el tarafından karanlıkta, hunharca koparılıverir (s. 119).

Sürerlik fiilleri ve durum ekli tamlayıcıları

İncelenen metinde sürerlik fiili, aynı fiilde üç cümlede örneklenmiştir.

kalakal- Durum ekli tamlayıcı: **tamlayıcısız, +DA/**

Bense, kalakaldım (s. 59)

...Gözlerimin önüne serilmiş devasa bir ölüm haritası gibi, öylece kalakaldı (s. 86).

...Uçsuz bucaksız bir sessizliğin ortasında, tek başına, elinde bıçak kalakalmıştır herhalde (s. 121).

Karmaşık Fiiller (İsim Unsuru (Ana Fiil + Kip/Zaman Eki) + Ol-/Bulun-yardımcı fiili Yapısındaki Birleşik Fiiller) ve Durum Ekli Tamlayıcıları

anlatmamış (gibi) ol- Durum ekli tamlayıcı: **/+I, +U/**

...Hem de hiçbir şeyi anlatmamış gibi *oluyordu* (s. 84).

(çeşitli kapılar) aralamış ol- Durum ekli tamlayıcı: **/+A/**

...Şize de metnin içinde kaybolup gidebilmeniz için *çeşitli kapılar aralamış olurdu* (s. 27).

bilir (gibi) ol- Durum ekli tamlayıcı: **/+I, +U/**

...Eninde sonunda nereye varıp dayanacağını *bilir* gibi *olursunuz* (s. 118).

cesaretlendirmiş ol- Durum ekli tamlayıcı: **/+I, +U/**

...Hafifçe gülümsemesi beni cesaretlendirmiş *olmalı* (s. 37).

düşmüş olabil- Durum ekli tamlayıcı: **tamlayıcısız**

...Yeni bir şeyler sormak için de *düşmüş* *olamam* (s. 56).

gelmiş ol- Durum ekli tamlayıcı: **/+A/**

...Atların sırtından tüten buharlara bakılırsa, oraya gelmiş *olmalıydılar* (s. 81).

...Köpüre köpüre oraya kadar *gelmiş* *olurlar* çünkü... (s. 103).

görünür ol- Durum ekli tamlayıcı: **tamlayıcısız**

Etrafi yırtık pırtık dilencilerle çevrili camiler, biraz *görünür* *oluyordu* (s. 88).

kılığa bürünmüş ol- Durum ekli tamlayıcı: **tamlayıcısız**

...Zamanın ağırlığını üzerinden silkip atmaya çalışan yorgun bir anımsayış kılığına bürünmüş *oluyorlardı*... (s. 48-49).

Kimi zaman, ayrıntı *kılığına bürünmüş* *oluyorlardı* sözgelimi (s. 46).

...Hatta, gizemli bir gelişme *kılığına bürünmüş* *oluyorlardı* (s. 48).

...Yorgun bir anımsayış *kılığına bürünmüş* *oluyorlardı* (s. 49).

kuşkulandır ol- Durum ekli tamlayıcı: **/+DAn/**

...Herkes birbirinden *kuşkulandır* *olmuştur* (s. 116).

(ölüme) meydan okumuş ol- Durum ekli tamlayıcı: **+A**

Bir an için de olsa ölüme meydan okumuş *oldum* böylece... (s. 86).

saptırmış ol- Durum ekli tamlayıcı: **/+I, +U/**

...Hiç kuşkusuz gerçeği saptırmış *olurum* (s. 56).

utanır (gibi) ol- Durum ekli tamlayıcı: **tamlayıcısız**

...Cinayet görüntülerini seyrettiğim için, *utanır* *gibi* *oluyorum* (s. 12).

varmış ol- Durum ekli tamlayıcı: **/+A/**

...Maket apartmanların ötesinde kalan çöp yığınlarının yanına varmış *oluyorlardı* artık (s. 23).

Anlamca Kaynaşmış ve Deyimleşmiş Birleşik Fiiller ve Durum Ekli Tamlayıcıları

ağzı bir karış açık kal- Durum ekli tamlayıcı: **/+DA/**

...Orada gördüğüm ormanın genişliği karşısında hiç abartısız *ağzım bir karış açık kaldı* (s. 77).

aklı kal-Durum ekli tamlayıcı: **/+DA/**

...Benim *aklım* nedense hep cinayetlerde kalıyor (s. 10).

aklını yitir-Durum ekli tamlayıcı: **/+DA/**

...Alaaddin, artık *aklını yitirmiştir* orada... (s. 115).

altüst et- Durum ekli tamlayıcı: **tamlayıcısız**

...Tıpkı baskına uğramış bir bitpazarı gibi öyle *altüst ettiler* (s. 73).

ayak bas- Durum ekli tamlayıcı: **/+DA/, /+A/**

...Bitip tükenmez gecelerle dolu zorlu bir yolculuğun sonunda kimsenin bilmediği topraklara ayak basabilir... (s. 40).

bir araya getir- Durum ekli tamlayıcı: **/+I, +U/**

Gözlerini bir araya getirebilirsem... (s. 51).

Artık o günlerde insanların ellerini bir araya getirebilirsem... (s. 51).

çaba harca-Durum ekli tamlayıcı: **tamlayıcısız**

...Yalnızca orman olarak algılayabilmek için *büyük bir çaba harcıyordum* (s. 73).

dem vur-Durum ekli tamlayıcı: **/+DAn/**

...Elinde hayalî bir bıçakla, sağa sola koşuştururp durduğundan dem vururlar (s. 119).

fırsat bul-Durum ekli tamlayıcı: **tamlayıcısız, /+A/**

...Belleğimin bir köşesine koyma *fırsatı buluyor*... (s. 53-54).

...Tatar kızı buna asla *fırsat bulamaz*... (s. 118).

fırsat ver- Durum ekli tamlayıcı: **/+A/**

...Başlarındaki adam buna fırsat vermedi (s. 82).

gözden kaçır-Durum ekli tamlayıcı: **/+I, +U/**

...Düzlüğün öteki noktalarında beliren ölümleri bile gözden kaçırıyordum (s. 87).

gözden kaybol-Durum ekli tamlayıcı: **/+DA/**

...Meydanın öteki ucunda, ansızın patlayan silah sesleriyle birlikte *gözden kayboldu* (s. 61).

göze al- Durum ekli tamlayıcı: **/+I, +U/**

...Kötülük daha cesur davranıp (belki de korkup) ona yaklaşmayı göze alabiliyor... (s. 15-16).

...Henüz Alaaddin'in yokluğunu kaybetmeyi göze alamıyorum (s. 27).

göz göze gel-Durum ekli tamlayıcı: **/+I, +U/**

...Dönüp bana bakan Alaaddin'le göz göze gelmişim çünkü... (s. 133).

gözlerini ayırma- Durum ekli tamlayıcı: **/+DAn/**

Yuvalarından uğrayan *gözlerini*, ne yapıp ettiyse, ayaklarının dibinde kesik hırıltılarla debelenip duran karanlıktan bir türlü ayıramamıştır (s. 121).

hayranlık duy-Durum ekli tamlayıcı: **/+DA/**

...Bu cinayetlerin kusursuzluğu karşısında gizliden gizliye derin bir hayranlık duyuyorum (s. 10).

ıkmıp sıkın-Durum ekli tamlayıcı: **tamlayıcısız**

“Hadi sor” dedi, “ne *ıkınıp sıkınıyorsun?*” (s. 37).

kafasını kaldırma-Durum ekli tamlayıcı: **/+DA/**

...Büyü bozulacakmış gibi *kafalarını hiç kaldırmıyorlardı o sırada*... (s. 54).

kem küm et- Durum ekli tamlayıcı: **/+IA/, /+DA/**

...Başlarını bir kılıcın altına uzatırcasına eğip *belli belirsiz bir sesle*, hep birlikte *kem küm ederler bu soru karşısında* (s. 109).

kendini alama-Durum ekli tamlayıcı: **/+DAn/**

...*Aynı kareyi seyrede seyrede körleşmeye başlayacaklarını düşünmekten kendimi alamıyorum* (s. 14).

kılığa bürün-Durum ekli tamlayıcı: **tamlayıcısız**

...Kötülük, birazcık da olsa iyilik *kılığına bürünüyor* böylece... (s. 14).

kıyamet kop- Durum ekli tamlayıcı: **/+DA/**

...Bir süre sonra, beklenen *kıyamet kopuyor caddede* (s. 60).

meydan oku-Durum ekli tamlayıcı: **+A**

Bir an için de olsa *ölüme meydan okumuş oldum* böylece... (s. 86).

ortaya çık- Durum ekli tamlayıcı: **tamlayıcısız**

...Bir alay gürlütü şeklinde salkım saçak *ortaya çıkıyor* (s. 16).

paniğe kapıl-Durum ekli tamlayıcı: **tamlayıcısız**

...Saray yavaş yavaş öfkeli bir kükre yişe dönüşüyormuş gibi herkes *paniğe kapılır* (s. 108).

postu ser-Durum ekli tamlayıcı: **/+A/**

...Hemen *kırmızı başlıklı kızın geçtiği yerin azıcık yukarısında kalan bir mağaranın ağzına postu sermişler* (s. 81).

soluk soluğa kal- Durum ekli tamlayıcı: **tamlayıcısız**

...Seyyar satıcılar yüzünden tıkanıp bir ara *soluk soluğa da kalabilirdi* gerçi (s. 76).

üzerinden at- Durum ekli tamlayıcı: **/+I, +U/**

Anlaşılan, hâlâ *yaşadığım şaşkınlığı üzerimden atamamışım* (s. 59).

yapıp et- Durum ekli tamlayıcı: **tamlayıcısız**

Yuvalarından uğrayan gözlerini, ne *yapıp ettiyse*, ayaklarının dibinde kesik hırıltılarla debelenip duran karanlıktan bir türlü ayıramamıştır (s. 121).

yol al-Durum ekli tamlayıcı: **/+DA/**

...O gün *zamanın içinde* nereden nereye kadar *yol aldım*... (s. 67).

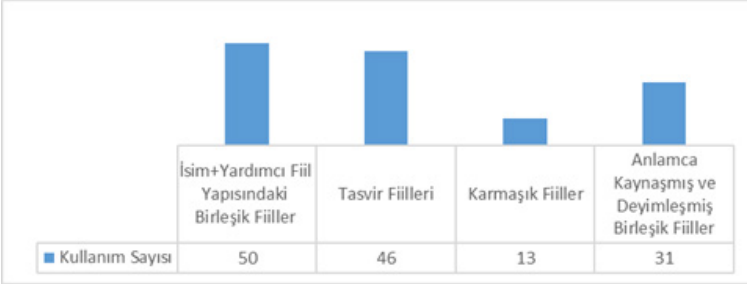
yola düş- Durum ekli tamlayıcı: **tamlayıcısız**

...Başlarındaki adamın kafasındaki yere doğru *yollara düştüler* (s. 78).

Bin Hüzünlü Haz adlı eserde yüklem görevinde toplam 140 birleşik fiil kullanıldığı tespit edilmiştir. Anılan bu birleşik fiiller, çalışmada dört ana başlıkta ele alınmıştır. Eserde en sık kullanılan birleşik fiil yapısının isim+yardımcı fiil yapısındaki birleşik fiil yapısı olduğu görülmüştür. Bu yapıdaki birleşik fiiller, eserde toplam 50 kez örneklenmiştir. Bu fiilleri, toplamda 46 örnek kullanımla tasvir fiilleri takip etmektedir. Anlamca

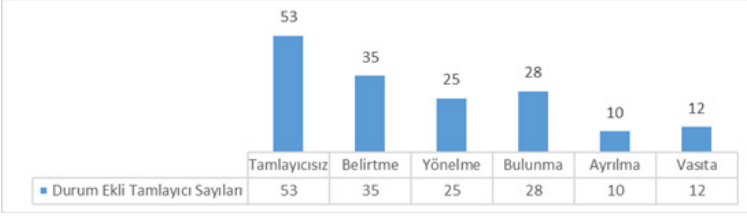
kaynaşmış ve deyimleşmiş birleşik fiiller, 31 örnek kullanım ile kullanım sıklığı açısından üçüncü sırada yer almaktadır. *Bin Hüzünlü Haz*'da en az kullanılan birleşik fiil yapısının ise 13 cümlede örneklenen karmaşık fiil yapısı olduğu belirlenmiştir. Elde edilen veriler, aşağıdaki grafikte görselleştirilmiştir:

Grafik 1. Bin Hüzünlü Haz'daki birleşik fiil yapıları ve kullanım sayıları

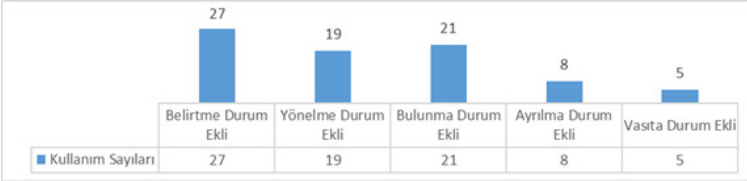

İsim+yardımcı fiil yapısındaki birleşik fiillerde en sık kullanılan yardımcı fiilin *ol-* fiili olduğu görülmektedir. Eserde 23 birleşik fiil yapısında görülen *ol-* fiilini, 16 cümlede örneklenen *et-* fiili takip etmektedir. Anılan iki fiilin isim+yardımcı fiil yapısındaki birleşik fiillerde sık kullanılan yardımcı fiil olmaları, postmodern bir eser olan *Bin Hüzünlü Haz*'da da gözlemlenmiştir. Tasvir fiilleri arasında en sık kullanılan yapı ise 43 kullanımda örneklenen yeterlik fiili yapısı olmuştur. Tezlik yapısının iki, sürerlik yapısının ise sadece bir kez örneklediği göz önüne alındığında, metnin genelinde Hasan Ali Toptaş'ın tasvir fiili tercihinin yeterlik fiili olduğu görülmektedir. *Bin Hüzünlü Haz* adlı eserde 31 adet anlamca kaynaşmış ve deyimleşmiş birleşik fiil örneğinin kullanıldığı da tespit edilmiştir. Yazarın metinde başvurduğu deyimler, onun anlatım diline zenginlik ve derinlik katmak için kullandığı araçlardır. Bunun yanında, Toptaş'ın deyimleri karakterlerin ve olayların ruhunu yansıtmak amacıyla kullandığı da görülmektedir.

Çalışmada tespit edilen yüklem görevindeki 140 birleşik fiilden 53 tanesinin tamlayıcısız olarak cümlede yer aldığı görülmüştür. Durum ekli tamlayıcılar incelendiğinde ise en sık kullanılan durum ekinin 35 birleşik fiilde örneklenen belirtme durum eki olduğu belirlenmiştir. İncelenen birleşik fiillerde en az kullanılan durum eki ise 10 birleşik fiilde örneklenen bulunma durum eki olmuştur. Durum ekli tamlayıcılarda kullanılan eklerin kullanım sayıları, aşağıdaki grafikte sunulmuştur:

Grafik 2. Bin Hüzünlü Haz'daki durum ekli tamlayıcı sayıları

Durum ekli tamlayıcı almış birleşik fiillerden 80 tanesinin tek tamlayıcılı olduğu belirlenmiştir. *Bin Hüzünlü Haz*'daki tek tamlayıcılı birleşik fiillerin en sık aldığı tamlayıcı, /+I,+U/ tamlayıcısıdır. Bu özellikteki birleşik fiillerde vasita durum ekli tamlayıcı, beş örnekte yer almıştır ve en az kullanılan tamlayıcı olmuştur. Eserde tespit edilen tek tamlayıcılı birleşik fiillerin tamlayıcılara göre dağılımı aşağıda gösterildiği gibidir:

Grafik 3. Bin Hüzünlü Haz'daki tek tamlayıcılı birleşik fiillerin kullanım sayıları

Çalışmada ele alınan birleşik fiillerden 11 tanesi (*ayak bas-*, *bulabil-*, *görebil-*, *hazır ol-*, *inşa et*, *kaybol-*, *kem küm et-*, *kovabil-*, *reddet-*, *söyleyebil-*, *tutunabil-*) iki durum ekli tamlayıcı ile kullanılmıştır. Tespit edilen bu kullanımlar, aşağıdaki tabloda gösterilmiştir:

Tablo 1. Bin Hüzünlü Haz'daki iki tamlayıcılı birleşik fiillerin kullanım sayıları

yönelme ve bulunma durum ekli	3
belirtme ve vasita durum ekli	2
bulunma ve vasita durum ekli	2
belirtme ve bulunma durum ekli	2
belirtme ve çıkma durum ekli	1
yönelme ve vasita durum ekli	1
belirtme ve yönelme durum ekli	1

Bin Hüzünlü Haz'daki birleşik fiillerden iki tanesi (*hisset-* ve *seyret-*), üç tane durum ekli tamlayıcı almıştır. İki fiilde de belirtme ve vasita durum

ekli tamlayıcıların ortak olduğu görülmüştür. İncelenen metinde üçten fazla durum ekli tamlayıcı alan birleşik fiil yapısına ise rastlanmamıştır. Söz konusu durum, şu biçimde görselleştirilmiştir:

Tablo 2. Bin Hüzünlü Haz'daki üç tamlayıcılı birleşik fiillerin kullanım sayıları

belirtme, bulunma ve vasita durum ekli	1
belirtme, çıkma ve vasita durum ekli	1

Çalışmada tespit edilen yüklem görevindeki birleşik fiillerin bazılarında araya başka unsurların girdiği görülmektedir. Birleşik fiillerin yapısını bozmadan aralarına başka unsurların girmesi, dilin akıcılığı ve anlam bütünlüğü açısından önemlidir; ancak, bilindiği gibi, bazen araya başka unsurların girmesiyle birleşik fiilin anlamı bulanıklaşabilir ya da değişebilir. İncelenen örneklerde böyle bir durumun söz konusu olmadığı görülmüştür. Araya başka unsur girmesi olayının tamlayıcısız birleşik fiilde de görülmesi, bu kullanımın durum ekli tamlayıcı alan birleşik fiillere özgü olmadığını göstermektedir. Anılan kullanımlara şu örnekler verilebilir: Doğanın vahşiliğine bakıp birdenbire *coşkuya* bile *kapılabildi* (s. 72); ...*Kadının peşine* sırf bu nedenle *düşmüş olamam* çünkü (s. 56); ...Benim *aklım* nedense hep cinayetlerde *kalıyor* (s. 10); Yuvalarından uğrayan *gözlerini*, ne yapıp ettiyse, ayaklarının dibinde kesik hırıltılarla debelenip duran karanlıktan bir türlü *ayıramamıştır* (s. 121); ...Büyü bozulacakmış gibi *kafalarını* hiç *kaldırmıyorlardı* o sırada... (s. 54).

Durum ekli tamlayıcılar incelenirken bulunma durum ekli tamlayıcıların bazılarında /+DA/ ekinin yer değil zaman ve durum bildirdiği tespit edilmiştir. Bu ek, kimi durumlarda eklendiği kelimenin işlevini veya anlamını değiştirmeden zarf işlevi kazanmasını sağlamaktadır ve bu, sık karşılaşılan bir kullanımdır. Söz konusu kullanımlara metinden şu örnekler verilebilir: ...Kokladıkça da *akıl almaz derecede huzursuz olacaktır* (s. 126); Çeşit çeşit renklere bürünüp *kısa sürede* biraz daha *kuş olmuştur* sanki bu kuşlar (s. 68).

SONUÇ

Hasan Ali Toptaş'ın *Bin Hüzünlü Haz* adlı eserinde birleşik fiillerin kullanımı üzerine yapılan bu çalışma, eserin dil yapısının incelenmesi açısından önemli veriler sunmaktadır. Bu çalışmada, eserde yüklem olarak kullanılmış toplam 140 birleşik fiil tespit edilmiştir. Tespit edilen bu birleşik fiiller, isim + yardımcı fiil yapıları, tasvir fiilleri, anlamca kaynaşmış ve deyimleşmiş birleşik fiiller ve karmaşık fiil yapıları olmak üzere dört ana başlığa ayrılmıştır.

Eserde kullanılan birleşik fiillerin kullanım sıklıklarına bakıldığında en yaygın yapının isim + yardımcı fiil yapısı olduğu görülmektedir. Bu birleşik fiil yapısı, toplam 50 defa kullanılmıştır. İsim + yardımcı fiil yapısından sonra tasvir fiilleri karşımıza çıkmaktadır. Bu yapı, incelenen metinde 46 örnekle temsil edilmektedir. Anlamca kaynaşmış ve deyimleşmiş birleşik fiiller ise 31 örnekle, kullanım sıklığı açısından üçüncü sırada yer almaktadır. En az kullanılan birleşik fiil yapısı ise 13 cümlede örneklenen karmaşık fiil yapısıdır. Bu dağılım, eserin dil tercihini ve yazarın anlatım tarzını anlamak açısından önem taşımaktadır.

İsim + yardımcı fiil yapısındaki bileşik fiiller incelendiğinde *ol-* ve *et-* yardımcı fiillerinin ön planda olduğu görülmektedir. *Ol-* fiilinin yüklem görevindeki 23 birleşik fiil yapısında yer alması, bu yapının eserde en sık görülen yardımcı fiil yapısı olduğunu göstermektedir. *Et-* fiili, metinde 16 cümleyle örneklenmiştir. Bu iki fiilin kullanım sıklığının fazla olması, Hasan Ali Toptaş'ın dil kullanımının kendine özgü eğilimlerinden birini yansıtmaktadır. Bu bağlamda bu postmodern eserde söz konusu yardımcı fiillerin sıklıkla kullanılması, yazarın dil tercihlerine ve anlatım tarzına ışık tutan unsurlardan biri olarak görülmektedir.

Tasvir fiilleri arasında en sık kullanılan yapının yeterlilik fiili yapısı olduğu belirlenmiştir. Bu yapı, metinde yüklem işlevinde toplam 43 kez kullanılmıştır. Ayrıca tezlilik yapısı yalnızca iki kez, süreklilik yapısı ise bir kez örneklenmiştir. Bu veriler, eserdeki tasvir fiilleri arasında en sık tercih edilenin yeterlilik fiilleri olduğunu açıkça göstermektedir. Yeterlik fiili yapısının yaygın olarak kullanılması, yazarın karakterleri ve olayları anlatırken söz konusu yapıyı etkili bir şekilde kullandığını göstermektedir. Bu çalışmada anlamca kaynaşmış ve deyimleşmiş birleşik fiillerin, 31 örnekle eserde önemli bir yer tuttuğu belirlenmiştir. Yazar, bu deyimleri metnin anlatım diline zenginlik ve derinlik katmak için kullanmaktadır. Ayrıca, Toptaş'ın bu deyimleri, karakterlerin ve olayların ruhunu yansıtmak şeklinde ustalıkla kullandığı görülmektedir.

Araştırmada, eserde yer alan yüklem işlevindeki 140 birleşik fiilden 53 tanesinin tamlayıcısız olarak cümle içinde yer aldığı belirlenmiştir. Örneklerdeki durum ekleri incelendiğinde, en sık kullanılanın belirtme durumu eki olduğu tespit edilmiştir. Bu ek, toplamda 35 birleşik fiilde kullanılmıştır. İncelenen birleşik fiillerde en az kullanılan durum ekinin ise 10 birleşik fiilde kullanılan bulunma durumu eki olduğu görülmüştür. *Bin Hüzünlü Haz'* da, toplamda 80 tane durum ekli tamlayıcı almış birleşik fiilin tek tamlayıcı içerdiği saptanmıştır. Tek tamlayıcı içeren birleşik fiillerde en sık kullanılan tamlayıcının /+I, +U/ olduğu belirlenmiştir. Bu tür birleşik

fiillerde vasıta durum ekli tamlayıcının sadece beş örnekte yer aldığı ve en az kullanılan tamlayıcı yapısı olduğu tespit edilmiştir. Araştırmada, birleşik fiillerden 11 tanesinin iki durum ekli tamlayıcı ile, iki tanesinin ise üç durum ekli tamlayıcı ile kullanıldığı gözlemlenmiştir. İncelenen metinde üçten fazla durum ekli tamlayıcı alan birleşik fiil yapısına rastlanmamıştır. Bu araştırmada, Hasan Ali Toptaş'ın *Bin Hüzünlü Haz* adlı eserinde bulunan yüklem işlevindeki 140 birleşik fiilin 87 tanesinin durum ekli tamlayıcılarla kullanıldığı saptanmıştır. Bu inceleme, yazarın dil ve anlatım tekniklerine ayrıntılı bir bakış açısı sunmaktadır. İsim + yardımcı fiil yapılarında *ol-* ve *et-* fiillerinin sıkça kullanılması, tasvir fiillerinde yeterlik fiilinin öne çıkması ve deyimleşmiş birleşik fiillerin çeşitliliği, eserin postmodern anlatım tarzına önemli katkılarda bulunmaktadır. Durum ekli tamlayıcıların çeşitliliği ve kullanım sıklığı ise yazarın dildeki ustalığını ve esnekliğini göstermektedir. Bu çalışma, Hasan Ali Toptaş'ın dil ve anlatımdaki yetkinliğine ilişkin bir anlayış sunmanın yanı sıra edebî eserlerin dilbilimsel yapısını detaylı bir şekilde inceleme yolunda dilbilimsel araştırmalara katkı sağlamaktadır.

KAYNAKLAR

- Banguoğlu, T. (2007). *Türkçenin grameri*. Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Baydar, T. (2013). İsim + yardımcı fiil şeklinde oluşan birleşik fiiller üzerine. *A. Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 49, 55-66.
- Bilgegil, K. (1984). *Türkçe dilbilgisi*. Dergâh Yayınları.
- Çığrı Yıldırım, A. (2015). Arayış hazzının postmodern hüznü: Bin Hüzünlü Haz. *Turkish Studies International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, 10(12), 271-294.
- Delice, İ. (2002). Yüklem olarak Türkçede fiil. *C.Ü. Sosyal Bilimler Dergisi*, 26(2), 185-212.
- Delice, İ. (2008). *Sözcük türleri*. Asitan Yayınları.
- Demiral, A. (2022). Birleşik fiil konusundaki yaklaşımlar. *Türk Dil Bilgisi Toplantıları-1 Birleşik Fiil Bildiriler ve Tartışmalar (6 Haziran 2014 Ankara)*, Türk Dil Kurumu Yayınları, 13-32.
- Dizdaroğlu, H. (1963). *Türkçede fiiller*. Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Doğan, N. (2011). *Türkiye Türkçesinde isteme göre anlam değişiklikleri*. (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Ediskun, H. (1985). *Türk dilbilgisi*. Remzi Kitabevi.
- Eker, S. (2013). *Çağdaş Türk dili*. Grafiker Yayınları.
- Ercilasun, A. B. (2014). *Kutadgu Bilig grameri: fiil*. Akçağ Yayınları.
- Ergin, M. (2001). *Türk dil bilgisi*. Bayrak Basım/Yayın/Tanıtım.
- Göğüş, B. (1998). *Anlatım terimleri sözlüğü*, Dil Derneği Yayınları.
- Güncel Türkçe Sözlük*, 10 Mayıs 2024 tarihinde <https://sozluk.gov.tr/> adresinden erişildi.

- Hacıeminoğlu, N. (2016). *Türk dilinde yapı bakımından fiiller*. Bilge Kültür Sanat Yayınları.
- Johanson, L. (2007). *Türkçe dil ilişkilerinde yapısal etkenler*. Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Hatiboğlu, V. (1982). *Türkçenin söz dizimi*. Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Yayınları.
- Kahraman, T. (1996). *Çağdaş Türkiye Türkçesindeki fiillerin durum ekli tamlayıcıları*. Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Karaağaç, G. (2013). *Dil bilimi terimleri sözlüğü*. Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Karaca, H. (2019). Ol- yardımcı fiiliyle kurulan birleşik fiillerde ana fiilde yer alan -AcAk, -mİş, -r, -Ar / -mAz, -DI, -mAktA ve -yor ekleri. *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 29(2), 89-97.
- Karahan, L. (1997). *Fiil-tamlayıcı ilişkisi üzerine*. *Türk Dili*, 549, 209- 213.
- Karahan, L. (2014). *Türkçede söz dizimi*. Akçağ Yayınları.
- Korkmaz, Z. (1998). *Türkçede birleşik fiiller ve anlam kaymaları*. *Türk Dili Dil ve Edebiyat Dergisi*, 2, 3-14.
- Korkmaz, Z. (2009). *Türkiye Türkçesi grameri: şekil bilgisi*, Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Köktekin, K. (2011). *Eski Anadolu Türkçesi*. Fenomen Yayınları.
- Koç, N. (1996). *Yeni dilbilgisi*. İnkılâp Kitabevi.
- Özkan, A. (2011). Eski Anadolu Türkçesindeki bazı fiillerin hâl ekli tamlayıcıları ve bu tamlayıcılarda zaman içinde görülen değişiklikler. *Turkish Studies International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, 6(1), 512-522.
- Özmen, M. (2010). Olmak fiiliyle kurulan birleşik fiil çekimleri üzerine. *Türk Dili Üzerine Makaleler içinde* 489-499.
- Özmen, M. (2013). *Türkçenin sözdizimi*. Karahan Kitabevi.
- Sev, G. (2002). /+DAn...+A/ yapısına ilişkin, *Türkoloji Dergisi*, 15(1), 247-259.
- Öztürk, D. (2008). *Türkiye Türkçesinde anlamca kaynaşmış-deyimleşmiş birleşik fiiller*. Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Tekin, T. (2000). *Orhon Türkçesi grameri*. Sanat Kitabevi.
- Toptaş, H. A. (2019). *Bin hüzünlü haz*. İletişim Yayınları.
- Uğurlu, Mustafa (2001), Türk lehçelerinin aktarımında valenz sözlüklerinin önemi. Demir N. Ve Yılmaz E. (Ed.). Doğu Akdeniz Üniversitesi Uluslararası Sözlükbilim Sempozyumu Bildirileri içinde 197-206.
- Vardar, B. (1998). *Açıklamalı dilbilim terimleri sözlüğü*. ABC Kitabevi.
- von Gabain, A. (1953). Türkçede fiil birleşmeleri. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten*, 1, 16-28.
- Yüceol Özezen, M. (2007). Türkçe dil bilgisinde durum ve tamlayıcı konusu. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten*, 55, 145-164.

O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASIDA ZIYORAT TURIZMINI RIVOJLANTIRISH YO‘LLARI

Xalmirzaev Axmadjan Axunovich

Alfraganus University

Mirzo Ulug‘bek nomidagi O‘zbekiston milliy universiteti

Annotasiya

Zamonaviy dunyoda ziyorat turizmining rivojlanishi aholining ma’naviy-ruxiy kamoloti, bilimini oshishi, muqaddas qadamjolarini ziyorat qilishni xohlovchilar sonining ko‘payishi, texnologiya va transport taraqqiyoti ziyoratni yanada qulay qilishi, ko‘plab mamlakatlar ziyorat turizmini daromad manbai deb bilishi bilan bog‘liq bo‘lmoqda. Ziyorat turizmi boshqa mamlakatlar madaniyati va tarixi bilan tanishishga yordam berib, sayyohlarni o‘ziga jalb qiladi. Yuqoridagilarning barchasi ziyorat turizmining bugungi kundagi dolzarbligi va ahamiyatini yanada oshiradi. O‘zbekiston uchun ziyorat turizmini o‘rganishning ahamiyati katta. O‘zbekistonni islom madaniyati markazlaridan biri ekanligi, ziyorat turizmini O‘zbekiston iqtisodiyoti uchun muhim daromad manbaiga aylanishi mumkinligi, ziyorat turizmini rivojlantirish turizmning boshqa turlarini rivojlantirish va aholi turmush sifatini yaxshilashga xizmat qiladigan tegishli infratuzilmani yaratishni taqozo etishi bilan e‘tiborga loyiq.

Maqolada O‘zbekiston Respublikasida ziyorat turizmining rivojlanishi ko‘rib chiqiladi, uning asosiy yo‘nalishlari muqaddas shaharlar va islom dini bilan bog‘liq tarixiy joylarni ziyorat qilish amaliyotiga e‘tibor qaratiladi. Boy tarix, betakror me‘moriy yodgorliklar, turli madaniy va diniy diqqatga sazovor joylar kabi ziyorat turizmini rivojlantirish uchun yaratilgan qulay sharoitlar, siyosiy barqarorlik O‘zbekistonni butun dunyo sayohatchilari uchun jozibador manzilga aylantiradi. Ziyorat sayohatlarini tashkil etish uchun zarur bo‘lgan infratuzilmani o‘rganish, shuningdek, O‘zbekistonda turizmning ushbu yo‘nalishining bugungi holati va rivojlanish istiqbollari tahlil qilishga alohida e‘tibor qaratiladi.

Maqolada xorijiy mamlakatlarda ziyorat turizmini rivojlantirish tajribasi ko‘rib chiqiladi, ziyorat turizmini xalqaro maydonda tan olinishi vositalaridan biri ekanligi ilmiy asoslanadi. Diniy ahamiyatga molik noyob me‘moriy yodgorliklar, ziyoratchilarning qulay yashashini ta‘minlash uchun zarur bo‘lgan infratuzilmani o‘rganishga alohida e‘tibor qaratiladi. Jumladan, ziyorat sayohatlarini tashkil etish, ziyoratchilarning muqaddas qadamjolarini ziyorat qilishlari uchun alohida sharoitlar yaratish tajribasi tahlil qilinadi. Zamonaviy infratuzilmani yaratish hamda ziyoratchilarning mamlakatda qolishlari uchun sharoitlarni yaxshilash uchun katta mablag‘

yo'naltirish imkoniyatlari o'rganiladi. Ziyoratchilarning mamlakatda bo'lish sharoitlarini yaxshilash va mamlakatda xavfsizlik darajasini oshirish bo'yicha ko'rilayotgan chora-tadbirlar o'rganiladi. Xalqaro tashkilotlar bilan faol hamkorlik qilib, sayyohlar oqimini ko'paytirish va ziyoratchilarni jalb etish bo'yicha boshqa davlatlar bilan qo'shma loyihalar ishlab chiqish imkoniyatlari o'rganiladi.

Kalit so'zlar: O'zbekiston, ziyorat turizmi, muqaddas qadamjolar, islom madaniyati, aholi turmush sifati, turistik infratuzilma, me'moriy yodgorliklar, islom, tarixiy joylar, diniy diqqatga sazovor joylar, xalqaro turistik tashkilotlar.

WAYS OF DEVELOPING PILGRIMAGE TOURISM IN THE REPUBLIC OF UZBEKISTAN

Abstract

The development of pilgrimage tourism in the modern world is the spiritual development of the population. Increase in knowledge, increase in the number of people who want to visit holy places, development of technology and transport makes pilgrimage more convenient, many countries consider pilgrimage tourism as a source of income. Pilgrimage tourism attracts tourists by helping them get acquainted with the culture and history of other countries. All of the above increase the relevance and importance of pilgrimage tourism today.

Studying pilgrimage tourism is very important for Uzbekistan. It is noteworthy that Uzbekistan is one of the centers of Islamic culture, pilgrimage tourism can become an important source of income for the economy of Uzbekistan, the development of pilgrimage tourism requires the development of other types of tourism and the creation of appropriate infrastructure that serves to improve the quality of life of the population. The article examines the development of pilgrimage tourism in the Republic of Uzbekistan, focusing on the practice of visiting holy cities and historical places associated with Islam. Favorable conditions for the development of pilgrimage tourism, such as rich history, unique architectural monuments, various cultural and religious attractions, and political stability make Uzbekistan an attractive destination for travelers from all over the world. Particular attention is paid to the study of the infrastructure necessary for the organization of pilgrimage trips, as well as to the analysis of the current state and development prospects of this direction of tourism in Uzbekistan.

The article examines the experience of the development of pilgrimage tourism in foreign countries, it is scientifically based on the fact that

pilgrimage tourism is one of the means of international recognition. Special attention is paid to the study of the unique architectural monuments of religious importance, the infrastructure necessary to ensure the comfortable stay of the pilgrims. In particular, the experience of organizing pilgrimage trips and creating special conditions for pilgrims to visit holy places is analyzed. Possibilities of allocating large sums of money to create modern infrastructure and improve conditions for pilgrims' stay in the country will be explored. Measures taken to improve the conditions of the pilgrims' stay in the country and to increase the level of security in the country are studied. By actively cooperating with international organizations, opportunities for developing joint projects with other countries to increase the flow of tourists and attract pilgrims will be explored.

Key words: Uzbekistan, pilgrimage tourism, holy places, Islamic culture, quality of life of the population, tourist infrastructure, architectural monuments, Islam, historical places, religious attractions, international tourist organizations

Maqsad

Maqolaning maqsadi milliy turistik mahsulotni diversifikasiya qilish imkoniyatlarini aniqlash va uni ilgari surish strategiyasini ishlab chiqish uchun xorijda va mamlakatimizda ziyorat turizmi amaliyoti va imkoniyatini tahlil qilishdan iborat.

Vazifalar

- ziyorat turizmini rivojlantirish va uni milliy amaliyotda qo'llash bo'yicha xorijiy tajribani o'rganish.
- ziyoratning motivasion omillari va xulq-atvor jihatlarini tahlil qilish.
- diniy va ziyorat turizmining farqlarini va ularning turistik mahsulot shakllanishiga ta'sirini aniqlash.
- dindorlarning o'ziga xos diniy tuyg'ulari va dunyoviy sayyohlarning umidlarini hisobga olgan holda sayyohlik agentliklari uchun ziyorat sayohatlarini tashkil etish bo'yicha tavsiyalar ishlab chiqish.
- ziyoratchilar sonini ko'paytirish va mintaqaviy turizmni rivojlantirish uchun hududlar o'rtasida hamkorlik strategiyasini taklif qilish.

Bu vazifalar ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish vositasi sifatida ziyorat turizmi salohiyatidan samarali foydalanish uchun shart-sharoit yaratishga qaratilgan.

Kirish

Turizm azaldan favqulodda zarurat va inson hayotining ajralmas qismiga

aylangan. Ertami-kechmi u sayohatga chiqish kerakligini his qiladi. Dunyoda sayohatning 300 dan ortiq turlari va kichik turlari mavjud bo'lib, ular doimiy ravishda sayyohlarning eng xilma-xil istak va ehtiyojlarini qondira oladigan yangi turlari bilan boyib boradi.

O'zbekiston hududida qadimiy sivilizatsiya va madaniyatlar tug'ilib, rivojlangan noyob davlatdir. Muhtasham tarixiy obidalar, betakror arxitekturaning mahobatli namunalari saqlanib qolgan mamlakat. O'zbekiston jadal sur'atlar bilan dunyoga ochilmoqda va uning mashhur diniy maskanlari mamlakatdagi turizm bumining asosiga aylanishi mumkin. Hozirgi O'zbekiston hududida musulmon olamining mashhur olimlari Imom al-Buxoriy, Imom at-Termiziy, Imom al-Moturidiy, Bahouddin Naqshbandiy, Az-Zamaxshariy va boshqalar yashab ijod qilganlar mamlakatda turizmni rivojlantirish.

Bundan tashqari, O'zbekiston Markaziy Osiyoning markazida joylashgan. Mamlakat boy madaniy va tarixiy merosga ega. Bugun mutasaddi idoralar turizm sohasiga alohida e'tibor qaratib, mamlakatni dunyoga ochish uchun muayyan sa'y-harakatlarni amalga oshirmoqda.

Ziyorat turizmini rivojlantirishdan ko'zlangan asosiy maqsad O'zbekistonning islom wivilizatsiyasi markazi sifatidagi sayyohlik salohiyatini butun dunyoga targ'ib qilishdan iborat. Asosan Evropa va Janubi-Sharqiy Osiyo musulmonlarining islom merosi go'zalligini ochib beruvchi va islomning boy tarixini ifodalovchi ziyorat turizmiga qiziqishi ortib bormoqda.

Ziyorat turizmi zamonaviy turizm industriyasining ajralmas qismi hisoblanadi. Ziyorat insoniyatga ming yillar davomida ma'lum bo'lgan eng qadimgi sayohat turidir. Ziyorat - bu aniq belgilangan diniy maqsadlarga ega bo'lgan muqaddas joylarga sayr qilish yoki sayohat. U yoki bu shaklda ziyorat qilish deyarli barcha dinlarda va butparast kultrlarda qabul qilinadi. Bugungi kunda turizm sohasidan olinayotgan daromadlarning 10 foizi ziyorat turizmining xissasiga to'g'ri keladi[3]. Dunyoda ziyorat turizmi eng rivojlangan mamlakatlar sirasiga Rossiya (35%),Isroil (30%), Gresiya (12%), Italiya (7%), Turkiya (6:) va Saudiya Arabistoni (5%) mamlakatlari kiradi[3]. Dunyoda ziyorat turizmi eng rivojlangan shaharlar sirasiga Parij, Rim, Afina, Makka, Madina, Istambul, Buxoro va Samarqand shaharlari kiradi.

Har qanday sayohatning maqsadi (yoki bir qator maqsadlar) bor, u aniq motivga ega. Insoniyat tarixi davomida sayohatchining maqsadi ko'pincha

diniy mazmunga ega bo'lgan. Bunday sayohatlar oxir-oqibat ziyorat deb atala boshlandi (xristian sayohatchilari Muqaddas erga sayohat qilib, o'zlari bilan palma novdasini olib kelish an'anasi).

Ziyorat safarining motivlari diniy markazlar va muqaddas joylarni ziyorat qilish, ayniqsa, ma'lum bir dinda hurmatga sazovor joylarni ziyorat qilish, marosimlarni bajarish uchun ma'naviy ishtiyoqdir. Motivasiya yoki diniy aqidalardan (masalan, har bir musulmon Makkaga haj qilish kerak) yoki insonning diniy intilishlari va e'tiqodlaridan kelib chiqadi.

Adabiyotlar sharhi. MDH mamlakatlarida ziyorat turizmi bo'yicha bilim darajasi ancha yuqori. Bu masalani o'rgangan mualliflar orasida ziyorat turizmi sohasida E. V. Pecheritsa, E. E. Sharafanova, A. Babkina, S. Yu., V. S. Novikova. Yuqorida nomlari ko'rsatilgan tadqiqotlar va olimlar ziyorat turizmini o'rganib, o'quv qo'llanmalar va darsliklar ishlab chiqilgan.

O'zbekistonda ziyorat turizmi masallarini atroflicha va chuqur o'rganilgan deyish mumkin emas, ammo bu borada jiddiy ishlar mavjud. Mualliflar Abdulaxatov N., Mirzaev A. A., Mustaeva S., Narvuz Zade Z. B. va Tojiboeva M. Ushbu mualliflarning asarlarida mamlakatimizda ziyorat turizmini rivojlantirish borasida alohida hududlarni va ziyorat turizmining alohida jihatlarini o'rganishga alohida e'tibor qaratgan.

Metodolgiya

Ziyorat turizmi masalalarini o'rganishda quyidagi usullardan foydalanilgan: terminologik tahlil: ziyorat va diniy turizm atamalarini farqlash, ziyoratchining turist tushunchasiga ta'rifi; bibliografik tadqiqotlar: ziyorat turizmini rivojlantirishning asosiy tendentsiyalarini aniqlash uchun xorijiy mualliflar asarlarini tahlil qilish va Internet-resurslarni tahlil qilish: ziyoratchilarning ehtiyojlari va afzalliklarini aniqlash uchun Internetdan reklama vositasi va statistik ma'lumotlar manbai sifatida foydalanish.

Natijalar

2023 yilda mamlakatimizga xorijdan qariyb 6,7 million turist tashrif buyurdi va xorijiy sayyohlar ko'rsatkichi 2022 yilning mos davriga nisbatan 1,3 barobarga oshdi. Xorijlik sayyohlarning 4/1 qismi O'zbekistonga ziyorat maqsadida kirib kelgan.

“O'zbekiston bo'ylab sayohat qil!” dasturi doirasida 15 million nafar aholi sayohatga chiqdi va hududlar bo'ylab 21 milliontadan ortiq tashriflar uyushtirildi. Tadqiqotlar ushbu ko'rsatkichning 80 foizi mamlakatimizdagi ziyorat maskanlariga tegishli ekanligini ko'rsatmoqda.

2023 yilda Respublikaning turistik salohiyatini targ'ib qilish va turistlar oqimini yanada oshirish maqsadida O'zbekiston Respublikasining 29

ta xorijiy davlatlardagi diplomatik vakolatxonalariga 20 milliard so‘m mablag‘ ajratildi. Mazkur dastur doirasida O‘zbekistonning xorijdagi 34 ta diplomatik vakolatxonalari tomonidan 196 ta loyiha amalga oshirilmoqda. 2017-yilda O‘zbekiston ziyorat turizmi sohasida kamtarona o‘ringa ega bo‘lgan. Biznes va turizmni rivojlantirish markazi tomonidan O‘zbekistonga tashrif buyurganlar o‘rtasida o‘tkazilgan so‘rovda bor-yo‘g‘i 2,2 foizi mamlakatga ziyoratchi turist sifatida tashrif buyurishni xohlashini bildirgan. Shu bilan birga, 2017-yil uchun Jahon musulmonlari turizmi indeksi “Crescent Rating” ma’lumotlariga ko‘ra, O‘zbekiston 29-o‘rinni egallagan, Qozog‘iston, Qirg‘iziston va Tojikiston davlatlari yuqori o‘rinlarni egallagan.

2023 yilning iyun oyida e‘lon qilingan “Jahon musulmon sayohati indeksi” (GMTI-2023) xalqaro ziyorat turizmi reytingida O‘zbekiston 140 ta mamlakat ichida 13-o‘rinni egalladi. Shuningdek, “Halal In Travel Awards 2023” (“Sayohatda halollik mukofoti 2023”) tadbirida Xiva shahri “Yilning islom merosi turizm manzili” sovrinini qo‘lga kiritdi. “World of Statistics” O‘zbekistonni 2024 yilda sayohat qilish uchun eng yaxshi davlatlar ro‘yxatiga kiritilganini e‘lon qildi[16].

“Crescent Rating” prognozlariga ko‘ra, 2026 yilga borib ziyoratchilar soni 230 millionga etadi. O‘zbekistonning ko‘p asrlik islom merosini inobatga olgan holda, ziyorat turizmini rivojlantirish mamlakatimiz uchun katta istiqbolga ega.

Dunyoda diniy arxitekturaning bir qator ajoyib yodgorliklari mavjud: Fransiyadagi Notr-Dam de Parij sobori, Italiyadagi Avliyo Pyotr sobori sayyohlik qiziqishining eng muhim obekti bo‘lib, butun dunyodan sayyohlarni o‘ziga tortadi. Ob’ektlarning 80% gacha diniy ob’ektlar, masalan, Parijda diniy ob’ektlar 44% ni tashkil qiladi[9].

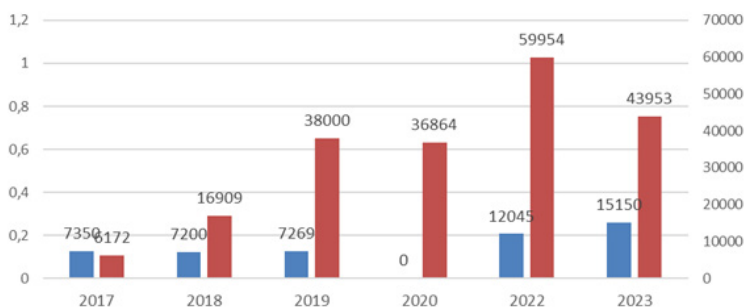
Hozirda ziyoratchilar turizm sohasi xizmatlaridan keng foydalanmoqdalar. Ziyorat safarlari diniy-ma’rifiy yoki madaniy-tarixiy turlardan farqli o‘laroq, faqat ta’lim maqsadlarida emas, balki e’tiqod bilan belgilanadigan marosimni bajarish ma’nosini ham o‘z ichiga oladi. Dasturning ko‘ngilochar bo‘limi sezilarli darajada qisqartirildi, ammo sog‘lomlashtirish va ma’rifiy dam olish uchun ortiqcha narsalarsiz ruxsat berilgan.

Ziyorat turizmini rivojlantirish bo‘yicha xorijiy tajriba ziyorat sohasini yaxshilashga intilayotgan davlatlar uchun qimmatli saboqlar beradi. Xususan, ko‘plab mamlakatlar o‘zlarining tarixiy va madaniy boyliklaridan ma’naviy boyitishga, diniy an’analar bilan bog‘lanishga intilayotgan

sayyohlarni jalb qilish uchun foydalanadilar.

O'zbekistonda ziyorat turizmi turizm industriyasining muhim bo'g'ini bo'lib, mamlakatimizda YuNESKOning Butunjahon merosi ro'yxatiga kiritilgan Buxoro va Samarqand shaharlari kabi muqaddas qadamjolar jadal rivojlanmoqda. Bu joylar nafaqat muhim diniy ahamiyatga ega, balki madaniy va tarixiy meros markazlari hisoblanadi.

O'zbekistonda ziyorat turizmini rivojlantirish bo'yicha kat ta ishlar amalga oshirilmoqda. Umra bo'yicha kvotalar olib tashlandi, Xaj bo'yicha kvotalar 5 mingdan 15 ming kishigacha oshirildi. 2017-2023 yillarda 250886 nafar yurtdoshlarimiz xaj va umra ziyoratlarini amalga oshirdilar (1-rasmga qarang).

Rasm 1. 2017-2023 yillarda xaj va umra ziyoratiga yuborilganlar, kishi[15]

Xorijiy tajribani O'zbekistonda muvaffaqiyatli qo'llash uchun o'zbek madaniyati va dinining o'ziga xos jihatlarini hisobga olish, shuningdek, ziyoratchilarning ehtiyojlarini qondiradigan infratuzilmani yaratish zarur. Bu sayyohlik dasturlarini ishlab chiqish, transport yo'nalishlari va xizmatlarini yaxshilash, O'zbekistonni ziyorat uchun xavfsiz va mehmondo'st manzil sifatida targ'ib etishni o'z ichiga oladi.

O'zbekistonda ziyorat turizmi islom olamining muhim ziyoratgohlari jamlangan qadimiy shaharlari – Buxoro va Samarqand tufayli salmoqli rivojlanish salohiyatiga ega.

Umuman olganda, O'zbekistonda ziyorat turizmini rivojlantirish strategiyalarini ishlab chiqishda xorijiy tajriba asos bo'lib xizmat qilishi mumkin, ammo bu strategiyalarni mahalliy sharoit va ehtiyojlarga moslashtirish zarur.

O'zbekistonda ziyoratning motivasion omillari va xulq-atvor jihatlarini tahlili shuni ko'rsatadiki, ziyorat madaniy, tarixiy va ma'naviy boylikni o'zida

mujassam etgan muhim turizm turi hisoblanadi. Motivasion omillarga ma'naviy ma'rifatga intilish, hayot mazmunini izlash, ruhni poklash va e'tiqodni mustahkamlash kiradi. Ziyoratchilar ko'pincha O'zbekistonni islom olami va so'fiylik oqimi bilan bog'liq boy madaniy merosi tufayli tanlaydi.

Ziyoratning xulq-atvor jihatlariga muqaddas qadamjolarini ziyorat qilish, diniy marosim va marosimlarda qatnashish, ezgu ishlar va xayr-ehson qilish kiradi. Ziyoratchilar muqaddas joylarga yaqin bo'lishga intilishadi va ko'pincha ibodat qilish va e'tiqodlari haqida o'ylash uchun vaqt o'tkazishadi. Bu xulq-atvor jihatlarini o'zbek xalqi uchun ziyoratning chuqur diniy ahamiyatini aks ettiradi.

Umuman olganda, O'zbekistonda ziyorat qilish nafaqat turizm, balki odamlarning o'z dini va madaniy an'analari bilan aloqalarini saqlab qolish yo'li hamdir. Bu ularga ruhiy qoniqish va imonini mustahkamlash imkonini beradi.

Diniy turizm va ziyorat turizmi turistik mahsulotning shakllanishida muhim rol o'ynaydigan ikkita o'xshash, ammo turli xil turizm turlaridir. Diniy turizm – ziyoratgohlar va diniy obidalarni ziyorat qilishga qaratilgan madaniy-ma'rifiy turizm turi. Bu monastirlar, ibodatxonalar va din bilan bog'liq boshqa joylarga ekskursiyalarni o'z ichiga olishi mumkin. Diniy turizm turli e'tiqodlar va madaniy an'analari bilan tanishishga yordam beradi.

1-jadvalda diniy turizm atamasiga mutaxassislarning fikrlari keltirilgan.

jadval 1. Diniy turizmning ta'riflari

МУАЛЛИФ	ТАЪРИФ
Senin V. S.	Diniy turizm uch shaklga ega: ziyorat, diniy mavzudagi ekskursiya sayohatlari va ziyoratchilar va sayyohlarni birlashtiradigan ixtisoslashtirilgan turlar.
Jitenev S.Yu.	Diniy turizm so'nggi paytlarda turizmning eng jadal rivojlanayotgan va istiqbolli yo'nalishlaridan biridir. Diniy turizmning asosiy maqsadi "turli konfessiyaga mansub kishilarni muloqot va o'zaro munosabatlarga jalb qilish, jamiyatda diniy va ijtimoiy sabablarga ko'ra yuzaga keladigan keskinlikni yumshatish istagi".
Babkin A.V.	Diniy turizmi - bu turli din vakillarining ziyorat maqsadidagi sayohatlari yig'indisidir. Ziyorat - mo'minlarning muqaddas joylarga sig'inish istagi.

Xristov T.	Diniy turizm - bu muqaddas joylar va din markazlarini ziyorat qilish uchun bir yildan ortiq bo'lmagan muddatga an'anaviy muhitdan tashqarida sayohat qiladigan odamlardir"
------------	--

Ziyorat turizmi esa diniy marosimlarda qatnashish va muqaddas joylarga sajda qilishga qaratilgan diniy faoliyatning eng qadimgi turi hisoblanadi. Ziyorat ko'pincha chuqur ruhiy tajribani o'z ichiga oladi va marosimlar va ibodatlarda ishtirok etishni o'z ichiga olishi mumkin.

Turizmning ushbu turlarining turistik mahsulotning shakllanishiga ta'siri turistlarning diniy qadriyatlarini va ehtiyojlarini hisobga olgan holda maxsus dasturlarni yaratishda yotadi. Bu marshrutlarni, axborot materiallarini ishlab chiqish, diniy turizmga ixtisoslashgan gidlar xizmatini, shuningdek, ziyoratchilar va diniy turistlarning qulay dam olishlari uchun infratuzilmani yaratishni o'z ichiga olishi mumkin.

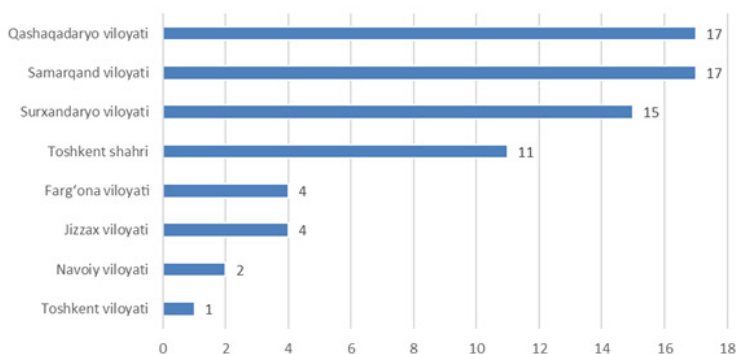
Shunday qilib, diniy va ziyorat turizmi nafaqat turli konfessiyalar va madaniy an'analar bilan tanishish, balki turizm industriyasini rivojlantirish, hududlarning iqtisodiy rivojlanishi uchun yangi imkoniyatlar yaratishda ham muhim o'rin tutadi.

A. Yu Aleksandrovaning asarlariga asoslanib, ziyoratning quyidagi makromintaqalarini ajratib ko'rsatish mumkin[19]:

- Dunyoning pravoslav mamlakatlari: Rossiya, Ukraina, Belarusiya, Moldova, Gruziya, Gretsiya, Bolgariya, Ruminiya va boshqalar;
- katoliklik va protestantizm hukmronligi, ko'p sonli harakatlari bilan xorijiy Evropaning aksariyat mamlakatlari;
- Xristianlikning hukmron mavqeiga ega Shimoliy Amerika;
- Xristianlik va mahalliy aholining an'anaviy xalq e'tiqodlari ustunlik qiladigan Lotin Amerikasi;
- Islom hukmronlik qiladigan Shimoliy Afrika;
- Sharqiy va qisman G'arbiy Afrikada islom dinining ustunligi va nasroniylik va an'anaviy xalq e'tiqodlari markazlarining mavjudligi;
- Islom hukmron bo'lgan G'arbiy Osiyo va xristianlik va iudaizm anklavlarini;
- Hinduizm, buddizm va islomning tarqalishi bilan Janubiy Osiyo, shuningdek, xristianlik, sikkizm va jaynizm markazlari;
- Buddizm, islom, nasroniylik va hinduizmning anklavlarini mavjudligi bilan janubi-sharqiy Osiyo;
- Buddizm, konfusiylik, sintoizm hukmron bo'lgan Sharqiy Osiyo, xristianlik va islom hududlarini;
- Islom hukmronligi ostidagi Markaziy Osiyo; Buddizm ustunlik qilgan Markaziy Osiyo (Tibet).

O'zbekiston Respublikasi Turizm va madaniy meros vazirligi tomonidan dunyoning turli burchaklaridan tashrif buyuruvchilarni qabul qilishi mumkin bo'lgan ziyoratgohlar ro'yxatga olingan. Ularning 100 ga yaqini nafaqat musulmonlar, balki nasroniylar, buddistlar va yahudiylar ham ziyorat qilishi mumkin bo'lgan ziyoratgohlardir.

Shularning ichida O'zbekistonda islom dini bilan bog'liq ziyoratgohlar juda ko'p (2-rasmga qarang).1-расм.

Rasm 2. O'zbekistonda islom dini bilan bog'liq ziyoratgohlar.

Ziyorat turizmini rivojlantirishdan ko'zlangan asosiy maqsad O'zbekistonning islom sivilizasiyasi markazi sifatidagi sayyohlik salohiyatini butun dunyoga targ'ib qilishdan iborat. Asosan Evropa va Janubi-Sharqiy Osiyo musulmonlarining islom merosi go'zalligini ochib beruvchi va islomning boy tarixini ifodalovchi ziyorat turizmiga qiziqishi ortib bormoqda.

Ziyorat turizmida Buxoroning alohida o'rni va roli bor. Muqaddas va aziz Buxoroning g'oyaviy asosini so'fiylik ta'limoti (ma'naviy kamolotda yuksaklikka erishish imkonini beruvchi fan) tashkil etadi. Eng ko'p masjid (360 ta) va madrasa (80 ta) bo'lgan shahar "Islom olami yulduzi" unvoniga sazovor bo'ldi. Bu Makka, Madina, Bag'dod, Damashq, Quddus va Mozori Sharif bilan birga dunyoning ettita muqaddas shaharlaridan biridir[9]. Bu shaharda qadimiy arxitekturaning eng ajoyib, rang-barang va ko'p sonli durdonalari jamlangan. Aniqrog'i, Buxoroda O'rta Osiyo so'fiy tasavvuf vakillarining maskanlari ifodalangan. Bu erda "Xo'jagon-naqshbandiya" so'fiylik tariqati keng tarqalib, o'z tarafdorlaridan har kungi tashvish va mashaqqatlardan ajralmagan holda, Alloh bilan birlik yo'lidan borishni, doimo Alloh tomon o'zini kamol toptirish, kasbiy malaka, tadbirkorlik bilan shug'ullanish va o'z ma'naviyatini rivojlantirish yo'li bilan harakat

qilishni talab qiladi[5].

Diniy ta'limotning ildizi Salmon Fors, Abu Bakr Siddiq, Payg'ambar Muhammad (s.a.v.)ga borib taqaladi. Bu birodarlikning qirqa yaqin etakchilari ma'lum, ulardan sakkiz nafari buxoroliklardir. Ulardan etti nafari esa Buxoro va uning atrofida dafn etilgan. Etti "muqaddas pir" maqbaralari bugungi kunda butun dunyo musulmonlarining ziyoratgohi bo'lib, ziyorat yo'li – "Muqaddas Buxoroning etti piri" deb nomlanadi.

Shuning uchun, Makka va Madinaga haj qilishdan avval ziyoratchilar Imom al-Buxoriy qabrini va "Etti pir"ni ziyorat qilishlari kerak, deb o'ylaymiz. Turizm biznesiga oid manbalarda "diniy turizm" tushunchasi "ziyosat" tushunchasi bilan almashtirilgan, diniy mavzudagi ekskursiyalar diniy sayohatlardan farqlanmaydi;

O'zbekistonda dindorlarning o'ziga xos diniy tuyg'ularini va dunyoviy sayyohlarning umidlarini inobatga olgan holda ziyorat sayohatlarini tashkil etish tavsiya etiladi:

Diniy urf-odatlar va marosimlarga hurmat: nuqtai nazaridan ziyoratgohlarda o'zini tutish qoidalari, jumladan, ayrim hududlarda suratga olish va video tasvirga olish taqiqlari haqida ma'lumot berish.

Inklyuziv muhit yaratish, bu dunyoviy sayyohlarga diniy marosimlar bilan bog'liq bo'lmagan madaniy tadbirlarda ishtirok etish imkoniyatini ta'minlashni nazarda tutadi.

Mahalliy urf-odatlar haqida ma'lumot berish, tushunmovchiliklarni oldini olish uchun mahalliy urf-odatlar va xatti-harakatlar normalari haqida ma'lumot berish.

Xavfsizlik va qulaylikni ivojlantirish maqsadida sayohatning barcha ishtirokchilari xavfsizligini ta'minlash va yashash va ovqatlanish uchun qulay sharoitlarni yaratish.Экологик жавобгарликни ривожлантириш, экологик стандартларга риоя қилиш ва табиий ресурсларга ҳурмат. Ushbu tavsiyalar barcha ziyorat ishtirokchilari uchun ularning qiziqishlari va e'tiqodlari xilma-xilligini tan olgan holda ijobiy tajriba yaratishga yordam beradi.

Xulosa

O'zbekistonda ziyoratchilar sonini ko'paytirish va mintaqaviy turizmni rivojlantirish uchun quyidagi strategiyalarni taklif qilish mumkin:

- Ziyoratchilar uchun tegishli infratuzilmani yaratish, shu jumladan transport aloqalarini yaxshilash, turar joy va xizmatlar ko'rsatish.
- Targ'ibot va marketingga e'tibor berish. O'zbekistonning diqqatga sazovor joylari va madaniy merosi haqidagi ma'lumotlarni ijtimoiy tarmoqlar va boshqa platformalar orqali ko'proq sayyohlarni jalb qilish uchun tarqatish.
- Turli diniy talablarga javob beradigan umumiy ovqatlanish korxonalari va turar joy binolarida halol standartlarini joriy etish.
- "Mahallasi turizmi", "Qishloq turizm", "Ovul turizm", "Tabarruk ziyorat" kabi yangi sayyohlik mahsulotlarini yaratish, turli auditoriyani o'ziga jalb etish.
- Mahalliy hamjamiyatlarni turizmni rivojlantirishga jalb qilish, ularga turizm xizmatlari orqali iqtisodiy o'sish imkoniyatlarini taqdim etish.

Bu strategiyalar O'zbekistonni turli mamlakatlardan kelgan ziyoratchilar va sayyohlar uchun yanada jozibador bo'lib, mintaqaning iqtisodiy rivojlanishiga hissa qo'shishi mumkin.

Diniy turizmni barqaror rivojlantirish istiqbollari yuqoridagilardan tashqari quyidagi elementlarni hisobga olishni talab qiladi: йирик диний байрамлар ва тадбирлар билан боғлиқ таширф буюрувчилар ҳажмини баҳолаш ва зиёратчилар ва сайёҳлар оқимини бошқариш;

- diniy meros ob'ektlarini saqlash va ahamiyatini oshirish;
- ommaviy diniy tadbirlar o'tkaziladigan joylarda tabiiy muhitni muhofaza qilish;
- diniy turizm yo'nalishlarini ixtisoslashtirilgan tayyorlash, ta'minlash va sertifikatlash;
- diniy turizm yo'nalishlarida odamlar xavfsizligi va gigiena talablarini ta'minlash;
- diniy turistik sayohatlarni tayyorlash va o'tkazishda yangi axborot texnologiyalari va kommunikasiyalaridan samarali foydalanish;
- diniy turizm bilan bog'liq yangi mahsulot va xizmatlarni reklama qilish va sotish.

Adabiyotlar ro'yxati

Абдулахатов Н. Олтиариқ зиёратгоҳлари.-Тошкент, 2005.

Алексей Бабкин: Специальные виды туризма. Учебное пособие. Серия. Высшее образования.-М.: Феникс, 2008.

Мирзаев А.А. Особенности развития паломнического туризма в Узбекистане // Экономика и социум №11 (90), 2021

Мустаева, Ш. С. Специфика паломнического туризма в Узбекистане

- / Ш. С. Мустаева. — Текст : непосредственный // Молодой ученый. — 2021. — № 4 (346). — С. 192-194. — URL: <https://moluch.ru/archive/346/77898/> (дата обращения: 08.06.2024).
- Наврुз-Зода З. Б., Навруз-Зода Ш. Б. Паломничество как устойчивая туристическая основа ислама // http://nbisu.moy.su/_ld/5/522_Navruz-Zoda_ISU.pdf
- Печерица Е.В., Шарафанова Е.Е. ПАЛОМНИЧЕСКИЙ ТУРИЗМ: СУЩНОСТНЫЕ АСПЕКТЫ // Современные проблемы науки и образования. – 2014. – № 6. URL: <https://science-education.ru/ru/article/view?id=16486> (дата обращения: 08.06.2024).
- Сенин В.С. Организация международного туризма. Учебник. - М.: Финансы и статистика, 2003. - 400 с.
- Современное состояние религиозного туризма и его социальная роль в России и за рубежом / [Житенев С. Ю. и др. ; науч.-ред. гр.: С. Ю. Житенев, В. С. Новиков, Ю. С. Путрик]; Междунар. туристская акад. - Москва : Междунар. Туристская Акад., 2010.
- Таджибаев Шохрух Максудович Особенности паломнического туризма в Узбекистане // Достижения науки и образования. 2020. № 8 (62). URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/osobennosti-palomnicheskogo-turizma-v-uzbekistane>
- Христов, Т. Т. Религиозный туризм : учебник для вузов / Т. Т. Христов. — Москва : Издательство Юрайт, 2024. — 338 с.
http://old.bukhari.uz/index.php?option=com_content&view=article&id=2098:termizallama&catid=67:allomalar&Itemid=492&lang=ar
<http://qadamjo.uz/>
<https://cajitm.f.centralasianstudies.org/index.php/CAJITMF/article/view/337>
https://forbes.kz/news/2024/01/20/newsid_316444
<https://moluch.ru/archive/346/77898/>
<https://president.uz/ru/lists/view/4149>
<https://qalampir.uz/news/uzbekistonda-diniy-ziyaratgo%D2%B3lar-khatlovdan-utkaziladi-60674>
<https://religions.uz/pages/view?id=55>
<https://studfile.net/preview/7816502/page:29/>
<https://uzbekistan.travel/>
<https://uzbekistan.travel/ru/v/palomnicheskiy-turizm/>
<https://www.lex.uz/docs/3560605?ONDATE=08.05.2023>
[https://www.xabar.uz/jamiyat/ziyarat-qiling-toshkent-viloyatining -
Тошкент вилояти](https://www.xabar.uz/jamiyat/ziyarat-qiling-toshkent-viloyatining-Toshkent-viloyati)
<https://www.ziyouz.com/books/tarixiy/Sadriddin%20Salim%20Buxoriy.%20Tabarruk%20ziyaratgohlar.pdf>
O`zbekiston Respublikasi Din ishlari bo`yicha qo`mita ma`lumotlari

O'zbekiston Respublikasi Ekologiya, atrof-muhitni muhofaza qilish va iqlim o'zgarishi vazirligi huzuridagi Turizm qo'mitasi ma'lumotlari

Annotatsiya

Zamonaviy dunyoda ziyorat turizmining rivojlanishi aholi ma'naviyatining yuksalishi, dunyoqarashining kengayishi, muqaddas qadamjolarini ziyorat qilishni xohlovchilar sonining ko'payishi, ziyoratni amalga oshiruvchi texnika va transportning rivojlanishi bilan bog'liqdir. qulayroq. Ko'pgina mamlakatlar ziyorat turizmini daromad manbai deb bilishadi. Ziyorat turizmi sayyohlarni o'ziga jalb etib, ularga boshqa mamlakatlar madaniyati va tarixi bilan tanishish imkonini beradi. Bularning barchasi bugungi kunda ziyorat turizmining dolzarbligi va ahamiyatini oshirmoqda.

O'zbekiston uchun ziyorat turizmini o'rganish katta ahamiyatga ega. Shuni ta'kidlash kerakki, O'zbekiston islom madaniyati markazlaridan biri bo'lgani uchun ziyorat turizmi O'zbekiston iqtisodiyoti uchun muhim daromad manbaiga aylanishi mumkin. Ziyorat turizmini rivojlantirish turizmning boshqa turlarini ham rivojlantirish va aholi turmush darajasini oshirish uchun tegishli infratuzilmani yaratishni taqozo etadi.

Maqolada O'zbekiston Respublikasida ziyorat turizmining rivojlanishi ko'rib chiqilib, muqaddas shaharlar va islom dini bilan bog'liq tarixiy joylarni ziyorat qilish amaliyotiga e'tibor qaratiladi. Boy tarix, betakror me'moriy yodgorliklar, turli madaniy va diniy diqqatga sazovor joylar, siyosiy barqarorlik kabi ziyorat turizmini rivojlantirish uchun yaratilgan qulay sharoitlar O'zbekistonni dunyoning turli burchaklaridan kelgan sayohatchilar uchun jozibador manzilga aylantirmoqda. Ziyorat sayohatlarini tashkil etish uchun zarur bo'lgan infratuzilmani o'rganish, shuningdek, O'zbekistonda turizmning ushbu yo'nalishining bugungi holati va rivojlanish istiqbollari tahlil qilishga alohida e'tibor qaratilmoqda.

Maqolada, shuningdek, xorijiy mamlakatlarda ziyorat turizmini rivojlantirish tajribasi ko'rib chiqilib, ziyorat turizmi xalqaro e'tirof etish yo'llaridan biri ekanligi ilmiy asoslangan. Diniy ahamiyatga molik noyob me'moriy yodgorliklar, ziyoratchilarning qulay yashashi uchun zarur bo'lgan infratuzilmani o'rganishga alohida e'tibor qaratilmoqda. Xususan, ziyoratchilarning muqaddas qadamjolarini ziyorat qilishlari uchun sayohatlar tashkil etish, alohida sharoitlar yaratish tajribasi tahlil qilinmoqda. Mamlakatimizda zamonaviy infratuzilmani yaratish va ziyoratchilar uchun sharoitlarni yaxshilash uchun katta mablag' ajratish imkoniyatlari o'rganiladi. Ziyoratchilarning mamlakatimizda bo'lish sharoitlarini yaxshilash, xavfsizlik darajasini oshirish bo'yicha ko'rilyotgan chora-tadbirlar o'rganilmoqda. Xalqaro tashkilotlar bilan faol hamkorlik boshqa davlatlar bilan sayyohlar oqimini ko'paytirish va ziyoratchilarni jalb qilish bo'yicha qo'shma loyihalar ishlab chiqish imkoniyatlarini o'rganish imkonini beradi.

IKKINCHI JAHON URUSHI YILLARIDA O‘ZBEKISTONDA RASSOMLAR FAOLIYATINI SAFARBAR ETISH JARAYONLARI

Sevara PULATOVA

Alfraganus Universiteti - ORCID: 0009-0000-4816-1696

Annotasiya

O‘zbekiston tasviriy san‘ati umumturk ma’naviyatining ajralmas qismi bo‘lib, qadimiy va boy tarixga ega. Ikkinchi jahon urushi yillari O‘zbekiston tasviriy san‘ati uchun chuqur yo‘qotishlar va shu bilan birga yangilanish va rivojlanish yillari bo‘ldi. O‘zbekistonlik rassomlarning bir guruhi urushga ketib, halok bo‘lgan yoki urush sharoitida boshqa sohaga o‘tib ketgan. Ular orasida noyob iqtidor egalari ham bor edi. Urush yillarida front oldi hududlaridan evakuatsiya qilingan yuzlab ijodkorlar O‘zbekistonda, asosan Toshkent va Samarqand shaharlarida, shuningdek, Farg‘onada faoliyat olib borishdi. Urush yillarida xalqni dushmanga qarshi kurashga undashda grafika ustuvorlik kasb etib, urushning dastlabki kunlaridayoq Rassomlar uyushmasi plakatlar chiqarishga kirishdi. 1941 yil kuzidan plakatlar Toshkentda “O‘zTAG (O‘zbek telegraf agentligi) oynasi” nomi bilan chiqarila boshlandi. “O‘zTAG oynasi” – front, respublika va xalqaro hayotda ro‘y berayotgan voqealarga munosabatni tezkor yetkazish, ayniqsa, fashizmni fosh etish vazifalarini bajardi. Shuningdek, tasviriy san‘atda batal va tarixiy janr ham rivojlandi. Urush davri talablaridan kelib chiqqan holda rassomlar fashizmga qarshi kurashish, yigitlik burchi, qahramonlik, mehnat safarbarligi kabi mavzulardagi asarlar ustida ish olib borishdi. Rassomlar yakka va ijodiy brigada sifatida xalq qurilishlarida, qishloqlarda, zavodlarda, fabrikalarda, harbiy qismlarda ish olib bordi, zarbdor mehnatkashlarni portretlarini chizishdi, choyxona va dala shiyponlarini bezatishdi, devoriy gazetalar chiqarishda, ko‘chma ko‘rgazmalar tashkil etishda qatnashishdi. Muxtasar aytganda, urush yillarida tasviriy san‘at xalqni fashistlar ustidan g‘alaba qozonishga bo‘lgan ishonchini mustahkamlashga, unga ruhiy madad bo‘lishga xizmat qildi.

Kalit so‘zlar: O‘zbekiston, tasviriy san‘at, Ikkinchi jahon urushi, plakat, rassomlik, grafika.

PROCESSES OF MOBILIZATION OF THE ACTIVITY OF ARTISTS IN UZBEKISTAN DURING THE YEARS OF THE SECOND WORLD WAR

Sevara PULATOVA

Alfraganus University - ORCID: 0009-0000-4816-1696

Annotation

The art of Uzbekistan is an integral part of the all-Turkic spirituality, has an ancient and rich history. The years of World War II brought deep losses to the fine arts of Uzbekistan, but were also years of renewal and development. Some artists from Uzbekistan went to war, died at the front, or went to other areas far from art. Among them were unique talents. During the war years, hundreds of artists evacuated from front-line areas worked in Uzbekistan, mainly in Tashkent and Samarkand, as well as in Ferghana. During the war years, graphics prevailed among other types of fine art. Already in the early days of the war, the Union of Artists began to produce posters. Since the fall of 1941, posters began to be issued in Tashkent under the name "Window of the Uzbek Telegraph Agency." "UzTAG Window" is an operational response to events taking place in the rear, republic and in the international arena, especially the exposure of fascism. Battle and historical genres also developed in the visual arts. As part of creative teams, artists worked at public construction sites, in villages, factories, factories, in military units, painted portraits of handymen, decorated teahouses and field sheds, participated in the production of wall newspapers, and organized exhibitions. In short, during the war years, fine art served to strengthen the people's faith in victory over the Nazis and spiritual support.

Keywords: Uzbekistan, fine arts, World War II, poster, painting, graphics.

KIRISH

Fashistlar Germaniyasi Sovet Ittifoqiga bostirib kirganidan keyin O'zbekistonda ham tasviriy san'at – ko'rgazmali xususiyati bilan kishilarga zarur g'oyani badiiy shakl va mazmunda yetkazib berish imkoniyatiga ko'ra dolzarblashdi.

Shu sababdan, urush davri talablaridan kelib chiqqan holda rassomlar fashizmga qarshi kurashish, yigitlik burchi, qahramonlik, mehnat safarbarligi kabi mavzulardagi asarlar ustida ish olib borishdi.

O'zbekistonlik rassomlarning bir guruhi urushga ketgan bo'lsa-da, front

oldi hududlaridan evakuatsiya qilingan yuzlab ijodkorlar O'zbekistonda faoliyat olib borishdi. O'zbekiston rassomlar uyushmasi urush arafasida 88 nafar ijodkorni birlashtirgan bo'lsa, 1942 yilning o'rtalariga kelib ularning soni 239 nafarni tashkil etdi (O'zbekiston Milliy arxivi. 2320-fond, 1-ro'yxat, 211-yig'majild, 11-varaq). 1944 yil boshida respublikada 290 nafar rassom faoliyat yuritardi.

Natijada, Toshkent va Samarqand urush yillarida tasviriy san'at ijodkorlarining markazlariga aylandi.

METODOLOGIYA

Maqolada Ikkinchi jahon urushi yillarida O'zbekistonda ijodkor ziyolilar va madaniyat arboblari faoliyatini tadqiq etish davomida o'rganilgan hujjatlar va adabiyotlar, to'plangan faktik materiallarni umumlashtirish asosida rassomlar faoliyatini fashizm ustidan g'alabaga safarbar etish jarayonlarida namoyon bo'lgan tendensiyalar aniqlashtirildi:

birinchidan, urush boshlanishidagi ijodiy tashabbuskorlik harakatlari. Urush boshlangan ilk kunlardan O'zbekiston rassomlari orasida fashizmga qarshi kurashga o'z hissasini qo'shish harakati stixiyali tarzda boshlanib, ma'lum bir vaqt hech qanday ko'rsatmalarsiz va boshqaruvsiz davom etdi. Aynan shu davrda plakat sohasida qator ijobiy ishlar yaratildi;

Ikkinchidan, tasviriy san'at sohasida rivojlanish va safarbarlik jarayonlari bir tekis ketmaganligi. Ayniqsa bu haykaltaroshlik sohasida deyarli kuzatilmadi;

uchinchidan, g'oya va mavzuni ifoda etishda o'zgarishlarning sodir bo'lishi. Plakat, grafika davr ruhiga, uning og'riqli mavzulariga hozirjavobligi bilan tasviriy san'atning asosiy va eng ko'p murojaat qilinadigan turiga aylandi. Bu davrda urush mavzusi rassomlar diqqat markazida bo'lib, yaratilgan asarlarning bosh maqsadi dushmanga nisbatan nafrat uyg'otish, xalqni adolat uchun murosasiz kurashga ilhomlantirish bo'lgan. Inson, uning ruhiy kechinmalari mavzusi esa ikkinchi planga o'tdi.

ADABIYOTLAR SHARHI

Ikkinchi jahon urushi yillarida O'zbekistonda rassomlar faoliyatini safarbar etish jarayonlarini tadqiq etish davomida avvalo mavzuga oid arxiv materiallarini hamda o'sha yillarda ijod qilgan rassomlar faoliyatiga bag'ishlangan adabiyotlar o'rganildi.

Foydalanilgan barcha manba va adabiyotlarni uch guruhga bo'lgan holda tizimlashtirish mumkin:

1. Arxiv materiallari. O'zbekiston Milliy arxivida saqlanayotgan O'zbekiston SSR Xalq Komissarlari Soveti huzuridagi San'at ishlari bo'yicha boshqarmasi bo'yicha 2087-fond va O'zbekiston Respublikasi Rassomlar uyushmasi bo'yicha 2320- fondlarining 1941–1945 yillarga oid hujjatlar mavjud. Hisobot, Uyushma boshqaruvi majlisi bayonlari kabi hujjatlarda aks ettirilgan davr tasviriy san'ati jarayonlari hali yetarlicha o'rganilmagan.

2. Ilmiy adabiyotlar. Bu adabiyotlar o'z navbatida yana uch guruhga bo'linadi, uning birinchi guruhini Ikkinchi jahon urushida fashizm ustidan qozonilgan g'alabada O'zbekistonning hissasini ochib berishga qaratilgan adabiyotlar tashkil qiladi: R.Karimov. Sovet O'zbekistoni san'ati Ulug' Vatan urushi yillarida. Toshkent. "Bilim" jamiyati. № 17. 1970; Sh. Karimov.G'alabaga qo'shilgan hissa. Toshkent. "O'zbekiston"; T.D.Djuraev. Kommunisticheskaya partiya Uzbekistana v gody Velikoy Otechestvennoy voyny. Izdatelstvo «Uzbekistan».1964.; I Po'latov. Buyuk g'alabada O'zbekiston hissasi. «O'zbekiston» Nashriyoti.1974.; Uzbekskaya SSR v gody Velikoy otechestvennoy voyny (1941-1945 gg.) v tryox tomakh. Izdatelstvo «Fan». Ushbu adabiyotlarda urush yillarida ilm-fan, adabiyot va san'at sohasidagi safarbarlik jarayonlari turli darajada aks etgan. Ushbu adabiyotlarda keltirilgan faktik materiallar tadqiqot uchun asos bo'lib xizmat qildi. Shu bilan birga ushbu adabiyotlarda mazkur mavzu o'sha davrda hukmron bo'lgan kommunistik g'oya, ya'ni barcha yutuqlarning va g'alabalarning ilhomchisi kommunistik partiya ekanligi haqidagi g'oya nuqta nazaridan yoritilganligini ta'kidlash lozim. Adabiyotlarning ikkinchi guruhi alohida rassomlar ijodiga bag'ishlangan adabiyotlardan tarkib topadi. O'zbekistonda Ikkinchi jahon urushi yillarida respublikaning madaniy hayotiga, jumladan, tasviriy san'ati rivojiga bag'ishlangan gazeta va jurnal maqolalari adabiyotlarning uchinchi guruhini tashkil etadi.

3. Davr tasviriy san'at asarlari. Bunga B.Hamdamiyning o'g'lini frontga kuzatayotgan ota kabi asarlarni keltirish mumkin. Ya'ni, ayrim tasviriy san'at asarlarining o'zi bilan tanishgan holda uning g'oyasi va ijtimoiy yuki haqida so'z yuritildi.

NATIHALAR

Urush yillarida xalqni dushmanga qarshi kurashga undashda grafika ustuvorlik kasb etdi. Bu borada urushning dastlabki kunlaridayoq Rassomlar uyushmasi plakatlar chiqarishga kirishdi.

Qo'l bilan qog'ozga chizilgan plakatlar O'rta Osiyo davlat universitetining, Toshkentning o'sha yillardagi eng yirik istirohat bog'lari panjaralariga ilindi. Shuningdek, ular shaharlardagi tashkilot va korxonalarda, kolxozlar,

choyxonalarda mavjud maxsus stendlarga joylashtirildi.

Urushning dastlabki ikki oyidayoq O‘zbekistonda agitvitrinalarning 63 soni chiqarildi, ularning har biri 15–18 nusxadan tayyorlandi.

Dastlab, asl nusxalar svetokopiya usulida ko‘paytirildi, lekin bu plakatga bo‘lgan ehtiyojni qondira olmasdi. 1941 yilning noyabr oyi boshlariga kelib, 450 dona original plakat chiqarilgan bo‘lib, ulardan jami 4500 nusxa olingan edi.

1941 yilning 8 sentyabridan plakatlar Toshkentda “O‘zTAG (O‘zbek telegraf agentligi) oynasi” nomi bilan chiqarila boshlandi. Endilikda plakatlar trafaret usulida ko‘paytirildiki, bu tezda yuzlab varaqlarni chiqarish imkonini berdi (O‘zMA. 2087-fond, 1-ro‘yxat, 100-yig‘majild, 24-varaq). Bu ishlarga jamoatchilik yo‘li bilan, asosan rassomlarning rafiqalari jalb etilgan holda amalga oshirildi. Keyinchalik esa plakatlarni pullik obuna asosida tarqatish ham yo‘lga qo‘yildi.

“O‘zTAG oynasi” – front, respublika va xalqaro hayotda ro‘y berayotgan voqealarga munosabatni tezkor yetkazish, ayniqsa, fashizmni fosh etish vazifalarini bajardi.

Avvalo, uyushma qoshida plakatchi rassomlar brigadalari tashkil etildi. Asosiy brigada Ittifoq grafika bo‘limining a‘zolaridan iborat bo‘lib, unga Isak Valdenberg, Aleksandr Venediktov, Vera Zaleskaya, Boris Jukov, Lidiya Zile, Grigoriy Karlov, Veniamin Kedrin, Semen Malt, Mixail Reyx, Dmitriy Ushakov, Konstantin Cheprakov kirgan. Keyinchalik esa uning tarkibi Bahrom Hamdamiy, Lutfulla Abdullaev, Mixail Arinin, Nadejda Kashina, Valentin Fadeev kabi rassomlar hisobiga kengaydi. Armiyaga safarbar qilinishidan avval brigadaga Vladimir Kaydalov, keyin esa Vladimir Rojdestvenskiy rahbarlik qildi.

Urushning ikkinchi oyiga kelib, brigadalar tarkibi mahalliy kadrlar, shuningdek, O‘zbekistonga evakuatsiya qilingan ijodkorlar hisobiga kengaydi. Jumladan, Samarqand shahriga borgan rassomlar Georgiy Nikitin va Mixail Avetov boshchiligidagi brigadalar tarkibida fashizmga qarshi plakatlar ustida g‘ayrat bilan mehnat qilishdi. Farg‘ona, Samarqand va O‘zbekistonning boshqa shaharlarida ham aynan shunday jarayon kechdi.

Shu bilan birga hozirgacha yetib kelgan ko‘plab plakatlarning mualliflari aniq emas bo‘lib qolmoqda. Masalan, Toshkentda yaratilgan plakatlarning mualliflari yaxshi tanish bo‘lsa, Samarqandda TASS (Sovet Ittifoqi telegraf agentligi) oynalari va agitvitrinalar uchun tayyorlangan ko‘plab

plakatlarning mualliflari haqida ma'lumot to'liq emas.

Urushning ikkinchi yiliga kelib, brigadalarda faoliyat ko'rsatayotgan rassomlarning mahorati, ijodiy tajribasi ortib borgani sari plakatlar ham mazmunan boyib bordi. Jumladan, V. Rojdestvenskiyning plakatlari undagi obrazlar talqinining teranligi, dushmanga bo'lgan nafrat yo'g'rilgan badiiy vositalarning ta'sirchanligi, yechimlarning aniqligi bilan ajralib turardi. Uning betakror iste'dodi mard qahramonlar, kanal quruvchilari, front ortidagi mehnat qahramonlarining umumlashtirilgan obrazlarida namoyon bo'ldi.

“O'zTAG oynasi”ni chiqarishda faol ishtirok etgan rassomlardan B. Jukov, M. Reyx, Yefim Reznikov o'z plakatlari avvalo, tashqi grotesk, karikatura yo'li bilan tasvirdagi kulgili yoki absurdlikni ko'rsatishga intilishgan. Rassom V. Kaydalovning “O'zTAG oynasi” va O'zSSR Davlat nashriyoti uchun tayyorlangan antifashistik plakatlaridagi tasvirlarda esa ma'lum darajada bayonchilik va illyustratsiya vositalaridan foydalangani ko'zga tashlanadi (Taktash,1972: 158).

Ikkinchi jahon urushi davri tasviriy san'atida iste'dodli rassom Baxrom Hamdamiyning ijodi alohida ahamiyatga ega. Ayniqsa, uning o'g'lini frontga kuzatayotgan ota aks ettirilgan plakati (“O'zTAG oynasi”, 50-son) muvaffaqiyatli chiqqan edi. Bu plakatta ota frontga kuzatayotgan o'g'lga kamarini ustidan naqsh bilan tikilgan shoyi qiyiqchani bog'lab qo'yishi askarga doim o'z uyini eslatishi qatorida madad beradigan kuch ramzini ifoda etadi.

Samarqandga evakuatsiya qilingan Rossiya Badiiy akademiyasi, Moskva va Xarkov rassomlik institutlarining ko'plab o'qituvchilari va iste'dodli talabalar ham targ'ibot oynalari ustida birgalikda ish olib borishdi. Shu bois Samarqandda ishlab chiqarilgan agitvitralar va plakatlarning umumiy badiiy saviyasi yuqori bo'lgan. Ayniqsa, taniqli plakat ustasi Dmitriy Moor boshchiligida Moskva rassomlik institutining Samarqandga evakuatsiya qilingan talabalaridan tashkil topgan alohida brigada (Viktor sigal, Sergey Redkin, Stepan Dudnik, Petr Pokarjevskiy va boshqalar) faoliyat yuritganini ham qayd etish o'rinli. Farg'onada esa, taniqli teatr rassomi, Petrograddagi “ROSTA oynasi”ning asoschisi Vladimir Kozlinskiy “TASS oynasi” va “O'zTAG oynasi”ga plakatlar tayyorlashda faollik ko'rsatdi.

N. Kashina plakatlarning umumiy koloriti ko'pincha jo'shqin, yorqin ranglari bilan, L. Abdullaevning plakatlari kompozitsiyasining syujetli tuzilishi bilan ajralib turardi. Urushning so'nggi ikki yilida yaqinlashib

kelayotgan g'alaba quvonchi asta-sekin plakatlarning koloritiga ta'sir qilib, u rang-barang, yorqin ranglarning boyishida namoyon bo'ldi (Taktash, 1972: 161).

Shuningdek, D. Moorning Gitler qochayotgan tulki hamda uning yetisha olmagan orzulari uzum orqali ifoda etilgan "Tulki va uzumlar" ("O'zTAG oynasi", 116-son), K. Cheprakovning "G'alaba qozonish o'zimizga, o'z mehnatimizning unumdorligiga bog'liqdir..." (1941 y.), B. Jukovning "Vatan uchun, sharaf va ozodlik uchun!" (S. Sokolov bilan hammualliflikda, 1941 y.), "FarhodGESni bahodir xalq quradi" (1943 y.), "Qasos oling birodarlar" (1943 y.), "Kim yovga sir bersa aziz vatanda u razil albatta bo'lar sharmanda!" (I. Ikromov bilan hammualliflikda, 1943 y.) kabi plakatlarni ham qayd etish kerak.

Plakatlarni uchun matn avval rassomlarning o'zlari tomonidan tuzilgan bo'lsa, keyinchalik bu jarayonga Hamid Olimjon, Temur Fattoh, Vladimir Lugovskoy, Sergey Gorodeskiy, Yuriy Arbat kabi shoir va jurnalistlar jalb etildi.

Gazeta va jurnallarda V. Kaydalov, V. Rojdestvenskiy, K. Cheprakov, S. Malt faoliyat olib borishdi. O'zSSR davlat nashriyotida badiiy bo'limga Iskandar Ikromov boshchilik qilib, u Oybekning "Navoiy" romani, Fozil Yo'ldosh dostonlari kabi qator kitoblarning bezagi ustida ishladi, rasmlar chizdi. Shuningdek, G. Karlov nashriyotda fashizmga qarshi grafika asarlari turkum to'plamlarini ("Svastika", "G'alaba bizniki", "Nima uchun?" va boshqa) tayyorladi. Uning rasmlari fashistlarga qarshi nafrat, fosh etuvchi istehzoga to'la bo'lib, o'sha paytda G. Karlovning o'zi "umumlashtirish san'atini egallagan iste'dod" sohibi sifatida e'tirof etilgandi (Varshavskiy, 1941).

Vladimir Favorskiyning "Samarqand" linogravyura asarlari turkumini ham qayd etish kerak. U "Arava", "Tuya bozori", "Dam olayotgan poda" va boshqa rasmlardan iborat bo'lib, hozirda Tretyakov galereyasida saqlanadi.

Rangtasvirda batal janrining salmog'i oshdi, xalqning fidokorona mehnati, frontga yordam mavzulari ustuvorlik kasb etdi. Dastlab, rassomlar jangovar harakatlarning guvohlari taassurotlari, harbiy ma'lumot va radio xabarlar asosida o'z asarlarini ishlashdi. Jumladan, Oganess Tatevosyaning "Otlqlar hujumi", "Sovet jangchisi asir tushmaydi", O'rol Tansiqboevning "To'satdan zarba", Nadejda Kashinaning "Jangchi qasamyodi", Pavel Ganning "Belorus partizanlari" nomli dastlabki asarlarda haqqoniylik, badiiylik jihatidan kamchiliklar bo'lsa-da, ular o'sha davr ruhini berishi bilan ahamiyatli.

Albatta, urush tasvirlarini haqqoniy va ishonchli ifoda etish uchun bevosita jang maydonlarida bo'lish va jasorat namunalarini ko'rish muhim. Bu borada O'rol Tansiqboev 1942 yili o'zbek xalqining sovg'asini yetkazgan delegatsiya tarkibida Harakatdagi Armiyaga, G'arbiy frontga boradi. Bu safar taassurotlari asosida rassom 15 polotnodan iborat "Urush so'qmoqlarida" turkumini ijod qildi. Keyinchalik, u "Partizan ayol" asarini ham chizdi.

Keyingi yillarda ham bevosita jang maydonida bo'lgan rassomlarning front mavzusidagi asarlari ko'payib bordi. Grafik rassomlardan V. Rojdestvenskiy, B. Jukov va M. Arinin 1943 yilning kuzida Shimoliy Kavkaz frontiga safarga borib, o'z asarlari uchun hujjatli materiallar to'plashdi. Bu front eskizlari asosida V. Rojdestvenskiy qator kompozitsiyalarni ishladi: "Hujum", "Moviy chiziq himoyachisi", "Katyushalar" ishlamoqda, "Tigr" ovchisi", "Dushmanga qarata", "Ortimizda Moskva", "Yetim qolgan do'stim" va boshqa. Ularda detallar ishlanishida, bir varaqda bir necha figuralarni umumlashtira olishda barini o'z ko'zi bilan ko'rgan, voqealarning bevosita guvohi bo'lgan rassomning nigohini his etish mumkin.

M. Arinning eskizlari mazmunan V. Rojdestvenskiy bilan umumiy bo'lib, u nur va soya uyg'unligiga alohida e'tibor qaratgan. Kichik o'lchamdagi bu eskizlarda jangchilarning navbat bilan bir-birlariga sartaroshlik qilishlari, ularni yog'och ustunlar va daraxt shoxlaridan yasalgan karavotlarda uxlashlari orqali front maishiy hayoti boricha namoyon bo'ladi. Shuningdek, gitlerchilar talagan uylar tasvir etilgan "Nemislardan keyin" etyudlarini ham qayd etish kerak. Bu materiallarning bari urushdan keyin, 1948 yilda rassom tamomlagan "Fashist qiynoqxonasida" nomli asarini yaratishga xizmat qildi.

Brigadaning uchinchi a'zosi B. Jukov eskizlarida syujet aksariyat hollarda landshaft kompozitsiyasi nuqtai nazaridan yoritilgan. Uning "Novorossiysk" turkumidagi qalamda chizilgan rangli rasmlarida fashistlardan endigina ozod qilingan shaharning xira yoritilgan ko'chalari, dushman istehkomlari xarobalarini ko'rish mumkin. Xususan, "Novorossiyskdagi DZOT", "Novorossiyskdagi patrul", "Front yo'li" kompozitsiyalari shular jumlasidandir. B. Jukovning portret janridagi eskizlari ko'p emas. Chamasi bu janr uni uncha qiziqirmagan. Harbiy harakatlarning borishi ("Oldingi qatorda", "Artilleriya tayyorgarlik", "Raketa") B. Jukov tomonidan epik ulug'vorlikni buzmagani manzara sifatida talqin etishga maydon vazifasini bajargan (Taktash, 1972: 163).

Grafika san'ati ustalaridan S. Malt ham jang maydonlarida sanitar bo'lib ishtirok etdi. U inson kaftining yarmichalik keladigan o'lchamda, qalamda

quroldoshlarining portretlarini, kichik eskizlarda urush manzaralarini chizgan. S. Maltning 1943 yildagi “Urush yo’llari bo’ylab” kompozitsiyasida (mo’yqalam va siyohda chizilib, akvarel bo’yog’i bilan rang berilgan eskiz) topshiriq bajarish uchun yo’lga otlangan to’rt askar tasvirlangan. Beshinchi askar yo’l chetidan kelib qo’shiladi. Yo’lning ikki tomonida yakson etilgan harbiy texnikalar; ag’darilib yotgan mashinalar va ularning sochilib yotgan qismlari aks ettirilgan. Shunday rasmda ham ijodkor tabiatga e’tibor qaratgan: kuz oqshomining go’zalligi, endigina yoqqan qorning ifori...

Teatr rassomi Igor Ujinskiy Ikkinchi jahon urushining bevosita ishtirokchisi bo’lib, avval artilleriyachi, keyin esa razvedkachi sifatida jang qildi. Uning rasmlari o’zining haqqoniyligi bilan ajralib turadi. I. Ujinskiy frontda ishlagan eskizlarini qalamda chizgan, shuningdek, rassom qog’ozga mo’yqalam bilan chizishda tush-siyoh o’rniga avvaldan suyultirilgan qora moyli bo’yoqdan foydalangan.

Urush tugagandan so’ng rassom frontdan Toshkentga o’zi bilan 2 mingdan ortiq eskiz olib keldi. Bu eskizlar uzoq vaqt o’zi ko’rgan va boshidan kechirgan voqealar bo’yicha ishlagan grafika asarlariga asos bo’lib xizmat qildi. Uning portret janridagi asarlarida yuzlarida yoshlik shijoati va yaqinlari sog’inchidan g’amginlik aks etgan navqiron yigitlar, jang-jadalda chiniquqan botir jangchilar gavdalanadi.

Urushning boshidan oxirigacha Harakatdagi Armiya safida jang qilgan rassomlardan Nikolay Gerasimov o’zi aloqachi bo’lganligidan asosan aloqani tiklash mavzusida ko’plab asarlar ishladi. Uning eskizlari xizmatdan “bo’sh daqiqalarda” – blindajda va yo’lda avtomobil to’xtagan vaqtida chizilgan. N. Gerasimov bu rasmlarni frontdan O’zbekiston rassomlar uyushmasiga yuborar va ular o’sha paytda tashkil etilayotgan ko’rgazmalar ekspozitsiyasidan o’rin olardi.

Urushdan keyin rassom yarim varaq qog’ozda front eskizlari va taassurot xotiralariga tayangan holda akvarelda bir nechta rasmlarni ishlab yakuniga yetkazdi. Ular orasida “Jangovar postda” va “Sivashdan o’tish” eng saralari hisoblanadi. Jumladan, “Jangovar postda” rasmi frontdagi aloqachilar ishiga bag’ishlangan. Unda ikkita aloqachining jangovar texnikada, telegraf ustunidagi aloqa liniyasini tiklash jarayoni tasvirlangan.

Shuningdek, Harakatdagi Armiya safiga rassomlardan Bahrom Hamdamiy, Hakim Rahimov, Rashid Timurov, Ivan Atamanov, Yevgeniy Moroz, Dmitriy Nefyodov, Nikolay Turkestanskiy, Aleksandr Uzlov, Valentin Fadeev, Petr Shaxnazarov, V. Kaydalov, K. Cheprakov, V. Balabanov, N. Bortnikov, B.

Zaslavskiy, Yu. Karlov, N. Karpov, V. Livanov, I. Lenskiy, A. Lesnoy, B. Nikiforov, Chulkov chaqirilgan (O'zMA. 2320-fond, 1-ro'yxat, 211-yig'majild, 15-varaq). Toshkent va Samarqand badiiy bilim yurtlari bitiruvchilari va talabalari Hikmat Rahmonov, Zokir Inog'omov, Nikolay Pudovkin, Kuzma Tkachenko, Nikolay Shurigin, badiiy studiyalar bitiruvchilari Ivan Kochetov, Rostislav Suchkov, yosh rassomlar Ashraf Roziqov, Anatoliy Osheyko, Ivan Sokolov ham frontga ketishdi.

Ular ko'rsatgan jasoratlari uchun orden va medallar bilan taqdirlanishdi. Rassom Samig' Abdullaev Kavkaz uchun janglarda ko'rsatgan jasorati uchun Sovet Ittifoqi Qahramoni bo'ldi.

Shu bilan birga urush tufayli tasviriy san'at uchun katta yo'qotishlar ham bo'ldi. Jumladan, Bahrom Hamdamiy, Vohid Temurov kabi bir qancha iste'dodlar jang maydonidan qaytmadi. Teatr rassomligida katta maktabni o'tab, muvaffaqiyatlarga erishayotgan Qayumjon Karimov urushdan keyin harbiy sohada faoliyatini davom ettirdi.

Front orti hayoti va front bilan birdamlikka oid mavzulariga rangtasvir ustalardan Pavel Benkov ham murojaat qildi. "Qahramonning onasi" (ikkinchi varianti "Qahramonni kutib olish"), "Dugonalar" (yoki "Jangchiga sovg'a"), "Vatan bahori" shular jumlasidan. "Yangi oilada" rasmida esa, ijodkor o'zbek ayolining rus millatiga mansub yetim qizchani mehr bilan o'z bag'riga olayotganini aks ettirgan. Viktor Ufimsevning "Toshkent – harbiy shahar" turkumi, "Olg'a, Dnepr uchun!" rasmi ham ahamiyatlidir.

Tasviriy san'atda tarixga oid asarlar ham yuzaga keldi. Avvalo, qayd etish kerakki, urush boshlangan yilda mamlakat Alisher Navoiy tavalludining 500 yillik yubileyiga tayyorgarlik ko'rayotgan edi. Agar Aleksandr Volkov "Navoiy musiqachilar davrasida" nomli rasm ijod qilgan bo'lsa, O'. Tansiqboev Navoiyni Hirot manzarasi fonida gavdalantiradi. L. Abdullaev o'z kompozitsiyasida Navoiyning bunyodkorligini olib chiqadi. Ch. Ahmarov 1944 yildan boshlab Alisher Navoiy nomidagi opera va balet teatri uchun devoriy suratlar ustida ish boshlaydi.

V. Rojdestvenskiy esa mo'g'ul bosqiniga qarshi kurash tarixiga bag'ishlangan uch rasmdan iborat turkumni yaratdi: "Sarkarda Temur Malik va Sulton Jaloliddin", "Jaloliddinning mo'g'ullar bilan jangi", "Chingizxon Samarqand ostonasida". Shuningdek, bu mavzuda u "Mahmud Tarobiy" asarini ham chizdi (O'zMA. 2320-fond, 1-ro'yxat, 224-yig'majild, 39-varaq).

Rassomlar uyushmasi hujjatlarini o'rganish davomida milliy kadrlarni

tayyorlash masalasi bir necha bor ko'tarilganligi ma'lum bo'ldi. Bu bejizga emasdi. Xususan, yoshlarga yetarli e'tibor berilmaganligi natijasida Siddiqiy faoliyatini to'xtatgani, Toshkenboev kolxozda kotib bo'lib ishlayotgani, T. Abdurasulev esa kinoteatr reklamasi bilan shug'ullanib yurgani keltiriladi (O'zMA. 2320-fond, 1-ro'yxat, 193-yig'majild, 53-varaq). Shu bilan birga Bahrom Hamdamiy, Rashid Timurov, Shamsiro'y Hasanova, Malik Nabiev kabi yosh rassomlarni qo'llab-quvvatlash zarurligi ta'kidlanadi.

Darhaqiqat, ilk o'zbek ayol rassomi Shamsiro'y Hasanova urush yillarida sharq shoiralari turkumidan Nodira portretini ishladi. Bu asar va uning keyingi ijodi O'zbekiston tasviriy san'atida tarixiy janrning rivojiga katta hissa bo'lib qo'shildi.

Haykaltaroshlik borasida davr mafkuraviy siyosati bilan mos holda Stalinning generalissimus kiyimidagi portretning gips nusxalari katta adadda tayyorlandi. Shuningdek, rus sarkardalarini haykallari ishlanishiga ham e'tibor berildi. Shu bilan birga o'zbekistonliklar bo'yicha asarlar ustida ishlashga ham harakatlar yo'q emas edi. Jumladan, moskvalik haykaltarosh Anton Lavinskiy Stalingrad uchun jang olib borgan Kamol Po'latov haykali bo'yicha ishni boshlagan. Lekin, uning taqdiri boshqa ko'plab asarlar qatori noma'lum. Umuman, o'sha vaqtda O'zbekistonda haykaltaroshlikka u qadar ahamiyat berilmaganligi jihatidan ham urush yillarida ijodning bu turi rivojlanmadi.

XULOSA

Urush yillari rassomlar yakka va ijodiy brigada sifatida xalq qurilishlarida, qishloqlarda, zavodlarda, fabrikalarda, harbiy qismlarda ish olib bordi. Ular choyxona va dala shiyponlarini bezatishdi, devoriy gazetalar chiqarishda, ko'chma ko'rgazmalar tashkil etishda qatnashishdi. Shu bilan birga rassomlar ijod uchun ham material to'plashdi.

Chingiz Ahmarov, Lutfulla Abdullaev, Abdulhaq Abdullaev, Rashid Timurov va boshqa ko'plab rassomlar ilg'or kolxozchilar, zarbdor mehnatkashlarni portretlarini chizishdi.

Urush yillarida rassomlar uyushmasi yuzdan ortiq ko'rgazmalarni tashkil etdi. Ulardan birinchisi Toshkentda 1941 yilning 27 iyulida ochildi. Mudofaa mavzusiga bag'ishlangan maxsus birinchi ko'rgazma 7 sentyabr kuni San'at muzeyida tashkil etildi. 1944 yili "O'zbekiston Ulug' Vatan urushida", 1945 yili O'zbekistonga bag'ishlangan badiiy ko'rgazmalarni alohida qayd etish mumkin.

1945 yili chop qilingan “O‘zbekiston rassomlari Ulug‘ Vatan urushi haqida” nomli toshbosma albomi urush yillarining badiiy sarhisobi bo‘lib tarixga kirdi. Albomdan L. Abdullaev, Ch. Ahmarov, M. Arinin, L. Zile, V. Kedrin, V. Rojdestvenskiy, K. Cheprakov, Aleksandr Aleksandrov, Valentina Alimova, Shaya Bronshteyn, Tatyana Jirmunskaya, Nikolay Karaxan, Aleksandr Nikolaev, Aleksandr Postel, Shamsiro‘y Hasanova, Tatyana Shishmaryovaning asarlari o‘rin oldi. Bu albomni tayyorlashda Moskva, Leningrad, Odessa rassomlari ham ishtirok etgani bois, uning mazmuni faqat O‘zbekiston bilan cheklanib qolmadi.

Umuman, mudofaa mavzusidagi plakatlar, targ‘ibot pannolari, fashizmni fosh etuvchi karikaturaning barida rangtasvirda ijod qilayotgan rassomlar ham ishtirok etgani ijobiy o‘zgarishlarni boshlab bergandi. Qolaversa, evakuatsiya qilingan Igor Grabar, Vladimir Favorskiy, Vasiliy Kasiyan, Mixail Bobishev, Janetta Masulevich kabi mashhur rassom va san‘atshunoslar bilan muloqot davomidagi tajriba almashish ijodiy rivojlanishga ta‘sir etdi. Shunday qilib, urush yillarida tasviriy san‘at xalqni fashistlar ustidan g‘alaba qozonishga bo‘lgan ishonchini mustahkamlashga, unga ruhiy madad bo‘lishga xizmat qildi.

Urush mavzusi O‘zbekistonda bu davr chegarasi bilan cheklanib qolmadi, balki, tasviriy san‘at rivojlanishining keyingi bosqichlarida doimiy mavzu bo‘lib qoldi.

ADABIYOTLAR VA MANBALAR RO‘YXATI

- Varshavskiy, L. (1941, sentyabr 9). Na oboronnoy vistavke xudojnikov Uzbekistana /Gazta “Pravda Vostoka”.
- Djuraev. T.D. (1964). Kommunisticheskaya partiya Uzbekistana v gody Velikoy Otechestvennoy voyny. Izdatelstvo. – Tashkent: Uzbekistan.
- Karimov. R. (1970). Sovet O‘zbekistoni san‘ati Ulug‘ Vatan urushi yillarida. – Tashkent: “Bilim” jamiyati. № 17.
- Karimov. Sh. G‘alabaga qo‘shilgan hissa. – Tashkent: O‘zbekiston.
- Po‘latov. I. (1974). Buyuk g‘alabada O‘zbekiston hissasi. – Tashkent: O‘zbekiston.
- Uzbekskaya SSR v gody Velikoy otechestvennoy voyny (1941-1945 gg.) v tryox tomax. – Tashkent: «Fan».
- Taktash, R.X. (1972). Izobrazitelnoye iskusstvo Uzbekistana. Fan. – 280 s. O‘zbekiston Milly arxivi (O‘zMA). 2087-fond, 1-ro‘yxat, 100-yig‘majild, 24-varaq.
- O‘zMA. 2320-fond, 1-ro‘yxat, 193-yig‘majild, 53-varaq.
- O‘zMA. 2320-fond, 1-ro‘yxat, 211-yig‘majild, 11-varaq.

O'zMA. 2320-fond, 1-ro'yxat, 211-yig'majild, 15-varaq.

O'zMA. 2320-fond, 1-ro'yxat, 224-yig'majild, 39-varaq.

PROCESSES OF MOBILIZATION OF THE ACTIVITY OF ARTISTS IN UZBEKISTAN DURING THE YEARS OF THE SECOND WORLD WAR

The struggle of the multinational people of Uzbekistan against fascism during the Second World War is an integral part of the history of Uzbekistan in the 20th century. In fact, this period was the year of intense mobilization of the entire Uzbek people for the life-and-death struggle against the invaders. Creative intellectuals of our republic also made a worthy contribution to the victory over fascism.

Artists of Uzbekistan were given the task of encouraging our compatriots to fight, to strengthen their confidence in the inevitable victory in the struggle for freedom, and to give moral support to our people in trying days. In short, the war required a sharp revision of the creative activity of artists. And so it happened. The artists were at the service of the people in frontline fighters, military units being formed, hospitals, conscription points, participants in agricultural harvest campaigns, public construction and construction of military facilities. They began to enrich art with a new form and content that served to popularize art, and to organize agitbrigades. The coordination of works in this direction was assigned to the Department for Art Affairs under the Council of People's Commissars of Uzbekistan. Of course, from Moscow and the official authorities of the republic, the management of the art sphere and the activities of creators was strictly controlled. The documents stored in the funds of the National Archives of Uzbekistan provide an opportunity to chronologically restore and study the course of this process.

It should be noted that among our art-loving people, for certain reasons, fine art was not so popular compared to other types of art. However, since this period, the demand for visual art, which is distinguished by its immediacy and impact on the people, especially in genres such as agitplakat and caricature, has increased exponentially.

In the article, the artists who created during this period, their work and the state of the field of visual arts in general are researched on the basis of primary documents.

In writing this article, the documents stored in the National Archives of Uzbekistan, including the funds of the Department of Art Affairs under the Council of People's Commissars of the Uzbek SSR, the Union of Artists of Uzbekistan, were used.

“O‘ZBEKISTON VA QOZOG‘ISTON CHEGARALARIDA TRANSCHEGARAVIY TURIZMNI RIVOJLANTIRISH”

Egamberdieva Umrinisa Tursunkulovna

Mirzo Ulug‘bek nomidagi O‘zbekiston milliy universiteti

Annotasiya

“O‘zbekiston va Qozog‘iston chegaralarida transchegaraviy turizmni rivojlantirish” ikki davlat turizmining hozirgi holatini tahlil qilish, asosiy turistik yo‘nalishlar va diqqatga sazovor joylarni aniqlash, infratuzilmani rivojlantirish salohiyatini baholash va turizmni rivojlantirish yo‘nalishlarini belgilash zarurati bilan bog‘liq. Bunday yondashuv sarmoya kiritishning eng istiqbolli yo‘nalishlarini aniqlash, samarali marketing strategiyalarini ishlab chiqish hamda O‘zbekiston va Qozog‘istonda turizm sohasini barqaror rivojlantirish uchun shart-sharoit yaratish imkonini beradi.

Tadqiqotning maqsadi. O‘zbekiston va Qozog‘iston chegaralarida transchegaraviy turizmning hozirgi holatini tahlil qilish va uni rivojlantirish bo‘yicha tavsiyalar ishlab chiqish.

Tadqiqotda transchegaraviy turizmning ta‘rifi, turlari, xususiyatlari, afzalliklari va kamchiliklari kabi nazariy jihatlar o‘rganildi. Transchegaraviy turizmni rivojlantirishga ta‘sir etuvchi omillar, uni rag‘batlantirish va qo‘llab-quvvatlash usullari ham ko‘rib chiqildi.

Tadqiqot doirasida O‘zbekiston va Qozog‘istonda turizmning hozirgi holati tahlili o‘tkazildi: turistlar soni, turistik oqimlar, eng mashhur yo‘nalishlar va diqqatga sazovor joylarni baholash, shuningdek, infratuzilma holatini baholash.

Tadqiqotlar doirasida O‘zbekiston va Qozog‘iston chegarasidagi asosiy turistik yo‘nalishlar o‘rganilib, sayyohlar uchun eng qiziqarli va ommabop diqqatga sazovor joylar: tarixiy, madaniy va tabiiy obidalar aniqlanib, ularga borish uchun qulay va qulaylik tahlil qilindi.

O‘rganish davomida O‘zbekiston va Qozog‘iston chegarasida turizm infratuzilmasini rivojlantirish salohiyati: mehmonxonalar, restoranlar, do‘konlar, transport vositalari va sayyohlarning qulay yashashi uchun zarur bo‘lgan boshqa ob‘ektlarning mavjudligi va holati baholandi. Mavjud infratuzilmani yaxshilash va kengaytirish, shuningdek, yangi ob‘ektlar yaratish imkoniyatlari ham o‘rganildi.

Tadqiqot doirasida transchegaraviy turizmni rivojlantirish bo‘yicha boshqa mamlakatlar tajribasi o‘rganilib, uni O‘zbekiston va Qozog‘istonda qo‘llash imkoniyatlari aniqlandi: turizmni rag‘batlantirish, turizm sohasida kichik va o‘rta biznesni qo‘llab-quvvatlashning muvaffaqiyatli amaliyotlari tahlil qilindi va turistlarni jalb qilish uchun marketing strategiyalari ishlab chiqildi.

Tahlillar asosida O'zbekiston va Qozog'iston o'rtasida transchegaraviy turizmni rag'batlantirish va rivojlantirish bo'yicha tavsiyalar ishlab chiqildi va infratuzilmani yaxshilash, kichik va o'rta biznesni qo'llab-quvvatlash, marketing strategiyalarini ishlab chiqish, shuningdek, yuzaga kelishi mumkin bo'lgan muammolar va xavflarni hal qilish bo'yicha takliflar berildi.

Kalit so'zlar: transchegaraviy turizm, O'zbekiston, Qozog'iston, turistik yo'nalishlar, diqqatga sazovor joylar, infratuzilma, nazariy tahlil, hozirgi holat, turizmni rag'batlantirish va qo'llab-quvvatlash, investisiya yo'nalishlari, marketing strategiyalari.

“DEVELOPMENT OF CROSS-BORDER TOURISM ON THE BORDERS OF UZBEKISTAN AND KAZAKHSTAN”

Egamberdieva Umrinisa Tursunkulovna

National University Uzbekistan named after Mirzo Ulugbek

Abstract

“Development of cross-border tourism on the borders of Uzbekistan and Kazakhstan” is due to the need to analyze the current state of tourism in the two countries, identify the main tourist routes and attractions, assess the potential for infrastructure development and identify directions for stimulating and developing cross-border tourism. This approach will allow us to identify the most promising areas for investment, develop effective marketing strategies and create conditions for the sustainable development of the tourism industry in Uzbekistan and Kazakhstan.

The purpose of the study is analysis of the current state of cross-border tourism on the borders of Uzbekistan and Kazakhstan and development of recommendations for its development.

The study examined the theoretical aspects of cross-border tourism, such as definition, types, features, advantages and disadvantages. Factors influencing the development of cross-border tourism, as well as methods of stimulating and supporting it, are also considered.

As part of the study, an analysis of the current state of tourism in Uzbekistan and Kazakhstan was carried out: an assessment of the number of tourists, tourist flows, the most popular routes and attractions, as well as an assessment of the state of infrastructure for tourism.

As part of the study, the main tourist routes on the border of Uzbekistan and Kazakhstan were studied, and the most interesting and popular attractions for tourists were identified: historical, cultural and natural sites, and their accessibility and convenience for visiting were analyzed.

The study assessed the potential for the development of infrastructure for tourism on the border of Uzbekistan and Kazakhstan: the availability and condition of hotels, restaurants, shops, vehicles and other facilities necessary for a comfortable stay of tourists. Opportunities for improving and expanding existing infrastructure, as well as creating new facilities, have also been explored.

As part of the study, the experience of other countries in the development of cross-border tourism was studied and the possibilities of its application in Uzbekistan and Kazakhstan were determined: successful practices of stimulating tourism, supporting small and medium-sized businesses in the tourism sector were analyzed, and marketing strategies were developed to attract tourists.

Based on the analysis, recommendations were developed for stimulating and developing cross-border tourism between Uzbekistan and Kazakhstan: proposals for improving infrastructure, supporting small and medium-sized businesses, developing marketing strategies, as well as solving possible problems and risks.

Keywords: cross-border tourism, Uzbekistan, Kazakhstan, tourist destinations, attractions, infrastructure, theoretical analysis, current situation, tourism promotion and support, investment directions, marketing strategies.

Kirish

O'zbekiston va Qozog'iston o'rtasidagi chegara turizmining rivojlanishi ushbu ikki mamlakat o'rtasidagi madaniy, iqtisodiy va ijtimoiy aloqalarni mustahkamlash va kengaytirishda muhim ro'l o'ynaydi. Bu o'zaro tushunishni yaxshilashga, savdo va iqtisodiy munosabatlarni rivojlantirishga yordam beradi, shuningdek chegara hududlarida madaniy meros va tabiiy muhitni saqlashga yordam beradi.

O'zbekiston va Qozog'iston o'rtasidagi tarixiy va madaniy aloqalar har ikki mamlakatning sayyohlik salohiyatini boyitib, mahalliy va xorijiy tashrif buyuruvchilar uchun jozibador bo'lgan noyob sayyohlik yo'nalishlarini yaratishga imkon beradi. Infratuzilmani rivojlantirish, viza rejimini soddalashtirish, turistik mahsulotni ilgari surish va marketing sohasidagi hamkorlik taklifni diversifikatsiya qilishga va yangi sayyohlarni jalb qilishga yordam beradi.

O'zbekiston va Qozog'iston ushbu ikki mamlakatni bog'laydigan boy tarixiy merosga ega. Ular asrlar davomida turli etnik guruhlar va tsivilizatsiyalarning madaniy almashinuvi va o'zaro ta'siri bo'lib kelgan

O'rta Osiyoning bir qismidir.

O'zbekiston Buyuk Ipak yo'lida muhim rol o'ynagan Samarqand, Buxoro va Xiva kabi qadimiy shaharlari bilan mashhur. Ushbu shaharlar o'zining me'morchiligi, o'zbek madaniyatining o'ziga xos belgisi bo'lgan ajoyib soborlari va masjidlari bilan mashhur.

Qozog'iston o'zining dashtlari, an'anaviy ko'chmanchi madaniyati va uning hududida yashovchi xalqlarning boy madaniy merosi bilan ajralib turadi. Qozog' xalqining ko'chmanchilik, chorvachilik, yarmarkalar va milliy bayramlar kabi an'analari mamlakatning o'ziga xos turmush tarzi va madaniyatini aks ettiradi.

Ularning har biri madaniyatining umumiy xususiyatlari va o'ziga xos xususiyatlari:

Ikkala mamlakat ham o'z madaniyatida oqsoqollarga hurmat, mehmondo'stlik, milliy an'analarga muhabbat va oshpazlik kabi umumiy xususiyatlarga ega. Biroq, ular ham o'ziga xos xususiyatlarga ega:

O'zbekiston o'zining hashamatli liboslari, mazali palov va quritilgan mevalari hamda shashmaqam kabi milliy musiqa san'ati bilan mashhur. Qozog'iston "qora Jorj" va "Ko'kpar" kabi milliy raqslari, "kokpar" va "Bayg'is" kabi an'anaviy ot o'yinlari, shuningdek, chorvachilikning boy tarixi bilan mashhur.

Ikkala mamlakat ham o'zlarining madaniy meroslarini qadrlashadi va o'z an'analari rivojlantirish va saqlab qolishda davom etadilar, ularga o'ziga xosligi va o'ziga xosligini kiritadilar.

Adabiyotlar sharhi

O'zbekiston va Qozog'iston o'rtasidagi transchegaraviy turizm muammosini bilish darajasini muhim deb baholash mumkin. Ma'lumotnomalarda keltirilgan ishlarda mualliflar transchegaraviy turizmning turli jihatlarini, jumladan uning mintaqaviy xususiyatlari, iqtisodiy salohiyati, pandemiya ta'siri va hamkorlik imkoniyatlarini tahlil qiladi. Bu mavzu ilmiy adabiyotlarda faol o'rganilayotganidan dalolat beradi, bu esa ushbu mintaqada turizmni rivojlantirishning murakkabliklari va istiqbollarini chuqurroq anglash imkonini beradi. Biroq, tadqiqotlarning ko'pligiga qaramay, har doim mavjud bilimlarni kengaytiradigan va muammolarni hal qilishda yangi yondashuvlarni taklif qiladigan yangi tadqiqotlar uchun imkoniyatlar mavjud.

Metodologiya

O'zbekiston va Qozog'iston o'rtasidagi transchegaraviy turizmni tadqiq qilish metodologiyasi quyidagi bosqichlarni o'z ichiga olgan:

- Mavjud tadqiqotlarni ko'rib chiqing, masalan, taqdim etilgan matnda aytib o'tilganlar, bilimlarning hozirgi holatini tushunish va kamchiliklarni aniqlash.
- Turistlar oqimi, turizmning iqtisodiy ta'siri, shuningdek, ijtimoiy-madaniy jihatlarini bo'yicha statistik ma'lumotlarni to'plash.
- Ma'lumotlarni tahlil qilish uchun statistik usullardan foydalanish, masalan, korrelyatsiya tahlili, regressiya tahlili va boshqalar.
- Adabiyotlarni o'rganish va dastlabki ma'lumotlarni tahlil qilish asosida gipotezalarni shakllantirish.
- Ma'lumotlarni to'ldirish va farazlarni aniqlashtirish uchun turizm sohasidagi mutaxassislarning fikrlarini kiritish.
- Transchegaraviy turizmni rivojlantirishga ta'sir etuvchi mintaqaviy omillarni o'rganish.
- COVID-19 pandemiyasi tufayli turizm sohasidagi o'zgarishlar va uning turizmning kelajakdagi rivojlanishi uchun oqibatlari tahlili.
- Hozirgi tendentsiyalar va potentsial o'zgarishlar asosida transchegaraviy turizmning kelajakdagi rivojlanishini prognoz qilish.
- O'zbekiston va Qozog'iston tajribasini o'xshash sharoitlarga ega bo'lgan boshqa mamlakatlar yoki mintaqalar bilan solishtirish.
- Ikki davlat o'rtasida turizm sohasidagi hamkorlikni yaxshilash bo'yicha tavsiyalar ishlab chiqish.

Ushbu metodologiya transchegaraviy turizm muammosini uning iqtisodiy, ijtimoiy va madaniy jihatlarini hisobga olgan holda har tomonlama o'rganish imkonini beradi.

Natijalar

O'zbekiston va Qozog'istonning chegara hududlari strategik geografik joylashuvga ega bo'lib, bu ikki mamlakat o'rtasida turizm va madaniyat almashinuvini rivojlantirishga yordam beradi. Masalan, Qozog'istonning Turkiston viloyati va O'zbekistonning Toshkent viloyati chegara hududi sayyohlar uchun ikki mamlakatning boy madaniy merosidan foydalaniش uchun noyob imkoniyatni taqdim etadi.

Toshkent, Samarqand, Olmaota va Shimkent kabi shaharlar mintaqadagi asosiy sayyohlik markazlari bo'lib, tashrif buyuruvchilarga qadimiy me'moriy yodgorliklardan tortib zamonaviy muzeylar va bog'largacha bo'lgan turli xil diqqatga sazovor joylarni taklif etadi.

Tyan-Shan tog'lari, ko'llar, kanyonlar va cho'llar kabi tabiiy resurslar ekstremal va ekoturizmni yaxshi ko'radiganlar uchun jozibador хисобланади. Чегара ҳудудларида инфратузилмани ривожлантириш, турли хил ko'ngilochar va madaniy tadbirlarni taklif qilish, sayyohlik yo'nalishlari va xizmatlarini targ'ib qilish ushbu chegara mintaqasining imkoniyatlarini to'liq ochib berishga yordam beradi.

So'nggi yillarda O'zbekiston o'zining madaniy boyliklari bilan сайёҳларни ko'proq jalb etishga intilib, turizm infratuzilmasini faol rivojlantirmoqda. Mamlakat allaqachon qadimiy shaharlari bilan tanilgan, ammo turizmni rivojlantirish uchun yuqori darajadagi mehmonxonalar, restoranlar, transport kabi asosiy infratuzilmani yaxshilash kerak

Qozog'iston, shuningdek, turizm infratuzilmasini rivojlantirish bo'yicha faol ish olib bormoqda. Olmaota, Nur-Sulton (Astana) va boshqa sayyohlik joylari мавжуд уйрик shaharlar va қишлоқларда ko'proq sayyohlarni jalb qilish мақсадида xizmatlar sifatini oshirish uchun mehmonxona ta'minoti, jamoat transporti va ko'ngilochar bazani yaxshilash bo'yicha ko'p ishlar qilinmoqda.

Turizm infratuzilmasini yaxshilash imkoniyatlari:

Mehmonxonalar va mehmonxonalarni rivojlantirish: barcha toifadagi va qulaylik darajasidagi sayyohlar uchun turli xil turar joylarni taklif qilish uchun mehmonxona sektorini qurish va modernizatsiya qilish.

Transport infratuzilmasini rivojlantirish: mamlakat bo'ylab sayyohlarning harakatlanishini ta'minlash uchun jamoat transporti, aeroportlar, temir yo'llar va avtomobil yo'llarini yaxshilash.

Ekskursiya yo'nalishlarini rivojlantirish: madaniy diqqatga sazovor joylar, tabiiy bog'lar va dam olish joylarini o'z ichiga olgan yangi sayyohlik yo'nalishlarini yaratish va kengaytirish.

Ta'lim va ta'lim sifatini oshirish: xizmat ko'rsatish va mehmondo'stlik bo'yicha xodimlarni sifatli xizmat ko'rsatish va sayyohlar uchun mehmondo'st muhit yaratishga o'rgatish.

Чегара turizmini rivojlantirishning iqtisodiy salohiyati va uning mahalliy aholi va biznes sektoriga ta'siri:

Ish bilan bandlikni oshirish: chegara turizmini rivojlantirish mehmondo'stlik,

restoran biznesi, gidlar, transport kompaniyalarini tashkil qiliش va hunarmandchilikni rivojlantirish yangi ish o'rinlarini yaratadi, bu esa ishsizlikni kamaytirishga va mahalliy aholi daromadlarini oshirishga yordam beradi.

Tadbirkorlikni rag'batlantirish: sayyohlik talabining o'sishi mehmonxonalar, restoranlar, yodgorlik do'konlari, transport xizmatlari va boshqa sayyohlik infratuzilmalarini ochish kabi chegara hududlarida kichik va o'rta biznesni rivojlantirishga turtki beradi.

Daromadlar va soliq tushumlarining ko'payishi: chegara turizmi mahalliy iqtisodiyotda mablag'lar aylanishini oshirishga, korxonalar va aholi daromadlarini oshirishga, shuningdek byudjetga soliq tushumlarini ko'paytirishga imkoniyat yaratadi.

Madaniy merosni saqlash: chegara turizmining muhim qismi madaniy meros va an'analarni saqlash va targ'ib qilishdir. Bu sayyohlarning e'tiborini jalb qilishga yordam beradi va mahalliy aholining badiiy salohiyati va hunarmandchiligini qo'llab-quvvatlaydi.

Infratuzilmani rivojlantirish: sayyohlar oqimining ko'payishi sayyohlik infratuzilmasini rivojlantirishga investitsiyalarni jalb qiladi, masalan, yo'llar, aeroportlar, mehmonxonalar, muzeylar qurilishi, bu esa o'z navbatida biznes sektori va mahalliy iqtisodiyotni rivojlantirishga yordam beradi. Chegara turizmining rivojlanishi nafaqat iqtisodiy o'sishga yordam beradi, balki mahalliy aholining turmush darajasini yaxshilaydi, biznes imkoniyatlarini kengaytiradi va xalqaro aloqalarni mustahkamlaydi, mintaqaning barqaror rivojlanishiga hissa qo'shadi.

Chegara turizmini rivojlantirish va chet ellik sayyohlarni jalb qilish uchun qiziqarli sayyohlik yo'nalishlari:

Markaziy Osiyo ipak yo'li: madaniy va me'moriy diqqatga sazovor joylarga boy bo'lgan Samarqand, Toshkent, Olmaota va Shymkentga tashrif buyurib, O'zbekiston va Qozog'iston o'rtasidagi qadimiy sivilizatsiyalar aloqasining tarixiy joylariga sayohat.

Millatlar tarixiga asoslangan marshrut, shu jumladan tarixiy janglar va madaniy almashinuv bo'lib o'tgan Qozog'iston va O'zbekistondagi qal'alar kabi qadimiy qal'alarga tashrif buyurish.

Ikki mamlakatning tabiiy jozibador maskanlari: Qozog'istondagi

SIRCON2024

Sariarka ko'li va O'zbekistondagi Sariqamish kabi noyob tabiiy ob'ektlarga sayohat.

Sharob yo'nalishlari: Janubiy Qozog'iston va O'zbekistonning Toshkent viloyati mintaqalarida vinochilik va mahalliy sharob navlarini tatib ko'rish, mahalliy vinochilik sirlari билан танишиш.

Arxitektura durdonalari: Olmaotadagi san'at muzeyi, Samarqanddagi Gur-Amir maqbarasi va har ikki mamlakatning zamonaviy me'moriy diqqatga sazovor joylari kabi noyob bino va inshootlariga tashrif buyurish.

Ushbu sayyohlik yo'nalishlari nafaqat chet ellik sayyohlarning e'tiborini tortadi, balki chegara turizmini rivojlantirishga, madaniy aloqalarni mustahkamlashga va mintaqada iqtisodiy o'sishga yordam beradi.

O'zbekiston va Qozog'istonning chegara hududlarida barqaror turizm hamda tabiiy va madaniy muhitni muhofaza qilish chora-tadbirlari:

Barqaror turizmni rivojlantirish imkoniyatlari:

Tabiiy landshaftlarning xilma-xilligi: tog'lar, cho'llar, ko'llar va boshqa noyob tabiiy sharoitlardan tog' turizmi, ekoturizm va plyaj kabi turizm turlarida foydalanish.

Madaniy meros: sayyohlarni jalb qilish va noyob sayyohlik tajribasini yaratish uchun tarixiy yodgorliklar, muzeylar, milliy urf-odatlar va hunarmandchilikni targ'ib qilish va saqlash.

Zamonaviy texnologiyalar: ma'lumotlarga kirish, bron qilish va sayyohlik oqimini boshqarish uchun raqamli texnologiyalardan foydalanish.

Tabiiy va madaniy muhitni muhofaza qilish choralari:

Atrof-muhitni муҳофаза қилиш: tabiiy resurslardan barqaror foydalanish va ekotizimlarni muhofaza qilish strategiyasini ishlab chiqish.

Ta'lim va xabardorlik: sayyohlar va mahalliy aholi uchun tabiat va madaniy merosning ahamiyati to'g'risida ekologik ta'lim тарғиботларини o'tkazish.

Madaniy boyliklarni saqlash: tarixiy ob'ektlar va an'analarni saqlash va tiklash bo'yicha maxsus dasturlarni yaratish.

O'zbekiston va Qozog'istonning chegara hududlarida barqaror turizm nafaqat turizm industriyasini rivojlantirish, balki ushbu hududlarning noyob tabiiy va madaniy muhitini uzoq muddatlapda saqlab qolish imkoniyatiga ega.

Turizm sohasida O'zbekiston va Qozog'iston o'rtasidagi hamkorlik imkoniyatlari va sohaning muvaffaqiyatli rivojlanishi uchun hamkorlikning ahamiyati:

Hamkorlikdagi sayyohlik marshrutlari: sayyohlarga mintaqaning madaniy va tabiiy merosi haqida to'liqroq tasavvurga ega bo'lish imkonini beruvchi ikkala mamlakatning diqqatga sazovor joylarini o'z ichiga olgan umumiy sayyohlik yo'nalishlarini yaratish va targ'ib qilish.

Tajriba almashish va eng yaxshi amaliyotlar: barqaror turizmni rivojlantirish, coxani raqamlashtirish va sayyohlik oqimlarini boshqarish bo'yicha bilim va tajriba almashish, bu ikkala mamlakatga xizmat ko'rsatish darajasini oshirishga va ko'proq sayyohlarni jalb qilishga yordam beradi.

Qo'shma marketing kampaniyalari: O'zbekiston va Qozog'istonning sayyohlik xizmatlari va diqqatga sazovor joylarini xalqaro bozorda targ'ib qilish uchun qo'shma marketing kampaniyalarini tashkil etish, bu esa chet ellik sayyohlar sonining ko'payishiga yordam beradi.

Infratuzilmani rivojlantirish: sayyohlarning qulay yashashini ta'minlash uchun mehmonxonalar, transport aloqalari va sayyohlik ob'ektlari kabi sayyohlik infratuzilmasini rivojlantirishga birgalikda sarmoya kiritish. Hamkorlikning ahamiyati:

Turizm salohiyatini kengaytirish: O'zbekiston va Qozog'iston o'rtasidagi hamkorlik turistik mahsulotlar assortimentini kengaytirish va sayyohlarning yangi toifalarini jalb etishga yordam beradi.

Do'stona munosabatlarni mustahkamlash: turizm sohasidagi sheriklik mamlakatlar o'rtasidagi madaniy va iqtisodiy hamkorlikni chuqurlashtirishga yordam beradi.

Raqobatbardoshlikni oshirish: sa'y-harakatlarni birlashtirish mintaqaviy va xalqaro miqyosda kuchli sayyohlik mahsulotini yaratadi va umuman mintaqaning raqobatbardoshligini oshiradi.

O'zbekiston va Qozog'iston o'rtasidagi turizm sohasidagi hamkorlik har ikki mamlakat uchun ham strategik ahamiyatga ega bo'lib, mintaqa doirasida tarmoqning muvaffaqiyatli rivojlanishiga yordam beradi.

Chegara turizmini rivojlantirishdagi qiyinchiliklar:

Chegaralardan ўтишдаги қийинчиликлар, chegarani kesib o'tish jarayonidagi tўsiqlar, shuningdek erkin harakatlanish cheklovlari sayyohlar oqimini

кўпайтиришни qiyinlashtirishi mumkin.

Infratuzilma: kam rivojlangan sayyohlik infratuzilmasi, qulay transport aloqalarining etishmasligi va sayyohlar uchun sifatli turar joylarning yetishmasligi tashrif buyuruvchilarni jalb qilish uchun to'siq bo'lishi mumkin.

Ekologik muammolar: sayyohlar oqimining ko'payishi chegara hududlaridagi atrof-muhit, tabiiy resurslar va ekotizimlarga salbiy ta'sir ko'rsatishi mumkin.

Madaniy farqlar: madaniyat, til va urf-odatlardagi farqlar chegara hududlarida sayyohlarni tushunish va qulay yashash uchun to'siqlar yaratishi mumkin.

O'zbekiston va Qozog'iston o'rtasidagi chegara turizmi sohasidagi kelajakdagi hamkorlik istiqbollari:

Infratuzilmani birgalikda rivojlantirish: mehmonxonalar, transport yo'nalishlari va diqqatga sazovor joylarni o'z ichiga olgan sayyohlik infratuzilmasini rivojlantirishga umumiy sarmoya kiritish tashrif buyuruvchilar uchun jozibali sharoitlarni yaratishga yordam beradi.

Ekologik barqarorlik: chegara hududlaridagi atrof-muhit va tabiiy resurslarni muhofaza qilish bo'yicha qo'shma dasturlar ekotizimlarni saqlashga va turizmning atrof-muhitga salbiy ta'sirini oldini olishga yordam beradi.

Turistik yo'nalishlar: ikkala mamlakatning noyob tabiiy va madaniy diqqatga sazovor joylarini birlashtirgan qo'shma sayyohlik yo'nalishlarini yaratish sayyohlarni jalb qilishi va sayyohlik sanoatining rivojlanishini qo'llab-quvvatlashi mumkin.

O'zbekiston va Qozog'iston o'rtasidagi chegara turizmi sohasidagi hamkorlik qiyinchiliklarni yengib, turizm taklifini boyitishi va mintaqaviy turizm sanoatining barqaror rivojlanishiga hissa qo'shishi mumkin.

Turizm infratuzilmasini yaxshilashga sarmoya kiritish orqali O'zbekiston va Qozog'iston o'z turizm tarmoqlarining jozibadorligi va raqobatbardoshligini sezilarli darajada oshirishi mumkin, bu esa tashrif buyuruvchilar sonining ko'payishiga olib keladi va iqtisodiy o'sishga yordam beradi. Tarixiy va madaniy diqqatga sazovor joylar, zamonaviy me'moriy inshootlar, an'anaviy oshxona va mahalliy aholining mehmondo'stligi O'zbekiston va Qozog'istonning chegara hududlarida sayyohlarni jalb qilish va turizm sohasini rivojlantirish uchun qulay muhit yaratmoqda.

Chegara turizmini rivojlantirishning iqtisodiy salohiyati mahalliy biznesning gullab-yashnashiga, yangi ish o'rinlarini yaratishga va turizm daromadlarini oshirishga yordam beradi. Shu bilan birga, mintaqaning tabiiy boyligi va madaniy merosini saqlab qolish uchun tapmoqning barqaror rivojlanishiga e'tibor berish muhimdir.

O'zbekiston va Qozog'iston o'rtasida turizm sohasida sheriklik va hamkorlikni rivojlantirish har ikki mamlakatning umumiy farovonligini yaxshilashga hamda chegara hududlarida turizm industriyasining uzoq muddatli va o'zaro manfaatli rivojlanishi uchun shart-sharoitlar yaratishga xizmat qiladi. O'zbekiston va Qozog'iston o'rtasidagi chegara turizmining rivojlanishi do'stona munosabatlarni mustahkamlash, madaniy almashinuvning xilma-xilligi va mintaqadagi iqtisodiy o'sishning muhim omili bo'lishi mumkin.

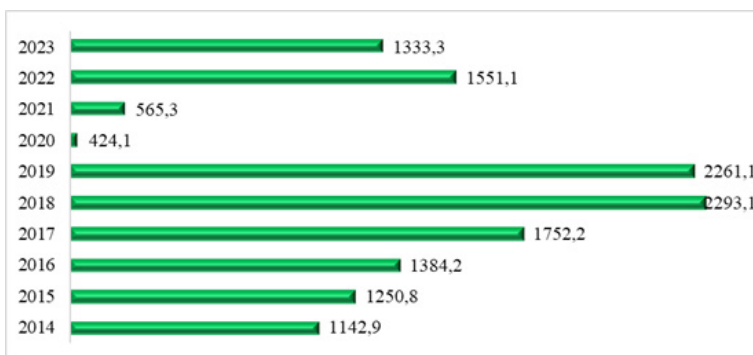
Qozog'iston va O'zbekiston o'rtasidagi turizm sohasidagi hamkorlik faol rivojlanmoqda. Transchegaraviy turizmni rivojlantirishga qaratilgan qo'shma loyihalar amalga oshirilmoqda. Mamlakatlar o'rtasidagi sayyohlik oqimi har yili sezilarli darajada o'sib bormoqda.

O'zbekistonda Islom madaniyati bilan bog'liq va YUNESKOning jahon merosi ob'ektlari sifatida tan olingan ko'plab muqaddas joylar mavjud. Qo'qon, Shahrisabz, Samarqand shaharlari dunyoning sayyohlik va madaniy poytaxtlari hisoblanadi. Birgalikda amalga oshirilayotgan "tabarruk ziyorat" loyihasi boshqa mamlakatlar fuqarolari va sayyohlarini o'zaro boyitishga yordam beradi[13].

So'nggi paytlarda Markaziy Osiyoda turizmni rivojlantirish ikki tomonlama va ko'p tomonlama darajadagi hamkorlikning eng muhim yo'nalishlaridan biriga aylanmoqda. Ushbu yo'nalishning istiqboli nafaqat yangi ish o'rinlari yaratish, sanoatni qo'llab-quvvatlash, mamlakatlar byudjetlarini to'ldirish bilan cheklanib qolmay, balki gumanitar aloqalarni mustahkamlashda muhim omil bo'lib xizmat qiladi.

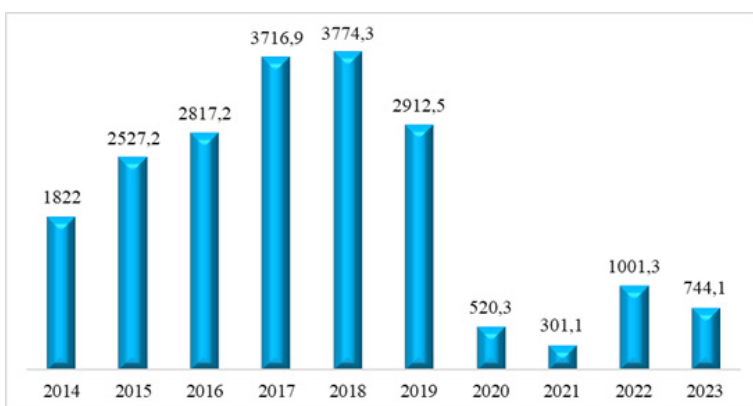
Shu nuqtai nazardan, davlatimiz rahbari Qozog'istonga tashrifi chog'ida turizm sohasida foydalanilmagan salohiyatni o'zlashtirish zarurligiga e'tibor qaratgani juda muhim.

Bundan tashqari, O'zbekiston Qozog'istonlik sayyohlar uchun katta qiziqish uyg'otmoqda, ular 2023 yil yakunlari bo'yicha mamlakat miqyosida O'zbekistonga tashrif buyurgan chet ellik sayyohlarning umumiy sonining 21,1 foizini, ya'ni 1333,3 mingga yaqin kishini tashkil etdi.

Rasm 1. Turistik maqsadlarda O'zbekistonga kelgan Qozog'istonlik fuqarolar soni (ming kishi) [14].

O'zbekiston Respublikasidan Qozog'istonga turistlar chiqishini tahlili shuni ko'rsatdiki, pandemiyaga qadar turistlar soni ko'p bo'lgan, 2020-2021 yillarda turistlar soni keskin kamayib, 301,1 kishiga tushib qolgan. 2022 yilda turistlar soni ko'paygan bo'lsada, 2019 yil darajasiga ko'tarilgani yo'q.

Rasm 2. Turistik maqsadlarda Qozog'istonga ketgan O'zbekiston Respublikasi fuqarolari soni (ming kishi) [14].

Qozog'istondan O'zbekistonga kelgan turistlarning maqsadiga ko'ra taqsimlanishi.

2021- yilda xizmat safari bilan Qozog'istondan – 6,95 ming kishi (11,5 %), qarindoshlarini yo'qlash uchun 528,73 ming kishi (32,8 %), davolanish uchun 13,84 ming kishi (safar maqsadi davolanish bo'lgan sayohatlar sonidan 42,7 % ni tashkil etdi) kelgan.

Qarindoshlarini yo'qlash maqsadida yurtdoshlarimizdan Qozog'iston

Respublikasiga – 1 117,94 ming kishi tashrif buyurgan.

2022- yil davomida bo'sh vaqtini o'tkazish va dam olish uchun yurtimizga kelgan chet elliklarning katta qismi Qozog'iston (37,9 ming kishi) liklardan iborat бўлди. Maqsadi qarindoshlarini yo'qlash bo'lgan safarlar sonida Qozog'iston (1 477,5 ming kishi)liklarning ulushi yuqori. Davolanish uchun O'zbekistonga tashrif buyurishgan chet el fuqarolari orasida Qozog'istondan (24,7 ming kishi) kelganlar katta ulushga ega бўлди.

2022 yilning yanvar-dekabr oylarida O'zbekiston fuqarolaridan qarindoshlarni yo'qlash uchun – 958,8 ming kishi Qozog'istonga borgan. 2023 yilning yanvar-dekabr oylari davomida bo'sh vaqtini o'tkazish va dam olish uchun yurtimizga kelgan Qozog'istonliklar 63,4 ming kishi, maqsadi qarindoshlarini yo'qlash bo'lgan safarlar soni 1 245,8 ming kishi, davolanish maqsadida tashrif buyurganlar 10,7 ming kishini tashkil qildi. Respublikamiz fuqorolaridan Qozog'istondagi qarindoshlarinikiga 722,0 ming kishi ташриф буюрган.

jadval 1.

	Qozog'istondan O'zbekistonga kelgan turistlarning maqsadiga ko'ra taqsimlanishi.		
	2021	2022	2023
Qarindoshlarini yoqlash	528,73	1 477,50	1 245,80
Davolanish	13,84	24,7	10,7
Xizmat safari	6,95		
Bo'sh vaqtini o'tkazish va dam olish		37,9	63,4

Xulosa

Hozirgi vaqtda tomonlar “ipak yo'li” sayyohlik loyihasi bilan qo'shma sayyohlik dasturi ishlab chiqmoqdalar. Uning doirasida ikki mamlakatning asosiy ziyoratgohlarini: Qozog'istonning Turkiston viloyatidagi maqbaralarni: Aristonbob, Ahmad Yassaviy, Hakim-ata (Sulaymon Bakirgani) va O'zbekistonning Toshkent viloyatidagi Zangi-ata maqbarasini bog'laydigan transport koridorini yaratish rejalashtirilgan¹⁴.

Ushbu maqsadlar uchun bojxona punktlaridan o'tish tartib-qoidalarini

14 https://uza.uz/ru/posts/uzbekistan-kazaxstan-perspektivnye-napravleniya-razvitiya-turizma_326947?q=%2Fposts%2Fuzbekistan-kazaxstan-perspektivnye-napravleniya-razvitiya-turizma_326947

soddalashtirish, odamlarga ikki mamlakat hududiga erkin sayohat qilish imkoniyatini beradigan yagona viza rejimini joriy etish rejalashtirilgan. Sayyohlik salohiyatini oshirishning yana bir usuli – yangi transport koridorlarini ochish. Xususan, mamlakatlar o'rtasida Turkiston va Toshkentni bevosita bog'laydigan yangi tezkor temir yo'l liniyasi ishga tuширилди.

Ushbu chora-tadbirlar, albatta, ikki mamlakat iqtisodiyoti va gumanitar aloqalariga ijobiy ta'sir ko'rsatadi. Bundan tashqari, Jahon banki ekspertlari ta'kidlaganidek, O'zbekiston, Qozog'iston singari, metallar va uglevodorodlar eksportidan katta eksport tushumiga ega bo'lishiga qaramay, turizm ikki mamlakat iqtisodiy o'sishi va o'zbek va qozoq xalqlarining madaniy birlashuvining muhim elementiga aylanmoqda.

Qozog'iston va O'zbekiston o'rtasidagi turizm sohasidagi hamkorlikning muvaffaqiyatli rivojlanishi ikki davlat o'rtasida, ayniqsa ziyorat turizmi sohasida qo'shma loyihalarni amalga oshirish bilan bog'liq. "Tabarruk ziyorat" loyihasi har ikki mamlakat madaniyatini o'zaro boyitishga imkon beradi, shuningdek qadimiy shaharlarni va turkiy davlatlarning umumiy tarixini birlashtirgan noyob turistik mahsulotni yaratadi. Qadimgi Turkiston shahrida Qozog'iston va O'zbekiston davlat organlari va sayyohlik kompaniyalari ishtirokida "tabarruk ziyorat" loyihasini amalga oshirish bo'yicha turkiy davlatlar tashkiloti doirasida forum bo'lib o'tdi.

"Tabarruk-ziyosat"-bu Qozog'iston va O'zbekistondagi buyuk Ipak yo'li bo'ylab tarixiy-madaniy markazlarni birlashtirgan ziyorat turizmi bo'yicha transchegaraviy turistik mahsulot: Turkiston-Samarqand-Toshkent.

Qozog'iston turoperatorlari O'zbekiston bilan birgalikda targ'ib qilinadigan transchegaraviy turni ishlab chiqadilar.

Forumda chegaralarni kesib o'tish, turistik mahsulotni birgalikda targ'ib qilish, ziyorat ob'ektlarida ziyoratchilar uchun tegishli shart-sharoitlarni yaratish masalalari muhokama qilindi.

"Tabarrak ziyorat" loyihasi Qozog'iston va O'zbekiston o'rtasidagi sayyohlik oqimining o'sishiga ijobiy ta'sir ko'rsatadi, shuningdek, nafaqat qadimiy shaharlar va yodgorliklarni, balki turkiy davlatlarning umumiy tarixini birlashtirgan noyob sayyohlik mahsulotiga aylanadi.

Mangistau viloyatini O'zbekiston mintaqalari bilan bog'laydigan yangi marshrutni ishlab chiqish taklifi sayyohlik imkoniyatlarini kengaytirish

va to'g'ridan-to'g'ri reyslar sonini ko'paytirish imkonini beradi, bu esa ikki mamlakatda turizmni rivojlantirishga yordam beradi.

Adabiyotlar ro'yxati

- Абдирайымова Г., “Трансграничный туризм: региональные особенности и перспективы развития”, Вестник Казахской туристской ассоциации, 2018.
- Абилова М., “Перспективы развития трансграничного туризма: опыт Узбекистана и Казахстана”, Евразийский союз ученых, 2020.
- Ахмедов Б., “Развитие трансграничного туризма как фактор экономического роста Узбекистана и Казахстана”, Экономика и управление: научно-практический журнал, 2019.
- Дадабаева З., “Анализ развития трансграничного туризма Узбекистана и Казахстана в условиях пандемии”, Экономика Центральной Азии, 2021.
- Искандаров А., “Развитие туризма на границе Узбекистана и Казахстана: возможности и перспективы”, Международный журнал исследований культуры и туризма, 2017.
- Касимова Д., “Проблемы и перспективы развития трансграничного туризма Казахстана и Узбекистана”, Инновации в науке и образовании, 2016.
- Каюмова Н., “Роль трансграничного туризма во внешнеэкономической деятельности Узбекистана и Казахстана”, Наука и образование сегодня, 2019.
- Ким Ю. , “Исследование развития трансграничного туризма между Казахстаном и Узбекистаном”, Туризм и рекреация: фундаментальные и прикладные исследования, 2015.
- Кусаинов А., “Трансграничное сотрудничество в сфере туризма: опыт Казахстана и Узбекистана”, Журнал евразийских исследований, 2022.
- Мамутова К., “Трансграничное взаимодействие в туризме: сотрудничество Узбекистана и Казахстана”, Проблемы современной экономики, 2014.
- Мирзаходжаева С., “Формирование и развитие трансграничного туризма в Узбекистан и Казахстане”, Известия Самарского научного центра Российской академии наук, 2013.
- Мулладжанов М., “Туристический потенциал трансграничного региона Узбекистана и Казахстана”, География и природные ресурсы, 2020.
<https://optimism.kz/2024/05/29/palomnicheskij-turizm-kazahstan-i-uzbekistan-ukreplyayut-sotrudnichestvo/>
- O'zbekiston Respublikasi Prezidenti huzuridagi Statistika agentligi
<https://uza.uz/ru/posts/uzbekistan-kazahstan-perspektivnye->

napravleniya-razvitiya-turizma_326947?q=%2Fposts%2Fuzbekistan-kazaxstan-perspektivnye-nappravleniya-razvitiya-turizma_326947

Annotatsiya

O'zbekiston va Qozog'iston chegaralarida transchegaraviy turizmni rivojlantirish dolzarb vazifa bo'lib, turizm industriyasining bugungi holatini har tomonlama tahlil qilish, asosiy yo'nalish va obyektlarni aniqlash, shuningdek, infratuzilma imkoniyatlarini baholashni talab qiladi. Bu sayyohlar oqimini rag'batlantirish va turistlar uchun sharoitlarni yaxshilash bo'yicha eng istiqbolli tadbirlarni aniqlash imkonini beradi.

Tadqiqot maqsadi: O'zbekiston va Qozog'iston chegaralarida transchegaraviy turizmning hozirgi holatini tahlil qilish, uni rivojlantirishning asosiy muammolari va imkoniyatlarini aniqlash, shuningdek, turizm sifati va qulayligini oshirish bo'yicha kompleks tavsiyalar ishlab chiqish. xizmatlar. Tadqiqotda transchegaraviy turizmning nazariy jihatlari, jumladan uning ta'rifi, turlari, xususiyatlari, afzalliklari va kamchiliklari o'rganildi. Shuningdek, transchegaraviy turizmni rivojlantirishga ta'sir etuvchi omillar, uni targ'ib qilish va qo'llab-quvvatlash usullari ham ko'rib chiqildi.

Tadqiqot doirasida O'zbekiston va Qozog'istonda turizmning hozirgi holati tahlili o'tkazildi: turistlar soni, sayyohlik oqimi, eng mashhur yo'nalishlar va diqqatga sazovor joylarni baholash, shuningdek, infratuzilma holatini baholash. . Bu takomillashtirishning asosiy yo'nalishlarini aniqlash va hududning raqobatbardoshligini oshirish bo'yicha strategiyalarni ishlab chiqish imkonini berdi.

Tadqiqotlar doirasida O'zbekiston va Qozog'iston chegarasidagi asosiy turistik yo'nalishlar o'rganildi, sayyohlar uchun eng qiziqarli va ommabop diqqatga sazovor joylar: tarixiy, madaniy va tabiiy yodgorliklar aniqlandi. Shuningdek, tashrif buyuruvchilarni ko'proq jalb etishda asosiy omil bo'lgan qulaylik va kirish qulayligi tahlil qilindi.

Tadqiqotda O'zbekiston va Qozog'iston chegarasida turizm infratuzilmasini rivojlantirish salohiyati: mehmonxonalar, restoranlar, do'konlar, transport vositalari va boshqa ob'ektlarning mavjudligi va holati baholandi. Mavjud infratuzilmani yaxshilash va kengaytirish, shuningdek, sayyohlarning qulay dam olishini ta'minlash uchun yangi qulayliklar yaratish imkoniyatlari ham o'rganildi.

Tahlillar asosida O'zbekiston va Qozog'iston o'rtasida transchegaraviy turizmni rag'batlantirish va rivojlantirish bo'yicha tavsiyalar berildi. Ushbu

tavsiyalar infratuzilmani yaxshilash, turizm sohasida kichik va o'rta biznesni qo'llab-quvvatlash, marketing strategiyasini ishlab chiqishga qaratilgan. Tahlillar asosida O'zbekiston va Qozog'iston o'rtasida transchegaraviy turizmni rag'batlantirish va rivojlantirish bo'yicha tavsiyalar berildi. Ushbu tavsiyalar infratuzilmani yaxshilash, turizm sohasida kichik va o'rta biznesni qo'llab-quvvatlash, marketing strategiyalarini ishlab chiqish, yuzaga kelishi mumkin bo'lgan muammo va xavflarni bartaraf etishga qaratilgan.

Kalit so'zlar: transchegaraviy turizm, O'zbekiston, Qozog'iston, turistik yo'nalishlar, diqqatga sazovor joylar, infratuzilma, nazariy tahlil, hozirgi holat, turizmni rag'batlantirish va qo'llab-quvvatlash, investisiya yo'nalishlari, marketing strategiyalari.

“QUTADG’U BILIG ASARIDAGI AXLOQIY MASALALAR TALQINI” MAZMUNI

Berdaliyeva Sevara Damirovna

Alfraganus University - ORCID: 0000-0001-8355-5367

ANNOTATSIYA

Annotatsiya Mazkur maqolada Qutadg’u bilig» asari ham shunday zaruriyat tufayli yaratildi. Bu asarda qoraxoniylar davlatini mustahkamlash, uning idora usullarini yaratish, barcha tabaqa, toifadagi kishilarning xulq-atvori, jamiyatda tutgan o’rni, davlatni iqtisodiy, ijtimoiy, madaniy jihatdan mustahkamlash, davlat mustahkamligining bosh tayanchi — insonni ma’naviy kamolga yetkazish masalalari qamrab olinadi. YUsof Xos Hojib bu murakkab vazifani hal etishda faqat donishmand, qomusiy mutafakkir sifatidagina emas, balki tarbiyashunos olim sifatida ham o’zini namoyon etdi. Suunga ko’ra u yaratgan «Qutadg’u bilig» asari ta’lim-tarbiya tarixi, uning nazariy masalalari, komil insonni shakllantirishda ayniqsa muhim ahamiyat kasb etadi.

“Qutadg’u bilig» asarida hokimiyat qoraxoniylar qo’liga o’tishi munosabati bilan ta’lim va tarbiyaning ham hokimiyatni mustahkamlash va taraqqiy ettirish uchun xizmat etadigan o’ziga xos talab va tamoyillarni belgilash zarur edi. SHuning uchun ham mazkur asar didaktik, ya’ni ta’limiy-axloqiy uslubda yozildi.

Kalit so’zlar: insonni ulug’lash, hayotiy, insoniy munosabatlar, yuksak axloqiy xislatlar, ma’naviy-axloqiy, ta’lim-tarbiya, ta’limiy-axloqiy

CONTENTS OF “THE INTERPRETATION OF ETHICAL ISSUES IN THE WORK OF QUTADG’U BILIG”.

ABSTRACT

Abstract The work “Kutadggu Bilig” was created due to such necessity. This work covers the issues of strengthening the Karakhanid state, creating its administrative methods, the behavior of people of all classes and categories, their role in society, the economic, social, and cultural strengthening of the state, the main pillar of the state’s strength - bringing a person to spiritual maturity. In solving this complex task, Yusuf Khos Hajib showed himself not only as a wise, encyclopedic thinker, but also as an educational scientist. Accordingly, his work “Kutadgu Bilig” is of particular importance in the history of education, its theoretical issues, and the formation of a perfect person.

In the work “Kutadgu Bilig”, in connection with the transfer of power to the hands of the Karakhanids, it was necessary to define the specific requirements and principles of education and training that serve to strengthen and develop the power. That is why this work was written in a didactic, i.e., educational-ethical style.

KIRISH

Ma'lumki, sharq Uyg'onish davrida ma'naviy-ma'rifiy sohada asosiy masala inson muammosi bo'lgan. Shuning uchun ham ta'lim-tarbiya masalalariga katta e'tibor berilgan. Didaktik asarlarda Sharqqa xos bo'lgan insonning axloqiy, ruhiy kamoloti, oliy darajadagi yuksalish muammosi yetakchi g'oya bo'lgan. Insoniylik, insonni ulug'lash g'oyasi ta'lim-tarbiyaga oid yaratilgan asarlarning asosiy o'zagi sanalgan. Bu g'oyani, ya'ni insonparvarlik g'oyasini amalga oshirishning asosiy vositalari sifatida yuksak axloqiy odatlar, insoniy munosabatlar va xislatlarni tarkib toptirishga olib keluvchi ta'lim-tarbiyani amalga oshirish muhim masala qilib qo'yilgan. Zero, insoniylik g'oyasida yuksak axloqiy xislatlar ifodalangani uchun ham SHarq Uyg'onish davri falsafasi va pedagogikasida ta'limiy-axloqiy yo'nalish muhim ahamiyat kasb etdi. Axloq masalasi faylasuflarning ham, buyuk mutafakkirlarning ham, tarixchi-yu shoir hamda adiblarning ham birdek diqqat markazida bo'ldi. Ta'limiy-axloqiy risolalar paydo bo'lib, axloqning ham nazariy, ham amaliy masalalari tahlil etildi. «Qutadg'u bilig», «Axloqi Nosiriy», «Qobusnoma», «Hibbat ul-haqoyiq», «Guliston», «Bo'ston», «Axloqi Jaloliy», «Axloqi Muhsiniy», «Mahbub ul-qulub» kabi YUsof Xos Hojib, Nasiriddin Tusiy, Kaykovus, Ahmad Yugnakiy, Muslihiddin Sa'diy, Abdurahmon Jomiy, Alisher Navoiy, jaloliddin Davoniy, Husayn Voiz Koshifiylarning ta'limiy-axloqiy asarlari yuqorida ta'kidlaganimiz inson shaxsini ma'naviy-axloqiy shakllantirish muammosini hal etish sohasida yaratilgan sof pedagogik asarlar sifatida muhim ahamiyatga ega. Mazkur ta'limiy-axloqiy asarlarda insonning ma'naviy kamolga yetishida yuksak axloqqa ega bo'lishi ilm-fanni egallashi asosidagina amalga oshishi mumkin, degan g'oya ilgari surildi. Chunki biz nazarda tutayotgan davrdan boshlab savod o'rgatish «Qur'on» va «Hadis»larni o'rganish va ulardagi ko'rsatmalarni o'zlashtirib olib bilan birga olib borilgan. Shunga ko'ra, «Qur'on» va «Hadis»lardagi pand-nasihatlar ham olimlar, ham adiblar ijodiga ta'sir etgan. Hadislarning ta'siriga sabab umuminsoniy fazilatlariga alohida urg'u berilgan. Ularda ilgari surilgan musulmonlikning muhim xislatlari: halollik, saxovat, himmat, mehru-oqibat, ehson, sharm-hayo, ilm izlash, muomala qoidalari, axloq mezonlari va boshqalar o'z ifodasini topgan va SHarq adabiyotiga, jumladan, ta'limiy-axloqiy asarlarga ta'sir etgan. Ta'limiy-axloqiy asarlar bevosita Hadislarda ilgari surilgan g'oyalar asosida yaratildi. Hadislar ta'siri YUsof Xos Hojibning «Qutadg'u bilig» asaridan boshlanib,

Kaykovusning «Qobusnoma», Ahmad Yugnakiyning «Hibbat ul-haqoyiq», Sa'diyning «Guliston», Alisher Navoiyning «Mahbub ul-qulub» va boshqa asarlar negizida ko'rinadi. Ham g'oya, ham mazmun, ham shakl buning dalilidir. Masalan «Qur'on»da ham, «Hadis»larda ham, ta'limiy-axloqiy dostonlarda ham ilm ta'rifi bilan birga, xulq-odob qoidalari, turmush odobi yoritiladi. Xullas, Sharq ta'lim-tarbiyasida ilmni targ'ib etish, xulq-odob qoidalari islomiy tamoyillarga asoslangan, ta'limiy-axloqiy asarlardagi mundarijalarning o'xshashligi ular tayangan ma'naviy zaminga bog'liqdir. Yusuf Xos Hojibning hayoti va faoliyati. «Qutadg'u bilig»ning yaratilishi haqida qisqacha ma'lumot. Demak, Yusuf Xos Hojib Bolasog'unda tug'ilgan, o'z asarini yoshi ellikdan o'tganda yozgan. Asarning hijriy 462 (1069—1070) yozib tugallanganligi, uni o'n sakkiz oyda, ya'ni 461 yilning birinchi yarmida boshlab, 462 yilning o'rtalarida tugatganligi, agar bu davrda Yusuf Xos Hojib 50 yoshlar atrofida bo'lsa, 410 (1019 milodiy) yillarda tug'ilganligi taxmin etiladi. Yusuf Xos Hojibning «Qutadg'u bilig» asari 6500 baytdan yoki 13000 misradan iborat. Buyuk mutafakkir asarni yozib tugatgach, qoraxoniylar hukmdori Tavg'achxon (kitobda Tavg'och Ulug' Bug'ra Qoraxon (xoqon), Abo Ali Hasan binni Sulaymon Arslon Qoraxon (xoqon) nomlari bilan zikr etilgan) huzuriga kelib, unga taqdim etadi. Kitob xonga manzur bo'lib, uning muallifiga Xos Hojiblik unvonini beradi. «Qutadg'u bilig» asari katta shuhrat qozonadi. SHuning uchun ham «Qutadg'u bilig»ni chinliklar (Xitoy) «Adab ul-muluk» («Hukmdorlar odobi»), mochinliklar (SHarqiy Turkiston) «Anis ul-mamolik» («Mamlakatning tartib usuli»), eronliklar«Shohnomai turkiy», SHarq elida «Ziyal ul-umaro» («Amirlar ziyati»), turonliklar «Qutadg'u bilig», ba'zilar esa «Pandnomai muluk» («Hukmdorlar nasihatnomasi») deb atagani kitob muqaddimasida keltiriladi. Mazkur asarning shuhrat topishi bejiz emas edi. Chunki Yusuf Xos Hojib o'z davrining yetuk mutafakkiri, chuqur bilimli, donishmand kishisi edi. Buni asarning mundarijasi va mazmunidan bilsak bo'ladi. U o'z asarida tibbiyot, falakiyot, tarix, tabiiyot, geografiya, riyoziyot, handasa, falsafa, adabiyot, ta'lim-tarbiya, fiqhga oid fikrlarni bayon etib, faylasuf va qomusiy olim sifatida o'zini namoyon etdi. Chunonchi u barcha ijtimoiy tabaqalar o'rtasidagi muomala, munosabatlarni yoritish bilan diplomatiyaga oid qoidalar tizimini yaratdi, turli kasb egalarining kasb koriga oid talablar va jamiyatning axloqiy tamoyillarini tarannum etish bilan ta'lim-tarbiya sohasida o'ziga xos uslubni yaratdi.

«Qutadg'u bilig»ning tadqiqotchilaridan biri B.To'xliyev ta'kidlaganidek, YUusuf Xos Hojib «Komil inson haqida gapirar ekan, kamolotning qator belgilarini ko'rsatib o'tadi. Ularning eng asosiysi alohida shaxsning o'z manfaatlari, shaxsiy istaklari doirasini yorib chiqib, boshqalar g'ami bilan yashashi, ko'pchilik manfaati uchun fidoyi bo'la bilishdir»¹. Demak, Yusuf Xos Hojibning «Qutadg'u bilig» asarini ilmiy jihatdan o'rganishga

juda ko'p olimlar hissa qo'shgan. V.V.Radlov, H.Vamberi, S.E.Malovlar uni tarjima etib, nashr qilgan bo'lsalar, V.V.Bartold, YE.E.Bertels, I.V.Stebleva, O.A.Valitovalar har tomonlama tadqiq etdilar. «Qutadg'u bilig»ning mukammal nashri o'zbek olimi Q.Karimov tomonidan amalga oshirildi va tadqiq etildi. Uni tahlil etishda S.M.Mutalliboyev, N.M.Mallayevlarning xizmati katta. «Qutadg'u bilig»ning hozirgi o'zbek tilidagi bolalarbop bayoni esa Boqijon To'xliyev tomonidan nashr etildi. YUusuf Xos Hojibning axloqiy didaktikasi Q.Karimov, Y.Jumaboyev tomonidan har tomonlama tadqiq etildi. Qoraqalpog'istonlik Axmetova A.K. esa «YUusuf Xos Hojibning pedagogik qarashlari» to'g'risida ilmiy ish olib bordi.

Asar yaratilgan tarixiy sharoit

YUusuf Xos Hojibning «Qutadg'u bilig» asari pedagogika tarixida ta'limiy-axloqiy mavzuda yozilgan barcha asarlarning tamal toshi desak bo'ladi. Yusuf Xos Hojib X asarning o'rtalarida tashkil topgan Qoraxoniylar hukmronligi davrida yashab ijod etdi. Qoraxoniylar Sirdaryodan YEtisuvgacha, SHimoliy Farg'ona va butun SHarqiy Turkistonda hukmronligini o'rnatgandan so'ng Movarounnahrning ichki hududlariga ham kirib borib, Qoshg'ardan tortib Kaspiygacha bo'lgan keng maydonda o'z davlatini tarkib toptirgan edi. Uning markazi Qoshg'ar (O'rdukent) bo'lib, shimolda Bolasug'un (Quzurda), g'arbda Samarqand, markazidagi O'zgand yirik shaharlardan hisoblanardi. Har bir davlatda bo'lganidek Qoraxoniylar davlatining ham idora qilish usuli, yurgizadigan siyosati, qonunlari, tarbiya tamoyillari ifodalangan qomus — nizomnoma zarur edi.

«Qutadg'u bilig» asari ham shunday zaruriyat tufayli yaratildi. Bu asarda qoraxoniylar davlatini mustahkamlash, uning idora usullarini yaratish, barcha tabaqa, toifadagi kishilarning xulq-atvori, jamiyatda tutgan o'rni, davlatni iqtisodiy, ijtimoiy, madaniy jihatdan mustahkamlash, davlat mustahkamligining bosh tayanchi — insonni ma'naviy kamolga yetkazish masalalari qamrab olinadi. YUusuf Xos Hojib bu murakkab vazifani hal etishda faqat donishmand, qomusiy mutafakkir sifatidagina emas, balki tarbiyashunos olim sifatida ham o'zini namoyon etdi. SHunga ko'ra u yaratgan «Qutadg'u bilig» asari ta'lim-tarbiya tarixi, uning nazariy masalalari, komil insonni shakllantirishda ayniqsa muhim ahamiyat kasb etadi.

«Qutadg'u bilig» asarida hokimiyat qoraxoniylar qo'liga o'tishi munosabati bilan ta'lim va tarbiyaning ham hokimiyatni mustahkamlash va taraqqiy ettirish uchun xizmat etadigan o'ziga xos talab va tamoyillarni belgilash zarur edi. SHuning uchun ham mazkur asar didaktik, ya'ni ta'limiy-axloqiy uslubda yozildi.

O'sha davrlarda bunday asarlar (masalan Nizom ul-Mulkning «Siyosatnoma», Kaykovusning «Qobusnoma») yozish an'anaga kirgan bo'lsa ham, har biri o'ziga xos yo'l-uslubga ega bo'lib, «Qutadg'u bilig» ulardan ancha oldin yaratilgandir.

Yusuf Xos Hojibning «Qutadg'u bilig» asari ta'limiy-axloqiy asar sifatida pedagogika tarixida eng yuqori o'rinlarda turadi.

Asarning tuzilishi, syujeti

«Qutadg'u bilig» asari SHarqda pandnoma yo'lidagi an'anaviy kitob tuzish tartibiga rioya qilgan holda tuzilgan. Avval nasriy muqaddima, so'ng 73 bobdan iborat kitobning mundarijasi beriladi. Dastlabki o'n bir fasli debocha bo'lib, hamd, na't va Qoraxonni madh etish, ta'lif maqsadi, yetti kavokib va o'n ikki burj, tilning ahamiyati, muallifning uzri, ezgulik haqida, bilim olishning ahamiyati, kitobga nom berilishi, keksalikdan afsuslanish kabi fasllardan iboratdir. O'n ikkinchi fasldan boshlab asosiy voqea bayon etiladi. Lekin asarda ma'lum bir syujet yo'q. Asarda to'rt qahramon – Kuntug'di – adolat ramzi, vazir - Oyto'ldi-davlat va baxt ramzi, vazirning o'g'li O'gdulmish – aql ramzi sifatida, O'zg'urmish – vazirning qarindoshi – qanoat timsoli o'rtasidagi munozara asosida hayotiy masalalar bir-biriga bog'langan holda bayon etilib, kitobni yozishdan o'z oldiga qo'ygan maqsadga bo'ysundiriladi. “Qutadg'u bilig” Q.Karimov to'g'ri ta'kidlaganidek, “adabiy asar, badiiy adabiyotning tipik namunasi. Lekin u epopeya ham emas, to'lig'i bilan lirik ruhda ham emas. U axloq va odob, ta'lim va tarbiya hamda ma'lum ma'naviy kamolotning yo'l-yo'riqlarini, usullarini, chora-tadbirlarini mujassamlashtirgan qomusdir. Bu asar tom ma'nosi bilan didaktik ruhda yozilgan ta'lim-tarbiya, odob-axloq va hikmat dasrligidir”¹ Yuqorida ta'kidlangan to'rt qahramonning suhbatlari, munozaralari asosida Yusuf Xos Hojib o'z maqsad va g'oyalarini bayon etadi. Masalan, Oyto'ldining Elig bilan uchrashuvida uning Elig sinovidan o'tish jarayonidagi savol-javoblar natijasida davlatning sifati va fazilatlarini, uning bevafoqligi va bebaholigi, adolatning xislatlari, shuningdek, el-yurt boshqaruvchilarining xislatlari bayon etiladi. Oyto'ldining o'g'li o'gdulmish bilan Eligning suhbatida esa saroy amaldorlari: beklar, vazirlar, lashkarboshilar, hojiblar, elchilar, sarkotib, xazinador, dasturxonchilar, sharobdorlar, beglarning o'z xizmatkorlariga munosabati qanday bo'lishi kerakligi bayon etiladi.

“Qutadg'u bilig”dagi bosh g'oya-insonni hayotda baxt-saodatga eltuvchi asosiy qarashlari to'rt ramziy qahramon: Kuntug'di-elig podsho – adolat timsoli, Oyto'ldi-vazir-davlat timsoli, O'gdulmish-vazir-aql

timsoli, O'zg'urmish – vazirning qarindoshi –qanoat timsolining hayoti va davlatni boshqarish jaryonidagi hatti-harakatlari va fikrlari orqali berilganki, bular inson kamolotining muhim mezoni sanaladi.

Yusuf Xos Hojibning “Qutadg’u bilig” asarida inson kamoloti masalasi markaziy masala bo’lib hisoblanadi. Mazkur asarda insonning jamiyat va hayotda tutgan o’rni, burch va vazifalari haqidagi muammolar o’ziga xos tarzda bayon etiladi.

Buyuk mutafakkir YUSuf Xos Hojib “Qutadg’u bilig” kitobining an’anaviy boshlamasidan keyin oq insonning haqiqiy baxti bilimda ekanligini bayon etadi. U ilm, zakovatning ahamiyati haqida fikr yuritish bilan birga unga alohida boblar ham bag’ishlangan. Lekin olim faqat ilm-ma’rifatning ahamiyatini ko’rsatibgina qolmaydi, u bilim va zakovatning amaliyotdagi o’rnini ham yoritadi.

U bilimli buyuk, uquvni ulug’ deb ta’riflaydi. CHunki zakovatli inson ulug’ bo’ladi, bilimli kishi buyuk bo’ladi, deb ilmi kishilarni asl toifadagi kishilarga qo’shadi. Olim ezgu ishlarning barchasi ilm tufayli amalga oshirilishini aytadi. O’sha davrdayoq olim “Bilim hatto osmon sari yo’l ochur” deb bashorat qiladi.

U dunyoda odam paydo bo’libdiki, faqat bilimli kishilargina ezgu ish qilib, adolatli siyosat yurgizib kelgan, ana shu bilim va zakovati tufayli kishilar razolatdan poklanganligini ta’riflaydi. Hatto hukmdorlar ham yurtini, davlatni aql, ilm, zakovat bilan idora etsa, el-yurt farovon bo’ladi, to’q va tinch hayot kechiradi, deydi. U kuch va qurolni aql va bilimdan keyingi ikkinchi o’ringa qo’yadi.

Yusuf Xos Hojib ilmi, ma’rifatli kishilarni qadrlash kerak, chunki ular mash’al kabi yo’lni yoritib, to’g’ri yo’l ko’rsatadi, yaxshi-yomonni farq etishni o’rgatadi, deydi. SHuning uchun olimlarni hurmat etish kerakligini ta’kidlab, ilm ahlini o’ta qadrlasa, ilmsizlarni johil kishilar deb biladi. Agar shunday johillar mansab va amalga ega bo’lsa, ular egallagan to’rni poygak deb biladi.

Dunyoda inson bilim va zakovati tufayli orzu-tilaklarga, ulug’likka erishishi mumkinligini aytadi.

Lekin shunday bilim va zakovatning qadriga faqat xuddi o’zlariga o’xshagan donolar va zakovatlilar yetadi, johil va telbalar bunday xislatlarga ega emas, deydi. CHunki jamiyatdagi barcha xatolar bilimsizlik, nodonlik, jaholat tufayli sodir bo’lishidan u qayg’uga tushadi, hayotda nodon va johillar

ko'payib ketganligidan afsuslanadi.

U yurtni idora etuvchilarni va xalqni boshqaruvchilarni ikki toifaga bo'lib, birinchisi adolatli siyosatni yurituvchi beklar va ikkinchisi dono olimlar deydi. CHunki siyosatchilar yurtni boshqarsa, olimlar ma'rifiy yo'l-yo'riq ko'rsatadi.

Olim bilimni ziyoga, tengi yo'q javohirga o'xshatib, u insonni yuksaltiradi, jahonning sir-asrorini bilib olishga yordam beradi, deydi. Insoniyat nimaga erishgan bo'lsa, bilim tufayli erishganligini ta'kidlaydi. Ammo bu boylikni hech kim o'g'irly olmaydi, deb bilim va zakovatni muqaddas do'st, mehribon qarindosh, kiyim va ozuqa sifatida ta'riflaydi. Lekin Yusuf Xos Hojib ilm-fanni anglashni targ'ib etibgina qolmasdan, uni hayotga tatbiq etish, amalda qo'llay bilishga ham da'vat etadi. Yusuf Xos Hojib insonga xizmat etmagan bilimni dengiz tubida foydalanilmay yotgan injuga o'xshatadi. SHuningdek, yer ostida yotgan oltinni ham qazib olinsa, beklar boshiga toj bo'lganidek, ilmni ham foydali narsalarga sarf etishga da'vat etadi. Olim bilimlilik va bilimsizlikning natijasi haqida ham fikr yuritir ekan, inson bilimsiz, nodon, johil bo'lsa, yaramas ishlar qilishi, aksincha, bilimli, dono, zukko bo'lsa ezgu ishlarni ro'yobga chiqarishini ta'riflash bilan kishilarni tinmay ilm olishga undaydi. Yuqoridagi fikrlardan ko'rinib turibdiki, buyuk alloma mamlakatning ijtimoiy-siyosiy va moddiy, ma'naviy yuksalishida, elu xalqning boy va farovon turmushi-barchasi ilm va ma'rifatning ravnaqiga bog'liq ekanligini to'g'ri va ishonarli dalillar bilan badiiy ifodasini bera olgan va o'zi ham ana shu ezgu ishni amalga oshirish uchun tinmay faoliyat ko'rsatgan. Mutafakkir o'zining axloqiy qarashlarini, ya'ni, ijtimoiy munosabatlar, jamiyat a'zolarining barcha tiplari o'rtasidagi axloqiy munosabatlarni amaliyotga tayangan holda yoritadi. Bu axloqiy, xulq-odob tamoyillari, talab va vazifalari butun asar davomida qahramonlarning o'zaro munosabatlari asosida ifodalangan. Unda Elig (xon), uning vakillari, ijtimoiy guruhlarining o'zaro munosabati, axloqi, muomalasi talablari bayon etiladi, turli kasb egalariga xos xislatlar, odatlar yoritiladi.

Asarda ilgari surilgan axloqiy xislatlar mohiyatining to'laqonli ochib berilishi olimning ta'lim-tarbiya, axloq masalalarini qay darajada chuqur bilganligidan dalolat beradi: insoniylik, rostgo'ylik, to'g'rilik, soflik, mehr-muhabbat, vafo, shafqat, muruvvat, insof, adolat, ishonch, sadoqat, xushmuomalalik, shirinso'zlik, saxovat, mardlik, himmatlilik, tavoze, hurmat va ehtrom, tadbirkorlik. Aql zakovat, halollik, ezgulik kabi xislatlar ulug'lanadi, ularga yolg'onchilik, noinsoflik, fisqu fasod, bevafoqlik, mehrsizlik, dag'allik, qo'pollik, baxillik, nomardlik, quvlik, hurmatsizlik, nodonlik, johillik, haromxo'rlik, ochko'zlik kabi xislatlarni qiyoslab, ezgu

xislatlarning yaxshi oqibatlari va salbiy xususiyatlarning yomon oqibatlarini misollar vositasida ishonarli qilib bayon etadi. Bunda dastlab, barcha yaxshi ishlarining manbaini ezgulik, yomon ishlarining asosini essizlik nomlari bilan talqin etadi. U inson hayotda qilgan ishi bilan yo yaxshi nom qoldiradi, yo yomon nom oladi, deydi. Alloma barcha ezgulikning boshi til odobi, asar uning foyda va zararlariga bag'ishlanadi deya ta'kidlaydi. Til insonning qadr-qimmatini oshiradi yoki shu til orqali inson yuz tuban ham ketishi mumkin. Kishi ikki narsa bilan hayotda mangu qoladi: biri xushxulqlik bo'lsa, ikkinchisi yaxshi so'z, deydi. Insoniy munosabatlarning eng oliy mezoni sanalgan hurmat va ehtiromni tarkib toptirishning barcha ko'rinishlari asarda o'z ifodasini topgan. Yusuf Xos Hojib jamiyat taqdirini hal etuvchi eng ulug' mansabdorlardan tortib, oila a'zolarigacha bir-biriga bo'lgan muomala-munosabat masalalarini ham hayotiy misollar vositasida yoritadi. Katta yoshlilarning kichiklarga, kichiklarning ulug'larga, amaldor va mansabdorlarning o'z xizmatchilariga, xizmatchilarining o'z xo'jalariga, turli ijtimoiy guruh a'zolarining bir-birlariga, oilada oila a'zolarining bir-birlariga muomala madaniyatining eng oddiy ko'rinishlarigacha tasvirlab, kishining ko'z oldida yaqqol namoyon etadi. Buni biz farzand tarbiyasida uning tug'ilganidan boshlab xulq-odob qoidalarini, bilim va hunarni o'rgatish, buning uchun pok va bilimli muallim-murabbiy tanlash, farzandning hatti-harakatini doimo nazoratda saqlash kabi masalalarning bayon etilishidan ham bilsak bo'ladi. Mutafakkir ulug'lar va kichiklar o'rtasidagi xulq-odob qoidalari haqida gapirar ekan, shu asnodda kamtarlik, salomlashish odobi, talablari, qoidalarini ham tavsiya etadi. Ayniqsa, Yusuf Xos Hojibning amaldorlar axloqi haqidagi o'g'itlari diqqatga sazovor va bu fikrlar hozirgi davrda ham qimmatli sanaladi. Allomaning beklar, hojiblar, vazirlar, saroyboshilar, elchilar, lashkarboshilar, devonboshilar, xazinadorlar, sarkotiblar kabi ko'plab amaldorlarning hatti-harakatlari, ish yuritishlari, xulq-odobi haqidagi o'g'itlari va yo'l-yo'riqlari har bir amaldor uchun dastur sanaladi. Masalan, har bir amaldorning o'z ishining ustasi, ilm-fanni egallagan, uning turli sohalar borasida fikr yurita oladigan, so'zga chechan, zehni, fahm-farosatli, himmatli, ko'zi to'q, ochiq qo'l, saxiy, tadbirli, zukko, hushyor, jiddiy, qanoatli, jasur, sog'lom, samimiy, sadoqatli, o'z so'zining ustidan chiqadigan, andishali, she'r baxsida ishtirok etib, o'zi ham she'r to'qiy oladigan, turli tillarni biladigan va yoza oladigan, nard, shatranj, chovgon o'yinlarida o'ynay oladigan, merganlik kabi xislatlarga ega bo'lishi kerakligini ta'kidlaydi. SHuningdek, har bir insonning kamolga yetishida to'sqinlik qiladigan yomon illatlar, nuqson va kamchiliklardan birinchi navbatda el-yurt xizmatida bo'lgan amaldorlar ham xoli bo'lishi lozimligi uqtiriladi: maishat, ishratparastlikka berilish, kek, gina, adovat, nizo, xusumat, fisqi-fasod, maishiy buzuqlik, mayparastlik, kayfu safoga berilish, mutakabbirlik, xiyonat, davlat ketidan quvish, manfaatparastlik, xudbinlik,

boshqalarning haq-huquqlarini toptash, ta'magirlik, haqorat kabilar shunday illatlardirki, buning natijasi davlatning rivojiga putur yetkazib, jamiyatni ma'naviy qashshoqlikkka olib boradi, deb bunday yomon illatlardan tiyilishni maslahat beradi.

Yusuf Xos Hojib takabburlik, mag'rurlanish, kekkayishga kamtarlik, xushsuxanlik, xushfe'llikni qarshi qo'yadi. SHuningdek, amaldorlarga xoh katta, xoh kichik bo'lsin, baland himmatlilik, muruvvatli bo'lish, samimiylik, xos fazilat ekanligini alohida ta'kidlaydi. Insonning haqiqiy boyligi uning ko'z va ko'ngil to'qligi deb baho beradi. Zero, ochko'zlik, ta'magirlik insonda poraxo'rlik kabi yomon illatning tomir otishiga olib keladi, deydi. Yusuf Xos Hojib oilaviy-maishiy turmush ikir-chikirlariga ham katta e'tibor beradi. U kishilarni o'ylab oila qurishdan boshlab, farzand tarbiya etish, oilaning moddiy ta'minotini yuritishgacha bo'lgan eng ezgu zaruriy vazifalarni birma-bir bayon etadi. SHuningdek, yigitlik va keksalik fasllari haqida ham fikr yuritib, yigitlikni ehtiyot qilish, yigitlik davrida qarilikning g'amini yeyish, bu to'g'rida qayg'urish kabi zaruriy narsalar haqida tavsiyalar beradi. Shuningdek, olim insonning turli marosimlar, yig'inlar, uchrashuvlar, ziyofatlarda o'zini tutishi, xulq-odob qoidalariga rioya etishi haqida ham fikr yuritib, insonning mehmon va mezbonnavozlik qoidalari, shartlari, tartib-intizomlari haqida ham muhim o'gitlarni ham beradi. Masalan, "Qutadg'u bilig"dagi elchilar (diplomatlar) huzurida, shohlar saroyida, to'y va azalarda qilinadigan mehmondorchiliklarda kishi o'zini qanday tutishi, hatti-harakati, odobi masalalari hozirgi davrda ham o'ta dolzarbdir. Yusuf Xos Hojib "Qutadg'u bilig" asarini yozishda SHarqda keng yoyilgan o'git-nasihat janriga tayanib ish ko'rsa ham mulohazalarni bayon etishda ularga odamlarni to'liq iqror qilish muayyan ishonch hosil qilish uchun hayotiy dalillarga ko'proq murojaat etadi. Masalan, insonga yaxshilik bilan yomonlik qilishning oqibatlarini quyidagicha bayon etadi:

Yuzini yashirgani esa, barcha qilmishlarim - ya'ni davlat jafu, unga ishonma, degani, deb kishi davlat va baxtga quvonib ketmasligi, ulardan quvonib, ortiqcha g'ururlanib ketmay, aksincha, o'zini ehtiyot qilishi, yig'ilgan narsalarni me'yorida sarflashi, bexud bo'lib, ichkilikka berilmasligi, narsalarni sovurmasligi kerak deb ko'rsatadi

NATIJALAR

"Qutadg'u bilig" da yana jumboqlarni yechish usullaridan ham foydalanilgan. Bu uslub o'quvchini asarga qiziqtiradi, uni o'qimishli qiladi. Hozirgi davrda bu muammoli ta'lim deb yuritiladi. Ammo tarbiya va ta'lim merosimizda jumboq-muammoli ta'lim o'ziga xos xususiyatga ega. Masalan, asardagi Kuntug'mish (Elig) bilan Oyto'ldi munozarasini olaylik Xulosa qilib

aytganda, Yusuf Xos Hojibning mazkur asari insonni har tomonlama kamolga yetkazishda yirik ta'limiy-axloqiy asardir. Shuning uchun ham bu asar o'zining ilmiy, ma'rifiy, tarbiyaviy ahamiyatini shu paytgacha saqlab kelmoqda.

XULOSA VA MUNOZARA

Shunday qiyosni biz yaxshilik bilan yomonlik, rost bilan yolg'onchilik, yorug'lik bilan ziyo, samimiylik bilan quvlik, kamtarlik bilan takabburlik, bilimlilik bilan johillik, saxiylik bilan baxillik va boshqa juda ko'p axloqiy xislatlarni taqqoslaganda ham ko'ramizki, bu uslub ham ma'lum u yoki bu maqsadni amalga oshirishda muhim ahamiyatga ega. Yusuf Xos Hojibning o'zi kishilarga munosabatda o'rtamiyona yo'l tutishni tavsiya etadi. Shunda do'st dushmanga aylanmaydi, ezgu ishlar amalga osha boradi, deb ta'lim beradi.

Bu munozarada olim quyidagi fikrni ilgari suradi: Elig Oyto'ldiga o'rin berganda o'tirmagani, "xon yonida menga o'rin yo'q", -degan edi. YERga koptok qo'ygani va unga o'tirgani bilan Oyto'ldi -davlat koptok kabi barqaror emas, bir joyda turmaydi, degani. Elig boqqanda ko'zini yumib olgani-davlat ham ko'r kishi kabi bo'ladi, kimga ilahsa, unga qattiq yopishib oladi, degan edi.

REFERENCES

- Adabiyot. Akademik litsey o'quvchilari uchun darslik. Toshkent: bayoz, 2018. B.224
- Alisher Navoiyning asarlari tilining izohli lug'ati, to'rt tomlik, O'zbekiston SSR. Toshkent. "Fan" 1983
- Najmiddin Komilov. Tasavvuf. "Movarounnahr" nashriyoti. Toshkent-2009. 448 b
- Yusuf Xos Hojib .Qutadg'u bilig. Toshkent: G'afur G'ulom nomidagi nashriyotmatbaa ijodiy uyi, 2018. B.556
- Yusuf Xos Hojib "Qutadg'u bilig" Fazliddin Ravshanov tarjimasini. Toshkent:"Akademnashr",2015. B.698
- Yusuf Xos Hojib. Qutadg'u bilig. Toshkent: "Fan", 1971. B.965
- www.lib.ru
- www.lex.ru
- www.ziyonet.uz

RESTORATION OF HISTORICAL, CULTURAL HERITAGE

Mashrab Berdikulov¹ | Berdikulova Manzura Raxmankulovna²

1Kimyo International University in Tashkent

2Senior teacher of Tashkent Institute of chemical technology

Abstract

In this article the author gives the definition of cultural objects and their essence in Uzbekistan. The author tries to give information about the efforts of Uzbekistan in restoration of historical and cultural heritage in the country. Besides, some tangible and intangible cultural heritage of Uzbekistan were outlined and explained in detail. At the end, some conclusions and offers were given in order to save further such heritage in the future.

Keywords: heritage, archeological, ancient, culture, tangible, UNESCO, Silk Road.

Annotatsiya

Ushbu maqolada muallif O'zbekistondagi madaniy ob'ektlarning ta'rifi va ularning mazmun-mohiyatini ochib beradi. Muallif O'zbekistonning mamlakatdagi tarixiy-madaniy merosni tiklash borasidagi sa'y-harakatlari haqida ma'lumot berishga harakat qiladi. Bundan tashqari, O'zbekistonning ayrim moddiy va nomoddiy madaniy merosi to'g'risida batafsil ma'lumot beriladi. Yakunda ana shunday merosni kelgusida saqlab qolish maqsadida bir qancha xulosa va takliflar bildirilgan.

Kalit so'zlar: meros, arxeologik, antik, madaniyat, moddiy, YUNESKO, Ipak yo'li.

“The diversity of national cultures and traditions has created the unique culture of modern Uzbekistan in our country, where representatives of more than 130 nationalities and peoples live peacefully. In the country, especially in recent years, great works aimed at preserving the tangible and intangible heritage of our nation are being carried out. You can see the positive results of these works in the example of Samarkand.”

Shavkat Mirziyoyev – President of Uzbekistan

Uzbekistan is a country of an ancient civilization and profound culture. None of other Central Asian republics has such a large quantity of monuments as Uzbekistan.

The land of Uzbekistan is a peculiar precious achievement, preserving unique historical and archaeological monuments of various epochs from

evolution of the Homo sapiens to formation of large ancient states.

The project “Cultural heritage of Uzbekistan in the collections of the world” can be safely called one of the striking results of the policy of New Uzbekistan, the reforms carried out by President Shavkat Mirziyoyev in the field of culture. According to the Development Strategy of Uzbekistan, since 2016, the issue of studying, preserving and popularizing the cultural heritage of Uzbekistan has been elevated to the rank of the state policy of the state, and this approach, attention from the President and the government, are yielding results that are already recognized by the whole world.

New Uzbekistan confidently continues to strengthen its position in the international arena. An exceptionally important example of this is that Uzbekistan for the first time became a member of the UNESCO Intergovernmental Committee for the Safeguarding of the Intangible Cultural Heritage, having received the votes of 105 countries out of 180. Participants of the VI International Congress “Cultural heritage of Uzbekistan - the foundation of a new Renaissance” and members of the World Society for the Study, Preservation and Popularization of the Cultural Heritage of Uzbekistan adopted the final Declaration on Registan Square. The final document highlights: “Directly on the initiative of the President of the Republic of Uzbekistan Shavkat Miromonovich Mirziyoyev, the foundation of the New Renaissance - the New Renaissance is being laid in Uzbekistan, which is also expressed in the implementation of fundamental changes in the spiritual and educational sphere.” The scientists also noted that large-scale events in the field of humanitarian science and culture are being organized and carried out in Uzbekistan, a 10-year State program has been adopted to improve the activities of state museums and strengthen their material and technical base for 2017-2027. A vivid example is that only this year 7 new museums are being created in Samarkand. The International University of Tourism and Cultural Heritage “Silk Road” was opened. An extremely important recognition of the country’s efforts aimed at preserving the unique cultural heritage of past centuries was the election of Uzbekistan as a member of the UNESCO Committee for the Protection of the Intangible Cultural Heritage, held in Paris at the 8th session of the General Assembly of the Member States of the Convention “On the Protection of the Intangible Cultural Heritage”. “For six years of work of the World Society for the Study, Preservation and Popularization of the Cultural Heritage of Uzbekistan, 60 volumes of the exclusive international series “Cultural Heritage of Uzbekistan in the Collections of the World” have been published. Work continues on the series “Architectural epigraphy of Uzbekistan”, “Culture and science of Uzbekistan in the works of scientists”,

SIRCON2024

more than 60 films have been shot, many media forums have been held in Uzbekistan and abroad. This entire fruitful program of action, which ensures an effective dialogue between scientists, would not have been possible without the support of the President and the Government of the Republic of Uzbekistan.

It is no mere chance that large archeological explorations in Uzbekistan have made archeology a separate field of historical science, a development marked with a series of remarkable discoveries of international significance.

In line with obtaining the state sovereignty, revival of spirituality and culture, restorations of true history have become one of the priorities for the country.

Thus, Uzbekistan has ratified and joined to the number of international conventions in order to protect and restore its historical and cultural heritage. Among them, the 1972 UNESCO's World Heritage Convention, the 1954 Hague Convention on Protection of Cultural Property in the event of armed conflicts, the 2003 Convention on protection of immaterial cultural heritage and etc.

“Rehabilitation of spiritual values we consider as an organic and natural growth of national identity, return to spiritual origins of the nation, to its roots,” says Islam Karimov, the president of the country. Having realized importance of spiritual and cultural values as development and powerful impetus to national identity, the government of Uzbekistan began widely advocating customs, traditions and national values of the Uzbek people.

All national and religious holidays — Navruz, Eid al-Fitr, Eid al-Adha — have been reinstated.

Holy religion of our ancestors Islam has been resurrected.

Old mosques have been reconstructed with newly built ones.

A number of religious institutions, including Tashkent Islamic University, have been established.

Memorial of Remembrance and Tribute, Imam al-Bukhari, Al-Ferghani, Amir Temur and Temurids Museum and many others were restored, encompassing traditions of oriental and modern developments of architecture and at the same time.

The Islamic Educational, Scientific and Cultural Organization (ISESCO) decided to nominate Tashkent the capital of Islamic culture and civilization in 2007, an acknowledgment by the international community for Uzbek's great contribution to both Muslim and world civilizations.

Speaking of integration of the country into the world community, President Islam Karimov once noted, "We stand, above all, for integration in spiritual sphere, science, culture, education and information."¹⁵

That undoubtedly contributes to broad demonstration of historical and cultural heritage of the Uzbek people on international level, and guarantees the success of social-economic and political reforms in the country.

In the course of the country's integration into the world spiritual community, Uzbekistan has joined the UNESCO in October 1993. The UNESCO has opened its office in 1996 in Tashkent.

Commemoration of anniversaries of Uzbekistan's ancient cities and great ancestors play a special role in revival of spiritual heritage of Uzbekistan and its international recognition.

Upon the resolution of the government of Uzbekistan, it widely celebrated 600th anniversary of the great scholar and ruler Mirzo Ulugbek (1994), 660th anniversary of the great statesman, military commander Amir Temur (1996), 1225th anniversary of the great thinker, soltan of hadith Al-Bukhari and 1200th anniversary of a famous scientist Al-Ferghani (1998), 2700th anniversary of "Avesta" (2001), 1000th anniversary of heroic epos of "Alpomish," 800th anniversary of the great son of Uzbek nation J.Manguberdi (1999), 1300th anniversary of Imam Moturidiy and 910th anniversary of Al-Margiloni (2000).

Those festivities were included in the list of UNESCO World Heritage and widely celebrated on international level.

Besides, a number of cities whose age was determined based on archeological research celebrated their anniversaries: Samarkand celebrated its 2750th anniversary (2007), Karshi 2700th anniversary (2006), Bukhara

15 Speech of I.Karimov at the 155th session of Executive Council of UNESCO, November 1998.

(1997), Khiva (1997) and Termez 2500th anniversary (2002), Tashkent 2200th anniversary (2009), and Marghilan 2000th anniversary (2007). Holding these international conferences has fully, comprehensively and objectively covered the activity and creation of those persons and defined new priorities of our country, which undoubtedly is a big success of the Uzbek diplomacy and scholars of our country.

The 2200th anniversary of Tashkent has been celebrated with cultural and scientific programs at the UNESCO Headquarters in Paris in April 2009. Hence, the anniversary celebrations have focused the attention of international cultural and academic community on Uzbekistan, and not only promoted the studies on great ancestors and cities and their contribution to world civilization, but also encouraged world community's awareness about the achievements in the sphere of revival of the national cultural and historical values.

It is also pertinent to mention that with collaboration of foreign and local scholars a number of fundamental works have been published, dedicated to the personalities of Amir Temur, Al Bukhari, Al Farghani, and the cities of Khiva, Bukhara, Samarkand and Tashkent.

In these works, for the first time the great heritage of our ancestors and cities has been studied in the light of socio-economic developments and cultural processes of those ancient epochs.

The concrete outcome of the project "The Silk Road — the Road of Dialogue" has become the foundation of the International Institute for Central Asian Studies (IICA) in Samarkand in 1996 with the participation of 12 countries of the world.

The mission of the Institute is to study the Central Asian history, and to give its objective assessment to processes going on in Central Asian countries on their modern path of development.

An important outcome of the studies on the history of Central Asia, jointly carried out by the different scholars around the world, has been the publishing of "The history of civilizations of Central Asia" in six volumes, which gives overall picture of historical and cultural processes in Central Asian region, stretched from Mediterranean Sea to China.

With the efforts of the IICA well-known cities of Bukhara, Khiva and Shahrisabz, the collection of oriental manuscripts at the Institute of Oriental

Studies of Uzbekistan's Academy of Sciences, and unique Usman's Koran were included to the "World Heritage List" of the UNESCO and gained international protection.

Besides, in August 2019 the International conference on "Preservation of tangible and intangible cultural heritage: challenges and strategies" was held under the shield of UNESCO in Samarkand, Uzbekistan.

In addition, the VI International Congress "Cultural Heritage of Uzbekistan - the Foundation of a New Renaissance" held on July 22-24 2022. This Congress - an important event in the scientific world, bringing together 350 participants from 32 countries. More than 100 reports were read, round tables and sessions were held. It was emphasized that scientists from almost all Central Asian states took part in the work of the VI Congress for the first time. For reference: More than 350 people took part in the work of the Congress. These are world-famous oriental scholars, 6 heads of international organizations, 50 directors of famous international museums, 15 academicians, 25 professors, 22 doctors of sciences, museum workers, media representatives working in the coverage of culture and art, media people interested in studying and preserving cultural heritage of Uzbekistan. In recent years, the cooperation between Uzbekistan and UNESCO in the culture sector has reached new heights, thanks to a number of factors. Mainly, President Shavkat Mirziyoyev and his government have taken bold administrative and legislative steps to protect and promote the country's rich cultural heritage.

For example, the government of Uzbekistan have imposed a moratorium on all construction work at World Heritage properties, allocated more resources for restoration efforts, Additionally, they have launched the preparation of a Master Plan and an integrated Management Plan for several cities, which have been commended in the latest World Heritage Committee Decisions. These efforts have significantly enhanced the protection and preservation of Uzbekistan's cultural heritage sites and strengthened the partnership between Uzbekistan and UNESCO.

One important aspect worth mentioning is the increased level of interest and readiness shown by the Government of Uzbekistan to establish an open and candid collaboration with UNESCO, particularly with the World Heritage Centre (WHC). The protection of World Heritage Properties has been a pressing topic on the agenda of all three meetings between President Shavkat Mirziyoyev and Ms. Audrey Azoulay, Director-General of UNESCO, held since 2018, as well as in numerous high-level follow-ups. One of the major accomplishments of these high-level meetings is the

creation of the International Advisory Committee (IAC) for World Heritage sites in Uzbekistan, which was initiated by President Shavkat Mirziyoyev in 2019. The IAC, which includes distinguished international experts and representatives from the WHC, ICOMOS, and ICCROM, was officially launched in September 2021. This exceptional mechanism of cooperation between Uzbekistan and UNESCO is the only one of its kind in the region, and it is intended to enhance the implementation of World Heritage Committee decisions, as well as recommendations from monitoring and other missions at the local level. Within this framework, all pertinent issues, including challenging and problematic ones, are jointly discussed to arrive at practical solutions that are mutually beneficial.

The government of Uzbekistan is committed not only to the conservation of the existing World Heritage properties but also to identifying and preparing new sites for inclusion on the list. In September 2023, the World Heritage Committee will review a new multinational transboundary dossier called the “Silk Roads: Zarafshan-Karakum Corridor.” If approved, this would be the first cultural site with Uzbekistan in more than 20 years. Uzbekistan’s portion of the dossier comprises around 15 essential cultural and architectural sites located along the Silk Roads. The dossier was developed by Uzbekistan, Tajikistan, and Turkmenistan.

In the past few years, UNESCO in Uzbekistan has been implementing a joint project with the European Union since 2018 called “Silk Roads Heritage Corridors in Afghanistan, Central Asia and Iran - International Dimension of the European Year of Cultural Heritage.” The “Silk Roads Heritage Corridors in Afghanistan, Central Asia and Iran – International Dimension of the European Year of Cultural Heritage” project funded by the European Union has supported several initiatives in Uzbekistan. From 2019 to 2022, the project facilitated the conservation of the Bog’bonli Mosque in Khiva and the development of a Destination Management Plan and Sustainable Tourism Strategy. In 2021-2022, the project aimed to establish a Destination Management and Marketing Organization, develop the tourism brand for Khiva, and create a website to promote Khiva and support the conservation of its World Heritage sites.

In addition, UNESCO is also working on the preservation and safeguarding of cultural heritage in Bukhara through a project called “Preservation and Safeguarding of Cultural Heritage in Bukhara” funded by Saudi Arabia. This project focuses on the conservation of Rashid Madrassah in Bukhara, where a Shashmaqom (music) center is planned to be established.

It serves as the recognition of their importance and belonging to the whole humanity and responsibility of the world community for their preservation. As it was mentioned by the first president of Uzbekistan I.Karimov at the 155th session of Executive Council of UNESCO, November 1998, the people of Uzbekistan have achieved to save and preserve our historical and cultural heritage, specific customs and traditions... and... at the 21st century it is the culture and morality that will save and safeguard the world.

Thus, the revival of spiritual, historical and cultural values of Uzbekistan is the foundation for the self-determination, formation and development of National statehood as well as the spiritual and moral impetus for wide-scale developments and the aspirations of the country for the future.

REFERENCES

<https://madaniymeros.uz/>
<https://www.unesco.org/en>
<https://lex.uz/docs/-5681343>
<https://president.uz/uz>
<https://society.uz/news/detail/news/218>
<https://sda.gov.uz/>
<http://www.isrs.uz/>
<https://madaniyat.uz/>

THE IMPORTANCE OF FAMILY LEGAL CONTRACTS IN THE REGULATION OF FAMILY DISPUTES AND ISSUES OF IMPROVING THE LEGISLATION IN THIS REGARD

SAYDIVALYEVA Khurshida Khodzhiakbarovna

Scientific research institute

Annotation

In the article, the role of family legal contracts in the family legislation of the Republic of Uzbekistan, their practical importance, the importance of using the contract as a dispositive method in regulating relations between family members, especially husband and wife, regulation and prevention of family disputes through the contract, use of the contract in resolving property disputes in judicial practice content is analyzed.

Keywords: family, marriage, dispute, property, contract, agreement, arrangement, child, minor children, parentage, maintenance, obligation, judgment, right, claim.

Strengthening the priority position and place of the family institution in the acceleration of modern trends and globalization processes in Uzbekistan is becoming more and more urgent. The decline of the culture of family relations in society and the formation of a new attitude of family members towards traditional values have an impact on its content.

Peace in the family, kindness and tolerance of family members to each other, maintaining respect and attention, as well as a healthy environment in the family is a primary necessity in raising the next generation. There are factors that hinder the provision of a healthy social and spiritual environment in families and the family members' relationship with each other based on mutual positive feelings.

Family relations in Uzbek society have their own characteristics, in which the image of the national Uzbek family, which reflects the traditional Uzbek culture and preserves the principles of collectivity, includes father-in-law and mother-in-law, husband and wife, children, as well as brothers-in-law, sisters-in-law, and sisters-in-law and brothers-in-law, there is a place for a team consisting of aunts and uncles. After all, for the Uzbek society, the image of a harmonious and prosperous collective family has always been encouraged and gained prestige. In very few cases, we see the national Uzbek family only in the form of husband and wife. The existence of these features encourages us to preserve the continuity of respect and kindness,

modesty, honesty and religion in the Uzbek family. It expands the relations of kinship and shows unique forms of socialization.

Today, the transition from the traditional family model to the new family model, the process of transformation of family values is being observed. This is influenced by a number of factors, including the principles and requirements of the market economy, labor migration, economic integration, the development of information and communication technologies, and the wide spread of the global Internet network.

This, in turn, affects the relationships between family members and changes the essence of interpersonal relationships. The traditional model of the Uzbek family required the subjects of family relationships to be bound by mutual trust and understanding, modesty and affection, but today the principles of individuality, independence and mutual interest are beginning to take its place.

At this point, the issue of family disputes and their resolution, agreement by family members, or in other words, the culture of conflict resolution is insufficient.

According to the Statistics Agency under the President of the Republic of Uzbekistan, the number of divorces recorded in January-December 2023 was 49,200, representing 1.4 per¹⁶ thousand per 1,000 people. Of these, 29.9 thousand (60.7%) were in urban areas, 19.3 thousand (39.3%) were in rural areas. 50.0% of divorcees were childless, 27.7% had 1 child, and 22.3% had 2 or more children. The average age of divorce was 37.2 years for men and 32.8 years for women. The largest share of divorces occurred among divorcing women under the age of 35, that is, 62.5% of the total number of divorces. The highest divorce rate by region is 2.1 per thousand in Tashkent city, 1.7 per thousand in Syrdarya region, 1.6 per thousand in Andijan and Tashkent regions, the lowest rate is 1.0 per thousand in Kashkadarya regions of the Republic of Karakalpakstan.

What are family disputes and what should we understand by alternative means of resolving them, we set out to cover this issue in this article.

Among the many social contradictions characteristic of human society, family disputes occupy an important place. Family life is subject to various objective and subjective factors, which are studied in detail in various fields of science, such as history, economics, sociology, psychology, and

16 Промилле – бирор кўрсаткични ҳар 1000 аҳоли сонига нисбатан ҳисобланиши.
Per mille - calculation of an indicator per 1000 population.

jurisprudence.

It is inevitable that there will be some individual conflicts and disagreements in social life and interpersonal relationships. Usually, conflict is defined as conflicts expressed through intergroup or interpersonal relations related to opposing views, unpleasant emotional experiences¹⁷. When interpreted from a psychological point of view, it is not the conflicts themselves, but their consequences that have a devastating effect on people. As a result of conflicts, negative emotions such as fear, panic, enmity arise in the human psyche.

If these experiences are strong and last for a long time, a protective reaction can appear and strengthen in a person. Negative situations as a result of a conflict make certain changes in a person's feelings, actions, thinking and even character. These changes are manifested in the behavior of the individual, spread to other situations in which the subject is participating, and begin to occupy wide areas of mutual relations. For example, a person raised in an environment of fear and danger is likely to become the source of the same environment later. He even brings up his own children in this environment or manages the family in this way.

Family conflicts are usually caused by not listening to each other, that is, not «hearing» each other's wishes, differences in views on life, strict control, lack of attention, problems in work¹⁸. Unfortunately, not all families are complete with parents and the children they give birth to. As fate would have it, conflicts arise in some families, and as a result, marriages fail. Scientists have studied the failure of marriage and expressed their theoretical views about the possible reasons for it to be different.

For example, some psychologists try to explain the findings through the concept of «motivation». That is, in a family that is living in good harmony, suddenly such a situation occurs that, for example, betrayal, death, illness, jealousy, and similar events become an impetus, and the family becomes comfortable. In fact, it is rare in life to suddenly break up a family with such a jolt or push¹⁹. Another condition, according to scientists, is called «backtracking». This is a situation where, according to him, the husband and wife have a good, warm relationship, but the love suddenly cools

17 Каримова В.М. Ижтимоий психология. – Т.: “Fan va texnologiya”, 2012. – 172 б.; Махмудов И. Бошқарув психологияси. - Т.: “Yunaks –Print”, 2006. – 230 б.

18 Ёшлар билан ишлаш жараёнида низоларни бош.ариш / Тузувчи: А.Т.Жалилов. – Тошкент : Tafakkur Bo'stoni, 2018. – 5-б.

19 Каримова В., Акрамова Ф., Хонқулова Н. Мустақкам оила –маҳалла таянчи Т: А.Навоий номидаги Ўзбекистон Миллий кутубхонаси нашриёти, 2009. – 53-56 б.

down, and the couple becomes bored when they see each other, does not like to talk, and becomes quarrelsome. Such events often occur in life. The reason is that the fire that was suddenly lit, that is, love, may go out after a certain time²⁰.

In modern science, special attention is paid to achievements in the field of legal conflictology. This includes learning about conflict of interest issues and how to prevent and resolve them²¹. One of the main tasks of socio-legal sciences, including jurisprudence and especially family law, is to develop a legal mechanism, including alternative methods of resolution, to prevent the occurrence of conflicts in the family and, if they do occur, to resolve them without problems. Currently, the need to develop such a mechanism is increasing. This is manifested, firstly, in the adoption of a special legislative document; secondly, active implementation of alternative dispute resolution procedures not only in judicial but also in administrative systems.

Every family dispute related to the internal life of the family can be resolved, first of all, by the family itself on the basis of a mutual agreement, taking into account the priority of the rights and interests of minors, disabled persons, parents or other family members. After all, Article 10 of the Family Code of the Republic of Uzbekistan stipulates that citizens dispose of their rights arising from family relations according to their wishes. Also, the exercise of rights and obligations of family members must not violate the rights, freedoms and legal interests of other family members and other persons. The intervention of the state authorities and management bodies, their officials, as well as organizations and individual citizens is allowed only if the decision made by the family in relation to the dispute that has arisen violates the rights and legal interests of its members, especially minors and disabled persons.

A family conflict is a type of social conflict of a property or personal non-property nature that occurs between members of the same family or between a family member and another person, during such a conflict, the rights and interests of the family are violated or have an impact on it. If at least one of the disputing parties acts as a family member in order to protect his (family) interests from real or imaginary violations, the dispute can be qualified as a family dispute. Thus, the important features that determine the concept of family conflict are the unique subject composition of the

20 Юлдашев, С. Низоли оилаларга ижтимоий-психологик ёрдам кўрсатиш / Тузувчи: С.Юлдашев, Н.Норкулова – Тошкент: Yoshlar nashriyot uyi, 2020. 68 б.

21 Юридическая конфликтология / отв. ред. В. Н. Кудрявцев. М., 1995. 53 стр.

conflicting parties and the fact that the conflict is aimed at protecting the interests of the family or the rights and interests of individual family members, primarily minors and disabled people²².

So, family disputes are conflicts, contradictions or disagreements that arise between members of the same family and affect different aspects of family life and relationships. These conflicts can cover different areas of family relationships. Today, these can take the form of divorce and property division, custody and child rearing, alimony obligations, adoption and sponsorship, and inheritance issues.

There are several methods of resolving family disputes, each of which can be used depending on the specific circumstances and preferences of the parties. These include negotiation and mediation, mediation, family agreements, court settlement.

It is important to use alternative means in resolving family disputes. One of them is mediation and family agreements. Alternative settlement of disputes before the court allows family members to find a beneficial solution regarding mutual rights and obligations. The advantages of alternative dispute resolution methods are determined by:

The ability to mutually resolve family matters without third parties: Family agreements allow the parties to determine terms and solutions that suit their circumstances and needs. This gives the parties more control over the outcome compared to court orders.

Flexibility: Family agreements can be more flexible than court orders. They can meet the specific circumstances and needs of the family, while allowing for later modification to suit changing circumstances.

Can Improve Personal Relationships: The process of reaching an agreement can help families resolve conflicts and disagreements, improve communication, and maintain relationships among family members. This is especially important in cases of divorce or other serious family crisis. Save time and resources: Negotiating can save time, money, and emotional resources that would otherwise be spent on protracted litigation. It also helps to avoid the fear and uncertainty associated with legal proceedings.

22 Рабец А.М., Хватова М.А. Семейные споры как объект альтернативного урегулирования // Вестник Московского государственного областного университета. Серия: Юриспруденция. 2020. № 4. С. 123–132. DOI: 10.18384/2310-6794-2020-4-123-132

Family agreements and mediation agreements are two different concepts, although they can have the same force in the process of resolving family disputes. The main differences between them can be shown as follows.

A family legal contract is a document containing an agreement on various aspects of relations or obligations between family members, while a mediation agreement is an agreement reached by the parties with the help of a neutral third party, a mediator, who helps them in the process of resolving the dispute.

Family-legal contracts concluded by family members are not only aimed at creating an individual legal model of behavior, but also have a proactive function (conflict prevention function), are able to resolve disagreements that have already arisen between family members, and relieve tension in relationships.

Family-legal contracts concluded by family members are not only aimed at creating an individual legal model of behavior, but also have a proactive function (conflict prevention function), are able to resolve disagreements that have already arisen between family members, and relieve tension in relationships²³.

Mediation is a way for the disputing parties to solve the problem in a way that is acceptable and more effective for them. One of the most important aspects of resolving family disputes on the basis of the mediation procedure is to provide relief to the parties in all areas, as well as to reduce the workload of the courts²⁴.

In Uzbekistan, there is little practice of concluding family legal contracts and regulating family relations through them. We believe that several reasons for the low character of family contracts can be attributed to the following: Cultural and Traditional Norms: Family relationships in Uzbekistan are often defined by traditional values and cultural norms, which follow moral standards rather than individual agreements between husband and wife. In general, moral norms take precedence over legal norms or contractual obligations in family relations.

Lack of awareness or lack of awareness: Many families are not fully aware of the possibility of entering into a prenuptial agreement or other family agreement or how such agreements can help them manage their family

²³ Чашкова С. Ю. Конкуренция семейно-правовых договоров и медиативных соглашений, направленных на регулирование семейно-правовых споров // *Lex russica*. — 2022. — Т. 75. — № 4. — С. 50–62. — DOI: 1017803/1729-5920.2022.185.4.050-062.

²⁴ <https://mediator.uz/mediacija/928-oilavij-nizolarda-mediacija.html>

affairs, lack the knowledge that it is an alternative dispute resolution method, and lack the knowledge about it. In propaganda work, the marriage contract is considered to be resolved during the annulment of the marriage. In conclusion, it should be noted that the use of family legal contracts as an alternative method of resolving family disputes in practice remains less important due to the above-mentioned factors. Family contracts allow families to independently determine the conditions of family life, including property rights, raising children, and helping to resolve issues such as division of responsibilities. Secondly, the increase in the number of divorces and the change in traditional family forms necessitates the need for transparency and clarity in family relations. Family agreements can allow for early assessment of potential divorces or disagreements, ensuring a fair resolution of disputes. Thus, family legal contracts are considered to be a relevant and effective means of regulating family relations, freely assigning their rights and obligations to family members, providing transparency, and protecting the interests of all family members.

REFERENCES

- Ёшлар билан ишлаш жараёнида низолярни бошқариш / Тузувчи: А.Т.Жалилов. – Тошкент : Tafakkur Bo‘stoni, 2018. – 5-б.
- Каримова В.М. Ижтимоий психология. – Т.: “Fan va texnologiya”, 2012. – 172 б.;
- .Махмудов И. Бошқарув психологияси. - Т.: “Yunaks –Print”, 2006. – 230 б.
- Рабец А.М., Хватова М.А. Семейные споры как объект альтернативного урегулирования // Вестник Московского государственного областного университета. Серия: Юриспруденция. 2020. № 4. С. 123–132. DOI: 10.18384/2310-6794-2020-4-123-132
- Чашкова С. Ю. Конкуренция семейно-правовых договоров и медиативных соглашений, на правленных на регулирование семейно-правовых споров // Lex russica. — 2022. — Т. 75. — № 4. — С. 50–62. —DOI: 17803/1729-5920.2022.185.4.050-062.
- Юлдашев, С. Низоли оилаларга ижтимоий-психологик ёрдам кўрсатиш / Тузувчи: С.Юлдашев, Н.Норкулова – Тошкент: Yoshlar nashriyot uyi, 2020. 68 б.
- .Юридическая конфликтология / отв. ред. В. Н. Кудрявцев. М., 1995. 53 стр.
- <https://mediator.uz/mediacija/928-oilavij-nizolarda-mediacija.html>

IMPORTANCE OF ENTREPRENEURIAL ACTIVITY IN HUMAN CAPITAL

Berdikulov Mashrab Alikulovich
Mahmudov Mardonbek Abrorjon o'g'li
Makhmudova Sayyora Sharif qizi
Kimyo International University in Tashkent

Abstract

In this article the author outlines the crucial role of entrepreneurial activity in the development and growth of human capital. In particular, the article gives information about human capital that refers to the knowledge, skills, and abilities possessed by individuals that contribute to their productivity and economic value. And the author emphasizes that, in today's dynamic and competitive global economy, entrepreneurial activity has become increasingly important in harnessing and enhancing human capital.

Keywords: entrepreneurial activity, human capital, development, growth, knowledge, skills, abilities, productivity, economic value.

Annotatsiya

Ushbu maqolada muallif inson kapitalining rivojlanishi va o'sishida tadbirkorlik faoliyatining hal qiluvchi rolini ko'rsatib beradi. Xususan, maqolada inson kapitali to'g'risida ma'lumotlar berilgan, bu odamlar ega bo'lgan bilim, ko'nikma va ko'nikmalarga tegishli bo'lib, ularning samaradorligi va iqtisodiy qiymatiga hissa qo'shadi. Muallif esa bugungi jadal va raqobatbardosh jahon iqtisodiyotida inson kapitalini ishga solish va oshirishda tadbirkorlik faoliyatining ahamiyati tobora ortib borayotganini ta'kidlaydi.

Kalit so'zlar: tadbirkorlik faoliyati, inson kapitali, rivojlanish, o'sish, bilim, ko'nikma, qobiliyat, mahsuldorlik, iqtisodiy qiymat.

In general, entrepreneurs are individuals who identify opportunities, take risks, and create innovative solutions to meet market demands. Through their ventures, entrepreneurs not only create jobs and generate economic growth but also contribute to the development of human capital. By providing employment opportunities, entrepreneurs facilitate the acquisition of new skills and knowledge for individuals, thereby enhancing their human capital. [1] Moreover, entrepreneurial activity encourages creativity, innovation, and problem-solving skills among individuals.

Entrepreneurs often face challenges and uncertainties in their business ventures, which require them to think critically and find unique solutions. This fosters a culture of continuous learning and development, enabling individuals to enhance their human capital by acquiring new knowledge and skills. A person and his abilities, knowledge, skills have become the main factor of the well-being of any society and the economic development of the state. Today, human capital, without a doubt, appears as a priority direction of social economic policy in Uzbekistan. Because the development of human capital is a necessary condition for the development of innovative economy, knowledge economy, investments, global information systems, the latest technologies and new forms of business. [2]

One may say that, human capital is a set of knowledge and skills used to meet various needs of a person and society as a whole. Among the various characteristics that make up human potential, human capital represents the characteristics that affect the change of income, in this respect, human capital includes the knowledge, practical application and skills of the worker accumulated on the basis of special education, vocational training and production experience. The world's experience and practice show that the countries that have chosen investment in human capital as a priority achieve high development. For example, in developed countries, great attention is paid to investing in the full cycle of education, that is, investing in the child's upbringing from 3 to 22 years old.

In fact, in recent years, ensuring sustainable economic growth and creating a decent lifestyle for the people in Uzbekistan through the development of human capital is considered as the main issue on the agenda. In the Decree of the President of the Republic of Uzbekistan "On approval of the innovative development strategy of the Republic of Uzbekistan in 2019-2021" development of human capital as the main factor determining the level of competitiveness and innovative development is the main goal of the strategy.²⁵

According to experts in the field, investing in early childhood is the most effective of any other program. Because the beginning of the process of development of human capital corresponds to the age of 3-4 years, and from this point the child begins to have the ability to determine his own destiny and self-expression in the future, learns to apply his abilities in the labor market. For this reason, special attention is paid to preschool education in our country.

Furthermore, entrepreneurship promotes a sense of ownership and self-

²⁵ Evans, D. S., & Leighton, L. S. (1989). Some empirical aspects of entrepreneurship. *American Economic Review*, 79(3), 519-535.

reliance among individuals. By starting and managing their own businesses, entrepreneurs take control of their destiny and become responsible for their success or failure. This cultivates a strong work ethic, resilience, and determination, all of which are essential components of human capital. Additionally, entrepreneurial activity contributes to the diffusion of knowledge and technology. Entrepreneurs are often at the forefront of innovation and technological advancements. Through their ventures, they introduce new products, services, and processes that can lead to increased productivity and economic growth. This dissemination of knowledge and technology enhances the human capital of not only the entrepreneurs themselves but also the broader society.²⁶

Entrepreneurship has long been recognized as a driver of economic development. It involves the identification and exploitation of opportunities to create new businesses, products, or services. Entrepreneurs play a critical role in driving innovation, job creation, and economic growth. However, the significance of entrepreneurial activity goes beyond its economic impact. It also has a profound influence on human capital development. Human capital refers to the knowledge, skills, and abilities possessed by individuals that contribute to their productivity and potential for economic success. It encompasses both formal education and informal learning experiences. Entrepreneurial activity plays a vital role in enhancing human capital through various mechanisms.

Firstly, entrepreneurship encourages lifelong learning and continuous skill development. Entrepreneurs are constantly seeking new knowledge and acquiring new skills to adapt to changing market conditions. They engage in self-directed learning, attend workshops and seminars, and seek mentorship to enhance their entrepreneurial competencies. This commitment to learning not only benefits individual entrepreneurs but also contributes to the overall development of human capital within society. Secondly, entrepreneurship promotes creativity and innovation. Entrepreneurs are often driven by a desire to solve problems or meet unmet needs in society. They identify gaps in the market and develop innovative solutions to address them. This requires creative thinking, problem-solving skills, and the ability to take risks. By fostering an entrepreneurial mindset, individuals develop their creative capacities and contribute to the advancement of human knowledge and technological progress.²⁷

26 Lucas Jr, R. E. (1978). On the size distribution of business firms. *The Bell Journal of Economics*, 9(2), 508-523.

27 Romer, P. M. (1990). Endogenous technological change. *Journal of Political Economy*, 98(5), S71-S102.

Thirdly, entrepreneurship cultivates a range of transferable skills that are valuable in various domains of life. Entrepreneurs must possess strong communication, leadership, negotiation, and decision-making skills to succeed in their ventures. These skills are not only relevant in business but also in personal relationships, community engagement, and civic participation. By engaging in entrepreneurial activity, individuals develop a diverse set of skills that enhance their overall human capital and enable them to thrive in different contexts. Entrepreneurship offers numerous benefits to individuals in terms of personal and professional development. It provides individuals with the opportunity to pursue their passions and interests. Many entrepreneurs are driven by a desire to work on something they are passionate about and make a meaningful impact. This sense of purpose and fulfillment contributes to individual well-being and satisfaction.

Entrepreneurship offers individuals greater autonomy and control over their work. Unlike traditional employment, entrepreneurs have the freedom to make decisions, set their own goals, and determine their own work schedules. This autonomy allows individuals to align their work with their personal values and priorities, leading to higher job satisfaction and motivation.

- Entrepreneurship provides individuals with opportunities for personal growth and self-improvement. Starting and running a business requires individuals to step out of their comfort zones, take risks, and overcome challenges. Through these experiences, individuals develop resilience, perseverance, and a growth mindset. They learn from failures and setbacks, which contributes to their personal development and ability to adapt to future challenges. Entrepreneurial activity has far-reaching implications for society as a whole.²⁸
- It stimulates economic growth and job creation. Entrepreneurs are often the driving force behind the establishment of new businesses, which leads to increased employment opportunities. By creating jobs, entrepreneurs contribute to reducing unemployment rates and improving living standards within communities.
- Entrepreneurship fosters innovation and technological advancement. Entrepreneurs are at the forefront of developing new products, services, and processes that drive economic progress. Their ability to identify market opportunities and bring novel ideas to fruition leads to technological breakthroughs and improvements in productivity.

28 Shane, S., & Venkataraman, S. (2000). The promise of entrepreneurship as a field of research. *Academy of Management Review*, 25(1), 217-226.

This, in turn, contributes to economic competitiveness and overall societal development.

- Entrepreneurship promotes social and economic inclusion. It provides individuals from diverse backgrounds and marginalized communities with the opportunity to create their own businesses and generate income. Entrepreneurship can act as a vehicle for social mobility, empowering individuals to overcome barriers and achieve economic independence. By fostering an inclusive entrepreneurial ecosystem, societies can harness the potential of all individuals and promote equal opportunities for economic participation.²⁹

It offers individuals the opportunity for personal and professional growth, autonomy, and self-fulfillment. At the same time, entrepreneurship contributes to economic growth, job creation, and technological advancement. By fostering an entrepreneurial culture and supporting aspiring entrepreneurs, societies can unlock the full potential of human capital and create a more prosperous and inclusive future.

Entrepreneurial activity makes an important contribution to the economic development of people and the improvement of their livelihood. Through these activities, people use their skills and knowledge, create new jobs, and provide products and services for consumers. Entrepreneurship includes economic development, innovation and job creation. This is important for the economic level of the country and the growth of its people's livelihood. Through entrepreneurial activities, new jobs are created, employed people are provided with work and their families grow.

Entrepreneurship is also important for the economic development of the country. Through this activity, products and services are provided for consumers, which is important for the economic level of the country and the people's livelihood. Through entrepreneurial activity, the country's export potential will grow and the path to economic development will be opened. Also, entrepreneurship helps people realize their goals and develop their potential. Through this activity, people use their talents and knowledge and realize their personal development. For example, it can be mentioned that entrepreneurial activity is very important in human capital. This activity is important for people's economic development, improvement of their household and personal development. Economic development of the country, innovation and creation of jobs are ensured

²⁹ Thurik, A. R., & Wennekers, A. R. M. (2004). Entrepreneurship, small business and economic growth. *Journal of Small Business and Enterprise Development*, 11(1), 140-149.

through entrepreneurial activities.³⁰

Entrepreneurship has already become a phrase that is often used by the citizens of today's developed Republic of Uzbekistan. In recent years, more attention has been paid to people who want to engage in business activities in our republic than ever before. Uzbekistan has created a real opportunity to engage in entrepreneurial activity, and today many achievements are being made in this field. An entrepreneur is a person engaged in business activities. Capitalist economy is based on private entrepreneurship. If the government, society or labor unions are engaged in business activities, such an economy is called a socialist economy. Entrepreneurship, entrepreneur means work, enterprise, factory, and behind it is a complex organism of the production and management system, which aims to produce products and provide services.³¹

Democratic reforms, entrepreneurship and its development opportunities in our country are confirmed in the works of the first president of the Republic of Uzbekistan I. Karimov. The importance of entrepreneurs in the country's development strategy and the new stage of development of Uzbekistan in the new stage of development is expressed in the works of the current President of the Republic of Uzbekistan Sh. Mirziyoyev. Entrepreneurial activity is the main factor in the socio-economic development of the developed countries of the world. Today, the concepts of entrepreneurship and small business are taking root year by year in our country. Private entrepreneurship and small business are defined as the main direction of our country's economy. In the last five years, about 2,000 laws, decrees and decisions aimed at the development of this direction have been adopted. Based on them, 114 licenses and permits were canceled, 33 types of activity were transferred to the notification procedure. Procedures for issuing permits have been simplified, and their terms have been shortened by an average of 2 days. Redundant checks, numerous restrictions on cash, currency and raw materials have been removed. As a result of the above facilities and opportunities, new entities have increased tremendously and are developing the activities of those already working. In the last five years, the number of entrepreneurs has increased almost 3 times. Many entrepreneurs have expanded their businesses across the country, creating thousands of jobs and becoming large companies. A class of entrepreneurs with their own reputation and

30 Van Praag, C. M., & Versloot, P. H. (2007). What is the value of entrepreneurship? A review of recent research. *Small Business Economics*, 29(4), 351-382.

31 Wennekers, S., Van Stel, A., Carree, M., & Thurik, R. (2010). The relationship between entrepreneurship and economic development: Is it U-shaped? *Foundations and Trends in Entrepreneurship*, 6(3), 167-237.

brand began to appear in the domestic and foreign markets.³²

Inconclusion

entrepreneurial activity plays a vital role in the development and enhancement of human capital. By creating employment opportunities, fostering creativity and innovation, promoting self-reliance, and facilitating the diffusion of knowledge and technology, entrepreneurs contribute to the growth and productivity of individuals. Therefore, it is essential to support and encourage entrepreneurial activity as a means to maximize human capital and drive economic development.

References

- Audretsch, D. B., & Keilbach, M. (2004). Entrepreneurship capital and economic performance. *Regional Studies*, 38(8), 949-959.
- Baumol, W. J. (1990). Entrepreneurship: Productive, unproductive, and destructive. *Journal of Political Economy*, 98(5), 893-921.
- Evans, D. S., & Leighton, L. S. (1989). Some empirical aspects of entrepreneurship. *American Economic Review*, 79(3), 519-535.
- Lucas Jr, R. E. (1978). On the size distribution of business firms. *The Bell Journal of Economics*, 9(2), 508-523.
- Romer, P. M. (1990). Endogenous technological change. *Journal of Political Economy*, 98(5), S71-S102.
- Shane, S., & Venkataraman, S. (2000). The promise of entrepreneurship as a field of research. *Academy of Management Review*, 25(1), 217-226.
- Thurik, A. R., & Wennekers, A. R. M. (2004). Entrepreneurship, small business and economic growth. *Journal of Small Business and Enterprise Development*, 11(1), 140-149.
- Van Praag, C. M., & Versloot, P.H. (2007). What is the value of entrepreneurship? A review of recent research. *Small Business Economics*, 29(4), 351-382.
- Wennekers, S., Van Stel, A., Carree, M., & Thurik, R. (2010). The relationship between entrepreneurship and economic development: Is it U-shaped? *Foundations and Trends in Entrepreneurship*, 6(3), 167-237.
- Zahra, S. A., & Wright, M. (2011). Entrepreneurship's next act. *Academy of Management Perspectives*, 25(4), 67-83.
- Karimovna, A. D. (2023). BANK INNOVATIONS AND THEIR IMPACT ON THE ECONOMY. *Open Access Repository*, 10(11), 44-50.
- Sanober, S., Aldawsari, M., Karimovna, A. D., & Ofori, I. (2022). Research Article Blockchain Integrated with Principal Component Analysis: A Solution to Smart Security against Cyber-Attacks.

³² Zahra, S. A., & Wright, M. (2011). Entrepreneurship's next act. *Academy of Management Perspectives*, 25(4), 67-83.

ZIYORAT TURIZMINI RIVOJLANTIRISHNING HUQUQIY VA MA'NAVIY ASOSLARI

Sh.Sh.Negmatova

O'zbekiston-Finlandiya pedagogika instituti

Annotatsiya

Ushbu maqolada bugungi kunda jadal sur'atlarda rivojlanib borayotgan, iqtisodiyotning drayveri bo'lgan ziyorat turizmini rivojlanishining huquqiy va ma'naviy asoslariga doir fikrlar yoritilgan.

Kalit so'zlar: turizm, ziyorat turizmi, iqtisodiyot, meros, axloq, madaniy meros.

Kirish

Insoniyat taraqqiyotining tarixiy tajribalariga nazar soladigan bo'lsak, har qanday jamiyatda ijtimoiy ong shakllari tarkibida, ularni mushtaraklashtiruvchi "lider" ijtimoiy ong shakli mavjud bo'lganligini ko'ramiz. Masalan, jamiyatda dinning hukmronlik mavqei umuminsoniy axloqiy norma va tamoyillarga asoslanmasdan, ortodoksal, konservativ e'tiqodni mutlaqlashtirishi ashaddiy inkvizitsiyalarga sabab bo'lgan. Siyosatning axloqqa zidligi esa, terror va qatag'onlarga olib kelgan. "Dunyo o'pirilib ketsa ham, qonun tantana qilsin", degan tamoyil esa, huquqni axloqdan ustuvor bilishning natijasi bo'lgan. Bunday yondoshuvlar jamiyatda ma'rifat va jaholat, adolat va adovat, muruvvat va razolat, haqiqat va xiyonat o'rtasidagi doimiy kurashda muayyan pozitsiyada turgan. Hozirgi davrda ham, "dunyo miqyosida beshafqat raqobat, qarama-qarshilik va ziddiyatlar tobora keskin tus olmoqda"[1]. Shu ma'noda, biz yashayotgan bugungi kun ma'naviy-axloqiy qadriyatlarni chetga surib qo'yish emas, aksincha, "odamlar, birinchi navbatda, yoshlarning ongu-tafakkurini ma'rifat asosida shakllantirish va tarbiyalash" [2] zaruriyatini yanada kuchaytirmoqda.

Bugungi kunga kelib xalqaro ijtimoiy-siyosiy munosabatlarning integratsiyalashuvi, globallashuvi va universallashuvi sharoitida integral sifat o'zgarishlarining vujudga kelishi innovatsion yondashuvlarni taqozo qilmoqda. Mamlakatimizda so'nggi yillarda bu borada amalga oshirilayotgan islohotlar xalqimiz va dunyo hamjamiyati tomonidan e'tirof etilmoqda. Xususan, birgina turizmni rivojlantirish masalasiga alohida e'tibor qaratilishi, yuqorida ta'kidlangan ba'zi ziddiyatli (iqtisodiy, ijtimoiy, siyosiy, diniy va h.k.) vaziyatlarni bartaraf etish va, hatto xalqaro munosabatlarni mustahkamlashda ham muhim omillardan biri hisoblanadi. Ammo, "Turizm sohasida katta

istiqbollar mavjud. Fikrimizcha, bizdagi keng imkoniyatlar va ulkan turizm salohiyati, afsuski haligacha, to'liq ishga solinmagan" [3].

Tadqiqot

Bugungi kunda Prezidentimiz Sh.Mirziyoyevning tashabbusi bilan, mamlakatimizda turizm industriyasini jadal rivojlanishi uchun qisqa muddatda eng qulay shart-sharoit, iqtisodiy, ma'muriy va huquqiy muhit yaratish, jumladan, sohada xususiy sektorning ustuvor ishtirokini ta'minlash, uning raqobatbardoshligi va ko'rsatilayotgan xizmatlar sifatini yanada oshirish, hududlarning iqtisodiy salohiyati va daromadlari bazasini kengaytirish, yangi ish o'rinlari tashkil etish, milliy turizm mahsulotlarini jahon bozorida faol va kompleks ilgari surish maqsadida bir qator ishlar amalga oshirilmogda.

Alohida ta'kidlash lozim, turizmning iqtisoddagi ulushi oziq-ovqat, mashina eksporti, va hatto neft eksportiga teng va oshmogda. Pandemiya keyin turizm yana qayta oldingi ko'rsatkichlarni zabt etib, 2023-yilda xalqaro turizm eksporti 1.4 trln. AQSH dollariga yetdi, bu esa kuniga 3.8 mlrd. AQSH dollari degani. O'zbekistonga 2023-yilda 6.6 milliondan ortiq turist tashrif buyurgan, bulardan aksariyati sog'inish turizmi, qarindoshlarni ko'rish maqsadida tashrif buyurgan turistlardir. Ma'lumki, bu maqsadda kelgan turistlarni mamlakat iqtisodiyotida turizmning katta ulushini ta'minlash salohiyati ancha past. Shu sababli yurtimizda turizmning boshqa turlarini, jumladan, ekologik turizm, gastronomik turizm, ekstremik turizm, qishloq turizmi va albatta, ziyorat turizmini rivojlantirish dolzarb masalaga aylangan.

Jumladan, O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning 2024-yil 12-yanvardagi "O'zbekiston Respublikasida to'siqsiz turizm infratuzilmasini rivojlantirish va uni rag'batlantirish chora-tadbirlari to'g'risida" qarori [4] bilan O'zbekistonga sayohat qilishni yengillashtirish, turizm infratuzilmalarini rivojlantirish va yangi turizm obyektlarini tashkil etishga qaratilgan 2022-2026-yillarga mo'ljallangan Yangi O'zbekistonning taraqqiyot strategiyasini "Inson qadrini ulug'lash va faol mahalla yili" da amalga oshirishga oid davlat dasturiga muvofiq, shuningdek, nogironligi bo'lgan shaxslarning mamlakatimiz bo'ylab qulay sharoitlarda sayohat qilishlari uchun turizm infratuzilmasining imkoniyatlarini yanada takomillashtirish bo'yicha chora-tadbirlar dasturi tasdiqlandi.

Analiz

Malayziya, Indoneziya va boshqa mamlakatlardan O'zbekistondagi muqaddas qadamjolarga ziyorat turizm yo'nalishidagi sayyohlarni jalb qilish bo'yicha ishlar faollashtirilib, bu borada kerakli reklama tadbirlari

o'tkazildi. Vatanimizning sayyohlik imkoniyatini oshirish hamda O'zbekistonning islom dunyosidagi ziyorat turizmi markazlaridan biri sifatida xalqaro miqyosda e'tirof etilish, xalqaro hamkorlikni kengaytirish, bu yo'nalishga to'g'ridan-to'g'ri investitsiyalarni jalb etish, O'zbekistonni ziyorat turizmining yirik markaziga aylantirish va "Halol" standartini joriy etishdan iborat ekanligini ta'kidlab o'tish joizdir. O'zbekistonning jahon hamjamiyatida ziyorat turizmi markazlaridan biri sifatida e'tirof etilishi umumiy ma'noda mamlakatda sayyohlik infratuzilmasini rivojlantirish va turistlar oqimini sezilarli darajada oshirishga turtki beradi.

Yurtimizda ziyorat, ya'ni muqaddas joylarni ziyorat qilish ikki asosiy yo'nalishni o'z ichiga olgan: ekskursiyaviy-ma'rifiy va diniy turizm.

Mamlakatimizda Islom dunyosining eng qimmatbaho Qur'oni karim namunalaridan biri – "Usmon Musxafi" saqlanuvchi Xasti Imom majmuasi, buyuk muhaddislardan Imom Buxoriy maqbarasi va Imom Termiziy maqbarasining mavjudligi, tasavvuf namoyondalarining obod etilgan maqbaralari va shuningdek Samarqanddagi Afrosiyob qo'rg'onining kun chiqar tarafida Xo'ja Doniyor maqbarasining mavjudligi nafaqat Islom olami vakillari balki Xristian dini vakillari ham bunday tarixiy va muqaddas qadamjolarga ziyorat va sayohat qilish uchun har yili dunyoning turli burchaklaridan O'zbekistonga tashrif buyurishadi. Bundan tashqari, hukumat tomonidan O'zbekistonning ziyorat turizmi yo'nalishidagi jozibasini oshirish maqsadida Prezident Sh.Mirziyoyevning 2019-yildagi 5-yanvardagi 5611-sonli farmoniga ko'ra O'zbekistonning madaniy-tarixiy va diniy-ma'naviy merosi va an'alarini o'rganish uchun tashrif buyuruvchi xorij fuqarolariga 2 oygacha bo'lgan muddat bilan beriluvchi Pilgrim visa joriy etildi [5]. Bilamizki, Pilgrim visa [6] diniy maskanlarni ziyorat qilish, diniy marosimlarda qatnashish uchun beriladi. Bunday vizalar odatda olish oson kechadigan va narxi ham qimmat bo'lmagan vizadir. Lekin bu vizani olishni maqsad qilganlar faqatgina guruh bo'lib sayohat qilishlari mumkin, xolos. Misol qilib Muqaddas Haj safarini keltirishimiz mumkin. Bugungi kunda xorij davlatlarida ziyorat turizmi juda yaxshi rivojlanganligi sababli yurtimiz shu mamlakatlar tajribasidan foydalanishi kerakligi dolzarb masalalardan biridir. Masalan, Yaponiya bu borada katta tajribaga ega va u Janubiy-Sharqiy Osiyo mamlakatlari uchun vizasiz tartib joriy qilgan. Aeroport va savdo maskanlarida ular uchun barcha qulaylik yaratilgan. Ma'lumotlarga ko'ra, bunday imkoniyatlar sabab 2023-yilda musulmon mamlakatlardan bir milliondan ortiq sayyoh Yaponiyaga kelgan. Albatta, bu kabi xalqaro tajribalar yurtimizda ziyorat turizmining istiqboli uchun muhim ahamiyatga ega.

Shuni ham ta'kidlab o'tish joizki, forumda qo'mita tomonidan jurnalistlarga Ziyorat turizmi gidlar klubini tashkil etish, ziyorat turizmining rivoji yo'lida Singapurning «Srescent Rating» kompaniyasi bilan hamkorlikda amalga oshirilayotgan ishlar borasida ham ma'lumotlar berilgan.

Ziyorat turizmini rivojlantirish “yakka” ijtimoiy ong shaklini emas, balki, ijtimoiy ongning iqtisodiy, huquqiy, diniy, axloqiy shakllarini ham uyg'unlashtirganligi bilan xarakterlidir. Ya'ni, ziyorat turizmining rivoji xalqimiz uchun nafaqat iqtisodiy imkoniyatlarini oshirishga, balki, ma'naviy darajasini yuksaltirish uchun ham ahamiyatli ekanligini ta'kidlash joiz. Masalan, UNWTO tomonidan ziyorat turizmining 3 ta asosiy ijobiy xususiyatlari [7] ko'rsatib o'tilgan. Bular 1) ziyorat turizmi insoniyat yodgorligi bo'lgan muqaddas qadamjolarni saqlashga bo'lgan ogohlikni kuchaytiradi va ularni saqlash uchun resurslarni ta'minlaydi; 2) mahalliy rivojlanishga hissa qo'shadi; 3) madaniyatni kengroq tushunishga imkon beradi.

Xulosa

Xulosa qilib aytganda, mamlakatda ziyorat turizmi rivojlantirilsa, xalq orasida hududdagi yodgorliklarni yanada asrab-avaylashga bo'lgan mas'uliyat kuchayadi va o'z-o'zidan ularni asrash uchun chora-tadbirlar ko'payadi va samarasi oshadi. Bundan ko'rinadiki, hudud mahalliy aholisi ham bundan manfaatdor ekan, ular bu tadbirlarda o'z hissalarini qo'shib daromad olish imkonlari ham vujudga kelib, turmush darajasi oshadi. Ziyorat turizmi orqali boshqa xalqlar orasida o'zimizning qadimdan hozirgacha saqlanib kelayotgan an'analarini tushunishga bo'lgan qiziqish ortishi sababli ularni madaniyatimizni tushunishga ham imkoniyatlari ko'payadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

Mirziyoyev Sh.M. Jismoniy va ma'naviy barkamol yoshlar – bugungi va ertangi kunimizning hal qiluvchi kuchidir. Milliy taraqqiyot yo'limizni qat'iyat bilan davom ettirib, yangi bosqichga ko'taramiz. 1-jild. –T.: «O'zbekiston» NMIU, 2017. –B.505.

Mirziyoyev Sh.M. Inson manfaatlari va huquqlarini ta'minlash – demokratik jamiyat asosidir. Xalqimizning roziligi bizning faoliyatimizga berilgan eng oliy bahodir. 2-jild. –T.: «O'zbekiston» NMIU, 2018. –B.252.

Mirziyoyev Sh.M. Hamdo'stlikka a'zo mamlakatlar bilan o'zaro manfaatli hamkorlik ustuvor vazifa. Xalqimizning roziligi bizning faoliyatimizga berilgan eng oliy bahodir. 2-jild. –T.: «O'zbekiston» NMIU, 2018. –B.330.

<https://lex.uz/docs/-6759699>

<https://www.gazeta.uz/oz/2019/01/06/viza/>

SIRCON2024

https://en.wikipedia.org/wiki/Travel_visa

<https://news.un.org/en/story/2018/08/1017852>

ТОМОРҚА – РИЗҚ-РЎЗ, ҚЎШИМЧА ДАРОМАД МАНБАИ, БАНДЛИКНИ ВА АРЗОНЧИЛИКНИ ТАЪМИНЛАШНИНГ САМАРАЛИ ЙЎЛИ СИФАТИДА

Ўринов Телман Эшбоевич

“Маҳалла ва оила” илмий-тадқиқот институти

Аннотация

Ушбу мақолада Ўзбекистон Республикасида демократик ислохотларнинг янги босқичида амалга оширилаётган туб ислохотлар натижасида мамлакатимизда камбағалликни қисқартириш ва аҳолининг фаровон турмуш кечиришини таъминлаш мақсадида қилинаётган кенг кўламли ишлар хусусида сўз боради. Шунингдек, бу борада амалга оширилиши лозим бўлган тизимли ишлар тўғрисида қарашлар баён этилган.

Калит сўзлар: камбағаллик, фаровон турмуш, томорқа, пандемия, қишлоқ.

Özet

Bu makalede Özbekistan Cumhuriyeti'nde demokratik reformların yeni aşamasında uygulamaya konulan temel reformlar sonucunda ülkede yoksulluğun azaltılması ve halkın rahat bir yaşam sürmesinin sağlanması amacıyla yapılan geniş çaplı çalışmalardan bahsedilmektedir. Ayrıca bu konuda yapılması gereken sistematik çalışmalara ilişkin görüşlere yer verilmiştir.

Anahtar kelimeler: yoksulluk, refah, tarla, pandemi, kırsal kesim.

Abstract

In this article, the comprehensive studies carried out to reduce poverty and ensure a comfortable life for the people in the country as a result of the fundamental reforms implemented in the new phase of democratic reforms in the Republic of Uzbekistan are mentioned. Additionally, opinions on systematic studies that need to be done on this subject are included.

Key words: poverty, welfare, field, pandemic, rural area.

“Хозирги мураккаб шароитни ҳисобга олиб, барча томорқаларда икки-уч марта экин экиш, қўшимча даромад қилиш биринчи даражали вазифа бўлиши лозим”

Ш.М.Мирзиёев.

Пандемия оқибатида кўплаб давлатларда вақтинчалик карантин чораларининг кучайтирилиши, аҳоли ўртасида истеъмол товарларига, хусусан, озиқ-овқат маҳсулотларига бўлган талабнинг кескин ортишига сабаб бўлмоқда.

Натижада келажакда юзага келиши мумкин бўлган оғир вазиятларни ҳисобга олган ҳолда кўплаб мамлакатлар озиқ-овқат маҳсулотлари экспортини чеклаб қўйиши бу маҳсулотлар танқислигини келтириб чиқармоқда. Шу туфайли Бирлашган Миллатлар Ташкилоти ва бошқа нуфузли халқаро ташкилотлар пандемия шароитида озиқ-овқат маҳсулотларини етиштириш ва уларни тақсимлаш бўйича ёндашувни мутлақо ўзгартириш зарурлигини таъкидламоқда.

Коронавирус пандемияси таъсирида мамлакатимиз иқтисодиёти қанча зарар кўрганлиги ҳеч кимга сир эмас. Республика миқёсида 227 361 та тадбиркорлик субъектлари, шундан 21 674 та саноат ишлаб чиқариш корхоналари фаолиятининг вақтинча тўхтатгани натижасида 2 млн. дан ортиқ фуқароларимиз ишсиз қолгани ва уларнинг рўзғорини тебратиш осон бўлмаганинг гувоҳи бўлдик.

Пандемия давридаги ортирилган тажриба ва муаммоларни ҳисобга олган ҳолда мамлакатимизда аҳолининг озиқ-овқат маҳсулотларига бўлган талабни ички имкониятдан келиб чиқиб таъминлаш долзарб масалалардан бири ҳисобланади.

Республикамизнинг табиий иқлим шароити, миллий менталитети, томорқачилик борасидаги узоқ ва бой тажрибасидан келиб чиқиб, мавжуд томорқа хўжаликлардан унумли фойдаланишга масаланинг ечимларидан бири сифатида қараш мақсадга мувофиқ ҳисобланади. Бундай ҳолатда барча ички имкониятларни ишга солган ҳолда, аҳолининг томорқа хўжаликларидан унумли фойдаланиши учун зарур шароитлар яратиш, суғориш учун сув, маблағ, экин уруғлари, кўчатлар, кимёвий ўғитлар, ер хайдаш учун ёқилғи ва бошқа зарурий материаллар билан таъминлаш муҳим аҳамият касб этади. Шунингдек томорқани ривожлантиришга аҳоли орасида камбағалликни қисқартиришнинг энг муҳим омилардан бири сифатида қараш зарур. Пандемия натижасида жаҳон иқтисодиётида ўта қалтис ва мураккаб вазият юзага келиб қолгани, янги иқтисодий инқироз бошланиб, озиқ-овқат хавфсизлиги янада муҳим масала сифатида саҳнага келиши барча мамлакатларда кескин, тезкор чоралар кўришга сабаб бўлаётган

бир даврда, Президент Ш.М.Мирзиёевнинг келажакни олдиндан кўра олиши ва вазиятга тўғри баҳо бериш ташаббуслари билан бу каби чора-тадбирлар мамлакатимизда бир муддат илгари бошланганини таъкидлаш лозим.

Хусусан, 2017 йил 9 октябрда “Фермер, деҳқон хўжаликлари ва томорқа ер эгаларининг ҳуқуқлари ва қонуний манфаатларини ҳимоя қилиш, қишлоқ хўжалиги экин майдонларидан самарали фойдаланиш тизимини тубдан такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги Фармони ҳамда 2017 йил 10 октябрда “Фермер, деҳқон хўжаликлари ва томорқа ер эгалари фаолиятини янада ривожлантириш бўйича ташкилий чора-тадбирлар тўғрисида”ги Қарори озиқ-овқат хавфсизлиги масаласи янада долзарб бўлиб бораётган бугунги ўта мураккаб вазиятни тўғри баҳолаб, инқирознинг салбий оқибатларини юмшатишга хизмат қилмоқда, десак муболаға бўлмайди.

Соҳадаги муаммоларни бартараф этиш мақсадида ушбу қисқа вақт мабойнида фермер, деҳқон хўжаликлари ва томорқа ер эгаларининг ҳуқуқлари ва қонуний манфаатларини ҳимоя қилишнинг самарали тизими яратилиб, ер эгаларининг экин майдонларидан унумли фойдаланишдаги шахсий манфаатдорлиги ва масъулияти оширилди. Ҳукуматимиз томонидан қабул қилинаётган кўплаб ҳуқуқий ҳужжатларда озиқ-овқат хавфсизлигини таъминлаш, мамлакатда томорқа хўжаликларидан самарали фойдаланишни рағбатлантиришга, деҳқон хўжаликлари ва томорқа ер эгаларига молиявий кўмак бериш, уларга зарур маблағни имтиёзли ва қулай шартларда кредитлар ажратишга ҳам эътибор қаратилган.

Жумладан 2018 йил 26 апрелдаги “Фермер, деҳқон хўжаликлари ва томорқа ер эгалари фаолиятини такомиллаштириш бўйича қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида”ги Президент қароридан Фермер, деҳқон хўжаликлари ва томорқа ер эгаларини қўллаб-қувватлаш жамғармаси ташкил этилганини алоҳида таъкидлаш лозим.

Ташкил этилган жамғарма маблағлари бир маротаба ажратилган 500 миллиард сўм, фуқароларга ер участкаларини сотишдан тушадиган аукцион савдоларидаги тушумнинг 10 фоизи, белгиланган вазибаларни бажариш учун жалб қилинадиган халқаро молия институтлари, хорижий ҳукумат ташкилотлари ҳамда бошқа донорларнинг кредитлари ва грантлари ҳисобидан шакллантирилиши белгиланди.

Жамғарма маблағлари фермер, деҳқон хўжаликлари ва томорқа ер эгаларини молиявий қўллаб-қувватлаш, улар фаолиятини янада ривожлантириш, кредит ресурсларидан фойдаланишни кенгайтириш соҳаси ва ер эгаларининг инновацион фаолиятини қўллаб-қувватлаш, янги турдаги қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари етиштиришни рағбатлантириш, шунингдек қишлоқ хўжалигида инавацион самарали технологияларни жорий этишга сарфланиши назарда тутилган.

Дунё бозорларида озиқ-овқат маҳсулотларига бўлган талабнинг ошиб бораётган бир вақтда томорқа ер эгаларини давлат томонидан қўллаб қувватланиши, айти дамда кўп маблағ, оғир меҳнат талаб қиладиган фойдаланилмай турган ерларнинг мелиоратив ҳолатини яхшилаш ишларни давлат ўз зиммасига олиши бўйича барча чоралар кўрилаётганини ҳам алоҳида таъкидлаш лозим.

Айнан шу мақсадда бу муҳим вазифалар ижросини таъминлашда давлат кўмагини жорий этишга қаратилган “Коронавирус пандемияси даврида озиқ-овқат хавфсизлигини таъминлаш, мавжуд ресурслардан оқилона фойдаланиш, қишлоқ хўжалигини давлат томонидан қўллаб-қувватлашнинг қўшимча чора-тадбирлари тўғрисида”ги Президент қарори қабул қилиниши айти муддо бўлди десак янгилишмаймиз. Қарорда озиқ-овқат маҳсулотлари етиштиришни кўпайтириш ва ундан юқори ҳосил олишда ер ости сувлари захираларидан фойдаланиш орқали экин экилмай қолаётган мавжуд ер майдонларини ўзлаштириш ишларига давлат кўмаги берилиши кўплаб томорқа ер эгаларининг асрий орзуларини амалга ошишига хизмат қилишга қаратилгани билан аҳамиятлидир.

Республикамизда ишсиз фуқаролар, кам таъминланган оилалар аъзолари ва ташқи меҳнат миграциясидан қайтиб келган шахсларга уларнинг бандлигини таъминлаш мақсадида “Қишлоқ хўжалиги, хизмат кўрсатиш ва бошқа соҳалардаги янги лойиҳаларни ташкил этиш ҳамда мавжудларини кенгайтириш, томорқа ер эгаларига ер участкаларидан самарали ва оқилона фойдаланиши учун қулай шарт-шароитларни яратиш, аҳолининг ишчанлик фаоллигини ва тадбиркорлик ташаббусларини рағбатлантириш, шунингдек, ижтимоий заиф қатламлар бандлигини таъминлаш тўғрисида”ги Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2020 йил 18 майдаги ПҚ-4716-сон қарори билан Ўзбекистон Республикаси Бандлик ва меҳнат муносабатлари вазирлиги ҳузуридаги Бандликка кўмаклашиш давлат жамғармаси ҳисобидан — қишлоқ хўжалиги кооперативлари

ташқил этилиб уларнинг устав фондига улуш сифатида киритиши учун субсидиялар ажратишга рухсат берилди. Шунингдек Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2018 йил 26 апрелдаги ПҚ-3680-сон “Фермер, деҳқон хўжаликлари ва томорқа ер эгалари фаолиятини такомиллаштириш бўйича қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида”ги қарори билан “2018 йил 1 июлдан деҳқон хўжалиги ва 4 сотихдан кам бўлмаган томорқа ерида банд бўлган ёки ушбу участкада қорамол ёхуд 50 бошдан кам бўлмаган парранда парваришлаётган жисмоний шахслар томонидан Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги хузуридаги Бюджетдан ташқари пенсия жамғармасига йилига энг кам ойлик иш ҳақининг бир баробари миқдоридан суғурта бадали тўланган тақдирда, суғурта бадали тўланган йил меҳнат стажига киритилади”, деб белгилаб қўйилиши аҳолининг томорқа ерларига бўлган эътиборни яна оширди.

Йиллар давомида томорқа ризқ-насиба, мўмай даромад манбаи, даструхонларнинг файзу баракаси, турмуш фаровонлиги, юрт ободлигини манбайи бўлиб келган. Шундай экан, экин экиш мавсумида фурсатни бой бермай, кафтдек ерни ҳам бўш қолдирмасдан ниҳол қадаш, уруғ сепиш, ер-сув ресурслари ва кимёвий ўғитлардан оқилона фойдаланиш зарур. Натижада яратилган ишлаб чиқариш ўринларидан унумли фойдаланиб, аҳоли бандлиги ҳамда турмуш фаровонлигини таъминлашга мустақкам пойдевор яратилади. Аслида томорқа ризқ-рўз, қўшимча даромад манбаи, бандликни ва арзончиликни таъминлашнинг самарали йўли эканлигини унутмаслигимиз ва муҳими, бу борада бир жойда тўхтаб қолмаслик лозим.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати

Ўзбекистон Республикаси Маъмурий жавобгарлик тўғрисидаги кодекси.

Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлис Сенати ҳужжатлари. 2020 йил.

Ўзбекистон Республикаси Қонунлари <https://lex.uz/docs>

THE ROLE OF FOLKLORE IN THE PERCEPTION OF HISTORICAL PROCESSES

Nazarov Nasriddin Atakulovich

Chirchik State Pedagogical University.

Annotation

This article focuses on issues of close connection of examples of oral creativity with historical processes. In particular, the issues of the representation of historical events and phenomena in folklore works, in which the possibilities of oral creativity to awaken historical consciousness in ethnos are investigated. Seeking to study the processes of its formation in the conditions of human existence, it is emphasized that examples of oral creativity, including images and plots in oral history and folklore epics, are an important factor in self-awareness. Also, the issues of folklore traditions and materials are at the heart of any scientific work, proverbs, proverbs and sayings that play an important role in the formation and development of human thinking are discussed.

The process of formation of humanity is expressed in the sources representing the past, including heroic epics that are examples of oral creativity, examples of oral history passed down from ancestors to generations, proverbs and wise words. Determining these aspects and using them in research work as a historical source requires a deep approach to the content and essence from the researcher. The purpose becomes clear if we take into account that especially in Turkic peoples, historical reality, issues of philosophical approach to the essence of events, historical linguistics and possibilities of artistic thinking are expressed in folklore works. That is, we should not ignore the fact that the historical information and stages of development of thought specific to the Turkic peoples were initially expressed in folk epics and terms. From this point of view, the rich information in the oral works of the Turkic peoples attracts attention not only as an example of an artistic work, but also as a historical source. As examples of the thinking of the Turkic peoples, epics such as Alpamish, Manas, Goroghly, Ural Batir, Kuntugmish, Dada Qorqut, as historical processes are expressed in artistic colors, should be paid attention not only to our philologists, but also to historians. That is, researchers who are interested in the perception of historical processes should also use examples of oral creativity as a source. Because in the above-mentioned epics, the settlement area of the Turkic peoples, various stages of formation processes, their ethnic identity, and their heavy battles against the common enemy, the Kalmyks, attract

attention. Historical toponymy issues, onomastics and orthography issues are also worthy of attention.

It is known that learning from historical events is based on the perception of historical events and its analysis. Historical analysis is a multifaceted phenomenon, and it is not only a chronological or a reaction to events, but based on historical thinking, its place in the series of past processes, the position of the Turkish unity in the political and military processes of the time, and finally, the influence of the historical events of that time on the development of today's Turkish thinking. Studying issues are one of the tasks of history science. Of course, in the analysis of historical sources, it becomes clear that history is closely related to the science of philology, including folkloristics and historical linguistics. After all, in order to correctly and accurately interpret the historical text in the chorus, which relies on examples of oral creation, it is necessary not only to know the grammar and morphology of the language in which this epic is sung and the text is written, but also to pay attention to the semantic features of the words, without which it is very difficult to give a theoretical analysis of historical processes.

Of course, the source of most scientific works go back to examples of oral creativity. If we take any scientific work, our folklorist scientists look for elements of oral creativity from it, linguist researchers pay attention to stylistics, lexis, morphology, i.e. the artistic structure of the text, word formation, which are the objects of study of philology in the source, historians focus on the historical essence of the text, i.e. how much it reflects historical processes. They pay attention to the fact that they have reached. From this point of view, the study of any scientific sources require a historical-philological approach, as well as the study of the perception of past events in comparison with other sources of oral creativity. Also, we should not forget the ethnocultural essence of any oral and written sources. After all, any historical information is important for the function of conveying the cultural image, identity, lifestyle, historical traditions and values of an individual, ethnic group, tribe, nation, cultural and ethnographic processes in any societies are direct examples of oral history, heroic epics, he is nourished by the wisdom of proverbs and sayings. The issues of interrelation between folklore and history are analyzed on theoretical grounds.

Keywords: Folklore, historical processes, connection, Turkish people, civilization, spiritual values, Alpomish, Gorogli, Dada Qorqut.

TARİHSEL SÜREÇLERİN ALGILANMASINDA FOLKLORUN ROLÜ

Nazarov Nasriddin Atakuloviç
Chirchik Devlet Pedagoji Üniversitesi

Özet

Bu makale sözlü yaratıcılık örneklerinin tarihsel süreçlerle yakın bağlantısı konularına odaklanmaktadır. Özellikle sözlü yaratıcılığın etnoslarda tarih bilincini uyandırma olanaklarının araştırıldığı folklor eserlerinde tarihi olay ve olguların temsili konuları araştırılmaktadır. İnsanın var olduğu koşullarda oluşum süreçlerini incelemeyi amaçlayan sözlü tarih ve folklor destanlarındaki görsel ve olay örgüsü de dahil olmak üzere sözlü yaratıcılık örneklerinin öz farkındalıkta önemli bir faktör olduğu vurgulanıyor. Ayrıca her türlü bilimsel çalışmanın merkezinde folklor gelenekleri ve materyalleri yer almakta, insan düşüncesinin oluşumunda ve gelişmesinde önemli rol oynayan atasözleri, atasözleri ve deyimler ele alınmaktadır.

İnsanlığın oluşum süreci, sözlü yaratıcılığın örnekleri olan kahramanlık destanları, atalardan nesillere aktarılan sözlü tarih örnekleri, atasözleri ve bilge sözler gibi geçmişte temsil eden kaynaklarda ifade edilmektedir. Bu yönlerin belirlenmesi ve araştırma çalışmalarında tarihsel bir kaynak olarak kullanılması, araştırmacının içeriğe ve öze derinlemesine yaklaşmasını gerektirir. Özellikle Türk halklarında tarihsel gerçekliğin, olayların özüne felsefi yaklaşım konularının, tarihsel dilbilimin ve sanatsal düşünce olanaklarının folklor eserlerinde ifade edildiğini dikkate alırsak amaç netleşir. Yani Türk halklarına özgü tarihsel bilgilerin ve düşünce gelişim aşamalarının başlangıçta halk destanları ve terimlerle ifade edildiğini göz ardı etmemek gerekir. Bu açıdan bakıldığında Türk halklarının sözlü eserlerindeki zengin bilgiler, yalnızca sanatsal bir eser örneği olarak değil, aynı zamanda tarihi bir kaynak olarak da dikkat çekmektedir. Türk halklarının düşünce tarzına örnek teşkil eden Alpamış, Manas, Goroğlu, Ural Batır, Kuntuğmuş, Dada Korkut gibi destanlar, tarihi süreçlerin sanatsal renklerle ifade edilmesiyle sadece filologlarımızın değil tarihçilerimizin de dikkat etmesi gerekmektedir. Yani tarihsel süreçlerin algılanmasıyla ilgilenen araştırmacıların sözlü yaratıcılık örneklerini de kaynak olarak kullanması gerekmektedir. Zira yukarıda adı geçen destanlarda Türk halklarının yerleşim yerleri, oluşum süreçlerinin çeşitli aşamaları, etnik kimlikleri ve ortak düşman Kalmuklara karşı verdikleri ağır mücadeleler dikkat çekmektedir. Tarihsel toponimi sorunları, onomastik ve yazım sorunları da dikkate değerdir.

Tarihsel olaylardan öğrenmenin, tarihi olayların algılanması ve analizine dayandığı bilinmektedir. Tarihsel analiz çok yönlü bir olgudur ve sadece kronolojik veya olaylara tepki olarak değil, tarihsel düşünceye, geçmiş süreçler silsilesindeki yerine, Türk birliğinin dönemin siyasi ve askeri süreçlerindeki konumuna dayanmaktadır. ve son olarak o dönemdeki tarihi olayların günümüz Türk düşüncesinin gelişimine etkisi. Konuları incelemek tarih biliminin görevlerinden biridir. Elbette tarihi kaynakların analizinde tarihin, folklor bilimi ve tarihsel dil bilimi de dahil olmak üzere filoloji bilimiyle yakından ilişkili olduğu ortaya çıkıyor. Sonuçta sözlü yaratım örneklerine dayanan korodaki tarihi metni doğru ve doğru yorumlayabilmek için sadece bu destanın söylendiği ve metnin yazıldığı dilin gramerini ve morfolojisini bilmek yeterli değildir. ama aynı zamanda kelimelerin anlamsal özelliklerine de dikkat etmek gerekir ki bu olmadan tarihsel süreçlerin teorik bir analizini yapmak çok zordur.

Elbette çoğu bilimsel eserin kaynağı sözlü yaratıcılık örneklerine dayanmaktadır. Herhangi bir bilimsel çalışma alırsak, folklorcu bilim adamlarımız ondan sözlü yaratıcılığın unsurlarını ararlar, dilbilimci araştırmacılar üslup bilimine, sözcük dağarcığına, morfolojiye, yani. Kaynak olarak tarihçiler metnin tarihsel özüne, yani tarihsel süreçleri ne kadar yansıttığına odaklanırlar. Ulaştıkları noktaya dikkat ediyorlar. Bu açıdan bakıldığında, herhangi bir bilimsel kaynağın incelenmesi, tarihsel-filolojik bir yaklaşımın yanı sıra, geçmiş olayların algısının diğer sözlü yaratıcılık kaynaklarıyla karşılaştırmalı olarak incelenmesini gerektirir. Ayrıca sözlü ve yazılı kaynakların etnokültürel özünü de unutmamalıyız. Sonuçta herhangi bir toplumdaki bireyin, etnik grubun, kabilenin, milletin, kültürel ve etnografik süreçlerinin kültürel imajını, kimliğini, yaşam tarzını, tarihi geleneklerini ve değerlerini aktarma işlevi açısından önemli olan her türlü tarihsel bilgi, sözlü tarihin doğrudan örnekleridir, kahramanlık destanlarından, atasözlerinin ve deyimlerin bilgeliğinden beslenir. Folklor ve tarih arasındaki karşılıklı ilişki konuları teorik temelde analiz edilmektedir.

Anahtar kelimeler: Folklor, tarihsel süreçler, bağ, Türk insanı, medeniyet, manevi değerler, Alpomish, Gorogli, Dada Qorqut.

Today, the processes of self-realization among the people are developing, the relationship to history and historical values has acquired a positive essence, and it is observed that humanity is increasingly interested in the formation and gradual improvement of their ancestors, the stages of their spiritual development, and their culture. It is especially important to draw lessons from historical events, ensure future development, create

conditions for the spiritual maturity of the next generation, and strengthen the foundations of today's life and future national development on the basis of an impartial attitude to the historical path of mankind's ancestors. In practical life, increasing today's spiritual development and strengthening the foundations of future development through the attitude to history is taking place on the agenda as an urgent task.

Special attention is paid instead to the level of influence of the micro- and mega-environment on the promotion of historical thinking. In the interpretation of history, based on the historical truth, the enrichment of research content by analyzing the factors that ensured the development of past events is considered as a leading factor in revealing the real nature of the processes.

As we mentioned above, as long as humanity exists, it feels that need to study the processes of its formation and the stages of gradual improvement as a human being in this process, the ethnocultural and spiritual intellectual factors that created these stages, and directs its intelligence towards this goal. After all, thinking always strives for its starting point, and the feeling of respect for the heritage of the past grows. Therefore, it is important to recognize the folklore works created by the ancestors of the Turkish people who have ensured the development of the universal civilization, which have been filled and polished in each socio-historical period, embodying the values suitable for new times. Because such works draw attention not only with their artistic and aesthetic value, but also with the fact that they embody historical information and the truths of the past, and are noteworthy as an object of study in the study of historical processes.

The stages of ethnocultural development of the Turkish people, which play an important role in the universal development, directly include material and cultural monuments, historical values, as well as examples of spiritual wealth. Examples of material culture are historical structures, monuments, as well as the real reality existing in the material world, while spiritual culture is examples of written and oral creations that serve to ensure the development of thinking. Therefore, the examples of oral creativity attract attention by reflecting past events, heroic epics, works expressing love and loyalty, terms and proverbs reflecting historical processes. The perception of events and phenomena in the works of folklore is that the honorable and challenging path traveled by our ancestors was uneven, the source of today's national spirituality and ideal perfection goes back to the heritage of the past - in addition to our responsible attitude to our spiritual values, representatives of the Turkish superethnos, having researched their historical and ideological aspects, in particular, it puts on the agenda

the promotion among young people with Turkish genetic roots. After all, the promotion of folklore works serves to develop the artistic worldview, aesthetic taste and creative ability in young people, as well as the unity of the historical roots, patriotism, and the sense of responsibility for the fate of the people and society.

As a research object reflecting historical processes, focusing on examples of oral creativity, social-political and military processes of the immediate past are embodied. And this aspect requires us to start the beginning of the past events from the essence of the historical events belonging to the ancient Turks and its interpretation. After all, it is important to pay attention to the gradual stages of the problem and interpret its historical-methodological foundations when entering a certain topic, such as the fact that memory occupies an important part of human thinking. This aspect requires attention to the source of the teachings covering the gradual stages of the process. Therefore, since the reality of the past is the research object of the science of history, it is necessary to pay attention to the stages that are expressed in folklore works and reflect the past of mankind. Epics like *Alpomish*, *Manas*, *Goroghli*, *Ural Batir*, *Kuntugmish*, *Dada Qorkut*, characteristic of the Turkic peoples, embody the events of the past, that is, the events of a certain period of history, so we should pay attention to the interpretation of these processes.

It is known that the science of history, as a science that studies the stages of formation and gradual improvement of man and the world around him, teaches the representatives of humanity lessons from past events and occupies an important place in awakening historical consciousness and historical memory. Civilizations formed and developed in each historical period and conditions naturally require attention as the object of study of the science of history. "History, first of all, folk history is based on primary sources. Sources of folk history are material culture and written sources, history is created on the basis of scientific information obtained from them. Historical written sources interact and are inextricably linked with such disciplines as archeology, ethnography, anthropology, linguistics, toponymy, epigraphy, numismatics, without which the ethnogenesis and ethnic history of the Uzbek people cannot be studied perfectly" [1; 7]. In fact, national history is based on examples of material culture and written sources, as well as examples of oral history in the memory of the people and examples of folklore works. In particular, examples of oral creativity attract attention because they have preserved information about the stages of formation of a certain ethnos, historical events and the role of military and political leaders in their positive development, their activities

to ensure national unity and integrity of the country.

If we pay attention to the historical realities of BC (ancient, antique), the early Middle Ages and the Middle Ages, we can see that the development of socio-historical processes is closely related to the Turkish factor. "As the wheel of history continues to turn and repeatedly encounters the same point, the same destination, the Central Asian people constantly crossed the Idyll (Volga) river, moved to the West and found new settlements for themselves in the Eastern European regions along the North Caucasus - Northern Black Sea basins. It is known from the pages of history that they built it. This movement is due to the fact that in the middle of the millennium BC, the Central Asian people mentioned in Greek and Iranian sources as Scythians or Sakas (Shak) appeared on the northern shores of the Black Sea, and after that, in the IV-V centuries AD, countless Hun horsemen crossed Eastern Europe and entered this region. It was confirmed once again when they stepped into the central regions of the continent" [4; 14-15]. Therefore, we see that adjectives such as "invincible", "bahodir" are used synonymously with the term "Turkish". The fact that these aspects are also expressed in folklore works proves that historical processes are reflected in artistic creation.

Such attitude towards Turkish in reality begins to attract the attention of spiritual leaders of historical times, including spiritual leaders. There were many positive comments about Turkish in the Middle Ages. The creative activities of the Turkish in human life, the role of the states they created in the regional processes are evident from the folklore works as well as from the examples of material and spiritual monuments. But former Soviet historiography tried not to draw public attention to it. If we pay attention to the opinion of Goebbels, he said: "If you want to destroy an entire nation, falsify their history, they will become a crowd for two generations, and after two generations - an easily controlled herd" [9]. Today's identity processes have allowed us to return to our historical values and apply these aspects to socio-cultural processes.

The history of the Turkish people and the heroic deeds of their ancestors were transmitted from ancestors to generations in the form of oral works and were preserved as an integral part of historical memory. However, the historical role of the Turkish people was not sufficiently reflected in the literature published during the next hundred years. Despite the fact that the historical role of the Turks has a strong place in the historical thinking of mankind, due to the one-sidedness of the attitude of ideological and political competitors, they try to ignore the historical truth in some sources.

However, folklore works and historical sources confirm the high position occupied by the ancestors of the Turkish people in the socio-historical development of mankind. From this point of view, heroic epics such as *Alpomish* and *Manas* are distinguished by the fact that they reflect the historical processes typical of the Turkish people. Of course, ideal images, people's dreams and aspirations are reflected in works of art, but they are also important because they represent historical processes.

It is known that the ancient Turkish stood at the beginning of great changes, as a nation that contributed to the development of civilizations, as a nation that courageously built new empires, and it deserves to be researched and searched for its historical sources from examples of oral creativity and written sources. This courage in the ancestors of the Turkish people: firstly, bravery and readiness to sacrifice oneself in order to achieve the goal; secondly, based on the first quality, it is the ability to gather around others, that is, the ability to ensure unity.

Providing such value and integrated activity attracts researchers because it has also found its reflection in folklore examples.

It is known from examples of oral works, including heroic epics and historical sources, that the Turkish people have occupied a special place in the Eurasian continent as the owners of great powers creating human civilization. According to some sources, "the Great Turkic Khanate was founded by the Ashina tribe, a part of the Turkic ethnos living in the southwestern foothills of the Altai Mountains [5; 429-430] (552-744 AD) in a short time established its rule over various ethnic groups living in Central Eurasia and became a large empire of this region" [3; 329]. Every great empire is built by the brave men of their time. For this, they should have pride in their hearts and their spirit should be awake. The great force that awakens such a spirit is the teaching of the ancestors embodied in the examples of oral creativity. In such trainings, the heroic activities of the people, their responsibility to protect the interests of the people and every inch of the motherland are expressed in artistic paints, and the skills of the people's *bakhshis*, who are considered as spiritual centers, to inculcate these aspects into the thinking of the representatives of the people - awakened the spirit of the people and led them to heroism.

The importance of this factor can be seen in the activities of the Turkish khanate in the VI-VIII centuries. Of course, historical events and events were interpreted by its participants, first passed from mouth to mouth as oral history, and then were forever imprinted in written sources (Chinese and Greek sources, Turkish runic inscriptions). At this point, the value of

folklore works along with written sources in expressing the real nature of events is determined by the fact that historical processes are expressed in the means of artistic interpretation, and the expression of absolute realities is perceived from a relative approach in the perception of realities.

While agreeing with the opinion of the philologists who analyzed the text of folklore works that it is important to study the linguistic and artistic aspects of the work, it is necessary to emphasize its historical and ethnocultural significance. After all, we strive to use artistic possibilities to express historical events. That is, elements of the artistic approach are embodied in any historical source. H. White in his work "Metahistory...": "first of all, it is necessary to look at all the works of historians as a literary work and to be able to feel the "poetic impulse" that prompted the creation of the work" [10; 16-17] emphasizes that. It cannot be denied that such a poetic impulse was formed and developed by the examples of oral creativity in creators and researchers. Because, in the formation of any intellectual ability, the fairy tales, stories, narratives, proverbs and poetic wisdom heard from the representatives of the older generation in childhood increase the love for creativity in the human body. In general, oral creativity, which plays an important role in the formation of human thought, is important not only for the science of the Turkish people, but also for the fact that it has ensured the development of human history, development of thought, linguistic and cultural processes.

References

- Askarov A. The history of the origin of the Uzbek people. - Tashkent: Uzbekistan, 2015. (uzbek)
- Batmanov I.A., Aragachi Z.B., Babushkin G.F. Sovremennaya i drevnyaya Yeniseika. - Frunze: Izd-vo AN Kyrgyz SSR, 1962.
- Boboyorov G'. The state system of the Western Turkic khanate. - Tashkent: New edition, 2018. - P. 329. (uzbek)
- Boboyorov G'. Tun Yaggu - Khagan. - Tashkent: Abu Matbuot-Consalt, 2011. (uzbek)
- Drevnetyurksky dictionary. Astana: "Gylym" foundation, 2016. - P. 429-430; Kagan - Wikipedia. <https://ru.wikipedia.org/wiki>
- National Encyclopedia of Uzbekistan. Volume 8. - Tashkent: "National Encyclopedia of Uzbekistan", 2004. (uzbek)
- Renan E. Qu'est-ce qu'une nation? Nationalism. Ed. By J. Hutchinson and A.D. Smith. Oxford; New York, 1994. - P. 18.
- Sabirov A.T. Ustnaya istoriya kak method i istochnik and system methodov istoricheskikh issledovaniy i opyt yee application in Uzbekistan. Monograph. - Tashkent, Bookmany print, 2023.

Is the theory “nomadic civilization” political politics <http://uhhan.ru/news/2019-02-05-16468>

White Hayden. *Metahistory: The Historical Imagination in Nineteenth Century Europe*. - Baltimore: The Johns Hopkins University Press, 1974.

ОИЛАВИЙ ЗЎРАВОНЛИК – ЖАМИЯТ ТАРАҚҚИЁТИГА ТАҲДИД

**Эгамбердиева Нодира Мелибаевна¹
Ҳожиев Расулбек Бойназар ўғли ва гендер²**

¹илмий тадқиқот институти директори,

²Оила ва гендер илмий тадқиқот институти кичик илмий ходими

Аннотация

Ушбу мақолада Ўзбекистона хотин-қизларни ҳар томонлама қўллаб-қувватлаш, айниқса уларнинг ҳуқуқ ва эркинликларини ҳимоя қилиш, уларга нисбатан содир қилинаётган тазйиқ ва зўравонликларга қарши курашиш ҳамда олдини олиш борасида амалга оширилаётган ислохотлар ҳақида сўз юритилади. Шунингдек, оилавий зўравонлик тушунчаси ва унинг келиб чиқиш сабаблари, бу борада аёллар ўртасида ўтказилган сўровнома асосида таҳлил қилинган. Оилавий зўравонликни олдини олиш бўйича таклиф ва тавсиялар ҳам ўрин олган.

Калит сўзлар: Оила, зўравонлик, оилавий зўравонлик, хотин-қизларнинг ҳуқуқлари, гендер тенглиги

DOMESTIC VIOLENCE IS A THREAT TO SOCIETY'S DEVELOPMENT

**Egamberdiyeva Nodira Melibaevna¹
Hojiev Rasulbek Boynazar ugli²**

¹Head of SRI Family and gender

²Researcher of SRI Family and gende

ABSTRACT

This article talks about the reforms implemented in Uzbekistan to support women in every way, especially to protect their rights and freedoms, to fight against and prevent harassment and violence against them. Also, the concept of family violence and its causes were analyzed on the basis of a survey conducted among women. Suggestions and recommendations for preventing domestic violence are also included.

Keywords: Family, violence, domestic violence, women's rights, gender equality

Мамлакатимизда хотин-қизларни ҳар томонлама қўллаб-қувватлаш, айниқса уларнинг ҳуқуқ ва эркинликларини ҳимоя қилиш, уларга нисбатан содир қилинаётган тазйиқ ва зўравонликларга қарши курашиш ҳамда олдини олиш борасида бир қатор тизимли ишлар амалга оширилмоқда.

Хусусан, 2019 йил 2 сентябрьда қабул қилинган “Хотин-қизларни тазйиқ ва зўравонликдан ҳимоя қилиш тўғрисида”ги Қонун шулар жумласидан бўлиб, Қонун хотин-қизларни турмушда, иш жойида, таълим муассасаларида ва бошқа жойларда тазйиқ ҳамда зўравонликдан ҳимоя қилиш соҳасидаги муносабатларни тартибга солишга қаратилган. Шунингдек, Қонунда тазйиқ ва зўравонликнинг олдини олишга доир чора-тадбирлар, бундай қилмишларни содир этганлик учун жавобгарлик, тазйиқ ҳамда зўравонликни бошидан ўтказган шахсларни ҳимоя қилишни, шунингдек жамиятда аёлларга нисбатан тазйиқ ва зўравонликнинг ҳар қандай намоён бўлишига муросасиз муносабат муҳитини қарор топтиришни назарда тутувчи процессуал кафолатлар кўзда тутилган.

2023 йил 11 апрель Ўзбекистон Республикасининг “Хотин-қизлар ва болалар ҳуқуқлари, эркинликлари ҳамда қонуний манфаатларини ишончли ҳимоя қилиш тизими янада такомиллаштирилиши муносабати билан Ўзбекистон Республикасининг айрим қонун ҳужжатларига ўзгартиш ва қўшимчалар киритиш тўғрисида”ги ЎРҚ-829-сонли Қонунига биноан қонунчилигимизга оилавий (маиший) зўравонлик учун жавобгарлик киритилди. Унга кўра, хотинига (эрига), собиқ хотинига (собиқ эрига), бир рўзғорда яшаётган шахсга ёки умумий фарзандга эга шахсга нисбатан мулк, таълим олиш, соғлиқни сақлаш ва (ёки) меҳнатга оид ҳуқуқини амалга оширишга тўсқинлик қилиш; мол-мулкига ва шахсий ашёларига қасддан шикаст етказиш, уларнинг шаъни ва қадр-қимматини таҳқирлаш, уларни қўрқитиш, яқин қариндошларидан ажратиб қўйиш, мазкур ҳаракатлар учун маъмурий жазо қўлланилганидан кейин содир этилса, БҲМнинг 20 бараваридан 30 бараваригача жарима ёки 160 соатдан 300 соатгача мажбурий жамоат ишлари ёхуд 2 йилгача ахлоқ тузатиш ишлари билан жазоланади³³.

Эътиборли жиҳати илгари 30 кунгача узайтириш мумкин ҳисобланган ҳимоя ордерининг амал қилиш муддатини 1 йилгача муддатга жиноят ишлари бўйича суд томонидан узайтириш имконияти қонун билан белгилаб берилди.

Шу ўринда ҳақиқ бир савол туғилади нима учун қонунчилигимизга оилавий зўравонликни тушунчаси киритилди? Бунга қандай зарурат бор эди? Қуйида мазкур саволларга жавоб беришга ҳаракат қиламиз.

33 <https://lex.uz/docs/4494709>

Оилавий зўравонлик³⁴ жамиятда энг кенг тарқалган, қийин ҳолат ва мураккаб муаммолардан бири бўлиб, унинг оқибатлари шахслар учун ҳам, бутун жамият учун ҳам жиддий бўлиши мумкин.

Оиладаги зўравонлик - бу бир кишининг қасддан қонунга хилоф ҳаракати (ҳаракати ёки ҳаракатсизлиги) сабабли содир этиладиган ёки оилавий ва маиший муносабатлар ўз ичига олган бошқаларга (бошқаларга) нисбатан жисмоний ва / ёки руҳий азоб-уқубатларни етказиш хавфидир³⁵.

Оиладаги зўравонлик бу - оиладаги яқин инсонларнинг ўз иродасига қарши содир этиладиган, улар устидан ҳокимият ва назоратни ушлаб туриш учун доимий тизимли равишда такрорланадиган жисмоний, иқтисодий, психологик, жинсий ҳаракатлардир.

Оилавий зўравонликка кўпроқ фуқароларнинг энг заиф тоифалари дуч келмоқдалар: аёллар, болалар, қариялар ва ногиронлар. Кўпгина мутахассислар аксил зўравонликни келтириб чиқарадиган оилавий зўравонлик ҳақида гапиришади. Хусусан, болалар оилада тарбияланадиган хулқ-атвор моделини ўрганадилар, сўнгра ўз ҳаётларига нусха кўчиришади. Инсон ҳуқуқлари бўйича минтақавий комиссарлар кекса ёшдаги оилаларда суиистеъмол қилиш ҳолатлари кўпайганлигини таъкидлашлари бежиз эмас. Аммо, энг кенг тарқалган оилавий зўравонлик эҳтимол бу - аёлларга нисбатан зўравонликдир, бу халқаро ҳамжамият томонидан инсон ҳуқуқларининг бузилиши ва аёлларга нисбатан камситиш ҳаракати сифатида тан олинган.

Оилавий зўравонликнинг яна бир хусусияти, дунёнинг турли мамлакатларида ўтказилган тадқиқотлар, оилавий зўравонликнинг гендер муаммолари билан боғлиқлигини кўрсатмоқда. Кўп ҳолларда ушбу турдаги зўравонлик қурбонларининг барчаси аёллардир.

Кўпгина ҳолларда, айниқса жисмоний зўравонликдан жабрланган аёлларда эрини тарк этиш истаги ривожланади. Бироқ, уларнинг ички ноқулайлигини кучайтирадиган сабаблар туфайли улар бунга қила олмайдилар. Нега аёллар зўравонликдан қийналмоқда, қоида тариқасида, уларнинг ҳаётий ҳолатини ўзгартира олмайдими? Бунинг одатий сабаблари қуйидагилар³⁶:

Тарк этиб кетишдан қўрқиш: кетишга журъат этган аёл жазодан қўрқади ("топади, ҳар қаердан бўлса ҳам, ёлғиз қолдирмайди ёки

34 Домашнее насилие: социально-правовой аспект. Учебно-методическое пособие под общей редакцией Е.Н.Ершовой, при участии С.Г.Айвазовой. -С.6.

35 Корнейчук С.В., Гладырь Н.С., к.э.н. Ильясова А.К. Руководство для социальных защитников жертв бытового насилия (учебное пособие) –Алматы, 2016. – 28 с.

36 Претовращение насилия в семье (опыт регионов). Методическое пособие.– М.: «Оргсервис2000», 2005 г. –с.10. Коллектив авторов: Белоплицкая Е.В., Большакова

бутунлай ўлдиради”).

2. Ўз ҳуқуқлари ва имкониятларини билмаслик. Кўп аёллар уларнинг хавфсизлигини таъминлайдиган ва қонуний манфаатларин ҳимоя қиладиган қонунлар тўғрисида тасаввурга эга бўлиш ва нормал ривожланиш учун зарур бўлган яшаш шароитларини билмаганликлари учун жабр кўрадилар ва эрларини тарк эта олмайдилар.

3. Ўз шахсий уйининг йўқлиги, кўчиб ўтишнинг иложи йўқлиги ёки тажовузкор билан умумий квартирани алмаштиришдан кўрқиш.

4. Иқтисодий ва молиявий муаммолар. Ўзини иш билан таъминлай олмаслик, зарурий моддий даража, мутлақ иқтисодий қарамлик, ишнинг етишмаслиги.

5. Оила ва никоҳга нисбатан нотўғри ижтимоий муносабат:

- ажралиш - бу аёлнинг мағлубиятидан далолат;
- зўравонлик барча оилаларда мавжуд, фақат барча оила аъзолари буни яширишади;
- оила - бу аёлнинг тақдири ва фақат аёл оилада содир бўлаётган нарсалар учун жавобгар;
- «аслида у яхши ва менсиз йўқ бўлиб кетади»;
- “болалар учун ҳамма нарсага бардош бериш керак»;
- «агар у урса, демек у севади»;
- “ёрдам сўраш бефойда, бошқаларнинг муаммолари ҳеч кимга керак эмас ва ҳоказо.

Оиладаги зўравонликка дучор бўлган аёлларда қадриятлар тизими бузилади, мотивация ва ҳаётга қизиқиш йўқолади ва стресс остида бўладилар. Айниқса энг оғир ҳолатларда, аёллар ўз жонига қасд қилишга мойиллик пайдо бўлиши мумкин.

Бугунги кунда ҳар қандай соҳани муаммо ва камчиликларини аниқлашда уни келтириб чиқарувчи сабаб ҳамда омилларни илмий ўрганиш муҳим ҳисобланади. Оила ва хотин-қизлар илмий-тадқиқот институти томонидан “Хотин-қизларга қарши қаратилган зўравонликни олдини олишда комплекс тизимли ёндашувни такомиллаштириш ҳамда реабилитация ишлар самарадорлигини ошириш” мавзуси бўйича аёллар ўртасида ўтказилган сўровнома доирасида респондентларга турмуш ўртоғингиз сизга нисбатан зўравонлик ва тазйиқ ўтказган бўлса, унинг сабаби нимада деган савол билан мурожаат этилди.

Сўров иштирокчиларининг деярли ҳар тўртинчиси (23,1%) эрига гап қайтаргани учун деб ҳисоблашган, аксарият (9,7%) респондентлар

рухсатсиз, ўзбошимчалик билан иш қилганлигини сабаб сифатида кўрсатган, айрим иштирокчилар эрини спиртли ичимлик исътемом қилиб келганлиги боис деб ҳисоблаган бўлса, баъзи иштирокчилар (8,1%) эса уй-рўзғор ишларини ўз вақтида бажармаганлиги ва рашк (8,1%) каби жавобларни келтиришган.

Шу билан бирга, иштирокчилардан зўравонлик ҳолати қанчалик даражада тез-тез (давомийлиги) содир этилади деб сўралганида, 39,8% ҳафтада бир неча маротаба деб жавоб берган.

Ҳар учинчи респондент³⁷ (33,7%) деярли ҳар куни деб таъкидлаган бўлса, 17,1% ҳар ойда камида бир маротаба деб ҳисоблайди. Озчилик респондентлар (9,4%) эса жуда кам деган фикрни билдиришган.

Тадқиқот давомида тазйиқ ва зўравонлик содир этишда оилада асосий субъект ким эканлиги бўйича ҳам респондентларнинг фикри ўрганилди.

Ўтказилган тадқиқот шуни кўрсатдики, ҳар учинчи респондент (33,3%) менга нисбатан турмуш ўртоғим зўравонлик содир этади деган фикрни билдиришган. 26,2% сўров иштирокчиси қайнонаси, 14,4% қайнотаси ва 7,1% қайнсинглиси унга нисбатан зўравонлик содир этганлигини қайд этишган. Қолган респондентлар турлича жавобларни келтиришган.

Хулоса ўрнида шуни алоҳида таъкидлашимиз керакки, оилавий зўравонликда нафақат аёл зўравонликдан жабр кўради, балки содир этилаётган оилавий зўравонлик ва унинг таъсири даражаси, хавфи ҳақида гапирганда, шуни ёдда тутиш керакки, зўравонлик ҳаракатлари фақат битта одамга қаратилган бўлса ҳам, оиланинг бошқа барча аъзолари ҳам «иккинчи даражали қурбонлик»га дучор бўлмоқдалар ва шафқатсизлик гувоҳлари тажрибасини ўз ичига олган ҳолда худди шу психологик таъсир остида жабр кўрадилар. Айниқса, мазкур ҳолатда она устидан зўравонлик қилаётган отани томоша қилиш болаларнинг зиммасига тушади. Уйдаги зўравонлик, худди эпидемия сингари, ўзининг жабрланувчиларини танламайди ҳар қандай ўзига хос ижтимоий ёки этник гуруҳлари, аҳолининг турли қатламларидаги оилаларида мавжуд. Шунинг учун ҳам ушбу иллатга қарши курашишда жамиятимизнинг барча аъзолари бир ёқадан бош чиқариб, тазйиқ ва зўравонликнинг барча кўринишларига нисбатан фаол равишда қарши чиқиши ҳамда атрофида бўлаётган бундай ҳолатларга бефарқ бўлмаслиги лозим.

³⁷ Респондентларнинг барчасини тазйиқ ёки зўравонлик ҳолатига дуч келган хотин-қизлар ташкил этади.

